

:: અનુક્રમણિકા ::

ક્રમ	વર્ષ	અંક	વિષય	પે.નં.
૧.	૬	૧	વર્તમાન તીર્થનું ઉત્થાન અને યાત્રા	૧
૨.	૬	૩	‘લલિતવિસ્તરા’માં શું શું ભર્યું છે ?	૮
૩.	૬	૪	મંગળશ્લોકનો વિશેષાર્થ	૧૧
૪.	૬	૫	આત્માની સાબિતી અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ	૧૩
૫.	૬	૭	પર્યાય અને દ્રવ્ય	૧૮
૬.	૬	૮	પંચાગી જિનાગમ	૨૨
૭.	૬	૯	ત્રિવિધ શિષ્ય	૨૫
૮.	૬	૧૧	ચૈત્યવંદનનું ફળ શું ?	૨૯
૯.	૬	૧૨	સંસાર અનાદિ શાથી ?	૩૧
૧૦.	૬	૧૬	ક્રિયાના બે પ્રયોજન છે	૪૩
૧૧.	૬	૧૮	ક્રિયાના આઠ દોષ	૪૯
૧૨.	૬	૧૯	ધર્મમાં અધિકારી કોણ બની શકે ?	૫૩
૧૩.	૬	૨૦	ચૈત્યવંદનના અધિકારી ત્રણ ખાસિયતવાળા....	૫૮
૧૪.	૬	૨૧	બહુમાનાદિ ત્રણ ગુણોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ	૬૬
૧૫.	૬	૨૨	બહુમાનવાળાના પાંચ લક્ષણ	૭૦
૧૬.	૬	૨૩	વિધિતત્પરતાના પાંચ લક્ષણ	૭૮
૧૭.	૬	૨૪	ભાવ અનુજ્ઞાનના ૬ સાધન	૮૮
૧૮.	૬	૨૫	ઉચિતવૃત્તિના પાંચ લક્ષણ	૯૧
૧૯.	૬	૨૬	ધર્મ તો ગુણકારી છે ને ?	૧૦૦
૨૦.	૬	૨૬	અનધિકારીને ધર્મ આપનાર દોષિત	૧૦૩
૨૧.	૬	૨૭	ધર્મમાં આપમતિ કેમ ન ચાલે ?	૧૧૦
૨૨.	૬	૨૭	જૈનદર્શનનીવિશેષતા : ઉત્સર્ગ-અપવાદનો ઉદ્દેશ	૧૧૩
૨૩.	૬	૨૮	શાસ્ત્રની ત્રિવિધ પરીક્ષા	૧૧૯
૨૪.	૬	૨૮	સાત નયોમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શન	૧૨૩
૨૫.	૬	૩૧	અપુનર્બન્ધકાદિ જીવોની મહાપુરુષતા	૧૩૫
૨૬.	૬	૩૨	શુદ્ધદેશના એટલે ?	૧૩૮
૨૭.	૬	૩૨	કક્ષાભેદે સાધના જુદી જુદી	૧૪૦
૨૮.	૬	૩૪	અનધિકારી પર નવા રોગીનું દષ્ટાંત	૧૪૭

(G)

૨૯.	૬	૩૫	ચૈત્યવંદનની પૂર્વવિધિ	૧૪૯
૩૦.	૬	૪૧	‘નમોત્યુણં’ સૂત્રની નવસંપદાનો સંક્ષિપ્ત ભાવ	૧૬૪
૩૧.	૬	૪૨	૧૪ ગુણસ્થાનક	૧૬૭
૩૨.	૬	૪૪	‘નમોત્યુણં...’ સૂત્રનો ટૂંક ભાવાર્થ	૧૭૪
૩૩.	૭	૨	બૌદ્ધ અને વેદાન્તના એકાંતવાદ	૧૭૮
૩૪.	૭	૪	વ્યાખ્યાનું ૬ પ્રકારનું સ્વરૂપ અને ૭ અંગો	૧૮૪
૩૫.	૭	૬	નિષ્કામ સાધના	૧૯૦
પરમતોજના રસઝરણા				
૩૬.	૧૫	૨૫	અરિહંતની ચાર વિશેષતા	૧૯૮
૩૭.	૧૫	૨૫	ઈશ્વર સર્જક માનવામાં દોષો	૨૦૦
૩૮.	૧૫	૨૫	બુદ્ધિના ૮ ગુણ	૨૦૨
૩૯.	૧૫	૨૬	શુશ્રૂષાદિ ૮ ગુણોમાં ક્રમિક આત્મવિકાસ	૨૦૭
૪૦.	૧૫	૨૭	પરમાત્મા ‘ધમ્મવર-ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટી’ છે એટલે ?	૨૧૪
૪૧.	૧૫	૨૮	ઈતર ધર્મોની અશુદ્ધિ	૨૧૮
૪૨.	૧૫	૨૯	સંસાર એટલે સંસરણ;	૨૨૩
૪૩.	૧૫	૨૯	‘જય વીયરાય’ સૂત્રની આઠ માગણી	૨૨૮
૪૪.	૧૫	૩૦	ભવનિવ્વેઓ	૨૩૨
૪૫.	૧૫	૩૦	મગ્ગાણુસારિઆ	૨૩૪
૪૬.	૧૫	૩૦	ઈક્કલ સિદ્ધિ	૨૩૫
૪૭.	૧૫	૩૦	‘લોગવિરુદ્ધચ્ચાઓ’	૨૩૭
૪૮.	૧૫	૩૦	ગુરુપૂજા	૨૩૮
૪૯.	૧૫	૩૧	પરત્યકરણ	૨૪૦
૫૦.	૧	૨૯	આત્માના સૌંદર્ય અને સતી દમયંતી	૨૫૪
૫૧.	૧	૨૯	“કાંટા પણ ઊંધા હોય, અરિહંતાજી, વૃક્ષ...”	૨૫૭
૫૨.	૧	૨૯	દમયંતી મહાસતીનો પહેલો ભવ	૨૫૮
૫૩.	૧	૨૯	બીજો અને ત્રીજો ભવ	૨૬૬
૫૪.	૧	૩૦	ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં	૨૬૮
૫૫.	૨૯	૩	નવપદ પૂજા	૨૯૮
૫૬.	૨૯	૩	આઠ પ્રાતિહાર્યોનું ક્રમ પ્રયોજન	૩૦૪
૫૭.	૨૯	૪	પ્રતિહાર્ય ધ્યાનથી લાભ	૩૦૬

(H)

ચૌદસે ચુંવાલીશ શાસ્ત્રના પ્રણેતા, દર્શનદિવાકર, મૈત્ર્યાદિભાવના-ક્ષીરનિધિ,
પ્રકાંડ વિદ્વાન સૂરિપુરંદર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે
ચૈત્યવંદન-સૂત્રો પર રચેલી વિસ્તૃતવ્યાખ્યા

શ્રી લલિતવિસ્તાર

(જ્ઞાનમંદિરમાં આરાધના કરનાર વર્ગની તત્ત્વની ખૂબ જ જિજ્ઞાસા અને માગણી થવાથી પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ભાનુવિજયજી ગણિવર દરરોજ સવારના પોણો કલાક તત્ત્વજ્ઞાનની વાચના ચતુર્વિધ સંઘને આપી રહ્યા છે. એમાં થોડા જૈન તત્ત્વોની ખૂબ જ સ્પષ્ટ સમજૂતી આપ્યા પછી સાથે શ્રી નમોત્યુણં વગેરે ચૈત્યવંદનના સૂત્રો ઉપર પ્રખર વિદ્વાન બહુશ્રુત આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ ‘શ્રી લલિત વિસ્તાર’ નામે જે મહાવિદ્વતાપૂર્ણ વિવેચન ગ્રન્થ રચ્યો છે, ને જેમાં ચૈત્યવંદનની સફળતા, ધર્મના અધિકારીનું સ્વરૂપ વર્ણવા સાથે, શ્રી જિનપ્રવચનની અદ્ભુત વિશેષતાઓ નમોત્યુણંના પદે પદે કેઈ મિથ્યાત્વમતોની તર્કભરી સમીક્ષા કરવા ઉપરાંત વણવેલી છે, તેનીય સુંદર શૈલીમાં વાચના આપે છે. જનતાના લાભાર્થે એનું સારભૂત અવતરણ નીચે આપવામાં આવ્યું છે... -તંત્રીઓ)

પ્રણમ્યપરમાત્માનં મહાવીરં જિનોત્તમં ।

ચૈત્યવન્દન-સૂત્રસ્ય વ્યાખ્યેયમભિધીયતે ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :- જિનમાં ઉત્તમ શ્રી મહાવીર પરમાત્માને પ્રણામ કરીને શ્રી ચૈત્યવંદન સૂત્રની આ વ્યાખ્યા રચવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

શ્રી જૈનદર્શન એટલે તત્ત્વસિદ્ધાંતો અને સાધનાનો ભવ્ય મહાસાગર. એ મહાસાગરના દર્શન તે તે યુગમાં દિવાકર સમાન ઉદય પામેલા વિશ્વના તારણહાર વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માએ કરાવ્યાં.

વર્તમાન તીર્થંનું ઉત્થાન અને યાત્રા :-

એમાં વર્તમાન અવસર્પિણી યુગના ચોથા આરાને છેડે એટલે કે આજથી લગભગ પચીસો વર્ષ પૂર્વે ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવે ધર્મતીર્થની સ્થાપનાની આવૃત્તિ કરી; અને વિશ્વને એ ભવ્ય મહાસાગરના દર્શન કરાવ્યાં. પરમગુરુ તો નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય બની ચૂક્યા. છતાં પણ કષ, છેદ અને તાપની ત્રિવિધ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલ એ તત્ત્વસિદ્ધાંતો અને મોક્ષસાધનાઓના

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિત વિસ્તાર” (ભાગ-૩૦) ૧

શાસનની અમર જ્યોતિ અઘાપિપર્યંત જગતને પૂર્ણ પ્રકાશ અને પરમ વિશ્રાન્તિ આપતી આવી છે. એનું કારણ પરમ પિતામહે પ્રગટાવેલી શાસન મશાલને પ્રભુના સીધા વારસદાર શ્રી ગણધર ભગવંતો આર્ય શ્રી ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમ સ્વામી, શ્રીસુધર્મા સ્વામી વગેરેએ જલતી રાખી. પરમગુરુના ચરણે નિજના જીવન સમર્પી પ્રભુ પાસેથી ત્રિપદીની પ્રસાદી પામીને એમણે શ્રી દ્વાદશાંગ મહાઆગમ શ્રી આચારાંગ...શ્રી ભગવતીજી... દષ્ટિવાદ આદિ સૂત્રોની રચના કરી, એમાં ભારમા દષ્ટિવાદ સૂત્રમાં ચૌદ પૂર્વોનો સમાવેશ હતો. એ પુણ્ય વિભૂતિની સંતાન પરંપરાને, યુગના અવતંસસમા અનેકાનેક ચતુર્દશપૂર્વી શ્રુતકેવળી આચાર્ય ભગવંતો, દશ પૂર્વધર મહર્ષિઓ અને અનેક બહુશ્રુત આચાર્ય ભગવંતો, ઉપાધ્યાય ભગવંતો અને સાધુ ભગવંતોએ અલંકૃત કરી શ્રી જૈનશાસનની જ્યોતને અવિરતપણે ઝગમગતી રાખી.

શાસ્ત્રકર્તાઓ અને શાસ્ત્રો :-

કાળના વહેણ સાથે જેમ જેમ જીવોની જ્ઞાનશક્તિમાં ઓટ આવતી ગઈ તેમ તેમ સમર્થ આચાર્ય ભગવંતોએ હ્રાસ પામતા પૂર્વોના શ્રુતજ્ઞાન અને સંપ્રદાયપ્રાપ્ત જ્ઞાનમાંથી વિવેચન ગ્રન્થો અને નવીન શાસ્ત્રોના નિર્માણ કર્યાં. શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ આગમસૂત્રો પર નિર્ચુક્તિગ્રન્થોની ભવ્ય ઇમારતો ખડી કરી ! પૂર્વધર મહર્ષિઓએ નિર્ચુક્તિ પર ભાષ્યો અને ચૂર્ણાગ્રન્થોની રચના કરી. તથા એમણે અને અન્ય મહાપ્રજ્ઞ આચાર્યાદિ ભગવંતોએ નિર્ચુક્તિ ભાષ્ય પર ટીકા ગ્રન્થો તથા અન્ય સૂત્રગ્રન્થો-પ્રકરણગ્રન્થોના નવસર્જન કર્યાં ! શ્રુતકેવળી શ્રી શયંભવ-સૂરિજીનું દશવેકાલિક, મહર્ષિ શ્રી શ્યામાચાર્યનું પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, શ્રી દેવદ્વિગણી ક્ષમા શ્રમણના નંદીસૂત્ર, અનુયોગદ્વાર, શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર મહારાજનું સન્મતિતર્ક પ્રકરણ, શ્રી જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, શ્રી શિવશર્મસૂરિજી મહારાજની કર્મપ્રકૃતિ, શ્રી ચંદ્રમહત્તરાચાર્યનો પંચસંગ્રહ, શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજનું શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, પ્રશમરતિપ્રકરણ... વગેરે અનેક શાસ્ત્ર મશાલ મહાશાસન મશાલમાંથી પ્રગટતી ચાલી.

શાસ્ત્રકાર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ :-

એમાં શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારના લેખ અનુસારે વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમાં જૈન શ્રમણ સંઘના ગગનમંડળે ધુરંધર વિદ્વાન સમર્થ શાસ્ત્રકાર આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજસ્વરૂપ જ્ઞાનમાર્તંડ પ્રકાશી ઉઠ્યો. એ કાળે અનેક દર્શનો આર્યભૂમિ પર વિસ્તાર પામી રહ્યા હતા. એમાં મૂળ તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ પણ વૈદિક દર્શનને અનુસરનારા પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા, પણ સંયોગો પરિવર્તન પામતા એમને જૈન દર્શનના અદ્ભુત શાસ્ત્રસૂત્રધાર અને જૈન સંઘના ધર્મચાર્યના પદે

૨ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“વર્તમાન તીર્થંનું ઉત્થાન અને યાત્રા” (ભાગ-૩૦)

પ્રતિષ્ઠિત થવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું. એઓશ્રીએ અનેક અપૂર્વ શાસ્ત્રરત્નોને જન્મ આપ્યો.

એમનો પ્રસંગ એવો છે કે પ્રાચીન ચરિત્રકારના જણાવવા મુજબ પોતે પૂર્વાવસ્થામાં ચિતોડના રાજાના વિદ્વાન પુરોહિત હતા. એમને આત્મવિશ્વાસ હતો કે જગતમાં એવું કોઈ શાસ્ત્ર નથી કે જે પોતે ન સમજી શકે. છતાં ય ન સમજાય તો સમજવા માટે સામાના શિષ્ય પણ થઈ જવું.

એક વાર રસ્તે ચાલ્યા આવતા હાથીના તોફાનને લીધે પોતે જૈનમંદિરમાં પેસી ગયા. અને જિનમૂર્તિ જોતાં જૈન દર્શનના મહાઅજ્ઞાનને લીધે ત્યાં શ્લોક બોલ્યા :-

**“મૂર્તિરેવ તવાચષ્ટે સ્પષ્ટં મિષ્ટમ્ભોજિતામ્ ।
ન હિ કોટરસંસ્થેઽગ્નૌ તરુર્ભવતિ શાઙ્ગલઃ”**

અર્થાત્ ‘તારી લજ્જાપુષ્ટ મૂર્તિ જ કહી રહી છે કે તું મીઠાઈ ઉડાવનારો છે. વૃક્ષના બખોલમાં અગ્નિ હોય તો તે લીલુંછમ ન રહી શકે. લૂખું ભોજન હોય તો લજ્જાપુષ્ટતા ન હોઈ શકે.’

ભવિતવ્યતા અને કાળની વિકરાળ સત્તાઓ શું કામ કરે છે ! એજ આર્યવિભૂતિના શ્રવણ પંથે એક વાર જૈન સાધ્વીજીના મંગળ સ્વાધ્યાયનો અપરિચિત ધ્વનિ ગુંજ્યો :-

‘ચક્કીદુગં હરિપણગં કેસવ ચક્કીય કેસવો ચક્કી...’

આનો અર્થ સમજવા બહુ મથ્યા. ન સમજી શકવાથી મકાનની અંદર ગયા. અને મહાસાધ્વીજી શ્રી યાકિનીમહત્તરને વિનીત ભાવે અર્થ પૂછ્યો. સાધ્વીજીએ અર્થજ્ઞાન માટે ગુરુવર્ય શ્રી જિનભટ્ટઆચાર્ય મહારાજની ભલામણ કરી. આચાર્યશ્રીનું સ્થાન પૂછી ત્યાંથી નીકળી ગયા. આટલી એક ગાથાને ન સમજી શકવાથી એમનો સુષુપ્ત આત્મા જાગ્રત થયો. નજર સામે સાધ્વીજીઓની જ્ઞાનધ્યાનમાં મગ્નતા, ઝીણામાં ઝીણા જંતુની રક્ષાર્થે કરાતી પ્રતિલેખના, સાંસારિક મોહમાયાથી તદ્દન અલિપ્તતા, ઉપશમ છલકતી મુખમુદ્રા, મહાવિનય, વગેરે વગેરે નજર સામે તરવરી રહ્યાં. આચાર્યશ્રીના સ્થાને પહોંચ્યા ત્યાં પાછું મુકામ આગળ એજ જિનમંદિર આવ્યું, પણ હવે તો જિનમૂર્તિને સ્ત્રીશસ્ત્રાદિનું સાનિધ્ય નહીં ! મુદ્રા પર છલકતો પ્રશમ સુધારસ ! સ્વરૂપમાં રમણતા, ઈત્યાદિએ એમને આવજ્યા ! એ પોકારી ઉઠ્યા

‘મૂર્તિરેવ તવાચષ્ટે સ્પષ્ટં વીતરાગતામ્ ।’

‘નહિ કોટરસંસ્થેઽગ્નૌ તરુર્ભવતિ શાઙ્ગલઃ ॥’

‘(હે, દેવ !) તમારી મૂર્તિ જ સ્પષ્ટપણે તમારી વીતરાગતા કહી રહી છે. (ત્યારે તમારા આત્મસ્વરૂપનું શું પૂછવું ?) ઝાડના બખોલમાં અગ્નિ હોય તો ઝાડ લીલું ન રહી શકે. અંતરાત્મામાં રાગદ્વેષાદિ હોય તો પ્રશાંતતા ન દેખાય.

આચાર્ય મહારાજ પાસે જઈ વિનય વિધિપૂર્વક અર્થ માગ્યો, સૂરિદેવે કહ્યું, ‘ક્રમશઃ ભણો.’

આ કહે, ‘કૃપા કરી ભણાવો.’

‘એ માટે સાધુ જીવનમાં આવવું પડશે.’

પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ આ મહાવિપ્ર આનાકાની વિના ત્યાં સાધુ થયા. પછી તો ક્રમશઃ જૈન વાઙ્મયના અનેકાનેક ક્ષેત્રોમાં જેમ જેમ ઊંડા ઉતરતા ગયા, તેમ તેમ જૈનદર્શનની અધિકાધિક વિસ્તૃતતા અને અગાધતા નિહાળી, હવે તો એમની રગેરગમાં શ્રી અરિહંત પરમાત્માની ભક્તિ અને જિનશાસનની પ્રીતિ વ્યાપી ગઈ. જૈનદર્શનનો આગવો નયવાદ, અનેકાંતવાદ, આગમ, કર્મસિદ્ધાંત, આગવો મોક્ષમાર્ગ, મહાસૂક્ષ્મ અહિંસા, પંચપરમેષ્ઠિ, વિશ્વનું સ્વરૂપ, ચતુર્વિધ સંઘ એવી એવી તો કેટલીય વિશેષતાઓએ એમની પ્રજ્ઞાને ઘડી, પ્રતિભાને મઢી અને પરિણતિને મૈત્રી આદિ ભાવો સહિત મહાસંવેગ અને જિનાજ્ઞાની ભાવિતતા સાથે જડી. પરિણામ એ આવ્યું કે તત્ત્વોને મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ કસતા ગયા. અજ્ઞાન-પીડિત જીવોને દયાથી રસતા ગયા, અને વિશ્વને નવરચિત શાસ્ત્રરત્નો પીરસતા ગયા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨, તા. ૧૪-૯-૧૯૫૭

એમાંથી આવશ્યક મહાસૂત્ર-નિર્યુક્તિ ભાષ્ય પર મહાવિવેચન, દશવૈકલિક સૂત્ર પર મહાવિવેચન, શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ શાસ્ત્ર પર ટીકા; તેમ નૂતન ગ્રંથોમાં યોગદૃષ્ટિ, યોગબિન્દુ, પંચવસ્તુ, ધર્મસંગ્રહણી, અનેકાંતજયપતાકા, ધર્મબિન્દુ, યોગશતક, સમરાઈચ્ય કહા, ષોડશક, વિંશતિ વિંશિકા, પંચાશક... વગેરેનું મહાસર્જન આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે કર્યું !

શ્રી લલિતવિસ્તરામાં શું આવે છે ? :-

‘શ્રી લલિતવિસ્તરા’ એટલે આ મહાસર્જનનું જ એક ઝરણું ! ભગવાન શ્રી અરિહંતદેવના ભાવસ્તવ માટેના શ્રી ચૈત્યવંદનસૂત્ર ઉપરની એ વ્યાખ્યા છે. વ્યાખ્યા છતાં એ એક મહાશાસ્ત્ર છે. એમાં સૂત્રના પદે પદે શ્રી તીર્થકરદેવની સ્તુતિ અર્થે યોજાયેલાં વિશેષણોમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન ગર્ભિત છે, ને જૈન દર્શનની જે અસાધારણ વિશેષતાઓ છે, તેના ખજાના શ્રી લલિતવિસ્તરામાં ખુલ્લા કરવામાં આવ્યા છે.

એમાં પ્રતિપક્ષી અજ્ઞાન માન્યતાઓની સમીક્ષા સાથે જૈન દર્શનના અનેકાનેક મહા વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો બુદ્ધિને તર્કની કસોટીએ કસાયેલાં સમજવા મળે છે એટલું જ નહિ, પણ શ્રી લલિતવિસ્તરાના પીઠિકા વિભાગમાં ચૈત્યવંદનની સફળતા, ક્રિયા સમ્યક્ કરવાના ઉપાય, ધર્મના અધિકારીનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ, જૈન પ્રવચનનું ગાંભીર્ય, ચૈત્યવંદન-વિધિ, ઈચ્છાયોગાદિ ત્રણ યોગ-વગેરે અનેકાનેક તત્ત્વોના મેવા પીરસવામાં આવ્યા છે. પછીથી વ્યાખ્યામાં શ્રી અર્હત પ્રભુના એકેક વિશેષણની વ્યાખ્યામાં પદે પદે સાંખ્યાદિ અનેક દાર્શનિક સિદ્ધાંતોના પૂર્વ પક્ષની રજૂઆત કરવા પૂર્વક એની કડક સમીક્ષા તથા ત્રિકાલાબાધ્ય, ને પરસ્પર સંવાદી એવા અનેકાનેક વિશિષ્ટ તત્ત્વોના પ્રકાશ ઉભરાઈ ઉઠે છે ! આ બધાનો હૃદયસ્પર્શી બોધ આત્માને શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રભુના ચરણે ઝુકાવી દઈ એમના મહામૂલા શાસન પર દૃઢ તત્ત્વશ્રદ્ધા સાથે કોઈ અનેરો સદ્ભાવ, અપૂર્વ બુદ્ધિતર્પણ, અદ્ભુત આકર્ષણ અને ઉછળતી પ્રીતિ ભક્તિના નંદનવનમાં વિહરતો કરી દે છે !

મહાન વ્યાખ્યાનકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિવર્યને ઉપકાર :-

‘શ્રી લલિતવિસ્તરા’ શાસ્ત્રરત્નના અપૂર્વ પ્રભાવ ને વિશિષ્ટ માહાત્મ્યનું એક ચોક્કસ દષ્ટાંત જુઓ.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમાં શુભંકર શ્રેષ્ઠિના પુત્ર સિદ્ધર્ષિ જેઓ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ માધના પિતરાઈ ભાઈ થાય, એમણે ગર્ગર્ષિ નામે જૈન મુનિપુંગવ પાસે સાધુ-દીક્ષા લઈ ખૂબ શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું. પછી ‘શ્રી ઉપદેશમાળા’ નામના મહાન શાસ્ત્રની ભવ્ય વિવેચના રચી. ઉપરાંત સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે સમસ્ત સંસારના શુભાશુભભાવોને જીવંત પાત્ર બનાવી એક મહાન કમબદ્ધ કથા (૧૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ) ‘શ્રી ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચ કથા’ નામે શાસ્ત્ર બનાવ્યું. સમગ્ર વિશ્વમાં આ રૂપક કથા-ગ્રંથ અજોડ અને અસાધારણ ગ્રંથ છે. એ પરથી જ્યારે એમને ‘વ્યાખ્યાતૃ યૂઝામણિ’નાં બિરુદ સાથે અદ્ભુત વિદ્વતાની પ્રશંસાથી નવાજવામાં આવ્યા, ત્યારે ખૂબી જુઓ કે એમણે ઊલટું એમ વિચાર્યું,

“અહો ! આ હજી મારી અલ્પજ્ઞતા નથી જાણતા ! મેં સ્વપરના તર્ક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી લીધો છે, પણ બૌદ્ધોના પ્રમાણ શાસ્ત્રો નથી જોયાં. તે જોવા માટે એમના દૂર દેશમાં જવું જોઈએ !”

એમ વિચારી ત્યાં જવા માટે ગુરુની રજા માગી. જો કે એમના ગુરુએ ખરાબ નિમિત્ત જોઈ એમને ભાવી અનર્થની આગાહી કરેલી; તેમ છતાં ત્યાં જઈ બૌદ્ધ દર્શનનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં પોતાની અસાધારણ વિદ્વતા અને બુદ્ધિશક્તિનો પરચો બતાવ્યો. એમાં બૌદ્ધોના કોઈ તેવા મંત્ર પ્રયોગાદિ કારણો ઉપસ્થિત થયા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૫

કે જેથી એ બૌદ્ધ તત્ત્વોમાં આકર્ષાયા, અને ત્યાં રહી જવા ગુરુને જણાવવા આવ્યા. એક વૃત્તાન્ત મુજબ ગુરુએ એમની ભ્રાન્તિ નિવારવા ‘શ્રી લલિતવિસ્તરા’ વાંચવા આપી. બીજા વૃત્તાન્તે પ્રતિદલીલોથી એમને ગુરુએ પાછા માર્ગસ્થ કર્યા, ત્યારે વળી એ બૌદ્ધ મઠમાં ‘ના’ કહેવા ગયા. ત્યાં એ લોકોએ વળી એમને ચલિત કર્યા. પાછા અહીં ગુરુદેવને કહી દેવા આવ્યા. ત્યારે ગુરુએ વળી એમને તર્કથી સ્વસ્થ કર્યા. પાછા બૌદ્ધમઠમાં ‘ના’ કહેવા ગયા... આમ એકવીસ વાર બન્યું. આ પરથી ગુરુને છેવટે લાગ્યું કે

‘આવી ચળવિચળતાનો અર્થ એ છે કે મિથ્યાદર્શનની ભ્રામક યુક્તિઓ સામે પ્રતિપક્ષી સાચી દલીલો બસ નથી, કિન્તુ જૈનદર્શનની અલાયદી વિશેષતાઓ, તત્ત્વો અને સર્વાંગીણ દષ્ટિનો હૃદયભેદી પ્રકાશ પણ આવશ્યક છે; જેથી ચિત્ત એવું સુસ્થિર થઈ જાય કે પછી સામેથી ગમે તેવી યુક્તિ-પ્રયુક્તિ આવે તો પણ એ સત્ તર્ક છે કે અસત્ તર્ક, એનો વિવેક કરી શકે; અને સામાના મિથ્યાપણા ઉપરાંત જૈનદર્શનની અગાધ વિશાળતા આગળ એની મહાઅલ્પતા ધ્યાનમાં આવે. એટલે એમણે એમને જૈનદર્શનની એ યથાર્થતા તથા અગાધ વિશેષતાઓને સમજાવનાર આ શ્રી લલિતવિસ્તરા ગ્રન્થ વાંચવા આપી પોતે બહાર ગયા. શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણી મહારાજ જેમ જેમ એ વાંચતા ગયા તેમ તેમ એમને પરમાત્મા શ્રી જિનેશ્વરદેવ અને જૈન અગાધ તાત્ત્વિક વિશેષતાઓ તેમજ મહાવિસ્તારનો નવીન પ્રકાશ એમના હૃદયમાં ઝગમગી ઉઠ્યો ! એમને એમ થયું ‘અહો, સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ કરનારા પરના વચનથી કાયના સાટે રત્ન હારી જવાની કેવી મેં મહા મૂર્ખાઈ કરી ! ખરેખર, આ શ્રી લલિતવિસ્તરાથી મને તત્ત્વોનો અને સન્માર્ગનો પ્રતિબોધ કરનાર આચાર્ય ભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ મારા ધર્મગુરુ બન્યા છે ! જાણે એમણે ભવિષ્ય જાણી મારા માટે જ આ શાસ્ત્ર રચ્યું ! મારા દીક્ષા ગુરુએ આ આપવા દ્વારા મારા પર અચિન્ત્ય ઉપકાર કર્યો છે ! એમની ચરણરજ સદાને માટે હું મારા મસ્તકને ધરીશ. કેમ કે લોકોત્તર પુરુષ છે.’ પછી તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ એક પ્રકાણ વિદ્વાન ને પ્રભાવક જૈન આચાર્ય બન્યા, અને એમણે જૈનદર્શનની જયપતાકા જગતમાં લહેરાવી. આ છે શ્રી લલિતવિસ્તરા શાસ્ત્રના દિવ્ય પ્રભાવનો એક નમુનો !

વિક્રમના બારમા સૈકામાં પ્રખર વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી મહારાજ થયા, કે જેમણે અનેકાનેક ભવ્ય વ્યાખ્યા-ગ્રન્થો વગેરે રચ્યા છે. એમના ધુરંધર પ્રભાવક શિષ્ય આચાર્ય શ્રી વાદિદેવસૂરિજી મહારાજ થયા કે જેમણે દિગંબર મહાવાદી કુમુદચન્દ્રને વાદના પ્રારંભે જ નિરુત્તર કરી શ્વેતાંબર સંઘની શાન વધારી, ને જૈન પ્રમાણ અને નય ઉપર ‘પ્રમાણનય તત્ત્વાલોકાલંકાર’ નામનો સૂત્રાત્મક ગ્રન્થ રચ્યો

૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“વર્તમાન તીર્થનું ઉત્થાન અને યાત્રા” (ભાગ-૩૦)

અને તેના પર પોતે જ અનેકાનેક જટિલ દાર્શનિક વાદોથી ભરેલા મહાન સાગર સમા 'સ્યાદ્વાદ રત્નાકર' નામના શાસ્ત્રને રચ્યું છે. આવા સરસ્વતીના અવતાર સમા તથા જૈનધર્મના મહા પ્રભાવક શિષ્યને તૈયાર કરનાર જે આચાર્ય શ્રી મુનિયન્દ્રસૂરિજી મહારાજ, તેમણે પણ અનેક તત્ત્વ ગંભીર ભવ્ય શાસ્ત્રો રચવા ઉપરાંત આ 'શ્રી લલિતવિસ્તરા' શાસ્ત્રના ગંભીર ભાવો જોઈ એના પર પણ 'પંજિકા' નામની અતિ ઉપયોગી અર્થગંભીર વિવેચના લખી છે. એના પ્રતાપે આજે આપણે શ્રી લલિતવિસ્તરાને કંઈક સમજવા શક્તિમાન બની શકીએ છીએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩, તા. ૨૧-૯-૧૯૫૭

પ્રસ્તુત ગુજરાતી વિવેચન :-

લલિતવિસ્તરાનું પ્રસ્તુત ગુજરાતી વિવેચન દેવગુરુ-કૃપાએ એ પંજિકાની સહાય, ગુરુ-શિક્ષા અને અન્ય શાસ્ત્રોના અનુભવના આધાર પર કરવાનું રાખ્યું છે.

અનુયોગ એટલે :- લલિતવિસ્તરા પર પંજિકા વ્યાખ્યા લખતાં આચાર્યદેવ શ્રી મુનિયન્દ્રસૂરિજી મહારાજે મંગલાચરણમાં અનુયોગ-વૃદ્ધોને નમસ્કાર કર્યો છે. અનુયોગ-વૃદ્ધો એટલે ૧. દ્રવ્યાનુયોગ, ૨. ગણિતાનુયોગ, ૩. ધર્મકથાનુયોગ અને ૪. ચરણકરણાનુયોગની વસ્તુને મૂળમાં અર્થથી કહેનાર પૂજ્ય પુરુષ શ્રી તીર્થકરદેવ છે; તથા એને સૂત્રમાં પ્રતિબદ્ધ કરનાર શ્રી ગણધર ભગવંતો છે.

૧. જૈન આગમમાં દ્રવ્યાનુયોગ વગેરે ચાર પ્રકારે વિષયની વહેંચણી કરવામાં આવી છે, તેમાં દ્રવ્યાનુયોગ એટલે પંચાસ્તિકાય, દ્રવ્ય-પર્યાયો, ઉત્પાદ વ્યય પ્રૌવ્યની મહાસત્તા, તત્ત્વો, આત્મા, કર્મ, અનેકાન્તવાદ, પ્રમાણ, નય, ભંગ, તર્ક, જ્યોતિષ, નિમિત્ત, વિદ્યા, મંત્ર, પરમાણુ આદિ પુદ્ગલો, ચૌદ રાજલોક વગેરે અનેક વિષયોથી ભરપૂર ષડ્દ્રવ્યોનું વિવેચન. ૨. ગણિતાનુયોગમાં બ્રહ્મ નક્ષત્રાદિના ચાર, ચતુર્ભંગી વગેરે અનેક પ્રકારોનું-ગણિત ચર્ચેલું છે. ૩. ધર્મકથાનું યોગમાં ધર્મબોધક અનેક કથાઓનો સાગર ભરેલો છે. ૪. ચરણકરણાનુયોગમાં મોક્ષમાર્ગ, સાધુ ધર્મના અહિંસાદિ મૂળ વ્રત રૂપી ચરણ અને ઉત્તર ગુણોરૂપી કરણ, ગૃહસ્થધર્મ, માર્ગ-ઉન્માર્ગ, ઉત્સર્ગ-અપવાદ, પંચાચાર, આલોચના પ્રાયશ્ચિત્તાદિ અનેક વિષયોનું નિરૂપણ આવે છે. અનુયોગનો અર્થ, અનુ=સૂત્રને અનુસરીને, યોગ=અર્થને યોજવો તે. અનુયોગ એટલે સૂત્રના અર્થનું કથન, સૂત્રની વ્યાખ્યા. અનુયોગવૃદ્ધ એટલે એ વ્યાખ્યા કરનાર ચૌદ પૂર્વધર આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પ્રમુખ પૂર્વ મહર્ષિઓ, એમને નમસ્કાર કરી લલિતવિસ્તરા શાસ્ત્રના કેટલાક પદો પંજિકા નામે યત્કિચિત્-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૭

વ્યાખ્યા રચ્યું હતું, એમ પંજિકાકાર કહે છે.

લલિતવિસ્તરા-પ્રભાવ :- પછી લલિતવિસ્તરાના પ્રભાવને જણાવતાં લખે છે કે ‘આ એક એવો ગ્રન્થ છે કે જેણે બુદ્ધના કહેલા શાસ્ત્રોથી ચલવિચલ થયેલા વ્યાખ્યાતા-શિરોમણિ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણી મહારાજના આત્માને પ્રતિબોધ કરેલો; અને તેથી જ એ મહર્ષિએ પોતાના ગ્રન્થમાં લલિતવિસ્તરાકાર આચાર્યદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકારી એમને નમસ્કાર કર્યો છે.’ બૌદ્ધ શાસ્ત્રોની કેટલીક ભ્રામક યુક્તિઓ અને પ્રલોભક પ્રતિપાદનોથી સર્જાયેલી ચલવિચલતાનું નિવારણ જૈનદર્શનની માત્ર સામી સુદલીલોથી શક્ય ન બન્યું, કિન્તુ જૈનદર્શનની રહસ્યમય અને યુક્તિસિદ્ધ ભવ્ય અગાધ વિશેષતાઓના સચોટ પ્રકાશથી બન્યું. એ પ્રકાશ ‘શ્રી લલિતવિસ્તરા’ ગ્રન્થે આપ્યો ! સહેજે થશે કે, એવો તે કેવો પ્રકાશ એણે આપ્યો ? પણ ખરેખર તો એમ જ કહેવાય કે પૂ. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે આ ગ્રન્થ દ્વારા પ્રગટ કરેલી દિવ્ય જ્યોતિનો ચમત્કાર તો સૂક્ષ્મ અને વિશાળ પ્રજ્ઞાથી આ શાસ્ત્ર સમુદ્રનું અવગાહન કરનારા જ અનુભવી શકે. હા, એટલું ખરું કે આ ગ્રન્થ-રત્નાકરમાં, :-

‘લલિતવિસ્તરા’માં શું શું ભર્યું છે ?

શ્રી અરિહંત પરમાત્માને કરાતી વંદનાની સફલતાનું રહસ્ય, ધર્મનો અધિકારી બનવામાં જરૂરી કેઈ મૂળભૂત ગુણો, અનધિકારીને આપવામાં નિપજતા અનર્થો, વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં અતિ આવશ્યક સાત વિશિષ્ટ ભૂમિકા, ચૈત્યવંદનની અદ્ભુત પ્રાગ્વિધિ, દ્રવ્ય-ભાવપૂજા, અરિહંત દેવના અતિશયો, ઇત્યાદિના રોચક વર્ણન ઉપરાંત ‘નમુત્યુણં’ સૂત્રના ‘આઈગરાણં’ પદથી માંડી દરેક પદના વિવેચને એકેક સાંખ્ય વગેરે દર્શનોના અનેકાનેક મંતવ્યોના યુક્તિસહિત સ્પષ્ટીકરણ અને મધ્યસ્થભાવે એના પર જૈનદર્શનની અકાટ્ય તર્કપૂર્વક વિશિષ્ટ સમીક્ષા તથા વિશ્વના નૈસર્ગિક તત્ત્વભૂત શ્રી અરિહંત પ્રભુની ઉપરાપર અપૂર્વ વિશેષતાઓનું સચોટ પ્રતિપાદન ઇત્યાદિ... ભર્યું પડ્યું છે ! એનો પ્રકાશ મળવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજને પદાર્થ-વિસ્તાર અને તત્ત્વ-ગંભીરતાભર્યા મહાસાગર સમા જૈનદર્શનની આગળ બૌદ્ધદર્શન તો એક ખાબોચિયા જેવું લાગ્યું. એના ખજવા-પ્રકાશની સામે જૈનદર્શનના સૂર્યશા જ્વલંત પ્રકાશની અનુપમતા અને વ્યાપક વિશાલતા-અગાધતા જોઈ પોતાને થયેલી ચંચળતા અને મિથ્યાત્વવશતા પર એમને ઘોર પશ્ચાત્તાપ થયો ! જિન અને જિનોક્ત તત્ત્વ પ્રત્યે અટલ અને અપાર શ્રદ્ધા પ્રીતિ તથા ભક્તિનો, એમને હૈયે, સાગર ઉછળ્યો ! જો કે પોતે લલિતવિસ્તરાકાર પૂ.આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ પછી સદીઓના અંતરે થયા છે, છતાં એ શાસ્ત્રથી પોતાને થયેલ અસીમ ભાવોપકારની

૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“લલિતવિસ્તરા’માં શું શું ભર્યું છે ?” (ભાગ-૩૦)

કૃતજ્ઞતાવશ પોતે પોતાના ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા’ નામના મહાશાસ્ત્રમાં પૂ. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજને ગુરુ તરીકે સ્વીકારી નમસ્કાર કરે છે. વાત પણ સાચી છે કે આત્માએ મિથ્યાત્વમાં ફસી જ્યારે મહાઅહિંસાદિના સર્વવિરતિ મહાધર્મથી ભ્રષ્ટ થતાં તત્ત્વશ્રદ્ધા પણ તોડી નાખી હોય અને નરકાદિ દુર્ગતિમાં ચિરકાળ દુઃખદ ભ્રમણ ઊભું કર્યું હોય, ત્યારે ત્યાં જો કોઈ એને ભવ્ય પ્રતિબોધ કરી મિથ્યાત્વ ઓકાવવાપૂર્વક પાછો સમ્યગ્દર્શન અને સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનકમાં સુસ્થિર કરી દે, તો એ તો એને ભાવિ અસંખ્ય કાળની દુર્ગતિના પતન ટાળ્યાં લાગે ! સદ્ગતિનાં દ્વાર ખોલી આપી મોક્ષ પ્રતિ પ્રયાણ આપ્યાં લાગે ! એ ઉપકારનો બદલો વાળવો અશક્ય દેખાય ! શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણી મહારાજ તો ત્યાં-સુધી લાખે છે કે ‘આ લલિતવિસ્તરા ગ્રંથ, માનો કે, મારા માટે જ લખાયો છે.’

ગ્રંથ વિવેચનમાં જરૂરી ત્રણ અંગ :- પંજિકાકાર આ. શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી મહારાજ આવા ગંભીર ‘લલિતવિસ્તરા’ શાસ્ત્રની ટૂંકી પણ વ્યાખ્યા કરતી વખતે પોતે ત્રણ સાધનોથી સજ્જ હોવાનું જણાવતાં આપણને શાસ્ત્રવિવેચન કરવામાં ત્રણ અંગો જરૂરી હોવાનું સૂચવે છે. (૧) બીજા સ્વ-પર ગ્રંથોએ કહેલા કેટલાય પદાર્થનાં શાસ્ત્રમાં, વિધાન યા ખંડન રૂપે ઉલ્લેખ હોય છે, તેથી અન્ય શાસ્ત્રોનું અવલોકન-અનુભવ હોવો જરૂરી છે. (૨) વળી પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં એવા કોરોં વિધાન અને ગૂઢ રહસ્યો પણ હોય છે કે જેને સ્પષ્ટ કરવા માટે ઊંડા અર્થાત્ સમ્યક્-તર્કશક્તિ અને સમન્વયશક્તિ પણ હોવી આવશ્યક છે. (૩) એમાંય પાછી ક્યાંક અજ્ઞાનતા કે વિપરીતભાવ ન થઈ જાય એટલા માટે વિદ્વાન પૂર્વ પુરુષોનો સંપ્રદાય અર્થાત્ શાસ્ત્રોક્ત પદાર્થો સંબંધી મોંઢેથી ચાલ્યા આવતા પઠનપાઠનની અને આચાર-મર્યાદાની પરંપરા મળી હોવાનું જરૂરી છે...વિચારો, સંપ્રદાય, ઊંડા અને અન્ય શાસ્ત્રોનો અનુભવ હોય તો વ્યાખ્યાન વિવેચનમાં કાંઈ બાકી રહે ? કે કોઈ વિપરીતતા થાય ? ત્યારે એ ત્રણ ન હોય તો શું વિવેચનમાં મૂળ ગ્રંથને ન્યાય આપવાનું બને કે અન્યાય થઈ જવો સંભવે ? તેમ એ ત્રણ શાસ્ત્રનો વિના યથાર્થ અને તલસ્પર્શી બોધદાયી પ્રકાશ થાય ખરો ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૪, તા. ૨૮-૯-૧૯૫૭

હવે મૂળ ગ્રંથ પર આવો. એનો પ્રારંભ આ રીતે છે :-

પ્રણમ્ય ભુવનાલોકં મહાવીરં જિનોત્તમમ્ ।

ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય વ્યાખ્યેયમભિધીયતે ॥૧॥

વિશ્વના પૂર્ણ જ્ઞાતા જિનેશ્વરદેવ શ્રી મહાવીર પરમાત્માને પ્રણામ કરીને ચૈત્યવંદન-સૂત્રની આ વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે.

અનુબન્ધ ચતુષ્ટય અને એની આવશ્યકતા :-

અહીં પહેલું તો એ જુઓ કે આમાં શબ્દતઃ મંગળ અને આ ગ્રંથનો વિષય નિર્દેશ્યો; અને અર્થાપત્તિથી પ્રયોજન તથા સંબંધ સુચિત કર્યા. મંગળાદિ ચારને ‘અનુબન્ધ ચતુષ્ટય’ કહે છે. એ ગ્રંથ આદરવામાં આવશ્યક છે.

(૧) મંગળ :- કોઈ પણ શુભકાર્ય કરવાના પ્રારંભે મંગળ કરવું જોઈએ. કેમકે શુભ કાર્ય આપણે પાર પાડવું છે. અને ‘શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ’ કલ્યાણ કાર્યો બહુ વિઘ્નભર્યા હોય છે. એ વિઘ્નોને નાશ કરવામાં આવે તો આદરેલું શુભ કાર્ય પાર પડે. પરમાત્મા આદિને નમસ્કાર અથવા એમનું સ્મરણ કરવારૂપ મંગળમાં આ તાકાત છે કે એ વિઘ્નોનો નાશ કરે.

પ્ર.- વિઘ્નો તો ગત જન્મોમાં અસત્પ્રવૃત્તિથી ઊભાં થયેલાં પાપકર્મરૂપ છે એનો નાશ પ્રભુ નમન માત્રથી શી રીતે થાય ?

ઉ.- જૈનદર્શનમાં એનો વૈજ્ઞાનિક ઉત્તર એ છે કે એ પાપો ઊભાં થવામાં મુખ્ય કારણ તો એ અસત્ પ્રવૃત્તિ વખતે આત્મામાં જાગેલ અશુભ અધ્યવસાય છે, તો સહજ છે કે એની સામે શુભ અધ્યવસાયથી એ પાપો નાશ પામી શકે. ઠંડીથી લાગેલી શરદી ગરમીથી મટે. વીતરાગ પરમાત્માને નમસ્કાર-સ્મરણરૂપ મંગળ કરવાથી શુભ અધ્યવસાય પ્રગટે છે; એ પ્રસ્તુત કાર્યમાં નડતા અંતરાયો અર્થાત્ વિઘ્નભૂત પાપોનો નાશ કરી દે છે. માટે નમસ્કાર-મંગળ એ મહાન કર્તવ્ય છે. બીજું એ પણ છે કે આર્યદેશમાં શિષ્ટપુરુષોનો આચાર છે કે મંગળ કરવું; તેથી મંગળ કરવામાં એ શિષ્ટાચારનું પાલન પણ છે. સુજ્જનો શિષ્ટાચારને ઓળંગે નહિ માટે ઉત્તમ મંગળ તરીકે અહીં શ્રી મહાવીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

પ્ર.- મંગળ મનમાં કરી લો, ગ્રંથમાં એનો ઉલ્લેખ શા માટે ?

ઉ.- શિષ્યોને અને ગ્રંથવાચકોને પણ એ ઉલ્લેખથી મંગળના કર્તવ્યનું ભાન થાય અને પ્રસંગ-પ્રસંગ પર પોતે પણ મંગળ કરે, તેથી મંગળને ગ્રંથરૂઢ કરવામાં આવે છે.

(૨) વિષય :- ગ્રન્થમાં જે વસ્તુ વર્ણવવાની હોય તેને વિષય કહે છે. અભિધેય કહે છે. એ પણ પ્રારંભે બતાવવો જોઈએ. નહિતર ગ્રન્થમાં પોતાને ઈષ્ટ વિષય છે એમ જાણ્યા વિના પ્રેક્ષાવાન પુરુષ અર્થાત્ વિચારક માણસ એને હાથમાં ન લે. એ પુરુષો નિષાબદ્ધ હોઈને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં જ પડે છે. માટે અહીં ઉપયોગી વિષયનો નિર્દેશ પણ આવશ્યક છે. પ્રસ્તુતમાં ચૈત્યવંદન સૂત્રની વિવેચના કરવાનું કહીને એ સૂત્રમાં ભરેલા ભાવાર્થ, રહસ્યાર્થ, એ પ્રાસંગિક વિષયને અભિધેય તરીકે બતાવ્યો.

(૩) પ્રયોજન :- પ્રયોજન એટલે હેતુ, ફળ. શા હેતુએ અર્થાત્ કયા ફળ માટે ગ્રન્થ રચ્યો છે ? એ પ્રયોજન દેખાડવું જોઈએ. પ્રયોજન વિના તો મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ નથી કરતો, તો સુજ્ઞ તો શાનો જ કરે ? અહીં ગ્રન્થકાર-મહર્ષિનું ગ્રન્થ રચવામાં સાક્ષાત્ પ્રયોજન અલ્પબુદ્ધિ જીવોને બોધ કરાવવાનું છે. જે આગળ કહેશે. પારંપારિક પ્રયોજન મોક્ષ છે. શ્રોતાને પણ સાક્ષાત્ પ્રયોજન સૂત્રાર્થ-બોધ, અને પારંપારિક પ્રયોજન મોક્ષ છે.

(૪) સંબંધ :- શાસ્ત્ર શું તમારી કલ્પનામાંથી જન્મ્યું કે એને કોઈ પ્રસિદ્ધ અને ઈષ્ટ વસ્તુ સાથે સંબંધ છે ? અગર પૂર્વાચાર્યના કથન સાથે સંબંધ છે ? સંબંધ નહિ હોય તો શ્રદ્ધાળુ જન એમાં શી રીતે પ્રવર્તશે ? એને કોના સંબંધમાં સમજશે ? માટે સંબંધ દર્શાવવો ય જરૂરી છે. જેથી એ જાણીને પાઠકને ગ્રન્થ પર વિશ્વાસ બેસે. આદર વધે તેમ જ ગ્રન્થની કેવળ કાલ્પનિકતાને બદલે સમૂલકતા સિદ્ધ થાય. તો લલિતવિસ્તરા ગ્રન્થનો સંબંધ (૧) અરિહંત અને જૈન દર્શનની વિવિધ વિશિષ્ટતાઓ તથા દર્શનોરૂપી નક્કર વિષયો સાથે ‘અભિધાનાભિધેય’ સંબંધ છે. અર્થાત્ ગ્રન્થ એ અભિધાનરૂપ છે. શબ્દરૂપ છે, ને તેનું અભિધેય અરિહંત વગેરે છે. અથવા (૨) ચૈત્યવંદન મહાસૂત્રની સાથે ગ્રન્થનો ‘વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેય’ સંબંધ છે. અહીં ગ્રન્થ એ વ્યાખ્યા-ગ્રન્થ છે, વ્યાખ્યાન છે, એ ચૈત્યવંદન સૂત્ર પોતે વ્યાખ્યેય અર્થાત્ વ્યાખ્યાનો વિષય છે. વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. (૩) તેમજ ગ્રન્થનો સંબંધ ‘ગુરુપર્વકમ’ પણ બની શકે છે, ગુરુપર્વકમ એટલે પૂર્વ મહર્ષિ ગુરુઓની પરંપરાથી પ્રાપ્ત અર્થની સાથે આ શાસ્ત્રનો સંબંધ છે; તેથી આમાં કાલ્પનિકતા નથી, વાસ્તવિકતા છે. આ સંબંધોને લીધે ગ્રન્થ ખૂબ જ વિશ્વસનીય અને આદરણીય છે.

મંગળશ્લોકનો વિશેષાર્થ :-

વિશેષાર્થમાં ૧. ભુવનાલોક, ૨. જિનોત્તમ, ૩. મહાવીર અને ૪. પ્રણામ-એ ચારનો કંઈક વિચાર કરવાનો છે. એમાં (૧) ‘ભુવન’ એટલે ઉર્ધ્વ, મધ્ય અને અધોજગત; ભુવન એટલે ત્રણે ય કાળની સકલ અવસ્થાઓ સહિત સમસ્ત દ્રવ્યો !

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૧

એનો ‘આલોક’ અર્થાત્ અભિવ્યાપ્તિથી જ્ઞાન. એવા વિશ્વજ્ઞાનવાળા મહાવીર ‘ભુવનાલોક’ બન્યા.

પ્ર.- વિશ્વનું અભિવ્યાપ્તિથી જ્ઞાન એનો શો અર્થ છે ?

ઉ.- સમસ્ત વિશેષ અને સમસ્ત સામાન્ય, ઉભય રૂપે થતું વિશ્વનું જ્ઞાન એ અભિવ્યાપ્તિથી વિશ્વજ્ઞાન છે. એ, આત્મા વીતરાગ બની જ્યાં સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થાય છે, ત્યાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સ્વરૂપે પ્રગટે છે. એમાં ‘કેવળજ્ઞાન’ ત્રણે ય કાળના સમસ્ત પદાર્થોને વિશેષરૂપે જુએ છે, અને ‘કેવળદર્શન’ એને જ સામાન્યરૂપે જુએ છે.

પ્ર.- સામાન્ય રૂપે અને વિશેષ રૂપે એટલે શું ?

ઉ.- જગતની દરેક વસ્તુ બે સ્વરૂપે હોય છે. ૧. સામાન્ય રૂપે અને ૨. વિશેષરૂપે. સામાન્ય રૂપે એટલે બીજી વસ્તુઓની સાથે સમાન રૂપે; ને વિશેષ રૂપે એટલે બીજી વસ્તુઓ કરતાં જુદાઈ રૂપે. દા.ત.

તિર્યક સામાન્ય :-

મનુષ્યને બીજા મનુષ્યોની હરોળમાં જોતાં સમાનરૂપે દેખાય છે. જ્યારે, બીજા પશુઓની અપેક્ષાએ જોતાં જુદાઈવાળો અર્થાત્ વિશેષરૂપે દેખાય છે. આમ, મનુષ્ય સામાન્યરૂપવાળો પણ છે, અને વિશેષ રૂપવાળો પણ છે. આમાં સામાન્ય-રૂપતા તે જ કાળમાં રહેલા. બીજા પદાર્થોની દૃષ્ટિએ છે. જૈનદર્શન એને ‘તિર્યક સામાન્ય’ કહે છે.

ઉર્ધ્વતા સામાન્ય :-

હવે ઉત્તરોત્તર જુદા કાળની વસ્તુઓની અપેક્ષાએ પણ સામાન્યરૂપતા છે. તે જુઓ ! એ જ મનુષ્ય જન્મ્યા પછી એ જીવનમાં બાળ થાય, યુવાન થાય, ગમે તે થાય પણ એ દરેક અવસ્થામાં એ મનુષ્ય તો ખરો જ, (પશુ નહીં); એ દૃષ્ટિએ જોતાં એ બધી ઉત્તરોત્તર બનતી જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં ‘મનુષ્ય’ તરીકેનું એક સમાનરૂપ વણાયેલું છે; અર્થાત્ એ બધા વિશેષ છે. અને મનુષ્ય સામાન્ય છે. જ્યારે એ જ મનુષ્યનો આત્મા પૂર્વ જન્મમાં જે કાંઈ દેવ, તિર્યચ વગેરે હતો તે વર્તમાન માણસનો ભવ પૂરો કરી આગામી જન્મમાં દેવ, તિર્યચ વગેરે થવાનો છે, એ બધા દેવ, તિર્યચ, મનુષ્ય વગેરે વિશેષરૂપો છે તો એમાં ‘મનુષ્ય’ પણ એક વિશેષરૂપ બન્યું. ત્યાં આત્મા એ સામાન્ય અને મનુષ્ય એ વિશેષરૂપ છે. ત્યારે બાળ, યુવાન વગેરે ભાવોમાં વણાઈ રહેલ મનુષ્ય સામાન્યરૂપ છે. આ સમાનભાવ ઉર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે.

અનેકાન્તવાદ :- એટલું ખરું કે વસ્તુ એકલા સામાન્ય કે એકલા વિશેષરૂપે

૧૨ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“મંગળશ્લોકનો વિશેષાર્થ” (ભાગ-૩૦)

નથી હોતી પણ બંને રૂપે હોય છે. જૈનદર્શન આ સમજાવતી વખતે બીજા દર્શનો કરતાં જુદું તરી આવે છે. કેમકે બીજાઓ એકાંતે એક ધર્મ અર્થાત્ એકલું સામાન્યરૂપ અગર એકલું વિશેષરૂપ વગેરે પકડી ચાલે છે; જેમકે, વેદાન્ત શુદ્ધ પરમબ્રહ્મ સ્વરૂપ એક માત્ર સામાન્યરૂપતા માને છે, તો બૌદ્ધ નિરનિરાળા ક્ષણિક પદાર્થ સ્વરૂપ એક માત્ર વિશેષ રૂપતા સ્વીકારે છે. ત્યારે ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનો ઘટવાદિ જાતિઓની એક માત્ર સામાન્યરૂપે અને પરમાણું આદિ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહેલ વિશેષ નામના પદાર્થને એક માત્ર વિશેષરૂપે સ્થાપિત કરે છે. આવા સ્વીકાર એ એકાંતવાદ કહેવાય. જૈનદર્શન કહે છે દરેક વસ્તુ એકાંતે સામાન્યરૂપ જ એમ નહિ. તેમ એકલું વિશેષરૂપ જ એમ પણ નહિ, કિન્તુ સામાન્યરૂપ પણ ખરું અને વિશેષરૂપ પણ ખરું; અર્થાત્ સામાન્ય વિશેષ ઉભય સ્વરૂપ છે. આ પ્રતિપાદનને **અનેકાંતવાદ** કહે છે, સ્યાદ્વાદ કહે છે. અનેકાંતવાદમાં માત્ર સામાન્ય-વિશેષતા નહિ, પરંતુ મિન્ન-અમિન્નના, નિત્ય-અનિત્યના, સત્-અસત્ના...વગેરે અનેક યુગલના સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૫, તા.૫-૧૦-૧૯૫૭

આમ વસ્તુ માત્ર અનેકાનેક સામાન્યરૂપે અને વિશેષરૂપે ખરેખર હોવા છતાં એને જે સમયે સામાન્ય રૂપે જોઈએ છીએ તે જ સમયે વિશેષરૂપે નથી જોઈ શકતા. દા.ત. જ્યાં પશુઓ ને મનુષ્યો ઊભા છે, ત્યાં જો ‘આ ગાય-ભેંસ પશુ છે, જ્યારે આ મનુષ્ય છે એવું થાય છે, તો તે જ વખતે આ મનુષ્ય, આય મનુષ્ય અને આ પણ મનુષ્ય છે.’ એવું નથી થતું. એવું ઊલટી રીતે પણ સમજવું. એટલે એક વસ્તુ સામાન્યરૂપે દેખાય ત્યારે વિશેષરૂપે નથી ભાસતી; અને વિશેષરૂપે દેખાય ત્યારે સામાન્યરૂપે નહિ. એમાં સામાન્યરૂપે જોવાય તેને દર્શન કહે છે, અને વિશેષરૂપે જોવાય તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જગતના ત્રણેય કાળના સમસ્ત પદાર્થોને સામાન્ય રૂપે જોવાનું કેવળદર્શનથી બને છે અને વિશેષરૂપે જોવાનું કેવળજ્ઞાનથી બને છે. શ્રી મહાવીર પ્રભુને આ બંને પ્રગટ્યા હોવાથી એ સમસ્ત સામાન્ય વિશેષરૂપે વિશ્વના જ્ઞાતા બન્યા છે.

આત્માની સાબિતિ અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ :-

પ્ર.- શું સમસ્ત વિશ્વનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે ?

ઉ.- હા, આ સમજવા માટે અહીં જ્ઞાનનો મૂળ પાયો સમજી લેવાની જરૂર છે. એટલું તો નક્કી છે કે જેવી રીતે સાકર અને પાણી ભરેલાં હોય તો પણ તેમાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૩

જણાતી મિઠાશના ગુણથી મન નક્કી કરે છે કે આ મિઠાશ પાણીનો ગુણ તો નથી, તેથી મિઠાશના ગુણવાળું ખાસ દ્રવ્ય, સાકર વગેરે આમાં ભળેલું છે; તેવી રીતે જ્ઞાન-ઈચ્છા, સુખ-દુઃખ, ક્ષમા-ગુસ્સાની લાગણીઓ વગેરે શરીરના ગુણ તો માની શકાય નહિ, નહિતર તો મડદામાં એ કેમ ન જણાય ? માટે માનવું જ જોઈએ કે એ જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું આત્મા નામનું કોઈ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય શરીરમાં ભળી ગયેલ છે. તેથી જ્ઞાનાદિ શરીરમાં ભાસે છે.

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ જ્ઞાન આત્મામાં ક્યાંથી આવ્યું ? ન્યાયાદિ દર્શન કહે છે કે ઈન્દ્રિયો વગેરે સામાગ્રીથી આત્મામાં નવો જ્ઞાન નામનો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન આગન્તુક છે. જૈનદર્શન કહે છે કે જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છે, સ્વભાવિક ગુણ છે; અને તેનાં પર કર્મના આવરણ ચઢી ગયેલા હોવાથી એ ઢંકાયેલું રહે છે, અપ્રગટ રહે છે. ઈન્દ્રિય વગેરે સામાગ્રીથી એ જ્ઞાનાવરણ કર્મ તૂટે છે અને એના પ્રમાણમાં જ્ઞાન ગુણ પ્રગટ થાય છે. સર્વ કર્મ નષ્ટ થતાં સર્વગ્રાહી કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પ્રગટે છે.

પ્ર.- જ્ઞાન ગુણ સ્વાભાવિક નહિ, પણ આગન્તુક માનવામાં શો વાંધો ?

ઉ.- વાંધો એ છે કે (૧) જો આગન્તુક હોય તો લાંબો કાળ ટકી શકે નહિ.

એક પાઠ ભણ્યા પછી બીજો પાઠ ભણતાં પૂર્વના પાઠનું જ્ઞાન નાશ પામી જાય ! ત્યારે જો કહો કે શા માટે એમ ? જ્ઞાન નાશ પામવા છતાં સંસ્કાર ઊભા રહે છે, તેથી ફરી પાછું અવસરે એ જ્ઞાન પ્રગટ થઈ શકે ને ? તો આનો તો ઉત્તર એ છે કે સંસ્કારને પાછા કેવા માનશો ? જો, એ આત્માના સ્વભાવભૂત નહિ, અને છતાં ટકી રહેનારા હોય તો તો કેમ એ જ્ઞાનને જાગતું ન રાખ્યા કરે ? જો કહો કે-‘પોતે સુપ્તદશામાં રહે છે, તે જાગતા થાય ત્યારે જ્ઞાનને પ્રગટાવે છે,’-તો આ સુપ્તદશા એટલે શું ? એક રીતનો અવ્યક્ત સ્વભાવ જ ને ? એમ, સંસ્કાર સ્વભાવભૂત માનો તો પછી જ્ઞાનને જ સ્વભાવભૂત કાં ન માનવું ? વળી નવા જ્ઞાનથી એ નાશ પામી જતા પણ ઊભા રહે છે, એજ શું નથી સૂચવતું કે આત્મામાં સ્વભાવરૂપે ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે ? (૨) જ્ઞાનને આગન્તુક માનવામાં બીજો મોટો વાંધો તો એ છે કે એવું જ્ઞાન એ આત્માની **મૌલિક ખાસિયત ન થઈ. મૂળભૂત સ્વરૂપ ન થયું.** તો આકાશાદિ દ્રવ્ય કરતાં આત્મદ્રવ્યમાં વિશેષતા શી ? આત્મદ્રવ્ય વિલક્ષણ શી શી રીતે ? એનું ખાસ ચૈતન્ય સ્વરૂપ શું ? તેમ, આત્માની જેમ શરીર-ઈન્દ્રિય આદિ બીજા દ્રવ્યમાં પણ જ્ઞાન કેમ ન ઉત્પન્ન થઈ શકે ? નથી થતું એજ સૂચવે છે કે જ્ઞાન એ આત્માનું જ સ્વરૂપ છે, આત્માનો સ્વભાવગત ગુણ છે; તેથી જ આત્મદ્રવ્ય બીજા કરતાં જુદું પડે છે. એના પર આવરણ ચઢી

૧૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“આત્માની સાબિતિ અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ” (ભાગ-૩૦)

ગયેલા હોઈ એ અપ્રગટ રહે છે. સામગ્રીથી આવરણ ખસતાં જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

હવે જ્યારે જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છે, ત્યારે એ વિચારવું રહ્યું કે જ્ઞાનનું મૂળ સ્વરૂપ શું ? એજ, કે વસ્તુનો પ્રકાશ કરવો. આવા પ્રકાશ-સ્વરૂપ અંગે એમાં શી રીતે કહી શકાય કે એ અમુક જ વસ્તુનો પ્રકાશ કરી શકે અને અમુકનો નહિ ? જેમ દીવાનું તેજ એની મર્યાદામાં આવતા બધી જ વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરે છે, જેમ અરિસો એના સીમાડામાં આવતી બધી વસ્તુના પ્રતિબિંબ દેખાડે છે, એવી રીતે જ્ઞાન પણ બધી વસ્તુના પ્રકાશનું મૂળ સ્વરૂપ ધરાવે છે, એમ માનવું જ જોઈએ. હાં, એના પર જેટલાં આવરણ, તેટલા પ્રમાણમાં પ્રકાશ રોકાય. પરંતુ જો બધાં જ આવરણ દૂર કરવામાં આવે, તો એ જ્ઞાન સર્વ કાળની સર્વ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનારું હોય, એ તર્કસિદ્ધ હકિકત છે. માટે જ શ્રી મહાવીર પરમાત્માને બધાં જ આવરણ નષ્ટ થઈ જવાથી સકલ વિશ્વનું સમસ્ત સામાન્ય અને સમસ્ત વિશેષરૂપે જ્ઞાન થવાનું શક્ય છે. તર્કસિદ્ધ છે.

૨. જિનોત્તમ :-

શ્રી લલિતવિસ્તરાકાર મહર્ષિએ શ્રી મહાવીર પ્રભુને જિનોત્તમ કહ્યા. જિનોત્તમ એટલે જિનોમાં શ્રેષ્ઠ. જૈનદર્શન કહે છે કે જિન એટલે રાગદ્વેષાદિ આંતર શત્રુને જિતનારા, અને તે શ્રુતકેવલી જિન, અવધિ-જિન, મન:પર્યાય-જિન, છન્નસ્થવીતરાગ જિન, કેવળજ્ઞાની જિન, -એમ અનેક પ્રકારે હોય છે. ‘શ્રુતકેવળી’ એટલે સમસ્ત શાસ્ત્ર અર્થાત્ ચૌદ પૂર્વ નામના શાસ્ત્ર સહિત સકલ દ્વાદશાંગી (આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ...૧૨મું દષ્ટિવાદ અંગ) જેમને જ્ઞાન છે તે. ‘અવધિજ્ઞાન’ એ ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ માત્રથી થતું એક આત્મપ્રત્યક્ષ છે. એનાથી દૂર દૂર રહેલા અને ભૂત-ભવિષ્યના રૂપી પદાર્થો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એમ જ ‘મન:પર્યાય’ જ્ઞાન એ અઢી દ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞી એટલે કે મનવાળા પ્રાણીઓના મનોગત ભાવને દેખાડે છે. એ બધા જ્ઞાની એ રાગદ્વેષાદિ ઉપર મહાન વિજય મેળવ્યો હોવાથી એ જિન કહેવાય છે, ત્યારે ‘છન્નસ્થ વીતરાગ’ એટલે કે જે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મના હજી ભોગવટાને લીધે છન્નમાં છે, -પૂર્ણ જ્ઞાનમાં નહિ પણ અમૂક અજ્ઞાનમાં છે, -છતાં જેમણે રાગદ્વેષાદિ મોહનો સર્વથા ક્ષય યા ઉપશમ કરી જે વીતરાગ બન્યા છે, તે મોહના ઉપશમવાળા ઉપશાંતમોહ વીતરાગ કહેવાય છે, અને ક્ષયવાળા ક્ષીણમોહ વીતરાગ કહેવાય છે. બંનેય જિન છે. એમાં ક્ષીણમોહ વીતરાગ બનેલા પછી તરત જ જ્ઞાનાવરણ આદિ આત્મગુણધાતી કર્મનો સર્વક્ષય કરી ‘સર્વજ્ઞ વીતરાગ’ બને છે; એમને ‘કેવળજ્ઞાની જિન’ કહેવામાં આવે છે. આમાં પણ જે તીર્થંકર નામકર્મ નામના ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના ઉદયવાળા બને છે, તે આઠ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૫

પ્રતિહાર્ય (આગળ કહેવાશે), તે અતિશયવાળી દેશના શક્તિ. વગેરે અતિશયોના બળે ધર્મતીર્થ, ધર્મશાસનની સ્થાપના કરી શકતા હોવાથી ‘સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકર જિન’ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત સર્વ જિનોને વિષે એ શ્રેષ્ઠ જિન હોવાથી એવા શ્રી મહાવીર પ્રભુને જિનોત્તમ કહ્યા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૬, તા. ૧૨-૧૦-૧૯૫૭

૩. મહાવીર :- એ શ્રી મહાવીર પરમાત્મા આ અવસર્પિણી યુગમાં થયેલ શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી પ્રમુખ ચોવીસ તીર્થંકરદેવોમાં છેલ્લા ચોવીસમા તીર્થંકર થયા. ભૂતકાળમાં અનંતાનંત અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી યુગને વિષે દરેકમાં ૨૪-૨૪ તીર્થંકરદેવો થતાં અનંતાનંત તીર્થંકર પ્રભુ થઈ ગયા. બધાનું ધર્મશાસન એક જ સરખું, અર્થાત્ એક જ મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો, એજ જીવ-અજીવ, પુણ્ય-પાપ, આશ્રવ-સંવર, બંધ-નિર્જરા અને મોક્ષ નામના નવ તત્ત્વો, એજ અનેકાંતવાદ વગેરે સિદ્ધાન્ત, એનું એ જ જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટ કર્મનું વિજ્ઞાન... ઈત્યાદિ બધું એક જ સરખું, છતાં દરેક તીર્થંકર પ્રભુ પોતે ધર્મશાસનને ઝીલનાર સંઘની સ્વતંત્ર સ્થાપના કરે છે. પોતે પોતાના જુદા ગણધરો, જુદી શાસ્ત્રરચના, જુદો સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા ચતુર્વિધ સંઘ. આજે આપણે છેલ્લા શ્રી મહાવીરપ્રભુએ સ્થાપેલ શાસનથી ધર્મશરણ પામ્યા છીએ, તેથી એ પ્રભુ આપણને આસન્ન-ઉપકારી છે, તદ્દન નજીકના ઉપકારી છે, માટે પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ અહીં એમને નમસ્કાર કરે છે.

૪. પ્રણામ :- નમસ્કાર પણ પ્રણામ એટલે કે પ્રકૃષ્ટ નમન સ્વરૂપ કર્યો.

પ્ર.- પ્રકૃષ્ટ નમન કેવું હોય ?

ઉ.- પ્રકૃષ્ટ એટલે ચઢીયાતું. નમન એટલે કે નમસ્કાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે, - ઈચ્છાયોગનો નમસ્કાર, શાસ્ત્રયોગનો નમસ્કાર અને સામર્થ્યયોગનો નમસ્કાર. એ ત્રણેયનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાના છે. એ ઉત્તરોત્તર ચઢીયાતા હોય છે. એમાં અહીં તો જે ઈચ્છાયોગનો જ નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તે પણ અનેક પ્રકારનો હોવાથી એમાં ચઢીયાતી કોટિનો નમસ્કાર કર્યો છે. ઈચ્છાયોગનો જ નમસ્કાર કરવાની નિર્લોભ અભિલાષા. નમસ્કાર અંગેના શાસ્ત્રશ્રવણ પૂર્વકનો બોધ અને નમનની પ્રવૃત્તિ જેમ જેમ ઊંચી, તેમ તેમ નમસ્કાર ચઢીયાતો ગણાય છે. પ્રસ્તુતમાં શ્રી લલિતવિસ્તરાકાર મહર્ષિ ઉચ્ચ તમન્ના, ઉચ્ચ શ્રદ્ધા ઉચ્ચ બોધ સાથે દોષોનો શક્ય ત્યાગ કરીને નમસ્કારનો પુરુષાર્થ કરે છે, માટે કહ્યું પ્રકૃષ્ટ નમસ્કાર કરીને.

૧૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“આત્માની સાબિતિ અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ” (ભાગ-૩૦)

આ રીતે મંગળશ્લોક કહીને હવે ચૈત્યવદન-સૂત્રની કેવા પ્રકારની વ્યાખ્યા કરવાના છે તે બતાવે છે.

સૂત્રની વ્યાખ્યા બે પ્રકારની હોય છે, -૧. સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા, અને ૨. આંશિક વ્યાખ્યા. એમાંથી અહીં વ્યાખ્યાકાર પોતે કરવા નિધરિલી વ્યાખ્યા પહેલા પ્રકારની કરવા અસમર્થ છે તે વસ્તુ જણાવતાં કહે છે કે,

‘અનન્તગમપર્યાયં સર્વમેવ જિનાગમે ।

સૂત્રં યતોઽસ્યકાત્સ્યેન વ્યાખ્યાં કઃ કર્તુમીશ્વરઃ ॥૨૧॥’

શ્રી જૈન આગમને વિષે સર્વસૂત્ર અનન્ત ગમ અને અનન્ત પર્યાયથી યુક્ત હોય છે, તેથી આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સંપૂર્ણતયા કરવા કોણ સમર્થ છે ?

અર્થાત્ સૂત્ર જ્યારે અનન્તગમ-પર્યાયથી સંપન્ન છે, તો જો એ અનન્તા ગમ-પર્યાય વર્ણવવા પૂર્વક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો તો વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ યાને સર્વાંશ કરી કહેવાય; પણ જો, એ શક્તિ ન હોય તો સંપૂર્ણ ક્યાંથી થાય ? અહીં ‘ગમ’ અને ‘પર્યાય’ એ બે નવા શબ્દો આવ્યા, તેનો અર્થ જુઓ.

ગમ :- ગમનો અર્થ છે અર્થમાર્ગ અર્થાત્ પદાર્થને જાણવા-સમજવાના અને પદાર્થને વિશેષ વિશેષ રૂપે ઓળખવાના વિવિધ માર્ગોને ‘ગમ’ કહેવામાં આવે છે. જગતની એકેક વસ્તુમાં અનેકાનેક પ્રકારની ખાસિયતો રહેલી છે. પરંતુ તે એકલી એજ વસ્તુને વિચાર્યા કરવાથી સમજવામાં નથી આવતી. એને સમજવા માટે તો ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિંદુઓથી વસ્તુને તપાસવી પડે છે. દા.ત. જેમ આજે વિદ્યાર્થી કોઈ પણ વિષય પર નિબંધ લખવા માટે એનું સ્વરૂપ શું, એની વ્યાખ્યા શી, એનાં લક્ષણ શા શા, અવાંતર ભેદ કેટલા. એના કારણો શા, એના ફળ તરીકે લાભ-નુકશાન શા શા, એનાં પ્રમાણ પુરાવા કયા કયા, લાભ નુકશાન સંબંધી દષ્ટાન્ત કયા કયા, ...ઈત્યાદિ માર્ગો વિચારવું પડે છે, એવી રીતે શાસ્ત્રમાં વસ્તુ વિચારવા માટેના વિવિધ માર્ગો દર્શાવેલા છે. દા.ત. ૧૪ માર્ગશાની એક ગાથા છે,

‘ગઙ્-ઈંદિય-કાણ, જોણ, વેણ; કસાય-નાણે ય ।

સંજમ દંસણ-લેસા, ભવ-સમ્મે, સન્નિ-આહારે ॥’

-આમાં ગતિ-ઈન્દ્રિય-કાય-યોગ-વેદ-કષાય-જ્ઞાન-સંયમ-દર્શન-લેશ્યા-ભવ્ય-સમ્યક્ત્વ-સન્ની-આહારક, આ મૂળભેદ ૧૪, અને આના ઉત્તરભેદ દર, એના આધારે વસ્તુની વિચારણા થઈ શકે. જેમકે, ‘મોક્ષ’ વસ્તુ વિચારવી છે, તો એ જોવાનું કે કઈ ગતિમાંથી મોક્ષ થઈ શકે ? કેટલી ઈન્દ્રિય વાળાને મોક્ષ હોય ? ઔદારિકાદિ કઈ કાયે મોક્ષ તરફ જઈ શકે ? પુરુષવેદાદિ કયા કયા વેદવાળા કેટલી સંખ્યામાં મોક્ષે યદી શકે ? ઈત્યાદિ વિચારવાનું. એવી રીતે શ્રી તત્ત્વાર્થ મહાશાસ્ત્રમાં ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૭

આવતાં બે સૂત્રો.

નિર્દેશ-સ્વામિત્વ-સાધનાઽધિકરણ-સ્થિતિ-વિધાનતઃ । અને સત્-સંખ્યા-ક્ષેત્ર-સ્પર્શના-કાલાઽન્તર-ભાવાઽત્પબહુત્વૈશ્ચ ॥

આમાં ‘નિર્દેશ’ એટલે કે દા.ત. મોક્ષના સામાન્ય-વિશેષનામ અને વ્યાખ્યા શી શી ? ‘સ્વામિત્વ’ એટલે મોક્ષના સ્વામી કોણ ? ‘સાધન’ એટલે મોક્ષના ઉપાય કયા ? ‘અધિકરણ’ એટલે મોક્ષનો આધાર કોણ ?...’ ઈત્યાદિ માર્ગો વિચારવા માટે મૂક્યા છે. આનાથી માત્ર મોક્ષ જ નહિ, પણ જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વો સમ્યગ્દર્શન વગેરે સાધનમાર્ગો...એમ કેટલુંય વિચારી શકાય.

આવા આવા તો વસ્તુવિચારણા માટેના કેઈ માર્ગો નીકળે.

વળી જુઓ, કેટલાક શબ્દના અનેક અર્થ હોય છે. દા.ત. આ ગ્રન્થમાં જ આગળ ભગ શબ્દના છ અર્થ બતાવ્યા છે. આ દરેક અર્થની પાછળ એ શબ્દની જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિ કે રૂઢિ કામ કરી રહી હોય છે, જેને ગમ=અર્થમાર્ગ કહી શકાય. એમ એક જ અર્થવાળા શબ્દના પણ સંયોગવશાત્ જુદા જુદા અર્થ નીકળે છે, દા.ત. નદી શબ્દનો અર્થ, આમ તો, ‘પાણીનો અમુક પ્રવાહ’ થાય, પરંતુ જ્યાં ‘નદી પર બંગલો છે’ એવો વાક્યપ્રયોગ થયો ત્યાં બંગલો કાંઈ પ્રવાહ પર નથી, એ તો કિનારા પર છે તેથી ‘નદી’ શબ્દનો અર્થ નદીકિનારો લેવો જોઈએ, એ અર્થને લાક્ષણિક અર્થ કહે છે. એવા અર્થ માટે બંગલાનો સંબંધ ઉપયોગી થયો; તેમજ ‘નદી’ શબ્દમાં તેવો પણ અર્થ કરી શકવાનું સામર્થ્ય ઉપયોગી થયું. આને માર્ગ કહી શકાય.

આમ, ‘ગમ’ એટલે કે અર્થમાર્ગ, એ અનન્ત થાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૭, તા. ૧૯-૧૦-૧૯૫૭

પર્યાય અને દ્રવ્ય :-

ત્યારે ‘પર્યાય’ પણ અનન્ત છે. પર્યાય એટલે અવસ્થા. પર્યાય એટલે પરિણમન પામતું સ્વરૂપ. એ અવસ્થા કે સ્વરૂપ જેમાં બને છે તેને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. માટી એ દ્રવ્ય છે, એમાં થતા પિંડા, શરાવ (કોડિયું), ઘડો, ઠીકરાં વગેરે અવસ્થા અર્થાત્ પરિણામ (પરિણમન પામતાં સ્વરૂપ) એ પર્યાય છે. સુવર્ણ એ દ્રવ્ય છે, લગડી કડું, કંદોરો વગેરે પરિણામ, અવસ્થા એ પર્યાય છે. જીવ એ દ્રવ્ય છે અને એની મનુષ્ય, પશુ, કીડો વગેરે અવસ્થા એ પર્યાય છે. વિવિધ પર્યાયને પામનાર તે દ્રવ્ય કહેવાય.

ષડ્દ્રવ્ય :- સમસ્ત જગત એ મૂળભૂત આ ષડ્ (છ) દ્રવ્યોનો સમૂહ છે.- આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને કાળ. આ દ્રવ્યોના પર્યાય પરિવર્તન પામે એ જગતનું સંચલન (Working) છે.

(૧) **આકાશ :-** એ બીજા દ્રવ્યોને અવકાશ આપવા સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. આકાશમાં અમુક બહુથોડો ભાગમાં જ બાકીનાં દ્રવ્યો રહે છે; અને તેટલા આકાશ-ભાગને લોક, લોકાકાશ કહે છે, જ્યારે બાકીના અનંતભાગને અલોક, અલોકાકાશ કહે છે.

(૨) **જીવ :-** જીવ કહો આત્મા કહો એક ચીજ છે. એની ખાસિયત બે જાતની છે. (૧) મૂળભૂત ખાસિયત, તે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વગેરે સ્વભાવદશા અને (૨) આગત્તુક ખાસિયત, રાગ, દ્વેષ, મિથ્યાત્વ, તિર્થંચ, માનવ વગેરે, તે વિભાવદશા કહેવાય છે. જગતમાં જીવો અનંતાનંત છે.

(૩) **પુદ્ગલનો** સ્વભાવ પ્રત્યક્ષ યા અપ્રત્યક્ષ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, છે. જેનામાં આ હોય તે બધાં પુદ્ગલદ્રવ્ય કહેવાય. દા.ત. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, શબ્દ, અંધકાર, મન, કર્મ વગેરે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે.

(૪) **ધર્મ :-** એટલે કે ધર્માસ્તિકાય એ જીવ અને પુદ્ગલને ગમન કરવામાં સહાય કરનારું દ્રવ્ય છે; જેવી રીતે માછલીને ચાલવામાં પાણી એ સહાયક છે. એ લોકાકાશમાં જ રહેલું છે, માટે જ જીવો અને પુદ્ગલો લોકાકાશમાં ગમનાગમન કરે છે, પણ અનંત અલોકમાં ક્યાંય ફેંકાઈ જઈને વેર વિખેર નથી થતા.

(૫) **અધર્મ :-** (અધર્માસ્તિકાય) એ જીવોને ગમનાગમનમાંથી સ્થિરતા કરવામાં સહાય કરનારું દ્રવ્ય છે; જેવી રીતે ચાલવા શિખતા બાળકને વચમાં ઊભા રહેવામાં ઘોડી એ સહાયક છે. એ પણ લોકાકાશમાં જ વ્યાપી છે.

(૬) **કાળ :-** કાળ એ બીજા દ્રવ્યોમાં નવું-જૂનું, વગેરે ભાવ થવામાં સહાયક દ્રવ્ય છે.

સ્વપર્યાય :-

આ દ્રવ્યોની સાથે સંકળાયેલ ભિન્ન ભિન્ન ભાવો, વિવિધ અવસ્થાઓ એ પર્યાય છે. એ પર્યાય મુખ્ય રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એ ચાર અપેક્ષાએ ઓળખી શકાય છે. એટલે કે,

(૧) એનું મૌલિક ઉપાદાન શું ? (૨) એનું ક્ષેત્ર કયું ?

(૩) એનો કાળ કયો ? (૪) એના ગુણ, ધર્મ વગેરે ખાસિયતો કઈ કઈ ?

દા.ત. એક ઘડો લો. એ ઘડો દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ માટીનો બનેલો છે. માટીમય છે. માટી એનું ઉપાદાન છે. ક્ષેત્ર દૃષ્ટિએ ઘડો રાજનગરમાં રહેલો છે, રાજનગરસ્થ છે;

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૯

અથવા અમદાવાદમાં બનેલો માટે અમદાવાદી ઘડો છે. કાળની દૃષ્ટિએ એ ઘડો હમણાં જ બનેલો એટલે કે નવો છે, ભાવની અપેક્ષાએ ઘડો લાલ છે, મોટો છે, સુંવાળો છે, પાણી ભરવાનો છે, ખાલી છે, રામચંદની માલિકીનો છે... વગેરે વગેરે આ બધા પર્યાય સ્વપર્યાય છે. સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ પર્યાયો તે સ્વપર્યાય કહેવાય.

પરપર્યાય :-

જેવી રીતે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ એ ચારેય દૃષ્ટિથી ઘડો અમુક અમુક સ્વરૂપે ‘છે’ એમ કહેવાય છે, એવી રીતે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની દૃષ્ટિથી એ જ ઘડો અમુક અમુક રૂપે ‘નથી’ એમ પણ કહેવાય છે. દા.ત. ઘડો (૧) **દ્રવ્યથી** જેમ માટીમય છે, એમ સુવર્ણમય નથી, (૨) **ક્ષેત્રથી** જેમ રાજનગરસ્થ કે અમદાવાદી છે, તેમ સુરતસ્થ કે સુરતી નથી; (૩) **કાળથી** જેમ નવો છે, તેમ જૂનો નથી; (૪) **ભાવથી** જેમ લાલ છે, તેમ કાળો નથી; મોટો છે, નાનો નથી; પાણી ભરવાનો છે, ઇશ ભરવાનો નહિ; ખાલી છે, ભરેલો નહિ; રામચંદનો છે, કરમચંદનો નહિ; વેચવાનો છે, ભેટ આપવાનો નહિ... વગેરે વગેરે હવે, જેમ ઘડો જે જે રૂપે છે તે તે એના સ્વપર્યાય કહેવાતા, તેમ જે જે રૂપે નથી તે તે એના પરપર્યાય ગણાય છે. પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની અપેક્ષાએ જે પર્યાય તે પરપર્યાય કહેવાય.

પ્ર.- પરપર્યાય તો **પરના** ગણાય ને ? **એના** શી રીતે ?

ઉ.- પરના તો એ પાછા સ્વપર્યાય છે, પરપર્યાય નહિ. એ તો આ ઘડાના પરપર્યાય છે.

પ્ર.- પણ પર્યાય એટલે તો અવસ્થા તમે કહી આવ્યા, હવે શું આ ઘડામાં રહે તે એની અવસ્થા ? કે ન રહે તે ? અને પરપર્યાય આમાં ન રહે તો **આના** શાથી ?

ઉ.- વાત સાચી છે કે પર્યાય એટલે અવસ્થા, પરંતુ એટલું સમજી લો કે વસ્તુમાત્રમાં **અવસ્થા બે જાતની હોય છે, (૧) વિધાનયોગ્ય અને (૨) નિષેધયોગ્ય,** તો જેવી રીતે ઘડામાં માટીમયતાનું વિધાન થાય છે, એવી રીતે એજ ઘડામાં સુવર્ણમયતાનો નિષેધ થાય છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ જેવી રીતે જે ઘડો માટીમય છે, તેવી રીતે તે જ ઘડો સુવર્ણમય નથી. તો જેમ ઘડાને વિધાનરૂપે માટીમય અવસ્થા ગણાઈ, તેમ એ જ ઘડાને નિષેધરૂપે સુવર્ણમય અવસ્થા ગણાઈ. પૂછવામાં આવે કે ‘માટીમય કોણ ?’ તો કહેવાશે કે **ઘડો**. એમ, પૂછાય કે ‘સુવર્ણમય કોણ નહિ ? તો ય કહેવાશે કે એજ ‘ઘડો’, તો જ્યારે માટીમય તેજ ઘડાની વિધિમુખે અવસ્થા છે, તો પછી શું સુવર્ણમય પણ એજ ઘડાની નિષેધમુખે અવસ્થા નથી ? છે જ. ફરક આટલો પડ્યો કે એક વિધિમુખે અને બીજી નિષેધમુખે, પણ છે બંનેય ઘડા સંબંધી

૨૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પર્યાય અને દ્રવ્ય” (ભાગ-૩૦)

જ અવસ્થા, માટે ઘડાની જ એક સ્વપર્યાય અવસ્થા અને એની જ બીજી પરપર્યાય અવસ્થા કહેવાય.

સ્વપર્યાય એ ઘડાને અનુવર્તે છે, ઘડામાં અનુવર્તનશીલ છે, અર્થાત્ ઘડાની સાથે તન્મય થયેલી અવસ્થાઓ છે; જ્યારે પરપર્યાય એ ઘડામાં વ્યાવર્તનશીલ એટલે કે ઘડાની સાથે તન્મય નહિ થયેલી, ઘડાથી પરાઙ્મુખ રહેલી અવસ્થાઓ છે. એક જાણે મિત્રભાવે જોડાયેલી છે અને બીજી જાણે શત્રુભાવે જોડાયેલી છે. એક જાણે સગાઈ પામેલી છે અને બીજી જાણે અણબનાવે રહેલી અવસ્થાઓ છે. એમાં પહેલી સ્વપર્યાય, એને અનુવૃત્તિ પર્યાય પણ કહેવાય; અને બીજી પરપર્યાય એને વ્યાવૃત્તિપર્યાય કહેવાય.

પર્યાય અનંતા :- આમ એક ઘડામાં તપાસવામાં આવે તો કેઈ સ્વપર્યાયો યાને અનુવૃત્તિ પર્યાયો છે અને કેઈ પરપર્યાયો યાને વ્યાવૃત્તિપર્યાયો છે; એમાં વિશ્વની બીજી સમસ્ત વસ્તુઓના પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની અપેક્ષાએ આમાં અનંતા પરપર્યાય થાય. આત્મામાં જુઓ તો એ દ્રવ્યથી સનાતન ચેતન સ્વરૂપવાળો છે, ક્ષેત્રથી ભારતભૂમિવાસી છે, કાળથી ૨૫ વર્ષથી જન્મેલો છે, ભાવથી એ મનુષ્ય છે, યુવાન છે, રૂપવાળો છે, વિદ્વાન છે, ક્ષમાશીલ છે, પણ રાગી છે...ધનવાન છે...પરણેલો છે, સદાચારી છે... વગેરે વગેરે કેઈ સ્વપર્યાય ધરાવે છે. એમ પરપર્યાયમાં આત્મા જડ નથી, મોક્ષમાં નથી, રહ-રહ...વગેરે વર્ષની ઉંમરનો નથી, ક્રોધી નથી, લાલ-પીળો નથી, પ્રવાહી નથી... એમ અનંત પરપર્યાય છે. આ સ્વ-પરપર્યાયો અનંતા થાય.

સૂત્રમાં સ્વપર્યાય-પરપર્યાય :- ચૈત્યવંદન સૂત્ર યા કોઈ પણ સૂત્ર, જે શબ્દરચના સ્વરૂપ છે, એના પણ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, દીર્ઘ, હ્રસ્વ, અમુક અમુક અર્થ વગેરે અનેક અનુવૃત્તિ પર્યાયો છે. ઉદાત્ત એટલે ઊંચા અને અનુદાત્ત એટલે નીચા સૂરે બોલાય તે, દીર્ઘ એટલે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ એટલે ટુકા સ્વરવાળો; દા.ત. ‘ઝંકારારાવ’ આમાં ‘ઝ’ ઊંચે અવાજે, અને ‘કા’ દીર્ઘ સ્વરે બોલાય છે. તો ‘વ’ એ નીચે સૂરે અને હ્રસ્વ બોલાય છે. પાછા શબ્દના અમુક અમુક અર્થ છે આ એના સ્વપર્યાય-અનુવૃત્તિપર્યાય થયા. અર્થાત્ એ સ્વરૂપે છે. ત્યારે એનાથી વિરુદ્ધ જે ઉદાત્ત છે તે અનુદાત્ત નથી, જે અનુદાત્ત છે, તે ઉદાત્ત નથી. તો જે પરરૂપે એ નથી એ એના પરરૂપ-અભવન સ્વભાવવાળા પરપર્યાય કહેવાય. વ્યાવૃત્તિપર્યાય કહેવાય, બાકી શબ્દ એ ભાષાવર્ગજ્ઞાનો પુદ્ગલ છે, કાયયોગથી ત્રહીત છે. જડ છે, વગેરે સ્વપર્યાયો છે, અને તેથી વિરુદ્ધ પર્યાયો પણ છે, અનંત છે.

‘પંચાગી જિનાગમ’ :-

અર્હત્-શાસનમાં આગમના ‘અંગ સૂત્રો’, ‘ઉપાંગ સૂત્રો’, ‘આવશ્યક સૂત્રો,’ વગેરે અનેક પ્રકારે છે. અંગસૂત્રો એટલે આચારાંગ સૂત્રકૃતાંગ, ભગવતીજી...દૃષ્ટિવાદ વગેરે ૧૨ અંગસૂત્રો, જેની રચના શ્રી ગણધર મહારાજ શ્રી જિનેન્દ્ર પ્રભુ પાસેથી ત્રિપદી પામીને કરે છે તે. એ ૧૨ અંગને દ્વાદશાંગી કહે છે. એમાં ‘દૃષ્ટિવાદ’ અંગમાં ૧૪ ‘પૂર્વ’ નામના મહાઆગમ સમાય છે. ત્રિપદી એટલે શ્રી ગણધર મહારાજ જે ‘ભયવં કિં તત્તં’- હે ભગવન્ ! તત્ત્વ શું’ એમ ત્રણ વાર પ્રશ્ન પૂછે છે એના ઉત્તરમાં અર્હત્ પ્રભુ ત્રણ પદ કહે છે તે. ‘**ઉપ્પને ઇ વા,**’ ‘**વિગમે ઇ વા,**’ ‘**ધુવે ઇ વા,**’- અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, એજ વખતે વસ્તુમાત્ર નાશ પામે છે, એજ વખતે વસ્તુમાત્ર સ્થિર હોય છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતના હસ્તે ચારિત્ર-દીક્ષા પ્રભુનું સાન્નિધ્ય, ત્રિપદીની પ્રાપ્તિ, પૂર્વના ઉચ્ચ પુણ્યકર્મનો ઉદય વગેરે કારણો એવાં આવી મલે છે કે જેથી એમના શ્રુતજ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ-આવરણનો અસાધારણ જબરદસ્ત ક્ષયોપશમ થાય છે. એથી ત્યાં વિશ્વના પદાર્થોનો ગજબ જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થવાથી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે ! અને સર્વજ્ઞ શ્રી જિનેન્દ્ર દેવ એને બીજાને ભણાવવાની અનુજ્ઞા આપવા દ્વારા એના પર સત્યતાની મહોરછાપ મારી આપે છે ! ‘**આવશ્યક**’ સૂત્રો એટલે કે રોજ ઉભય ટંક અવશ્ય કરણીય ‘**પ્રતિક્રમણ**’ ક્રિયાના ઉપયોગી સૂત્ર ‘સામાયિક’ (કરેમિ ભંતે) સૂત્ર, ‘**ચતુર્વિંશતિ**’ (લોગસ્સ) સૂત્ર વગેરે. એની રચના પણ શ્રી ગણધરદેવો કરે છે. ‘ઉપાંગ’ સૂત્ર એટલે ‘અંગ સૂત્રના પેટા સૂત્ર’ ‘ઔપપાતિક,’ ‘રાજપ્રશ્નીય’ ‘જીવાભિગમ’ વગેરે. એમ બીજા પણ ‘દશવૈકલિક,’ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ ‘પયન્ના’ ‘અનુયોગદ્વાર,’ ‘નંદી,’ વગેરે અનેક સૂત્રો છે. વળી આના ઉપર વિવેચન ગ્રંથો તરીકે ‘નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ-ટીકા’ શાસ્ત્રો પણ છે. સૂત્રની સાથે આ ચાર એ પંચાગી આગમ કહેવાય છે. અંગ અને ‘આવશ્યક’ સિવાય બીજાની રચના સ્થવિર ભગવંતો કરે છે.

જિનાગમમાં દરેક સૂત્રના, ઉપર કહ્યા તે મુજબ, અનંતા સ્વ-પર પર્યાય છે. આ બધાનું વિવેચન કરવામાં આવે ત્યારે સૂત્રની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરી કહેવાય; અને એવું વિવેચન કરવા કોણ સમર્થ હોય ?

‘શું’ શબ્દના ૬ અર્થ :- ‘કોણ’ શબ્દ એ મૂળ ‘શું’ શબ્દનું એક જાતનું રૂપ છે. ‘શું’ શબ્દ, ૧. આક્ષેપ- ૨. પ્રશ્ન- ૩. નિવારણ- ૪. અપલાપ- ૫. પ્રાર્થના ૬.

અવજ્ઞા, આ છ જાતના અર્થમાં વપરાય છે. દષ્ટાન્ત પરથી આ ઝટ સમજાશે. (૧) જે દ્રોહ કરે તે મિત્ર શો ? અર્થાત્ અહીં મિત્રના ઉપર આક્ષેપ કર્યો. ત્યારે, (૨) ‘બોલ હું, તને પ્રિય શું કરું ? આમાં ‘શું !’ શબ્દથી પ્રિયનો પ્રશ્ન કર્યો. વળી, (૩) ‘હવે, રોવાથી શું !’ એમાં રુદ્ધનનું નિવારણ કર્યું; અને (૪) ‘મારે તારું શું દેવું છે ?’ એમાં ‘શું’ શબ્દથી અપલાપ (નિષેધ) કર્યો અર્થાત્ કંઈ જ દેવું નથી એમ કહ્યું. તેમ, (૫) ‘હું આપનું શું કરું ?’ એમાં કંઈક કરવાની પ્રાર્થના બતાવી. તથા (૬) ‘તને કોણ બોલાવે છે ?’ એમાં સામાની અવજ્ઞા કરી, ઊતારી પાડવાનું વચન કહ્યું.

આમ ‘શું’ શબ્દના છ અર્થમાંથી અહીં ‘સંપૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યા કોણ કરી શકે’ એ અપલાપ (નિષેધ) અર્થમાં છે; એટલે કે સંપૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યા કરી શકે એવો કોઈ નથી સિવાય ચૌદ પૂર્વધર, -એ અભિપ્રાય છે. કહ્યું પણ છે કે-

‘શક્નોતિ કર્તુ શ્રુતકેવલિભ્યો ન વ્યાસતોઽન્યો હિ કદાચનાપિ ।’

સમસ્ત ૧૪ પૂર્વના પારગામી એવા શ્રુતકેવળી ભગવાનને છોડીને બીજો કોઈ ક્યારે ય વિસ્તારથી વ્યાખ્યા કરવા સમર્થ નથી. શ્રુતકેવળી એટલે સકલ શ્રુતના, જિનોક્ત આગમના પૂર્ણ જ્ઞાતા. ચૈત્યવન્દન સૂત્ર જિનાગમની અંતર્ગત છે; તો એમના જેવી સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું કૌવત નથી, તેથી કહ્યું કે એવી પૂરી વ્યાખ્યા કરવાનું અશક્ય છે.

મહાપુરુષોની લેખિનીની ખૂબી છે કે એ આપણને સૂત્રના અર્થ-ભાવાર્થનું જ્ઞાન તો આપશે, પરંતુ તે પૂર્વે સંસ્કરણ આપે છે. અસાધારણ વિદ્વતા ધરનારા છતાં સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા માટેનું અસામર્થ્ય પ્રગટ કરીને આપણામાં નમ્રતાની પ્રેરણા કરે છે, જિનપ્રવચનની અગાધતા પ્રત્યે આપણા હૃદયને સદા ઝુકેલું રાખવા પ્રેરે છે. ગુણોની વારંવાર પ્રેરણા એ જીવને સંસ્કારી બનાવવાનો એક કાર્યક્રમ છે.

અહીં સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવાની અસમર્થતા સહેજે આંશિક વ્યાખ્યા-પક્ષનું આલંબન સૂચવે છે. તો પ્રશ્ન થાય કે એવી વ્યાખ્યા કરવા જતાં કાંઈ સફળતા મળશે ? ત્યારે જુઓ કે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ વ્યાખ્યાની પરિમિતતા અને છતાં સફળતા કેવી છે તે દર્શાવવા બે શ્લોક કહે છે.

‘યાવત્તથાપિ વિજ્ઞાતમર્થજાતં મયા ગુરોઃ ।

સકાશાદલ્પમતિના તાવદેવ બ્રવીમ્યહમ્ ॥૩॥

યે સત્ત્વાઃ કર્મ્મવશતો મત્તોપિ જડબુદ્ધયઃ ।

તેષાં હિતાય ગદતઃ સફલો મે પરિશ્રમઃ ॥૪॥’

તો પણ ગુરુમહારાજ પાસેથી અલ્પ બુદ્ધિવાળા એવા મેં જેટલો અર્થસમૂહ

જાણ્યો છે, તેટલો હું કહું છું. એમ કહેવાનું, મારા કરતાં પણ જે જીવો કર્મવશતાને લીધે મંદબુદ્ધિવાળા છે, એમના ઉપકારને માટે હોવાથી, મારો પરિશ્રમ સફળ છે.

સામર્થ્ય બે પ્રકારે, એમાં સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવાનું સામર્થ્ય નથી તો પણ આંશિક વ્યાખ્યા કરવાનું સામર્થ્ય છે. પરંતુ તે ય ગુરુકૃપા અને ગુરુઉપકારનું પરિણામ છે એમ ગ્રન્થકાર કહે છે. આર્યદેશની આ ખૂબી છે કે ગુરુ આદર કૃતજ્ઞતા વગેરે ગુણો પહેલા આવીને તરવરે છે. ગુરુએ મહાન કૃપા કરી અને જ્ઞાનદાનનો મહાન ઉપકાર કર્યો ત્યારે અજ્ઞાનપણે નિરાધાર રખડતાં જીવમાં જ્ઞાન આવ્યું ! સારાસારનું ભાન થયું ! અસત્ને મૂકી સત્માં પ્રવર્તવાનું બન્યું ! આ ઉપકાર માનવાનો એટલું જ નહિ પણ જે જ્ઞાન થયું તે એમની પાસેથી જ થયું એ પણ બરાબર મનમાં વસાવવાનું; અને અવસરે અવસરે જગતમાં જાહેર કરવાનું. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ એ વસ્તુ બરાબર સમજે છે, તેથી કહે છે કે મને જે મળ્યું તે ગુરુમહારાજની કૃપા છે; અને એમની પાસેથી જેટલું જાણ્યું તેટલું હું કહું છું. આ ઉપરથી એ સમજી શકાય છે કે એ જે કહેવાના છે તે નિરાધાર કથન નથી, ગુરુવચનનુસાર કથન છે.

ગુરુના કહ્યાથી ઓછું જાણ્યું ! :- સમર્થ શાસ્ત્રકારોની પણ આંતરિક નમ્રતા અને લઘુભાવ કેટલો બધો હોય છે ! સર્વજ્ઞ પ્રભુના શાસનનો વિનય-પ્રકાર અને નમ્રભાવ પણ કેટલો બધો ઊંચો કે લલિતવિસ્તારકાર એક ‘નમુત્યુષાં’ સૂત્ર પર અદ્ભુત અને ભરચક પદાર્થો કહેવાના છે, છતાં ગુરુએ કહ્યાં તેમાંથી પોતાની અલ્પ મતિએ જેટલા ગ્રહણ કર્યા તેટલા કહેવાનું કહે છે ! વાત સાચી છે કે પોતાના ઘરનું કાંઈ ન કહેવું હોય તો તો ગુરુ પાસેથી નહિ જાણેલું તો કહી શકાય જ નહિ; જાણેલું કહેવાનું, તે પણ ગુરુની અપેક્ષાએ પોતાની તુચ્છ મતિના હિસાબે ગુરુએ કહ્યા કરતાં થોડું જાણ્યું તો થોડું કહેવાનું ઉત્સૂત્રભાષણનો દોષ ન લાગે. આથી લાગશે કે તો પછી આમાં તો બહુ ઓછું જાણવાનું મળે. ના, લલિતવિસ્તારને જેમ જેમ આગળ સાંભળતા જશો તેમ તેમ દેખાશે કે અહો ! આ તો તત્ત્વો-સિદ્ધાન્તો અને પદાર્થોનો એક મહાન ખજાનો છે.

ક્યાં મૂળ જ્ઞાન અને ક્યાં આજનું જ્ઞાન ! :-

આટલું છતાં એમે ય માનતા નહિ કે તો પછી સર્વજ્ઞ શ્રી અરિહંત પરમાત્માનું જ્ઞાન કે દ્વાદશાંગી આગમના પ્રણેતા એમના શિષ્ય ગણધર મહારાજનું જ્ઞાન આનાથી ઘણું ઘણું વધારે નહિ હોય. કેમકે સર્વજ્ઞ શ્રી અર્હતપ્રભુનું કેવળજ્ઞાન તો અનંતકાળ અને અનંતા ભાવોને જાણનારું હોય છે. એને જો એમ મહાસાગર કહીએ તો એમ સમજો કે એમાંથી પ્રભુએ એક ખોબો ભરીને તત્ત્વ પાણી શ્રી ગણધર ભગવાનને

આપ્યું; એમણે એ ખોબો પોતાના શિષ્યને આપ્યો; પછી શિષ્યે પોતાના શિષ્યને આપ્યો...એમ પરંપરાએ લલિતવિસ્તરાકાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજને મળ્યો ! હવે વિચારો કે ખોબાનું પાણી ટપકતું ટપકતું આગળ વધે, તે કેટલીય લાંબી પરંપરાએ અહીં સુધી આવેલું કેટલું હોય ? ક્યાં અહીંનું જ્ઞાન ! અને ક્યાં શ્રી ગણધર ભગવાનનું જ્ઞાન ! ત્યારે સર્વજ્ઞ અર્હતપ્રભુનું તો કેવું ય અનંતું જ્ઞાન ! આ જોતાં વિચારક આત્માને પોતાના ગમે તેટલા ય જ્ઞાનનો શો ધમંડ થાય ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૯, તા.૯-૧૧-૧૯૫૭

ત્રિવિધ શિષ્ય :- એટલે જ આચાર્ય મહારાજ નમ્રતાથી કહે છે કે ગુરુદેવ પાસેથી મારી અલ્પ મતિએ જેટલું જાણ્યું એટલું કહું છું. અલ્પ મતિનું શું તાત્પર્ય ? એ જ કે જગતમાં શિષ્યો ત્રણ પ્રકારના; (૧) અધિકમતિ, (૨) સમમતિ અને (૩) અલ્પમતિ. એમાં અધિકમતિવાળો શિષ્ય ગુરુ પાસેથી સાંભળીને કહ્યા કરતાં પણ અધિક વિસ્તાર અને ઊંડાણથી જાણે છે; દષ્ટાન્ત તરીકે, એરંડિયા જેવાના ઝાંખા દીવા થકી પ્રગટાવેલો દીવો પોતાની શુદ્ધ તેલ વગેરે સામગ્રીથી ઉજ્જવલ પ્રકાશવાળો બની શકે છે. ત્યારે બીજો સમમતિવાળો, ગુરુના જેટલી બુદ્ધિવાળો શિષ્ય ગુરુએ કહ્યા જેટલું ગ્રહણ કરે છે. તો હું ત્રીજા પ્રકારનો અલ્પમતિ હોઈ ગુરુએ કહ્યાથી પણ ઓછો પદાર્થ સમૂહ જાણું છું; માટે તેટલું જ કહું છું. અહીં પ્રશ્ન થશે કે,

પ્ર.- તમારું એટલું કહેલું શું ઉપયોગી થશે ?

ઉ.- ઉપયોગી થશે, જગતમાં સંભવ છે મારા કરતાં પણ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની પરવશતાએ જે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા જીવો હોય, મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો હોય, -જે એટલે કે કોઈ અમુક નામના કે જાતિના એમ નહિ પણ ગમે તે, -એમના ઉપકારને માટે આ ‘લલિતવિસ્તર’ વિવેચન કરવાનો મારો, વ્યાખ્યાપરિશ્રમ સફળ થશે. અહીં ગ્રન્થકાર ‘મારા કરતાં પણ’ એમ કહીને મંદબુદ્ધિવાળા જીવોનો સંભવ દર્શાવી એવું સૂચવે છે કે ‘મારાથી પ્રાયઃ મંદબુદ્ધિ જીવ કોઈ હોય નહિ. પરંતુ કર્મો વિચિત્ર ફળવાળાં હોય છે, તેથી શું શું ન સંભવે ?’ એવા મંદ જીવોના હિતાર્થે આ વ્યાખ્યાનની પ્રવૃત્તિ કરુણાભાવનામાંથી જન્મી છે. અધિક બુદ્ધિમાન જીવો તો પ્રમોદ ભાવનાના વિષય છે, જ્યારે સમાન બુદ્ધિવાળા જીવો તો ન કરુણા કે ન પ્રમોદ, કિન્તુ માધ્યસ્થભાવ અર્થાત્ સમભાવની ભાવનાના વિષય છે; માટે એમને આ વ્યાખ્યાથી ઉપકાર કરવાનો ઉદ્દેશ નથી.

જગતમાં ત્રણ પ્રકારના જીવો અને ત્રિવિધ ભાવના :-

મનને મલીન ભાવોથી બચાવી પવિત્રતામાં રમતું કરનારી કેવી સુંદર ત્રણ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તર” (ભાગ-૩૦) ૨૫

ભાવનાઓ બતાવી ! માણસને જીવનમાં પ્રસંગ બને ત્રણ જાતના લોક સાથે; કોઈ અધિક હોય, કોઈ સમાન હોય, કોઈ હીન હોય; ચાહે એ પૈસા-ટકાની દૃષ્ટિએ, કે માન-ઠકુરાઈની દૃષ્ટિએ, કે સત્તાથી, આબરૂથી, જ્ઞાનથી કે પુણ્યાઈ અથવા ગુણની દૃષ્ટિએ (૧) ગમે તે રીતે ઊંચો અધિક હોય, પણ તેના પ્રત્યે દિલનો પ્રમોદભાવ, આનંદ અને પ્રેમભાવ જો હશે તો ઈર્ષ્યા કે સંતાપ નહિ થાય, અવજ્ઞા કે અસહિષ્ણુતા નહિ થાય, એની નિંદામાં નહિ ઉતરાય; એમ થશે કે ‘એ ઊંચો છે તો મારો માનવભાઈ જ છે ને ? અથવા એના પુણ્ય કે પરિશ્રમના હકથી છે ને ? ત્યાં આપણે ઈર્ષ્યા, બળતરા કે તિરસ્કારભાવ રાખી આ ઉચ્ચ માનવભવનું આપણું પોતાનું જ હૈયું શા માટે બગાડવું, શા માટે કુસંસ્કારી અને પાપકર્મથી ભારે કરવું ?’ (૨) ત્યારે, જે સમાન હોય તેના પ્રત્યે મધ્યસ્થભાવ સમભાવ રાખવાનો. ‘પરચિન્તાડધમાધમા’ વિષયચિંતા અને અર્થચિંતા કરતાં પણ અધમાધમ એવી પરચિંતાથી નિજના હૈયાને તુચ્છ કે ભારે નહિ બનાવવાનું. વિચારવાનું કે ‘એમ માનવભવનો કિંમતી સમય શા સારૂ વેડફી નાખું ? એમ કરવા જતાં તો મોઢેંરી તત્ત્વચિંતા, આત્મચિંતા અને પરમાત્મ-વિચારણા ગુમાવીશ ! પરમાર્થ-પરોપકારની વિચારણા ગુમાવાશે !’ (૩) ત્યારે, આપણાથી કોઈ ગુણમાં, બુદ્ધિમાં, પુણ્યમાં નીચા હોય તેની પ્રત્યે દિલમાં ઉછળતો કરુણાભાવ રાખવાનો, એની દયા ખાવાની, એનું દુઃખ દૂર કરવા શક્ય ભોગ આપવાનો; એમ વિચારીને કે ‘બિચારો અશુભ કર્મથી ક્યારાઈ રહ્યો છે ! એ સ્થિતિમાં પાછો ઉપરથી પાટું ખાવા લાયક નથી; આશ્વાસન આપવા યોગ્ય છે; હિંમત અને ટેકો પામવા યોગ્ય છે. તેમ, મારે પણ આ દયા કરવાનો મોકો સારો મળ્યો. મારા તન-મન-ધન લેખે લગાડું...’ આ પ્રમોદ-સમભાવ-કરુણા, ત્રણ જાતની વૃત્તિ સતત જાગતી રાખવા માટે તે તે ભાવનાઓ વારંવાર ભાવવી જોઈએ; તો જ અવસરે તે બજાવી શકાય, અને મન સદા પવિત્ર રહે.

ધર્મના પાયામાં ભાવનાઓ :-

મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય, એ ચાર ભાવનાઓ ધર્મના પાયામાં જરૂરી કહી છે...

‘મૈત્ર્યાદિભાવસંયુક્તં તદ્ધર્મ ઇતિ કીર્ત્યતે’

‘મૈત્રી વગેરે ભાવોથી યુક્ત એવું જ્ઞાનીએ કહેલું અનુષ્ઠાન, એ ધર્મ છે...’ અહીં ઉપર કહેલી ત્રણ ભાવનામાં ચોથી મૈત્રીભાવના ઉમેરાઈ તેમાં જીવમાત્રની પ્રત્યે મિત્રતા રાખવાની. ‘આપણો કોઈ જ શત્રુ નથી. આપણું બગાડનારો પણ આપણાં પોતાનાં પૂર્વકર્મથી જ એમ પ્રેરાય છે; વાંક એનો નથી, આપણાં કર્મનો છે. એની તો દયા ખાવા જેવી છે. એનું ભલું થાઓ, એને સદ્બુદ્ધિ મળો...જીવમાત્રનું

૨૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ત્રિવિધ શિષ્ય” (ભાગ-૩૦)

ભલું થાઓ.’ એમ કોઈના પ્રત્યે વૈર-વિરોધની ઝેરી લાગણીથી આપણાં હૈયાંને કલુષિત થવા દીધાં વિના શુદ્ધ મૈત્રીભાવ, સ્નેહભાવ રાખવાનો...માધ્યસ્થ્યભાવમાં વધારે એ, કે પારકાના દોષ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ કેળવવાનો; તેમજ, દેવગુરુધર્મના નિંદકો-વિરોધિઓ પ્રત્યે, શક્ય ઉપાયે ન સુધરે ત્યારે, ઉપેક્ષાભાવ સેવવાનો. એથી આપણું હૃદય બગડે નહિ, અને સામો વધારે ખરાબી ન પામે. ધર્મના મૂળ પાયામાં ચારેય ભાવના જરૂરી છે. કેમકે એથી મનની ધર્મબાધક મલિનતા દૂર થાય છે; ધર્મની સ્પર્શના, અને આત્મામાં ધર્મનું ઘડતર થવા યોગ્ય કુણાશ-કોમળતા આવે છે. મૈત્રી-પ્રમોદ વગેરેને બદલે વૈર-વિરોધ કે ઈર્ષ્યા હોય તો ધર્મ સાથે હૃદયથી સગાઈ થતી નથી. લલિતવિસ્તરાકાર એ ચાર ભાવનાઓના એક પ્રકાર તરીકે મંદ જીવો પર કુરુણાભાવ રાખી વ્યાખ્યાનો ઉપકાર કરવા તૈયાર થાય છે.

આમ, ચાર શ્લોકથી ગ્રન્થ-પ્રારંભે જરૂરી ‘અનુબંધ-ચતુષ્ટય’ બતાવ્યું. એમાં (૧) ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગળ કર્યું. (૨) ચૈત્યવંદનસૂત્રનો અર્થ-ભાવાર્થ એ ગ્રન્થનો વિષય દર્શાવ્યો; કેમકે એની જ વ્યાખ્યા કરવાની છે. (૩) ગ્રન્થનાં પ્રયોજનમાં તેવા જીવો પર બોધ થવાનો ઉપકાર એ ગ્રન્થકારનું સાક્ષાત્પ્રયોજન, જીવોને બોધ થવો એ ગ્રન્થશ્રોતાનું સાક્ષાત્પ્રયોજન; અને ઉભયને આખરે મોક્ષપ્રાપ્તિ, એ પરંપરાએ પ્રયોજન છે. (૪) ગ્રન્થનો સંબંધ ગુરુવચન સાથે છે. અથવા ગ્રન્થ અને પદાર્થ વચ્ચે અભિધાન-અભિધેય સંબંધ અથવા આ વ્યાખ્યા ગ્રન્થ અને ચૈત્યવંદનસૂત્રની વચ્ચે વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેય સંબંધ, ચાર શ્લોકને અંતે ‘**इति**’ કહ્યું તે મંગળ વગેરેના નિરૂપણની સમાપ્તિના અર્થમાં છે; અર્થાત્ અહીં એનું વક્તવ્ય સમાપ્ત થાય છે. હવે ગ્રન્થ શરૂ કરશે.

ચૈત્યવંદન સફળ છે ? :-

શ્રી લલિતવિસ્તરાકાર પૂ. આચાર્યદેવ ચૈત્યવંદન સૂત્રની વ્યાખ્યા શરૂ કરતાં, પહેલાં ચૈત્યવંદન ક્રિયા સફળ છે કે કેમ, એના ઉપર તર્કપૂર્ણ ઉહાપોહ કરી બતાવે છે. એ લખે છે,

(વાદિવચન :-) અત્રાહ, ‘ચિન્ત્યમત્ર સાફલ્યં, ચૈત્યવંદનસ્યૈવ નિષ્ફલત્વાદિ’તિ ।’

અહીં આક્ષેપ કરે છે કે ચૈત્યવંદનની વ્યાખ્યામાં સફળતા વિચારણીય છે, કેમકે ચૈત્યવંદન પોતે પણ નિષ્ફળ છે.

મંગળ આદિનું નિરૂપણ થતાં ચૈત્યવંદનસૂત્રની વ્યાખ્યાનો વિષય તરીકે પણ નિર્દેશ થયો. એના ઉપર વાદી પ્રશ્ન કરે છે કે,

વાદીનું કથન : ચૈત્યવંદન નિષ્ફળ છે :-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા ” (ભાગ-૩૦) ૨૭

‘ચૈત્યવંદન સૂત્રની વ્યાખ્યા રચવાનો પરિશ્રમ ઉઠાવતાં પહેલાં એ વિચારો કે શું એ સફળ છે ? એનામાં સફળતા હોવાનું વિચારણીય છે, અર્થાત્ સફળતા નથી; કેમકે ખુદ ચૈત્યવંદન પણ નિષ્ફળ છે. કેમકે પુરુષને અર્થાત્ જીવને ઉપયોગી કોઈ ફળ એમાંથી નીપજતું દેખાતું નથી. અથવા પુરુષોપયોગી એટલે ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષમાંના કોઈ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી દેખાતી નથી. આમ, જ્યારે એ નિષ્ફળ છે તો એની વ્યાખ્યાનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ હોવાનું પૂછવું જ શું ? ત્યારે જે નિષ્ફળ હોય તે નહિ કરવું જોઈએ. દા.ત. કાંટાની ડાળીનું મર્દન કરવાનો પ્રયાસ નકામો છે. તો એ કોણ સુજ્ઞ કરે છે ? બસ, તેવી જ રીતે ચૈત્યવંદનનું વ્યાખ્યાન નિષ્ફળ હોવાથી સુજ્ઞ પુરુષે એનો પ્રયાસ ન કરવો જોઈએ. જે સફળ હોય તેનો જ પ્રયાસ યોગ્ય છે. જ્યાં ‘પ્રયાસ, ત્યાં સફળતા જોઈએ જ;’-આ વાક્યમાં ‘પ્રયાસ’ એ ‘વ્યાખ્ય’ વસ્તુ છે, અને ‘સફળતા’ એ ‘વ્યાપક’ વસ્તુ છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૧૧, તા. ૨૩-૧૧-૧૯૫૭

પ્ર.- એ કેવી રીતે ?

વ્યાખ્ય-વ્યાપકનો નિયમ :-

ઉ.- ‘જ્યાં’ પદની સાથે બોલાય તે ‘વ્યાખ્ય,’ અને ‘ત્યાં’ પદની સાથે બોલાય તેને ‘વ્યાપક’ કહેવાય છે. હવે નિયમ એવો છે કે જ્યાં જ્યાં વ્યાખ્ય હોય ત્યાં ત્યાં વ્યાપક અવશ્ય હોય; અને જ્યાં વ્યાપક ન હોય ત્યાં વ્યાખ્ય હોય જ નહિ. દા.ત. ધૂમાડો વ્યાખ્ય છે અને અગ્નિ વ્યાપક છે; તો નિયમાનુસાર, જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય હોય છે; જ્યાં વ્યાપક એવો અગ્નિ નથી, ત્યાં વ્યાખ્ય ધૂમાડો નથી જ, વ્યાપક ન દેખાય તો માનવું જ પડે કે ત્યાં વ્યાખ્ય ન જ હોઈ શકે. પ્રસ્તુતમાં ‘જ્યાં પ્રયાસ ત્યાં સફળતા’ એ હકીકતથી આ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં વ્યાપક એવી સફળતા ન હોય, અર્થાત્ નિષ્ફળતા હોય, ત્યાં પ્રયાસ ન જ હોવો ઘટે. માટે અમે કહીએ છીએ કે ચૈત્યવંદન-વ્યાખ્યા અને ચૈત્યવંદન પણ નિષ્ફળ હોવાથી એમાં પ્રયાસ કરવો ન ઘટે.

(જૈનપ્રતિકાર :-) અત્રોચ્યતે, નિષ્ફલત્વાદિત્યસિદ્ધં, પ્રકૃષ્ટશુભાધ્યવ-સાય નિબન્ધનત્વેન જ્ઞાનાવરણીયાદિ લક્ષણકર્મ્મક્ષયાદિફલત્વાત્ ! ઉક્તં ચ,-

ચૈત્યવંદનતઃ સમ્યક્ શુભો ભાવઃ પ્રજાયતે !

તસ્માત્ કર્મ્મક્ષયઃ સર્વે તતઃ કલ્યાણમશ્નુતે ॥ ઇતિ ॥

જૈનમતે પ્રતિકાર :-

વાદીએ ચૈત્યવન્દન અને એનો વ્યાખ્યાપ્રયાસ નિષ્ફળ હોઈ તે ન કરવાનો આક્ષેપ કર્યો. એ આક્ષેપનો હવે અહીં પ્રતિકાર કરવામાં આવે છે. નિષ્ફલત્વ હેતુ સિદ્ધ નથી; કેમકે ચૈત્યવન્દન એ પ્રબળ શુભ અધ્યવસાયનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ સ્વરૂપ કર્મના ક્ષય વગેરે ફળને આપે છે. કહ્યું છે કે ચૈત્યવન્દનથી સારી રીતે શુભ ભાવ જન્મે છે. તેથી કર્મક્ષય થાય છે અને કર્મક્ષય થવાથી મોક્ષ મળે છે.

(ભાવાર્થ)-વાદીએ અનુમાન કર્યું. ‘ચૈત્યવન્દનનો પ્રયાસ ન કરવો કેમકે એમાં નિષ્ફલતા છે;’ આમાં પ્રયાસને ઉડાડવા નિષ્ફલત્વને હેતુ તરીકે મૂક્યો. પરંતુ પહેલી તો વાત એ છે કે ચૈત્યવન્દનમાં નિષ્ફલતા સિદ્ધ જ નથી, પૂરવાર નથી, અસિદ્ધ છે અર્થાત્ હેતુ અસિદ્ધિ નામના દૂષણથી દૂષિત થયો. દા.ત. દૂરથી કોઈ કહે, ‘તળાવમાં અગ્નિ છે કેમ કે ધૂમાડો છે’ તો આમાં ખરેખર ધૂમાડો તળાવમાં નહિ હોવાથી એને હેતુ તરીકે મૂક્યો તે અસિદ્ધ ઠર્યો, અસિદ્ધિ દૂષણથી દૂષિત ઠર્યો; અને દૂષિત હેતુ દ્વારા અનુમાન ખોટું થાય. તેથી ઉપરોક્ત અસિદ્ધિ દૂષણવાળા નિષ્ફળત્વ હેતુના ખોટા અનુમાનથી પ્રયાસનો નિષેધ સાધી ન શકાય.

ચૈત્યવન્દનનું ફળ શું ? :-

પ્ર.- ચૈત્યવન્દનમાં નિષ્ફલતા નથી તો શું ફળ છે ?

ઉ.- ચૈત્યવન્દન કરવાથી આત્મામાં ચઢીયાતા શુભ અધ્યાવસાય (શુભભાવ) જાગે છે. આમ તો પહેલેથી વિષય તૃષ્ણામય, ક્રોધાદિ કષાયમય, જડમૂર્છામય, અશુભ રાગદ્વેષમય ઈત્યાદિ આત્મિક વિચાર-વલણ-વૃત્તિ વગેરે જે રહેતા હતા, તેને અશુભ અધ્યવસાય કહેવાય, અશુભ પરિણતિ કહેવાય; એના બદલે હવે ચૈત્યવન્દનથી શુભ અધ્યવસાય જાગે છે, આત્માના વિચાર-વલણ-વૃત્તિ શુભ બને છે. તે પણ એમ તો દયા, દાન, વગેરેમાંય શુભ અધ્યવસાય થાય, પરંતુ એના કરતાં ચૈત્યવન્દનમાં ચઢીયાતા શુભ અધ્યવસાય જાગે છે, કેમકે ચૈત્યવન્દન વીતરાગદેવ તરફ દૃષ્ટિ, દેવાદિધેવની વીતરાગ તરીકે માન્યતા, વીતરાગદેવની તરણ-તારણ તરીકે શ્રદ્ધા, ઉપરાંત એમના ગુણગાન અને એમની પાસેથી કલ્યાણની પ્રાર્થના વગેરે થાય છે. એ બધું આત્માની પરિણતિ નિર્મળ કરવા અને ચઢીયાતા શુભ અધ્યવસાય જગાવવા સમર્થ છે.

પ્ર.- ચઢીયાતા શુભ અધ્યવસાયથી શું વળે ?

ઉ.- અરે ? એ તો અપૂર્વ લાભ છે. કેમકે જીવ સંસારમાં જે ભમે છે તેનું મૂળ કારણ જ અશુભ અધ્યવસાય છે. એના લીધે જ જીવ જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મથી બંધાય છે. જ્યારે, ચૈત્યવન્દનથી જાગેલા વિશિષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તો કર્મનો ક્ષય,

ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ કરે છે; તેથી આત્મા કર્મલઘુ બને છે; ક્રમે કરીને નિર્મળ બનતાં મોક્ષની નિકટ પહોંચે છે. શુભ અધ્યવસાય એ અશુભ અધ્યવસાયનો વિરોધી હોવાથી આ પરિસ્થિતિ સર્જાય છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૧૨, તા. ૩૦-૧૧-૧૯૫૭

જૈનદર્શન આત્મા અને કર્મ અંગે શું કહે છે ?

પ્ર.- જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ શું છે ? કેટલા છે ?

ઉ.- કર્મ સમજવા માટે પહેલાં જરા આત્માનું સ્વરૂપ સમજી લો. આત્મા એ દેહની જેમ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. દેહમાં એ કેદ પૂરાયો છે, છતાં જેમ ભૂતાવિષ્ટ દેહમાં ભૂત જુદી વ્યક્તિ છે, તેમ દેહમાં આત્મા એક જુદી વ્યક્તિ છે. એના એક પુરાવા તરીકે જેવી રીતે દેહના ખાસ ગુણ-રૂપ-સ્પર્શ વગેરે છે, તેમ આત્માના ખાસ ગુણ જ્ઞાન-સુખ વગેરે છે. એ ગુણો આત્માના સ્વભાવગત છે, તેથી જ એક તો આત્મા દેહની માફક જડ નહિ પરંતુ ચેતન છે, અને બીજું, આત્મામાં અશુદ્ધ એટલે કે સંસારી અવસ્થામાં જ્ઞાનાદિ ગુણ પ્રગટ થતા દેખાય છે. જ્યારે, જડમાં મૂળગત જ્ઞાનાદિ સ્વભાવ નથી, તો એમાં ક્યારેય જ્ઞાનાદિગુણ પ્રગટતા દેખાતા નથી. હવે, આત્મામાં સ્વભાવગત તો અનંત જ્ઞાન, અનંત સુખ વગેરે છે; પરંતુ મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અપ્રત, કષાય, પ્રમાદ વગેરેના અશુભ અધ્યવસાય તથા યોગ (મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ)ના કારણે આત્મા સાથે કર્મ અણુઓ (કર્મ પુદ્ગલો) ખીરનીરની જેમ એકમેક થઈ ગયા છે; અને તે જ્ઞાનાદિગુણોને આવરવાનું (દબાવી દેવાનું) કામ કરે છે; ઉપરાંત, ભળતી વાતો જેવી કે શરીર, ઈન્દ્રિયો, ઈચ્છા, તૃષ્ણા, મોહ, માયા વગેરે ઊભી કરે છે.

સ્વભાવ અને વિભાવ :- જ્યારે જ્ઞાનાદિ એ સ્વભાવદશા છે, ત્યારે આ બધી વિભાવદશા કહેવાય છે, આત્મામાં સહજ રૂપે છે તે સ્વભાવદશા, આત્મામાં કર્મસંયોગે ઊભી થઈ તે વિભાવદશા કહેવાય. મોક્ષમાં એકલી સ્વભાવદશા પ્રગટ હોય છે, ત્યારે વિભાવદશા સંસારમાં જ પ્રગટ હોય છે. સ્વભાવદશામાં મુખ્ય આઠ ગુણ છે, ને એને દબાવનારા મૂળ આઠ કર્મ છે. એ આઠ કર્મના પેટા ભેદ અનેક છે. એના પ્રભાવે અનેકાનેક વિભાવદશાના ભાવ ઊભા થયેલા છે. આત્મામાં કયા કયા ૮ ગુણ છે, એને દબાવનારા કયા કયા ૮ કર્મ છે, અને તે તે કર્મના લીધે કઈ કઈ વિભાવદશા ઊભી થઈ છે, તેનો આજો ખ્યાલ નીચેના કોઠા ઉપરથી આવી શકશે.

આત્મા, કર્મ અને સંસાર.

નં.	સ્વભાવદશા	દબાવનાર કર્મ	કર્મથી પ્રગટેલી વિભાવદશા
૧.	અનંતજ્ઞાન	જ્ઞાનાવરણીય કર્મ	અજ્ઞાન
૨.	અનંતદર્શન	દર્શનાવરણીય કર્મ	અદર્શન, નિદ્રા
૩.	અનંત		
૪.	અવ્યાબાધ સુખ અનંત ચારિત્ર	વેદનીય કર્મ મોહનીય કર્મ	શાતા, અશાતા મિથ્યાત્વ, ક્રોધ-માન-માયા-
૫.	સમ્યક્ત્વ વીતરાગતા અક્ષયસ્થિતિ	દર્શન મોહનીય ચારિત્ર મોહનીય આયુષ્ય કર્મ	લોભ (રાગદ્વેષ) તૃષ્ણા-મમતા આસક્તિ અપ્રત (અવિરતિ)-હાસ્ય, શોક, ભય, કામવાસના જન્મ-મરણ
૬.	(અજર-અમરતા) અરૂપિપણું	નામ કર્મ	નરકાદિગતિ-એકેન્દ્રિયાદિ જાતિ, શરીર, ત્રસ-સ્થાવરપણું યશ-અપશય, સૌભાગ્ય દૌર્ભાગ્ય... વગેરે યાવત્ તીર્થકર નામકર્મ ઉંચકુળ, નીચકુળ
૭.	અગુરુલઘુપણું	ગોત્રકર્મ	કૃપણતા, દુર્બલતા, અપ્રાપ્તિ, દરિદ્રતા, પરાધીનતા
૮.	દાનવીર્ય આદિની અનંતલબ્ધિ	અંતરાય કર્મ	

ઘાતી-અઘાતી કર્મ :-

આ આઠ કર્મમાં ૧, ૨, ૪, અને ૮ મું કર્મ, અર્થાત્, જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-મોહનીય અને અંતરાય, એ ચાર કર્મને ઘાતીકર્મ કહેવાય છે; કેમકે એ આત્માના નિર્મળતા-સ્વસ્થતાનો ઘાત કરે છે. બાકીના ચારને અઘાતી કર્મ, ભવોપગ્રાહી (સંસાર ઊભો કરનારા) સંસારમાં પકડી રાખનારા કર્મ કહે છે. આ કર્મો નવાં નવાં બંધાય છે, અને જૂના જૂના ભોગવાયે જાય છે. એ ભોગવતાં ઉપરોક્ત વિભાવદશા અર્થાત્ સંસારદશા ઊભી થાય છે. ટૂંકમાં કર્મના સંયોગે સંસાર; અને કર્મના વિયોગે મોક્ષ

સંસાર અનાદિ શાથી ? :-

પ્ર.- એ કર્મસંયોગ અને સંસાર ક્યારથી શરૂ થયા ? અને એનો વિયોગ

થઈને મોક્ષ ક્યારે ?

ઉ.- કર્મસંયોગ અનાદિથી છે. કેમકે પૂર્વે કહ્યું છે કે મિથ્યાત્વ-અપ્રત વગેરે આશ્રવોના લીધે કર્મ ઊભાં થાય છે. એટલે કર્મ બંધાવા પૂર્વે એ આશ્રવો હતા. હવે એ આશ્રવો પણ વિભાવદશા છે, અને તેથી તે પૂર્વ કર્મના લીધે જ હોઈ શકે. એ કર્મો પૂર્વના આશ્રવથી જ બંધાય. એ આશ્રવોની વિભાવદશા એની પૂર્વના કર્મના લીધે જ. આમ પૂર્વે કાર્યકારણ વ્યવસ્થા જોતાં અનાદિ પ્રવાહ સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ ક્યારે ય એની પહેલી શરૂઆત મનાય જ નહિ. કર્મથી વિભાવદશા, અને વિભાવદશાથી કર્મ. આમ અન્યોન્ય કાર્યકારણ હોવાથી એમ ન કહી શકાય કે બેમાંથી એક બીજાના વિના એમ જ પ્રગટી ગયું. એવું ન જ માની શકાય કે પહેલાં આત્મા તદ્દન શુદ્ધ હતો અને પછી એકાએક એકલી વિભાવદશા કે એકલાં કર્મ ઊભાં થઈ ગયાં. એ તો અનાદિ કાળથી કર્મ અને વિભાવદશા ચાલ્યા આવે છે; એટલે સંસાર પણ અનાદિ કાળથી છે. પૂર્વે કોઠામાં બતાવ્યા મુજબ જીવાત્મા કર્મના લીધે વિભાવદશામાં છે; કર્મના લીધે સંસારથી નરક-તિર્થંચ-મનુષ્ય અને દેવગતિમાં ભમે છે, ભિન્ન ભિન્ન શરીર ધારણ કરે છે, ઈન્દ્રિયો પામે છે, શાતા-અશાતા, યશ-અપયશ વગેરે ભોગવે છે; કર્મના લીધે જ અજ્ઞાન, નિદ્રા, રાગ-દ્વેષાદિની વિટંબણા અનુભવે છે.

પ્ર.- કર્મથી જ અજ્ઞાન, રાગ-દ્વેષાદિ હોય અને રાગ-દ્વેષાદિથી નવાં કર્મ નીપજે, તો પછી એવા સંસારને અંત કદીય આવી શકે ?

ઉ.- હા, જૂનાં કર્મ ઉદયમાં આવીને જીવને અજ્ઞાન, રાગ-દ્વેષ વગેરેમાં રમાડે તે પૂર્વે જો એ કર્મનો ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય કરવામાં આવે તો પછી અજ્ઞાનાદિ દોષો હાસ પામે. પણ તેમ કરવાનું બાહ્ય-આત્મ્યન્તર તપ અને સમિતિગુપ્તિ આદિ સંવરની સાધનાથી બની શકે. કેમકે એ સાધના આત્માના અધ્યવસાય (પરિણામ) નિર્મળ કરે છે. ત્યારે જેમ મલિન અધ્યવસાયો વિશુદ્ધ અધ્યવસાયો કર્મનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરે છે. એથી આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર ગુણ પ્રગટે છે. એનાથી પૂર્વે કહેલ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અપ્રત વગેરે દોષો (આત્મામાં કર્મને વહી આવવાના આશ્રવો હટી જાય છે, તેથી નવાં કર્મ પણ આવતાં અટકે છે. આમ થતાં થતાં પરાકાષ્ટાએ સર્વ ઘાતીકર્મનો નાશ થવાથી અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને અનંત વીર્ય આદિ લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. ત્યાં હવે લેશ માત્ર અજ્ઞાન નહિ કિન્તુ એકલું જ્ઞાન છે. એને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું કહેવાય છે; ને તેથી આત્મા સર્વજ્ઞ બને છે. અહીં હજી શરીર, આયુષ્ય ઊભાં હોવાથી હવે તો પૂર્વોક્ત ‘યોગ’ નામનો જ એક આશ્રવ છે; જેનાથી શાતાવેદનીય નામનું

કર્મ બંધાય છે. પરંતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થવાના અવસરે એ યોગનો અર્થાત્ મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિનો સંપૂર્ણ નિરોધ કરવાથી શાતા પણ બંધાતી અટકે છે, અને અવશેષ અઘાતી કર્મ આયુષ્ય સાથે ભોગવાઈ જતાં સર્વ કર્મના નાશ સ્વરૂપ મોક્ષ પ્રગટે છે. માટે કહેવાય કે અનાદિ સંસારનો પણ અંત આવી શકે છે; ને મોક્ષ નીપજે છે. મોક્ષ અવસ્થામાં પૂર્વે કહેલા આઠેય ગુણો વાદળ વિનાના મધ્યાહ્ન સૂર્યના કિરણોની જેમ ઝળહળી ઉઠે છે.

આ થવામાં મુખ્ય કારણભૂત જે શુભ અધ્યવસાયો બતાવ્યા, તે તપ-સંવરનાં બીજા સાધનોથી જાગવાની જેમ ચૈત્યવન્દનથી પણ સારા જાગે છે; કેમકે ચૈત્યવન્દન એ લોકોત્તર પરમપુરુષ શ્રી અરિહંત પરમાત્માની યથાયોગ્ય સ્તવનારૂપ હોવાથી લોકોત્તર શુભ અધ્યવસાયનું કારણ છે. તે શુભ અધ્યવસાય, કર્મબંધનમાં કારણભૂત મલિન અધ્યવસાય કરતાં તદ્દન વિપરીત સ્વભાવવાળા હોવાથી, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના યથાસંભવ ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ કરવાવાળા બને છે; ને તેથી પ્રાંતે સકળ કર્મનો ક્ષયરૂપી મોક્ષ થાય છે. ચૈત્યવન્દન આવા મોક્ષ સુધીના ફળને નિપજાવવાવાળું હોઈ તેના યથાર્થ કરણ માટે કરાતી વ્યાખ્યાને નિષ્ફળ અર્થવાળી કહેવી અને તેથી જ વ્યાખ્યાને ન આરંભવાનું ઉદ્ભાવન કરવું એ અયુક્ત છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૧૩, તા. ૭-૧૨-૧૯૫૭

પ્ર.- ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ એટલે શું ?

ઉ.- જેવી રીતે કર્મ આત્મા સાથે એકમેક થાય તેને ‘બંધ’ કહે છે, તેવી રીતે આત્માથી એ કર્મ છૂટા પડી જાય તેને ‘ક્ષય’ થયો કહેવામાં આવે છે. ક્ષય એટલે તો તે કર્મબંધનનો નાશ.

ક્ષયોપશમ :- ‘ક્ષયોપશમ’ પદનો શબ્દાર્થ છે. ઉદય પ્રાપ્ત કર્મનો ક્ષય અને ઉદય નહિ પામેલાનો ઉપશમ. એનો ભાવાર્થ એ રીતે છે કે કર્મની પ્રકૃતિઓમાં બે વિભાગ છે;-૧. સર્વઘાતી, અને ૨. દેશઘાતી. સર્વઘાતી કર્મપ્રકૃતિમાં એનો રસ એવો છે કે જે ઉદયમાં આવી આત્માના ગુણોનો સર્વથા ઘાત કરે; જેમકે કેવળજ્ઞાનવરણ કર્મ, એ કેવળજ્ઞાન ગુણનો સર્વઘાત કરે છે. દેશઘાતી કર્મનો રસ ઉદયમાં આવીને ગુણને હણે ખરો, પણ સર્વથા નહિ; દા.ત. મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ એ ઉદયમાં આવીને મતિજ્ઞાનને હણે, પરંતુ સર્વાંશે નહિ. તેથી અમુક મતિજ્ઞાન આવરાવા છતાં, અંશે મતિજ્ઞાન પ્રગટ રહી શકે છે. જ્યાં તે તે કર્મનો ક્ષયોપશમ કરવામાં આવે છે, ત્યાં વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી તે તે કર્મના સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકોને

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૩૩

દેશઘાતી રૂપે કરી નખાય છે, ને દેશઘાતી રસસ્પર્ધકોને અલ્પરસવાળા કરી દેવાય છે. પછી ઉદયની આવલિકા-કાળમાં પ્રવેશેલા કર્મ તો ઉદયથી નાશ પામે છે, અને બાકીનાનો વિપાકઉદય સ્થગિત કરી દેવામાં આવે છે; માત્ર પ્રદેશોદયથી વિપાક બતાવ્યા વિના નાશ પામે છે. આ છે ક્ષયોપશમ. મોહનીય કર્મમાં બે વિભાગ છે. (૧) દર્શનમોહનીય અને (૨) ચારિત્રમોહનીય. દર્શનમોહનીયમાં, મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનું શુભ અધ્યવસાય દ્વારા સંશોધન કરી ત્રણ પુંજ કરવામાં આવે છે; (૧) પૂર્ણ શુદ્ધ તે સમકિત મોહનીય. (૨) અર્ધ શુદ્ધ તે મિશ્રમોહનીય. અને (૩) અશુદ્ધ તે મિથ્યાત્વ મોહનીય. ક્ષયોપશમની પ્રક્રિયામાં શુદ્ધ એવાં સમકિત મોહનીયનો ઉદય થવાથી સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ રહે છે, અને બાકીના દર્શન મોહનીય યદ્યપિકાળ પાકવાથી ઉદયમાં આવે છે ખરાં, પરંતુ તેનો રસ-વિપાક પરાભવ પામ્યો હોવાથી અનુભવવામાં નથી આવતો, અર્થાત્ વિપાક-ઉદય નથી વર્તતો. માત્ર લુખાં પુદ્ગલની જેમ તેનો પ્રદેશ-ઉદય વર્તે છે, જે ગુણઘાતક નથી. ચારિત્રમોહનીય કર્મ, જેવાં કે અનેક પ્રકારના ક્રોધ મોહનીય વગેરે, એમાંના કેટલાકના વિપાક-ઉદય સ્થગિત થઈ તે તે કર્મ પ્રદેશઉદય પામી પામી નાશ પામે છે; એટલે એ ક્રોધનો વિપાક ન દેખાડવાથી ક્ષમાદિ ગુણ પ્રગટ રહે છે. આ ક્ષયોપશમની પ્રક્રિયા છે.

ઉપશમ :- ઉપશમ એટલે કર્મનો કોઈ જાતનો ઉદય જ નહિ. વિપાકોદય પણ નહિ, ને પ્રદેશોદય પણ નહિ. એવી રીતે સત્તામાં (સિલિકમાં) એમને એમ કર્મ પડી રાખ્યાં, તેનું નામ ઉપશમ. આ ઉપશમ કેવળ મોહનીય કર્મમાં જ થાય છે. એમાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્દર્શન) પામતી વખતે પૂર્વે આત્મા સમ્યક્ત્વ પામવાના કાળમાં ઉદય પામવા યોગ્ય મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના સર્વ પુદ્ગલોને વિશુદ્ધ વિશિષ્ટ અધ્યવસાયના બળે આગળ ખેંચી લાવી ભોગવી લે છે. તેથી તેનો આગામી કાળ ખાલી પડે છે કે જ્યાં કોઈ મિથ્યાત્વ કર્મ ઉદયમાં નથી. સત્તામાં રહેલાં કર્મ એમ જ પડી રહે છે. આનું નામ કર્મનો ઉપશમ થયો. આવું આગળ ઉપર ઉપશમ શ્રેણિમાં પણ બને છે. ત્યાં આ રીતે દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય સર્વ કર્મોનો ઉદય સ્થગિત કરી દે છે. તેથી ઉપશમ થાય છે.

આમ, ચૈત્યવન્દથી શુભ અધ્યવસાય પ્રગટવા દ્વારા કર્મનો યથાસંભવ ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ થઈને અંતે ઠેઠ સર્વ કર્મક્ષયરૂપી મોક્ષ સુધીનું ફળ નીપજે છે. તો ચૈત્યવન્દનને નિષ્ફળ કેમ કહેવાય ? હવે વાદી પ્રશ્ન કરે છે કે,

આહ ‘નાયમેક્ષાન્તો યદુત તતઃ શુભ એવ ભાવો ભવતિ, અનાભોગ-માતૃસ્થાનાદેર્વિપર્યસ્યાપિ દર્શનાદ્’ इति ।

વાદીકથન :- (શબ્દાર્થ) વાદી કહે છે કે એ કાંઈ નિશ્ચિત નથી કે ચૈત્યવન્દનથી શુભ જ અધ્યવસાય થાય; કેમકે એવું ય દેખાય છે કે અનાભોગ (અનુપયોગ),

૩૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સંસાર અનાદિ શાથી ?” (ભાગ-૩૦)

માતૃસ્થાન (માયા) વગેરેથી ઊલટો અશુભ ભાવ પણ થાય છે. (તો ચૈત્યવન્દનની નિશ્ચિત સફલતા ક્યાં રહી ?)

(ભાવાર્થ) ચૈત્યવન્દનથી આવા શુભ અધ્યવસાય થવાના તમે ગુણ તો ગાયા. પણ એ ક્યાં નિયમ છે કે એનાથી શુભ જ ભાવ થાય ? જુઓને, ચૈત્યવન્દન તો કરાતું હોય, પણ ચિત્ત જો મોહમૂઢ હશે તો ચૈત્યવન્દનમાં ચિત્તનો પ્રગટ ઉપયોગ જ નહિ હોય અર્થાત્ ચિત્ત એમાં પરોવેલું નહિ હોય, સાવધાન નહિ હોય; પછી એવું ચૈત્યવન્દન ફળ ક્યાંથી આપશે ? શાસ્ત્ર કહે છે કે ‘ઉપયોગે ધર્મ, ક્રિયાએ કર્મ અને પરિણામે બંધ.’

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૬, અંક-૧૪, તા. ૧૪-૧૨-૧૯૫૭

(૧) ઉપયોગે ધર્મ :- કોઈપણ ધર્મક્રિયા કરો, પરંતુ એમાં જેટલો ચિત્તોપયોગ, દત્તચિત્તતા તેટલો જ ધર્મ સિદ્ધ થશે. ધર્મ આત્મજાગૃતિ ઉપર નિર્ભર છે; કેમકે જગતમાં ધર્મ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે આત્મા પર ઉપકાર કરતી હોય. પરમાત્મા, ગુરુ, શાસ્ત્રો, ધર્મસ્થાનો અને ધર્માનુષ્ઠાનો (ધર્મક્રિયાઓ) આત્મામાં ધર્મ પ્રગટાવવા દ્વારા જ આત્મા પર ઉપકાર કરનારા કહેવાય છે. એટલે મુખ્ય તો આત્મોપકાર કરનારો ધર્મ જ છે. ઉપકાર થયો ત્યારે ગણાય કે જ્યારે આત્મામાંથી મોહનિદ્રા ઊડી ધર્મજાગૃતિ આવે, આત્મા અનાદિકાળની જડદષ્ટિની કુટેવ મૂકી આત્મોપયોગી સાધન પર દષ્ટિ ઠેરવે, એ ઠેરવ્યા વિના એકલી ક્રિયા આત્મામાં શું પરિવર્તન સાધી શકે ? શો ધર્મ સિદ્ધ કરી આપે ? ધર્મ તો જ સંધે જો ચિત્તોપયોગ મૂકે. માટે જ કહેવાય છે કે ‘ઉપયોગે ધર્મ.’

(૨) ‘ક્રિયાએ કર્મ’ એટલે જેવી ક્રિયા તેવા કર્મી બનાય. ક્રિયા જો શુભ, તો સત્કર્મી ગણાય, અને ક્રિયા જો અશુભ તો અસત્કર્મી ગણાય. લોક કાંઈ અંદરનો ભાવ જોવા નથી જતું, એ તો બહારની ક્રિયા જુએ છે. બહારની ક્રિયા સારી સારી દેખે તો કહે છે આ સત્કર્મી છે.

પ્ર.- લોકના સર્ટિફિકેટથી શું વિશેષ ?

ઉ.- સાધકને લોકપ્રિયતા ગુણ જરૂરી છે, અને લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવો પણ જરૂરી છે, આ માટે સારી ધર્મક્રિયાઓ આરાધી સત્કર્મી બન્યા વિના કેમ ચાલે ? અંદરનો ભાવ સારો હોય, છતાં બહાર ક્રિયા જો અજુગતી હોય, લોકવિરુદ્ધ હોય, તો લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ અને લોકપ્રિયતા ગુણ સિદ્ધ ન થઈ શકે. તાત્પર્ય કે ક્રિયા સારી તો સત્કર્મી, ને ખરાબ તો અસત્કર્મી. માટે કહ્યું ક્રિયાએ કર્મ.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા ” (ભાગ-૩૦) ૩૫

(૩) ‘પરિણામે બંધ’ એટલે કે આત્માના જેવા શુભ કે અશુભ પરિણામ અર્થાત્ અધ્યવસાય હોય તેવા એ શુભ કે અશુભ કર્મ ઉપાર્જે છે. ઉપદેશમાળામાં કહ્યું છે,

‘જં જં સમયં જીવો આવિસદ્ જેણ ભાવેણ ।

સો તંમિ તંમિ સમયે સુહાસુહં બંધણ કમ્મં ॥’

-જે જે સમયમાં જીવ જેવા જેવા ભાવથી પ્રવેશે છે, તે તે સમયે જ જીવ તદનુસાર શુભ કે અશુભ કર્મ બાંધે છે. એકાદિ વેળા ક્રિયા ખાવાની ચાલુ છતાં મનના ભાવ એવા થાય કે ‘અરે ! અણાહારી સ્વભાવવાળા મારા આત્માને આ કાયાની ગુલામીના યોગે આ ખાનપાનની વેઠ કેવી વળગી છે !...’ અથવા, ‘અહો ! આજે સુપાત્ર દાનનો લાભ મળવાથી આત્મા ધન્ય બન્યો ! નહિતર દાન વિનાનું આ એકલું સ્વાર્થભોજન તો રાક્ષસી ભોજન થાત !...’ વગેરે, તો આ પરિણામ (ભાવ) શુભ હોવાથી શુભ કર્મનો લાભ આપે છે, એવું જ શુભ ક્રિયામાં કદાચ પરિણામ બગાડ્યા, અશુભ સેવ્યા, તો ફળમાં અશુભ કર્મના બંધન મળવાના. પણ એમ નહિ કહેતા કે,

પ્ર.- ‘તો પછી શુભક્રિયાની શી જરૂર ? ભાવ શુભ રાખવાના.’

ઉ.- ના, શુભ ક્રિયાની બહુ જરૂર છે. કેમકે બાહ્ય શુભ ક્રિયાની આંતર ભાવ પર અસર પડે છે. શુભ ભાવ શુભ ક્રિયાથી જાગે છે. અશુભ મોહની અને પાપક્રિયાઓ તો અશુભભાવને પોષે છે.

આપણી વાત અહીં ‘ઉપયોગે ધર્મ’ની છે. વાદી કહે છે કે ચૈત્યવન્દન જો ઉપયોગી અર્થાત્ દત્તચિત્તે ન કર્યું તો તેથી શુભ ભાવ નહિ જાગે; અશુભ ભાવ દિલમાં રમતા રહેશે. એવું જ, ચૈત્યવન્દન જો માતૃસ્થાનથી એટલે કે માયાથી સેવશે તો પણ ભલે ચિત્તનો ઉપયોગ ચૈત્યવન્દનમાં હોય, તોય મનના પરિણામ માયાના હોવાથી અશુભ છે, અને તેથી તો ‘પરિણામે બંધ’ના નિયમ મુજબ અશુભ કર્મ બંધાશે. એટલે ? ઊલટું નુકસાન ઊભું થયું ! પછી ચૈત્યવન્દન સફળ જ હોવાનું ધોરણ ક્યાં રહ્યું ?

પ્ર.- ચૈત્યવન્દન કરવામાં માયા શી રીતે હોય ?

ઉ.- ચૈત્યવન્દન વીતરાગની, સ્તુતિ-પ્રાર્થના અર્થે કરે, પણ મનમાં ચૈત્યવન્દનથી રાગવર્ધક દુન્યવી પદાર્થો મેળવવાની કામના સેવે તો તો માયા રાખી ગણાય. એમ, ચૈત્યવન્દન ધર્મ-આરાધકના દેખાવથી કરે અને મનમાં લોક વાહવાહની લાલસાના પાપની આરાધના સેવે તો એ માયા કરી ગણાય. આવી માયામાં ચૈત્યવન્દન સફળ જ થવાનું ક્યાંથી કહેવાય ?

૩૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સંસાર અનાદિ શાથી ?” (ભાગ-૩૦)

માયાને શાસ્ત્રે માતૃસ્થાન એટલે કે માતાનું પદ કહ્યું. માતા શું કરે છે ! પુત્રને જન્મ આપે છે, અને એના દોષોને ઢાંકે છે. બાપ કે બીજું કોઈ પુત્રને ધમકાવે તો માતા પુત્રનો બચાવ કરે છે, પુત્રના દોષ પુત્રના ગુના બીજાથી છૂપાવે છે, તેવી રીતે માયા પણ સાંસારિક જન્મ આપે છે, અને આત્માના દોષોને છૂપાવે છે. માતૃસ્થાન વગેરે કહ્યું તેમાં 'વગેરે' શબ્દથી ચલચિત્તાદિ લેવાના. ચૈત્યવન્દન કરતી વખતે જો ચંચળ હોય, આહટ્ટ દોહટ્ટ વિચારમાં ધુમતું હોય, સ્થાન-ઉર્ણ-અર્થ-આલંબન-એ ચાર યોગનું ઠેકાણું ન હોય તો ય ચૈત્યવન્દન નિષ્ફળ જાય છે. કોઈ પણ સૂત્ર-ક્રિયા કરવી હોય તો આ ચાર યોગ અવશ્ય જાળવવા જોઈએ.

સ્થાનાદિ ચાર યોગ :- (૧) સ્થાન એટલે આસન, મુદ્રા. દા.ત. ચૈત્યવન્દન, જમણો ઢીંચણ જમીનને અડે અને ડાબો ઢીંચણ સહેજ ઊંચો રહે એવા આસને રહીને યોગમુદ્રા વગેરે સાચવીને કરવું જોઈએ. 'યોગુમુદ્રા' એટલે હાથની બે કોણી પેટ પર રાખી, મુખ આગળ હાથની અંજલિ જોડવી તે. 'નમુત્યુણં' વગેરે સૂત્ર બોલતી વખતે આ મુદ્રા જોઈએ. ત્યારે 'જાવંતિ ચેઈઆઈ.' 'જાવંત કેવિ સાહુ' અને 'જય વીયરાય' સૂત્ર વખતે 'મુક્તાસુક્તિ મુદ્રા' જોઈએ, અર્થાત્ બે હાથ અંજલીને બદલે મોતીની છીપના આકારે જોડાય. હાથના ટેરવાં સામ સામે અડે; અને હાથ લલાટે અડાડાય. ત્યારે કાયોત્સર્ગ કરવાનો આવે તે 'જિનમુદ્રા' એ થાય. જિનમુદ્રા એટલે ઊભા રહી બે પગની વચ્ચે આગળ ૪ આંગળનું અંતર અને પાછળ સહેજ ઓછું અંતર રહે તેવી રીતે અને હાથ તદ્દન લટકતા મૂકી, દષ્ટિ નાસિકાના અગ્ર ભાગે ઠેરવી દેવાય તે જિનમુદ્રા છે. કાયાથી તદ્દન સ્થિર રહેવાય, વાણીથી મૌન, અને મનથી એક નિયત ધ્યાનમાં રહેવાય તેનું નામ કાયોત્સર્ગ છે. (૨) ઉર્ણયોગ એટલે કે સૂત્રના દરેકે દરેક વર્ણ ઉપર બરાબર ચિત્તનો ઉપયોગ રખાય. (૩) અર્થ એટલે કે સૂત્રના શબ્દાર્થ-ભાવાર્થ ઉપર બરાબર ધ્યાન રખાય. (૪) આલંબન એટલે દષ્ટિને જિનબિંબ કે સ્થાપનાચાર્યનાં આલંબને રખાય. તે ચાર યોગ જો બરાબર ન જાળવે, ચિત્ત ઘડીકમાં વર્ણ-અર્થ ઉપર, તો ઘડીકમાં બીજે જાય, દષ્ટિ હમણાં જિનપ્રતિમા પર, તો પાછી વળી બીજે ડાકોળિયાં મારે, કાયા ક્ષણભર યોગ્ય આસન-મુદ્રાએ તો ક્ષણ પછી ઊંચી-નીચી કરે, તો એ જાતિની ચિત્તચંચળતા વગેરેથી કરેલા ચૈત્યવન્દનથી લાભ નથી મળતો પણ વિપરીતતા થાય છે, ચિત્તચંચળથી શુભ ભાવને બદલે અશુભ ભાવ જાગે છે, આસનમુદ્રાદિનો ભંગ કરીને બેદરકારી અવગણના, આશાતના વગેરે વિરાધના કરી પાપ ઉપાર્જે છે, કોઈ સમજાવવા આવે તો ઉપરથી બચાવ કરી કષાય પોષે છે, વધુ પાપ બાંધે છે ! આવી વિપરીતતા હોય ત્યાં પછી ચૈત્યવન્દન સફળ જ છે એ નિયમ ક્યાં રહ્યો ? નિયમ નથી, અર્થાત્ ચૈત્યવન્દન સફળ હોવાનો એકાન્ત નથી, અનેકાન્ત છે.

(લલિત૦)-અત્રોચ્યતે, 'સમ્યક્કરણે વિપર્યયાભાવાત્; તત્સમ્પાદનાર્થમેવ ચ નો વ્યાખ્યારમ્ભપ્રયાસ ઇતિ । ન હ્યવિદિતતદર્થાઃ પ્રાયસ્તત્કરણે પ્રભવિષ્ણવ ઇતિ ।'

(અર્થ) ચૈત્યવન્દનની સફળતા સંબંધી અનેકાન્ત (અનિયમ) હોવાના વાદીના આક્ષેપ ઉપર હવે ઉત્તર કરવામાં આવે છે કે અનેકાન્ત નથી કેમકે ચૈત્યવન્દન સમ્યગ્ રીતે કરવામાં આવે તો વિપર્યાય અર્થાત્ નિષ્ફળતા નથી થતી; અને આ સમ્યક્કરણ સંપાદિત કરવા માટે જ એની વ્યાખ્યા કરવાનો અમારો પ્રયાસ છે. કારણ કે ચૈત્યવન્દનના અર્થ ન જાણનારા એને સમ્યગ્ રીતે કરવા માટે પ્રાયઃ સમર્થ નથી બનતા.

(ભાવાર્થ) વાદીએ આક્ષેપ કર્યો કે અનુપયોગ, માયા, આશંસા વગેરેથી કરેલા ચૈત્યવન્દનથી ઊલટું વિપરીત પરિણામ અશુભ ભાવનું આવે છે. માટે ચૈત્યવન્દનથી લાભ જ થાય એવો એકાન્ત નથી અનેકાન્ત છે. આના ઉત્તરમાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે અનેકાન્ત નથી, અનિયમ નથી, એકાન્ત છે. કેમકે જો ચૈત્યવન્દન સમ્યગ્ રીતે કરાય તો વિપરીત પરિણામ અર્થાત્ અશુભ ભાવ નથી જ થતા, શુભ ભાવ થાય જ છે. એવો નિયમ છે. શું વ્યવહાર કે શું શાસ્ત્ર, જે કોઈ ક્રિયા, જે ફળ, જે લાભ કહે, ત્યાં એ સમજી જ રાખવાનું કે તે ક્રિયા સમ્યગ્ રીતે કરાય તો જ એ ફળ, એ લાભ મળે છે. કોઈએ કહ્યું, 'સીડી ઉતરીને જવાશે' એમાં એ આવી જ જાય છે કે સીડી સરખી રીતે ઉતરે તો જવાશે, નહિતર તો ગમે તેમ ઉતરતાં પડે નીચે એમ ચૈત્યવન્દન સારી રીતે કરે તો શુભ અધ્યવસાય ફળ અવશ્ય મળે.

પ્ર.- તો પછી ચૈત્યવન્દન સારી રીતે કરવા દો, તમારી વ્યાખ્યા અર્કિચિત્કાર છે, નિષ્ફળ છે.

ઉ.- ચૈત્યવન્દન સારી રીતે કરાવવા માટે જ અમારો આ વ્યાખ્યા-પ્રયાસ છે. વ્યાખ્યાથી ચૈત્યવન્દન સૂત્રના અર્થ-ભાવાર્થ અને ચૈત્યવન્દન ક્રિયાની વિધિ વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી ચૈત્યવન્દન અનુષ્ઠાન સમ્યગ્ રીતે થઈ શકે છે. એ જ્ઞાન વિના પ્રાયઃ તેને સમ્યગ્ રીતે કરવા જીવો સમર્થ નથી થતા. અહીં 'પ્રાયઃ' એટલા માટે કહ્યું કે કોઈ જીવ પૂર્વ ભવે ઉચ્ચ સાધના કરીને આવ્યો હોય તો એને એના સંસ્કાર અને શ્રદ્ધાના બળે, અહીં અર્થ જાણ્યા વિના પણ, ચૈત્યવન્દનથી શુભ અધ્યવસાય જન્મી જવા સંભવે. પણ શિરસ્તો એ કે સૂત્રના અર્થનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તેથી ક્રિયા સારી રીતે થઈ સફળ બને.

(લ૦)આહ 'લઙ્ઘ્યાદિનિમિત્તં માતૃસ્થાનતઃ સમ્યક્કરણેપિ શુભભાવાનુપપત્તિરિતિ ।' તસ્ય સમ્યક્કરણત્વાઽસિદ્ધેઃ ।

(અર્થ) પ્રશ્ન કરે છે કે લઙ્ઘિ વગેરેના માટે કપટથી સમ્યગ્ રીતે કરે તો પણ શુભ ભાવ નથી થતા તેનું કેમ ? ઉત્તર એ છે કે એમ નહિ કહેવું કેમકે એ રીતે કરાતું એ સમ્યગ્ રીતે કરાયું જ નથી.

(વિવેચન) પ્ર.- એમ તો ચૈત્યવન્દન સારી રીતે કરનારા હોય છે, પરંતુ તે અણિમા લઘિમા વગેરે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ અર્થે કરે, યા તેવા કોઈ કપટ ભાવથી કરે, તો ચૈત્યવન્દન સારી રીતે કરવા છતાં ઈળ રૂપે શુભ અધ્યવસાય કેમ નથી થતા ? તેમ ચૈત્યવન્દન સારી રીતે કરવાથી ઈળ મળે જ એવો એકાન્ત ક્યાં રહ્યો ? અનેકાન્ત થયો ?

ઉ.- ના, અનેકાન્ત નથી; સમ્યક્ કરણથી શુભ ભાવ ન જન્મે એવું છે જ નહિ, વાત એટલી છે કે લઙ્ઘિની, ને ઐશ્વર્ય આદિની પ્રાપ્તિ અર્થે અગર કપટભાવથી કરાતું ચૈત્યવન્દન, એ તમે માનો છો તેમ સારી રીતે કરાયું જ નથી, ખોટા આશય કે મલિન ભાવથી કરાતાને સમ્યક્ કરણ કોણ કહે ?

(લ૦) તથાહિ પ્રાયોઽધિકૃતસૂત્રોક્તેનૈવ વિધિનોપયુક્તસ્યાશંસા-
દોષદ્વરહિતસ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટેર્ભક્તિમત એવ સમ્યક્કરણં, નાન્યસ્ય, અનધિકારિત્વાત્,
અનધિકારિણઃ સર્વત્રૈવ કૃત્યે સમ્યક્કરણાભાવાત્ ।

(અર્થ) લઙ્ઘિ આદિના નિમિત્તે કરાતું તે સમ્યક્કરણ નથી તે આ રીતે;-
પ્રાયઃ તે તે પ્રસંગના સૂત્રે કહેલી વિધિ મુજબ ઉપયોગવાણાનું તથા આશંસા દોષથી રહિત, સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને ભક્તિમાન આત્માનું જ અનુષ્ઠાન સમ્યક્કરણ છે. અન્યનું નહિ, કેમકે એ અનધિકારી છે અને અનધિકારીને તો સર્વ કાર્યોમાં સમ્યક્કરણ હોતું નથી.

પ્ર.- તમે એક વાર કહો છો કે સૂત્રના અર્થ જાણે તે ક્રિયા સમ્યગ્ રીતે કરી શકે હવે કહો છો કે ખોટા આશય વિના કરે તેનું સમ્યક્કરણ થાય. તો પછી સમ્યક્કરણના અધિકારનું કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ છે ?

ઉ.- હા, નીચે કહેલા પાંચ વિશેષણોવાળો જ સમ્યક્કરણને અધિકારી બની શકે છે.

- (૧) પ્રાયઃ સૂત્ર કહેલ વિધિ મુજબ ક્રિયા કરે,
- (૨) ચિત્તનો ઉપયોગ રાખીને ક્રિયા કરે, (૩) આશંસાદિ દોષ ન રાખે,
- (૪) સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય અને, (૫) ભક્તિમાન હોય.

આનો અર્થ એ કે સમ્યક્કરણ માટે આ પાંચ વસ્તુ જરૂરી છે :- વિધિ, ઉપયોગ, અનાશંસાભાવ, સમ્યગ્દર્શન અને ભક્તિ.

(૧) સૂત્રોક્ત વિધિ :- ક્રિયા સમ્યગ્ રીતે કરવા માટે પ્રાયઃ તેના સૂત્રે કહેલી વિધિ મુજબ તે થવી જોઈએ. પ્રશ્ન થાય કે ચૈત્યવન્દનના પ્રસંગમાં તો ચૈત્યવન્દન સૂત્રમાં વિધિ જ ક્યાં કહી છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે ચૈત્યવન્દનની વ્યાખ્યામાં કહેલી વિધિ એ સૂત્રે જ કહ્યા બરાબર છે; કેમકે વ્યાખ્યા એ સૂત્રમાં ગર્ભિત અર્થનો જ વિસ્તાર છે, સૂત્રે કહ્યું તે જ વ્યાખ્યાએ કહ્યું. માટે વ્યાખ્યાએ કહેલી વિધિ સૂત્રકથિત કહેવાય.

પ્ર.- ચૈત્યવન્દનથી પ્રભુની ભાવ-ભક્તિ કરવી છે એમાં વિધિની એટલી બધી શી આવશ્યકતા ?

ઉ.- વિધિ તો સર્વત્ર જરૂરી છે. વ્યવહારમાં પણ જો કોઈ કાર્ય વિધિસર નથી થતું તો એ સમ્યક્કરણરૂપ નથી બનતું અને લાભ નથી કરતું દા.ત. દાળ બનાવવી હોય તો પહેલાં દાળ સીજવવી પડે છે, પછી મસાલો નાખવાની વિધિ છે, એના બદલે જો પહેલેથી બધું ચૂલે ચઢાવે તો ? વેપાર પણ વિધિસર કરવો પડે છે; વિધિસર માલની ગોઠવણી, વિધિસર ચોપડા, વિધિસર ગ્રાહક સાથે સોદો, વગેરે કરે તો લાભ થાય છે. મોટી મોટી કંપનીઓમાં વિધિસર યંત્રો વગેરે ચાલે છે, તો રીતસર ઉત્પાદન કરી શકે છે. મકાન પણ વિધિસર બંધાય છે, પહેલા પાયો, પછી ખોખું, બારી-બારણા, પછી દિવાલો, કબાટ, ગોખલા...એમ વિધિપૂર્વકના પ્રયત્નથી મકાન નીપજે છે. મંત્રસાધના પણ વિધિસર કરાય તો ઈળે છે. રાજા વગેરેની પ્રીતિ સંપાદન કરી કામ કાઢી લેવા માટે પણ વિધિસર પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. મૂળદેવના ચરિત્રમાં આવે છે કે એના પર પ્રેમ રાખનારી વેશ્યા પાસે બીજો એક શ્રીમંત આવતો હતો. અક્કા એને વળગવા અને મૂળદેવને છોડી દેવા કહેતી. ત્યારે એક વાર વેશ્યાએ બંનેના પ્રેમની પરીક્ષા કરી બતાવી. બંને પાસે શેરડી મગાવી. શ્રીમંતે શેરડીનો મોટો ભારો મોકલ્યો. અક્કાને વેશ્યા કહે, 'જો, શું હું ભેંસભેંસ છું તે આ ભારો ચાવું ?' મૂળદેવે શેરડી લાવી, છોલી, ગન્ડેરી ટૂકડા બનાવી, ઉપર એલચી ભભરાવીને એક રકાબીમાં ગોઠવ્યા. ઉપર સારો રૂમાલ ઢાંકી વેશ્યાને રકાબી મોકલી. વેશ્યાએ આ વિધિ પરથી બંનેના પ્રેમની ગરજમાં કેટલું અંતર છે તે અક્કાને બતાવ્યું. આમ જો દુન્યવી વાતો માટે વિધિ જરૂરી છે, તો લોકોત્તર લાભમાં આત્માના શુભ અધ્યવસાય પામવા માટે ચૈત્યવન્દનાદિ સમી લોકોત્તર ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં વિધિની આવશ્યકતાનું પૂછવું જ શું ? ચૈત્યવન્દનની વિધિની જાળવણી પરથી ચૈત્યવન્દન અને વીતરાગ પ્રભુ પ્રત્યે

કેટલો પ્રેમ અને કેટલી ગરજ છે તે જણાઈ આવે છે.

વિધિનો ખપ કરવાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે, માટે જ ‘વિંશતિ વિંશિકા- (વીસ વીસી)’ નામનું શાસ્ત્ર કે જેમાં અનાદિ સિદ્ધ લૌકિક ધર્મથી માંડી લોકોત્તર ધર્મબીજ-અંકુર... યાવત્ સમ્યક્ત્વ ફળ, અને આગળ વધતાં દેશવિરતિ શ્રાવકધર્મથી માંડી સર્વવિરતિ સાધુધર્મ... યાવત્ કેવળજ્ઞાન તથા મોક્ષ સુધીની પ્રાપ્તિના વીસ અધિકાર બતાવ્યા છે, તેમજ એ અધિકારનું પરિશીલન કરે તે સૂત્રને યોગ્ય બની શકે એમ પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે, એ શાસ્ત્રમાં સત્તરમી યોગની વીસીમાં વિધિ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. ત્યાં પ્રશ્ન કર્યો છે.

પ્ર.- તમે વિધિ, વિધિ શું કરો છો ? અવિધિથી પણ થતું રહેશે તો શાસન ટકશે, બહુ વિધિ જોવા જશો તો વિધિના ખપી ઓછા નીકળવાના, અને એમ કરતાં શાસનનો ઉચ્છેદ થઈ જશે.

ઉ.- આનો ઉત્તર કરતાં કહ્યું કે શાસન એટલે શું ? શાસન એટલે તો શ્રી જિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાનું પાલન. એ પાલન ભલે એક સાધુ એક સાધ્વી, એક શ્રાવક, ને એક શ્રાવિકા પણ કરતા હોય તો શાસન હયાત ગણાય. ત્યારે એના બદલે મોટા ટોળામાં પણ જો આજ્ઞાપાલન ન હોય તો શાસન વિચ્છેદ પામ્યું ગણાય. શાસન કાંઈ માત્ર વેશ, ઉપકરણ કે યથેચ્છ ક્રિયામાં નથી. શાસન તો આજ્ઞાનુસારિતામાં છે. તો વિધિ પણ આજ્ઞામાં વિહિત છે. એનો જો ખપ ન રાખે તો આજ્ઞાપાલન ક્યાં રહ્યું ? તે નહિ તો શાસન કેવું ? નવમાં તીર્થંકર શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાને શાસન સ્થાપ્યું; પણ કાળ જતાં ‘અવિધિ ચાલે’ એમ મનાયું અને સાધુમાર્ગ-શ્રાવકમાર્ગની વિધિઓ લોપાઈ તો વેશધારી અને ક્રિયાકારક હોવા છતાં શાસન લોપ પામ્યું; અને મિથ્યાશાસન ચાલી પડ્યું. કમશ: સાધુ પતિત થઈ ઘરબારી, વિષય-ચક્ર્યૂર અને આરંભપરિગ્રહી બની ગયા અને માહણગુરુ તરીકે લોકપૂજા લેવા લાગ્યા. શાથી આમ ? વિધિ-લોપથી.

એકાદી વેળા વિધિ બરાબર અર્થાત્ સોએ સો ટકા સાચવવાનો સંયોગ નથી. દા.ત. પૂજા મધ્યાહ્ન કાળે કરવાનું શક્ય નથી, -છતાં ત્યાં જો શક્ય હોય એટલી વિધિ તો અવશ્ય પકડી રાખીને વિધિને મુખ્ય કરે, અને કાળની વિધિ ન સાચવી શકવા બદલ માને કે ‘અશક્ય હોવાથી એ સવારે કરવી પડે છે, છતાં જિનોક્ત વિધિ તો મધ્યાહ્ન કાળની અને તે સાચવવી જ જોઈએ; ખરો લાભ એનાથી જ મળે,’ તો એણે વિધિનો ખપ રાખ્યો ગણાય; વિધિને પ્રધાન કરી ગણાય.

પ્ર.- શું વિધિમાં કાળ પણ આવે ?

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૪૧

ઉ.- હા, કાળનો અને ક્ષેત્રનો પણ મહિમા છે - કેટલાક મંત્ર કાળી ચૌદશની રાતે મશાણમાં સાધવાથી જ ફળે છે. ખેડેલા ક્ષેત્રમાં કાળે વાવેલું બીજ પાક આપે છે. દવા લેવાની વિધિમાં કાળ સાચવવો પડે છે. એમ કાળના હિસાબે, સંધ્યાકાળે પૂજા પ્રતિક્રમણાદિનું મહત્ત્વ છે. તાત્પર્ય, સમ્યક્કરણ માટે ક્રિયાને વિધિ અનુસાર આચરવી જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૧૬, તા. ૨૮-૧૨-૧૯૫૭

(૨) ઉપયોગ :- ક્રિયા સમ્યક્ કરવી હોય, સારી રીતે કરવી હોય, તો એમાં ચિત્તનો ઉપયોગ જોઈએ. ઉપયોગ એટલે સાવધાની, જાગ્રતિ, સચોટ ખ્યાલ, ક્રિયા વખતે ચિત્ત ન કોઈ બીજા ત્રીજા વિચારમાં ચઢી જાય કે ન શૂન્ય બની જાય; પરંતુ ક્રિયા, સૂત્ર, અર્થ અને આલંબન (મૂર્તિ વગેરે) પર બરાબર પરોવાયેલું જોઈએ. તો જ આત્મામાં શુભ ભાવોલ્લાસ ઝળકતા રહી શકે. એ ધ્યાનમાં રહે કે બધી જે સાધનાઓ છે. એનાથી એના ફળરૂપે આત્મામાં શુભ અધ્યવસાય ન જાગ્યા હોય તો જગાડવાના છે; ને જાગેલાને વૃદ્ધિગત અર્થાત્ ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર ઉચ્ચતમ બનાવવાના છે. આ ફળ જન્મે તો જ એ એવા કર્મક્ષયને કરી આપી શકે.

હવે કહો જો આ શુભ ભાવરૂપી ફળ મનના ઉપયોગ વગર બને ? ચિત્ત બીજે હોય તો શુભ અધ્યવસાય ન જાગે; ઊલટું દુન્યવી બાબતોમાં મન જવાથી અશુભ અધ્યવસાય જાગશે ! ત્યારે આત્મામાં અશુભ અધ્યવસાય થયા કરતા હોય તો ત્યાં ક્રિયા નિષ્ફળ જવાની; શુભ ફળ નહિ આવવાનું પરંતુ તે ઉપયોગના અભાવને લીધે ફળ નહિ; નહિ કે ક્રિયાને લીધે. ક્રિયા સાથે ઉપયોગ હોય તો તો એ સમ્યક્ કરણ થઈને ફળ પેદા કરે જ છે.

પ્ર.- તો ભલે દુન્યવી વિચાર ન કરે પણ પ્રભુદર્શન વખતે પૂજાનો, ને પૂજા વખતે વ્યાખ્યાન-શ્રવણનો વિચાર કરે તો એ તો સારા વિચાર યાને શુભ અધ્યવસાય છે ને ! આમાં પ્રસ્તુત ક્રિયામાં જ ઉપયોગ રાખવાની ક્યાં જરૂર પડી ?

ઉ.- પહેલી વાત તો એ કે આ કુટેવ વ્યવહારમાં ય ચાલુ છે. માણસ સવારમા ઉઠ્યો કે નથી ને કદાચ પ્રભુનું નામ મોઢેંથી લેશે પણ મનથી વિચારશે કે નહાવું છે ! પછી નહાવા બેસશે, ત્યારે વિચાર નાસ્તાનો કરશે ! અને નાસ્તો કરતી વખતે વિચાર બજારનો કરશે. બજારમાં હશે ત્યારે વળી બીજા વિચાર ! બસ, આ કુટેવ ધર્મક્રિયામાં ય નડે છે ! એક ક્રિયામાં બીજાના વિચાર, પ્રભુના દર્શન કરતી વખતે પૂજાનો વિચાર ! ને પૂજા કરતી વખતે ચૈત્યવન્દનનો

૪૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સંસાર અનાદિ શાથી ?” (ભાગ-૩૦)

વિચાર ! ત્યારે ચૈત્યવન્દન વખતે વ્યાખ્યાન-શ્રવણનો વિચાર ! પણ આ ટેવ સારી નથી. કોઈ વેપારી રસ્તે જતાં કોઈ સારા માણસને બોલાવી સજ્જનતાથી વાત માંડે, પણ અધવચ્ચે વળી કોઈ ત્રીજા જ સાથે વાત માંડે, તો આમાં વાત સારી છતાં પૂર્વના બેને અપમાન લાગે કે નહિ ? હા, તો એમ જ પ્રસ્તુત ક્રિયામાંથી ચિત્ત બીજા વિચારમાં લઈ જવું એ આ ક્રિયાનું અપમાન છે. ત્યારે સાથે ક્ષેપ નામનો ક્રિયાદોષ પણ લાગે છે. ક્ષેપદૂષણ ત્યાં લાગે છે કે જ્યાં ચિત્ત એકથી બીજામાં, ને બીજામાંથી ત્રીજામાં જાય છે. ખેતરમાં બીજ નખાય, છોડ જરા ઉગ્યો કે ઉખેડીને બીજે રોપ્યો, વળી ત્યાંથી ઉખેડી પાછો ત્રીજે, ચોથે રાખ્યો...ચાલ્યું. કહો જોઈએ પરિણામે ત્યાં ફળ બેસે ? ખેતરમાં છે મૂળ સાથે, પણ ફળ ન આવે ! તેમ શુભ ક્રિયામાં રહેલો આત્મા અન્ય-અન્ય શુભ વિચારમાં પણ મન લઈ જાય તો એ ક્રિયાનું તેવું ફળ ન બેસે માટે જ ક્રિયા ચાલતી હોય તેમાં જ ચિત્ત પરોવવું જોઈએ.

ક્રિયાનાં બે પ્રયોજન છે :-

(૧) અશુભ ભાવ અટકાવી શુભ ભાવ અધ્યવસાય જગાડવો; અને

(૨) ચિત્તને શુભમાં સ્થિર કરવું, જેથી ક્રમશઃ વિકસતી ધ્યાનાવસ્થા ઠેઠ શુકલધ્યાન અને કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચે.

હવે જુઓ કે ચિત્તને શુભ ક્રિયામાં ઉપયોગનું આલંબન લઈ અશુભ વિચારોથી હટાવવામાં આવે, તો શુભ અધ્યવસાયમાં એ ઝીલી શકે તેમજ પ્રસ્તુત ક્રિયાને છોડી બીજી સારી પણ ક્રિયાઓના વિચારમાં ચિત્તને ન જવા દેવામાં આવે, તો એક શુભ વિચારમાં તન્મય અને સ્થિર બની શકે; અને એમાંથી આગળ એકાગ્ર ધર્મ-ધ્યાનમાં વધી શકે.

અહીં એટલું ધ્યાન રહે કે અહીં શુભ ક્રિયારૂપી સારું આલંબન મળ્યું છે. તો મનને શુભ વિચારમાં સ્થિર કરવાનો અવકાશ છે. એ ક્રિયાનું આલંબન નહિ હોય ત્યારે અવકાશ શાનો ?

‘નમો અરિહંતાણ’ ના જાપની ક્રિયા શરૂ થઈ કે ચિત્તને આલંબન મળ્યું. એમાં ચિત્ત પરોવાઈ શકે છે એટલે બહારમાં ચિત્ત જતું અટક્યું ! સતત પ્રયત્નથી સ્થિરતા કેળવી અનુભવી શકાય છે ! ક્રમશઃ ૧૦ વાર ૨૦ વાર...એમ કેળવતાં એવી સ્થિરતા થાય છે કે એક હજાર વાર પદ ગણે છતાં ચિત્ત એમાંથી ઉઠે જ નહિ ! સહેજ પણ બીજો વિચાર નહિ, કે શૂન્ય મગજ નહિ. મન એમ નક્કી કરે કે મારે સામે ‘નમો અરિહંતાણ’ના અક્ષરોમાંના દરેક અક્ષરને છૂટો છૂટો વાંચવો છે; એક ધારાએ ૧૦ વાર, ૨૦ વાર, ૫૦ વાર, એમ ‘નમો અરિહંતાણ’ના સાત

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૪૩

અક્ષરમાં ચિત્ત પરોવીને જાપ થાય તો ચિત્ત સ્થિર બને છે. એ રીતે ૨૪ ભગવાનના નામાક્ષરો પર ચિત્ત લગાડી જાપ થાય, જાણે સામે પાટીઆ પર અક્ષર લખ્યા છે, ને એ આંખ મીચીને આપણે વાંચવાનાં છે, તે એક વાર ૨૪નું સ્મરણ, બીજી વાર ૨૪નું, ત્રીજી વાર ૨૪નું, એમ જાપમાં વધતાં વધતાં આગળ વધાય તો શુભ યોગના લાભ સાથે ચિત્તની સ્થિરતા વધતી જાય. તકેદારી બે રાખવાની-

(૧) ચિત્ત બીજા વિચારમાં જાય નહિ, ને

(૨) એક પણ અક્ષર વાંચ્યા વિના રહે નહિ.

કાર્ય કરવું હોય તેનું પ્રણિધાન જોઈએ, તો જ કાર્ય સિદ્ધ થાય. યોગની પાંચ કક્ષા છે. પ્રણિધાનયોગ, પ્રવૃત્તિયોગ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ, આમાં પ્રણિધાન એટલે ક્રિયા કરતી વેળા કર્તવ્યનો સતત ખ્યાલ સાથે ક્રિયામાં બરાબર ચિત્ત એકાગ્ર-સ્થિર કરવું તે. આ ઉદ્દેશના લક્ષ સાથે એકાગ્ર ઉપયોગના કેટલા બધા લાભ છે ! અશુભ વિચારો અટકે છે. ચિત્ત શુભમાં સ્થિર થતું જાય છે, શુભ અધ્યવસાયો વધે છે; પાપ ક્ષય અને પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. તો મનના આધારે તો શુભાશુભ કર્મના ઉપાર્જન થાય છે. મનના આધારે તો હૃદયની વૃત્તિઓ ઘડાય છે. મનના આધારે વાણી નીકળે છે. કહે છે ને કે હૈયું તેવું હોઠે ? જેવી વિચારધારા તેવા ઉદ્ગાર. મનની વિચારણા વર્તાવ પર અસર કરે છે. આ બધું જોતાં મનનો ઉપયોગ શુભ ક્રિયામાં બરાબર રખાય તો લાભ થાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૧૭, તા. ૪-૧-૧૯૫૮

(૩) આશંસાત્યાગ :-

ક્રિયાના સમ્યક્કરણ માટે ત્રીજા નંબરમાં ક્રિયાના ફળરૂપે કોઈ પણ પૌદ્ગલિક લાભની આશંસા-અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. પૌદ્ગલિક આશંસા એટલે દુન્યવી વસ્તુની કામના, એમ ન થવું જોઈએ કે આ ક્રિયાથી મને ધન મળે, કન્યા મળે, પુત્ર-પરિવાર થાઓ, રાજસભા કે ઠકુરાઈ મળે, કીર્તિ મળે, દેવતાઈ સુખ મળે. તેમ એમ પણ ન થવું જોઈએ કે લોક મને સારો કહે ! લોકો મને ‘ધર્માત્મા કહે, વિદ્વાન કહે, તપસ્વી કહે.’ ધન આદિની આકાંક્ષાની જેમ માનાકાંક્ષા પણ પૌદ્ગલિક કામના છે ! આની શી જરૂર છે ? ધર્મ ક્રિયાથી સહજ રીતે જે ઉત્તમ આત્મશુદ્ધિ-પુષ્ટિના મહાલાભ મળે છે, તે આવી કામનાથી હણાઈ જાય છે. શિરામણ માટે પાકભર્યું ખેતર વેચવા જેવું થાય છે. કામના ન સેવો તો ય કેઈ જાતના ફળ તો ધર્મક્રિયા આપે જ છે. પરંતુ જો કામનાયુક્ત ક્રિયા સાધી તો હૃદય એટલું બધું

૪૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ક્રિયાનાં બે પ્રયોજન છે” (ભાગ-૩૦)

અપવિત્ર કરે છે કે એથી જે શુભ અધ્યવસાયનું ફળ લાવવું છે, તે તો અટકી જ જાય છે, પણ ઊલટું અશુભ અધ્યવસાયમાં તણાઈ જાય છે. પછી એમાં ખરેખરા શુભ અધ્યવસાય જાગતા નથી. શુભ અધ્યવસાય એટલે શુભભાવ, એવા કે જેમાં પરમાત્માની કે ગુરુની ભક્તિનો જ ભાવ થાય, જેમાં આત્માની સંવેગ-વૈરાગ્યાદિની શુદ્ધિના જ ભાવ થાય, ગુણોની શ્રેણિએ સારી ઉન્નતિનો જ ભાવ થાય, આરંભ-પરિગ્રહ-હિંસાદિ પાપો તથા રાગ-દ્વેષાદિનાં અને કર્મનાં બંધનોમાંથી અનાદિબદ્ધ આત્માને મુક્ત કરવાનો ભાવ થાય. એવા શુભ ભાવ દુન્યવી લાભની કામનામાં જાગતા નથી. તે જો નહિ, તો પૌદ્ગલિક યાને દુન્યવી આશંસામાં અશુભ ભાવો જેવા કે વિષય-લાલસા, પરિગ્રહલાલસા, રાગ-દ્વેષ વગેરે વિકસવા-પોષવા તૈયાર જ હોય છે; અને એવા અશુભ ભાવોના ઊંડા પાયા નખાયા હોવાથી પરલોક જતાં ત્યાં ધર્મ ક્રિયાનાં ફળ સ્વરૂપે દુન્યવી સુખ મળતાં એની સાથે જ એ અશુભ ભાવો ફાલેફૂલે છે; અને પરિણામે નરકાદિ દુર્ગતિની પરંપરા સર્જાય છે. ‘મારા રાગદ્વેષાદિ તૂટે’ એવો ભાવ હોય, અથવા એ રાગાદિનો ક્ષય જેમણે સિદ્ધ કર્યો છે એમના પર વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય એ એટલું ન ઈચ્છે કે ‘અરિહંત એટલે ભાઈ ! બધું આપનાર છે, એમને ભજું, બધી સુખ-સગવડ મલશે.’ તો તો એ દુન્યવી સુખ-સગવડની લાલસામાં હૈયું બગડે ! પણ ‘અરિહંત એટલે, કર્મક્ષય કરી ચૂકેલા ! અરિહંત એટલે વિષયોથી પરાડમુખ ! અરિહંત એ કેવળ અનંતગુણોથી સંપન્ન ! લાવ એમને ભજું, મારાં કર્મ તૂટશે, આત્મકલ્યાણ થશે,’ એવો શુભ ભાવ રાખવાથી હૃદય શુદ્ધ થતું આવે છે. આ અનુપમ ફળ છે. એને પેદા કરી શકવા સમર્થ એવી શુભ ક્રિયા દુન્યવી સુખ-સન્માનની આશંસાના અશુભ અધ્યવસાયથી મિશ્રિત થતાં ઝેરના લાડુ જેવી બની જાય છે. પુણ્યના ટેસ આપે પણ આત્માના ભાવ પ્રાણ સુંસરા કાઢી નાખે તેવી અનેક પાપમય અને દુઃખમય દુર્ગતિના જન્મ-મરણ આપે છે ! ધર્મ તો હૃદયને શુદ્ધ કરનારો કરવો જોઈએ; એ શુદ્ધિની ઉપેક્ષા કરીને ઊલટી ક્ષણિક સુખો માટે અશુભ ભાવોની અશુદ્ધિ સેવી એટલે તો પરિણામ ખતરનાક આવ્યા છે ! તેથી તો આજે પળે પળે આત્મગુણોની, આત્મસમૃદ્ધિની કામના-ઝંખનાને બદલે વિનાશી અને પારકા એવા જડ ભાવોની આશંસા ઉઠે છે. પાછો એ જ લતથી ભવાંતરમાં એ કુસંસ્કારો નડ્યા કરે છે; પછી ત્યાં કદાચ દેવગુરુના સંયોગ મળે તોય સારું ક્યાંથી સુઝવાનું ? વિરાગ, વિરતિભાવ વગેરે એ આવવા નહિ દે ! જરૂર પડ્યે સમ્યક્ત્વ પણ આવવા દે નહિ ! મિથ્યાભાવ અને અર્થકામની મલિન પ્રવૃત્તિને પોષે ! પૌદ્ગલિક આશંસાથી અનુબંધ એટલે એક પાપના બંધની પાછળ બીજા પાપનો બંધ. એમ પરંપરા નક્કી થઈ જાય છે. આવી દારુણ પરિસ્થિતિ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૪૫

ઊભી કરવી એના કરતાં પૌદ્ગલિક આશંસા પડતી મૂકી નિરાશંસ એવી અરિહંત પ્રભુના ચૈત્યવન્દનની ક્રિયા નિરાશંસ ભાવે કરવી બુદ્ધિ ભરી છે. તો સમ્યક્કરણ થાય.

(૪) સમ્યગ્દષ્ટિ :-

ધર્મક્રિયાનું આચરણ સફલતાકારી સમ્યક્કરણરૂપ બનવા માટે વિધિ-ઉપયોગ નિરાશંસભાવ, આટલું જ બસ નથી. કેમકે એ બધું હોવા છતાં આત્મામાં જો મિથ્યાત્વ છે. અતત્ત્વની રુચિ છે, અસત્નો દુરાગ્રહ છે, તો એ મિથ્યાત્વાદિ મલિન ભાવ, યાને દુષ્ટ પરિણામ હયાત હોઈને ચૈત્યવન્દનાદિ ક્રિયાના વાસ્તવિક ફળ શુભ અધ્યવસાય, શુભ ભાવ જગાડી શકે નહિ; અને એ ન જગાડે તો ક્રિયા નિષ્ફળ જવાથી સમ્યક્કરણ ક્યાં બન્યું ? ક્રિયાને સમ્યગ્ રીતે આરાધી, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? માટે મિથ્યાત્વ પહેલાં ટાળવું જોઈએ, અને સમ્યગ્દષ્ટિપણું અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પ્રથમ પ્રગટ કરવું જોઈએ. ક્રિયા સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક હોય તે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનનું એટલું બધું મહત્ત્વ છે. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જિનાગમના આધારે કહે છે.

‘દાનાદિક કિરિયા નવી દીએ. સમકિત વિણ શિવશર્મ.’ એટલે કે જો સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો મિથ્યાભાવમાં યદ્યપિ દાનાદિ શુભ ક્રિયા તો થાય પણ મૂળ વિનાના વૃક્ષ જેવી થાય. મૂળમાં જો સમ્યગ્દર્શન નથી એટલે કે વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ઉપર પ્રીતિ-શ્રદ્ધા નથી, જિને કહેલા સત્ તત્ત્વોની યથાર્થ રુચિ નથી. એના બદલે સરાગ, સદ્વેષ જેવા પર શ્રદ્ધા પ્રીતિ છે, એમણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિના જ કલ્પેલા-કહેલા તત્ત્વો કે જે અસત્ છે એના પર શ્રદ્ધા છે, તો હૃદયમાં મૂળભૂત યોગ્યતા જ નથી. પછી શુભ અધ્યવસાય ક્યાંથી જાગે ? એટલે જ એ સમ્યક્કરણ નથી, યથાર્થકરણ નથી. પૂજા મોટી કરે, ને બોલે ‘હું જિને કહેલી બાલદીક્ષામાં માનતો નથી; કંદમૂળ ત્યાગ, રાત્રિભોજન ત્યાગ વગેરેમાં હું માનતો નથી, એમના અમુક સિદ્ધાન્તમાં હું માનતો નથી !’ આ બોલ શું ? એ જ કે શુભ ભાવનું મૂળ સડેલું છે. ત્યાં ક્રિયા નિષ્ફળ જ જાય.

પ્ર.- સારી ક્રિયાથી સારા અધ્યવસાય થાય એમાં મિથ્યાત્વ શું કામ નડે ?

ઉ.- દેખીતું તો દેખાય કે પૂજાની ક્રિયાથી ભક્તિના ભાવમાં ઝીલી રહ્યો છે; પરંતુ ખરી રીતે એ શુભ ભાવમાં શ્રદ્ધા એ મર્મ-સ્થાને છે. શ્રદ્ધા નહિ તો બીજા ભાવ નહિ. ધર્મક્રિયાનું ફળ જે શુભ અધ્યવસાય છે, એ શુભ અધ્યવસાયમાં ઘણાં તત્ત્વો ભરેલાં છે. દુરાગ્રહ-ત્યાગનું, વૈરાગ્યનું, સંવેગનું, શ્રદ્ધાનું... એમ શુભ ભાવનાઓનું તત્ત્વ, વિરતિ ભાવનું, આગળ અ-પ્રમાદનું તત્ત્વ, શુભ ધ્યાનનું

૪૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ક્રિયાનાં બે પ્રયોજન છે” (ભાગ-૩૦)

તત્ત્વ, એવા એવા તો અનેક ભાવો એમાં સમાએલા છે, પણ એ બધાના મૂળમાં મિથ્યાભાવનો ત્યાગ અર્થાત્ દુરાગ્રહ-ત્યાગ છે; સત્ તત્ત્વની શ્રદ્ધા છે. જો એ ન લાધ્યો હોય તો પછી ઉપરના શુભ અધ્યવસાય જાગે જ શી રીતે ? વૈરાગ્ય, સંવેગ વગેરે બધામાં શ્રદ્ધાનું તત્ત્વ વણાએલું છે. શ્રદ્ધા એટલે જિન-જિનોકત તત્ત્વો પર રુચિ; અસત્ તત્ત્વના આગ્રહ-આસ્થાનો ત્યાગ. એ શ્રદ્ધા વિના તો મોટમોટી તપ-ચારિત્રની ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. કહ્યું કે ‘ગ્રૈવેયકેષુ અનન્તશ ઉપપાતશ્રવણાત્’ -ઠેઠ ગ્રૈવેયક દેવલોકમાં અનંતી વાર જઈ આવ્યા, એવી ઊંચી ચારિત્ર ક્રિયા આરાધી. તે વિના તો ત્યાં જવાય નહિ એટલું છતાં નક્કર શુભ અધ્યવસાય ન થયા, માટે જ રખડવાનું ચાલે છે નહિતર તો ક્યારનાય મોક્ષ પામી ગયા હોત. આટલી ઊંચી સારી ક્રિયાથી તેવા શુભ અધ્યવસાય કેમ ન થાય ? કહો, સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ક્રિયા કરાય તો એ સમ્યક્કરણ થયું ગણાય, અને તો જ શુભ ભાવોલ્લાસ વધે; અને તો જ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો વિધ્વંસ થતો આવે. માટે વિધિ વગેરે સાથે સમ્યગ્દર્શન પણ જોઈએ.

(૫) ભક્તિ :-

સારી રીતે ક્રિયા કરવા માટે સમ્યગ્દર્શન ઉપરાંત પાંચમા નંબરમાં ‘ભક્તિ’ જરૂરી છે એનું કારણ એ છે કે કોઈપણ ક્રિયાનું પ્રાબલ્ય આત્માના સંભ્રમ ગુણ પર નિર્ભર હોય છે.

પ્ર.- ‘સંભ્રમ’ એટલે ?

ઉ.- સંભ્રમ એટલે કોઈ નવીન પ્રકારની પ્રાપ્તિનો ચમત્કાર ! ચમત્કાર ભર્યો હર્ષોલ્લાસ ! દા.ત. કોઈ વિદ્યાર્થીને પાસ થવાની પણ આશા ન હોય, એમાં સાંભળવા મળે કે પોતે ફર્સ્ટ ક્લાસ (પ્રથમ શ્રેણી)માં પાસ થયો છે, તો એ સાંભળતાં તે જ ચમત્કારિક હર્ષ અનુભવે છે. એનું નામ સંભ્રમ. એ રીતે વેપારીને વેપાર કરતા અણચિંત્યો મહાન લાભ થતાં સંભ્રમ પ્રગટે છે. બસ, એમ ચૈત્યવન્દનાદિ ક્રિયામાં સંભ્રમ એટલે ‘અહો ! કેવી મને આ અદ્ભુત ક્રિયાની પ્રાપ્તિ ! કેવા તારક દેવગુરુની પ્રાપ્તિ !’ ઈત્યાદિ ઉછરંગ ઉલ્લાસ થાય. એ સંભ્રમ જેટલો વધારે તેટલી ક્રિયા પ્રબળ ! તેથી શુભ અધ્યવસાય વિશેષ કોટિનો જાગે ! આવો સંભ્રમ તો જાગી શકે જો એ ક્રિયાદિના પ્રત્યે દિલમાં પ્રીતિ-ભક્તિનો ઉછાળો આવે. ઉછળતી પ્રીતિ-ભક્તિથી જિનપૂજા, ચૈત્યવન્દન, પ્રતિક્રમણ, પ્રત-નિયમ, ચારિત્રપાલન, વગેરે થાય તો એમાં સંભ્રમ ગુણ જાગતો રહે. શ્રી અરિહંત પ્રભુ અને એમના ચૈત્યવન્દનમાં એમ થાય કે ‘અહો કેવો મને અપૂર્વ યોગ મલ્યો ! ધન્ય ઘડી મારી !’ આ સંભ્રમ સાથે કરાતા ચૈત્યવન્દનથી અપૂર્વ શુભ અધ્યવસાય જાગે છે.

પ્ર.- પૂર્વે ચોથો હેતું ‘સમ્યગ્દર્શન’ બતાવ્યો; એમાં શું અરિહંત પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિનો ઉછાળો નથી આવી જતો ?

ઉ.- ના, સમ્યગ્દર્શન હોવા છતાં ભક્તિનો ઉછાળો હોય જ, તેવો નિયમ ન બાંધી શકાય. ત્યાં તો અરિહંત પર માત્ર શ્રદ્ધા છે; ઉછળતી ભક્તિ એ એનાથી જુદી જ ચીજ છે.

આજના જમાનામાં છોકરો પરણ્યા પછી ભલે કદાચ માતા પર શ્રદ્ધાવાળો રહે, પણ એનામાં પ્રીતિના પૂર પત્ની પર ઉછળતા દેખાય છે. પત્નીની સેવાનાં કાર્ય ભારે હોંશથી કરે છે કેમ એમ ? શ્રદ્ધા જુદી અને પ્રીતિ જુદી. અલબત્ત શ્રદ્ધા આવશ્યક છે, પરંતુ એની સાથે પ્રીતિ-ભક્તિ પણ ખૂબ જ આવશ્યક છે. તેથી જ ચૈત્યવન્દન કરતી વખતે અદ્ભુત ભાવોલ્લાસ, ઉછળતી ભક્તિ-સંભ્રમ આદિ જાગતા રહે તો ત્યાં એ ચૈત્યવન્દનની મહાન સફળતા થાય છે.

દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે ઉછળતી પ્રીતિ-ભક્તિ પૂર્વક જે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેની બલિહારી ઓર છે ! ભક્તિને આવશ્યક માનવાનું એક કારણ એ પણ છે કે સંસારના વાતાવરણમાં મશગૂલ બનેલા જીવનું હૃદય મોહની પ્રવૃત્તિમાં જેટલું સ્નિગ્ધ હોય છે, તેટલું આત્મિક પ્રવૃત્તિમાં નથી દેખાતું; ઊલટું રુક્ષ દેખાય છે; ત્યારે જેને ધર્મક્રિયામાં ઉછળતી ભક્તિ હોય છે, તેનું હૈયું સ્નિગ્ધ બનેલું હોય છે. ‘અહો કેવી ઉમદા સાધના ! કેવા ઊંચા દાતા ગુરુ ! કેવા અનુપમ દેવાધિદેવ !’ એમાં સંભ્રમ થાય અને પછી જે ક્રિયા કરે, તે ભક્તિપૂર્વકની બને છે એટલે કે જેમ દેવગુરુ તરણતારણ તેમ ક્રિયા પણ તરણતારણ માને છે. એમ ક્રિયા પ્રત્યે પણ હૃદયના સ્નેહ-ભક્તિના પૂર ઉછળ્યા પછી, ક્રિયા ભાવભીની થવાથી સુંદર ફળરૂપે આત્માની શુભ પરિણતિને ઘેરે છે.

ખેદ આદિ દોષોનું નિવારણ :-

ક્રિયાના સમ્યક્કરણમાં ભક્તિને આવશ્યક માનવાનું એક એ પણ કારણ છે કે એનાથી ક્રિયાના ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે દોષોનું નિવારણ થાય છે. કારણ એ છે કે જો ચૈત્યવન્દનાદિ ક્રિયા અને પરમ આલંબનભૂત પરમાત્મા પ્રત્યે હૈયામાં ભક્તિ ઉછળતી હોય તો એ ક્રિયામાં ખેદ આદિને કેમ જન્મવા દે ?

ધર્મક્રિયામાંથી ટાળવાના આઠ દોષો આ પ્રમાણે છે :-

● ક્રિયાના આઠ દોષ. ●

(૧) ખેદ એટલે થાકેલાપણું. જેમ માર્ગમાં ચાલીને થાકેલો હોય તે હવે આગળ ચાલવા માટે ઉત્સાહી ન હોય, તેમ જે કોઈ પૂર્વક્રિયાની પ્રવૃત્તિથી થાક લાગવાના હિસાબે પછીની ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવાને ઉત્સાહ ન હોય; ખેદ હોય. ખિન્નતા હોય. ખેદમાં ચિત્ત ક્રિયામાં દૃઢ જ બની શકતું નથી તેથી સુંદર પ્રણિધાન અર્થાત્ એકાગ્રભાવ-તન્મયભાવ થઈ શકતો નથી. ત્યારે પ્રણિધાન વિના ચાલી શકે એવું પણ નથી. કેમકે પ્રણિધાન એ તો ખેતીમાં પાણીની જેમ જરૂરી છે. જો ખેદના લીધે એ તન્મયતાનો રંગ નહિ. તો, ભલે ક્રિયા કરશે, પણ શુભ અધ્યવસાય ક્યાંથી વિકસ્વર થઈ શકવાના ? ત્યારે જો ભક્તિ હોય, જેમ વેપારી લાભ કરાવનાર આડતિયાની સરભરા બરાબર રંગથી કરે છે. તેમ મહાન શુભ અધ્યવસાયનો લાભ કરાવનારી ક્રિયાની ઉપાસના બરાબર રંગથી કરાય.

(૨) ઉદ્વેગ એટલે ‘ક્રિયા કષ્ટ સાધ્ય છે.’ એવી બુદ્ધિથી થતી આળસ. એને લઈને, જો કે ખેદની જેમ કાયાને થાક છે એવું નથી છતાં, સ્થાને બેઠા બેઠા ક્રિયા કરવામાં ઉત્સાહ નથી હોતો. એટલે ક્રિયા તો કરે પરંતુ ક્રિયામાં કોઈ ધન ખર્ચનું અથવા સમય બહુ લાગવાનું અથવા શારીરિક વગેરે કષ્ટ લાગવા-કરવાનો ઉદ્વેગ રહ્યા કરે છે; તેથી ચિત્તમાં આનંદ નથી પ્રગટતો ! પછી એથી શુભ ભાવોલ્લાસ ક્યાંથી વધે ? ભક્તિથી એ ઉદ્વેગ ટાળી શકાય છે. પત્ની પ્રત્યે પ્રીતિ હોવાથી એના માટે કષ્ટસાધ્ય ક્રિયા પણ ઉદ્વેગ વિના કરાય છે ને ? તો અહીં ક્રિયાની અને પ્રભુની પ્રીતિ-ભક્તિથી એવી ક્રિયા શું કામ ઉદ્વેગ સિવાય ઉલ્લાસથી ન કરાય ?

(૩) ક્ષેપ એટલે ચિત્તની ક્ષિપ્ત અવસ્થા. જેમાં જો કે ખેદ-ઉદ્વેગ નથી, છતાં ચિત્ત ક્રિયાની વચમાં વચમાં બીજે ચાલ્યું જાય છે. બીજા ત્રીજા વિચારમાં ચઢી જાય છે. પછી જેવી રીતે ડાંગરના રોપાને વચમાં વચમાં એક ક્યારામાંથી ઉખેડી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં રોપ્યા કરે તો એને ફળ બેસતું નથી. એવી રીતે ચાલુ ક્રિયામાંથી ચિત્તને બીજે ત્રીજે ફેરવ્યા કરે તો એની એ ક્રિયામાં સળંગ ચિત્તધારા, અર્થાત્ તે ક્રિયાના શુભ અધ્યવસાયની ધારા ચાલી શકતી નથી. એમાં પછી વચમાં પાછું ચિત્તને બીજા વિચારમાંથી પ્રસ્તુત ક્રિયામાં ભલે લઈ આવે તો પણ પૂર્વના તે અનુપયોગી વિચારની આ ક્રિયા વિચાર પર પ્રતિબંધક અસર છે.

તેને લીધે તરત આના શુભ ભાવોલ્લાસમાં મન ચઢી શકતું નથી, જો ભક્તિ જાગ્રત હોય તો આ ક્રિયામાં રસ ભરપૂર રહેવાથી ચિત્તને ઉપયોગ આમાં સળંગ ટકી શકે છે, ક્રિયા સમ્યક્ થાય છે, શુભ ભાવોલ્લાસ જાગ્રત રહે છે.

(૪) ભ્રાન્તિ એટલે ક્રિયાનો અમુક ભાગ કર્યા ન કર્યાની કે અમુક સૂત્ર બોલ્યા ન બોલ્યાની કે ચિંતવ્યા ન ચિંતવ્યાની ભ્રમણા. દા.ત. વન્દન, મુહપત્તિ પરિલેહણ કર્યાને ન કર્યું માની બેસે, ‘નમોત્યુષં’ સૂત્ર બોલ્યા કે ન બોલ્યું. માની બેસે; અથવા કર્યા-બોલ્યાને કે કાઉસગમાં ચિંતવ્યાને નથી કર્યું, નથી બોલ્યા કે નથી ચિંતવ્યું એમ માની બેસે આવા ભ્રાન્તિદોષથી ચિત્તમાં સંસ્કાર નથી પડતા. શુદ્ધ ક્રિયા તો આટલું કર્યું, બોલ્યા, કે ચિંતવ્યું અને આટલું નથી કર્યું. નથી બોલ્યા કે નથી ચિંતવ્યું એના સંસ્કારવાળી, ખ્યાલવાળી જોઈએ. જો ભ્રાન્તિથી અગર ઉપેક્ષાથી એ ન હોય તો પણ શુભ અધ્યવસાય નહિ વિસ્તરવાના હિસાબે ત્યાં ક્રિયાનું સમ્યક્કરણ નથી.

(૬) અન્યમુદ્દ એટલે જે ક્રિયા ચાલી રહી છે, તેના બદલે બીજામાં આનંદ, બીજામાં વધારે રાગ, આતુરતા વગેરે. આ પણ ચિત્તનો અને તેથી ક્રિયાનો દોષ છે. એથી ફલતઃ પ્રસ્તુત ક્રિયામાં આદરની ખામી પડે છે, અનાદર સિદ્ધ થાય છે. ક્રિયા પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર, એ તો દુઃખદ સંસારનું કારણ બને છે. અનાદરને તો અંગારવૃષ્ટિ સમાન કહી છે, એથી ક્રિયામાં અતિ જરૂરી પ્રમોદભાવ, હર્ષોલ્લાસ બળી જાય છે અને તેનું મોટું નુકશાન છે. દા.ત. કોઈને સ્વાધ્યાય ઉપર બહુ રાગ છે, તેથી ચૈત્યવન્દનાદિનો સમય થયો હોવા છતાં એ કરવામાં અવગણના કરે, ઢીલ કરે, અથવા કરવા બેસે તો ચિત્તમાં આના હર્ષ-આદર ન રાખતાં સ્વાધ્યાયનો હર્ષ, સ્વાધ્યાયની મજા-આતુરતા રાખે, એ અન્યમુદ્દ થયો. આ ખોટું છે, એથી ફળનો ઘાત થાય છે. શાસ્ત્રે કહેલા વિવિધ અનુષ્ઠાનોમાં એવું નથી કે એકના ઉપર આદર રાખવો અને બીજા પર ન રાખવો; એકમાં આસક્ત થવું; બીજામાં ન થવું; બીજું અનુષ્ઠાન ભલે સુંદર છે, પરંતુ એકના રાગ-આદરના ભોગે બીજાના ઉપર આદરભાવ, એ શુભ ભાવ નથી. હૃદયમાં જો તે દરેક ક્રિયા અને ઉપદેશક શ્રી અરિહંત પરમાત્મા પ્રત્યે પૂર્ણ ભક્તિ જાગ્રત હોય તો આ દોષથી બચી શકાય, અને સમ્યક્કરણ દ્વારા શુભ અધ્યવસાયનું ફળ પામી શકાય.

(૭) રોગ એટલે ચિત્તને પીડા અથવા ચિત્તભંગ. એ પણ ક્રિયાનો દોષ છે. એનાથી ક્રિયા શુદ્ધપણે સળંગ ધારાબદ્ધ વહેતી નથી. પ્રબળ કર્મોદયથી ચિત્તપીડા હોય તો જુદી વાત; બાકી તો સાધકે શક્તિ ફોરવીને, એ ટાળવી જોઈએ, ચિત્તભંગ ન થવા દેવા જોઈએ ભક્તિના આવેગથી ચિત્તોત્સાહ, ચિત્તની પ્રફુલ્લિતતા જાળવી

શકાય છે; અને આ દોષ ટાળી શકાય છે, તેથી ક્રિયાનું સમ્યક્કરણ બને છે, જેના પરિણામે શુભ અધ્યવસાય સુંદર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૮) આસંગ એટલે વધારે પડતી આસક્તિ, કે જેથી એમ લાગ્યા કરે કે આજ ક્રિયા સુંદર છે, ને તેથી પછી એમાં વારંવાર પ્રવર્તવાનું થાય ત્યારે શાસ્ત્રે કાંઈ આ એક જ ક્રિયા નથી બતાવી, ગુણસ્થાનની વૃદ્ધિ માટે બીજી પણ ક્રિયાઓ ફરમાવી છે; તેની ઉપેક્ષા ઉચિત નથી. આસંગ દોષ ઠેક કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચાડે એવા મોહનાશને સર્વથા સાધવા દેતો નથી. બહુ તો નિયત ગુણસ્થાનમાં અટકાવી રાખે છે. અરિહંત પ્રભુ અને સર્વ ક્રિયાઓ પ્રત્યેની પ્રીતિ-ભક્તિ આ દોષોનું નિવારણ પણ કરી શકે છે.

આમ સમ્યક્કરણ માટે ભક્તિ નામનું પાંચમું અંગ પણ અતિ આવશ્યક છે. એનાથી અનેક પ્રકારના દોષો ટળે છે; ક્રિયા વિષે સંભ્રમ અર્થાત્ અખંડ નવીન હર્ષ, નવીન સ્ફૂર્તિ પ્રગટે છે. એથી ફલતઃ શુભ અધ્યવસાયનું સુંદર ફળ મળે છે.

વિધિ વગેરે પાંચેય હોય તો ક્રિયા નિષ્ફળ નહિ :- એટલે, વિધિ, ઉપયોગ, નિરાશંસભાવ, સમ્યગ્દર્શન અને ભક્તિ, -એ પાંચેય હોય તો જ ક્રિયાનું સમ્યક્કરણ થાય; પણ નહિ કે એકલી વિધિ સાચવવાથી સમ્યક્કરણ. એમાં તો માયાસ્થાન પણ ન જોઈએ, ને દુન્યવી સિદ્ધિઓની આકાંક્ષા પણ નહિ જોઈએ; વિધિ ઉપયોગ. નિરાશંસભાવ વગેરે પાંચેય જોઈએ. એ હોય તો ક્રિયા નિષ્ફળ જઈ શકે નહિ. માટે કહેવાય છે કે એવી ચૈત્યવન્દન ક્રિયાથી શુભ અધ્યવસાય થાય જ છે, જેથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષયોપશમ નીપજે છે; એટલે એ ક્રિયા નિષ્ફળ નથી.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૬, અંક-૧૯, તા. ૨૫-૧-૧૯૫૮

અહીં ‘પ્રાયઃ વિધિના’ કહી ‘પ્રાયઃ’ એટલે મોટા ભાગે એમ જે કહ્યું એનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનાવરણ-મોહનીય વગેરે કર્મનો એવો તીવ્ર ક્ષયોપશમ જો થાય અને તેથી એવી સમજ અને શુભ ભાવોલ્લાસ પ્રગટે કે જે મોક્ષમાર્ગને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને અનુકૂળ હોય, તો પૂરી વિધિ ન જાણવાના લીધે ન જાળવી શકે. પરન્તુ ત્યાં એ આત્મા સમ્યગ્દર્શનની સાથે ઉપયોગ, નિરાશંસભાવ અને ઉછળતી ભક્તિથી ક્રિયામાં લાગી જવાના યોગે એને સમ્યક્કરણ સંભવી શકે છે. કેમકે એને એનું ફળ સમ્યક્કરણ સંભવી શકે છે. કેમકે એને એનું ફળ સમ્યક્કરણ જેવું મળે છે ! આનો એ અર્થ નથી કે તો તો વિધિ વિના ચાલે. કેમકે એમ કરવામાં વિધિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા છે અને એમાં તો સમ્યગ્દર્શન અને ભક્તિ બંને ધવાય છે, માટે

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૫૧

વિધિનો ખપ જોઈએ જ.

વિધિ વગેરે પાંચ ન હોય એ આત્મા સમ્યક્કરણને માટે અધિકારી જ નથી; ને જે અધિકારી નથી, લાયક નથી, તેને કોઈ પણ ક્રિયામાં સમ્યક્કરણ હોઈ શકતું નથી.

(લ૦) શ્રાવણેઽપિ તર્હ્યાસ્યાધિકારિણો મૃગ્યાઃ ?

કો વા કિમાહ ? ન કેવલં શ્રાવણે, કિં તર્હિ, પાઠેઽપિ । અનધિકારિ-પ્રયોગે પ્રત્યુતાનર્થસમ્ભવાત્ । અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે’-ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાત્ ।

(શબ્દાર્થ) તો શું શાસ્ત્ર સંભળાવવામાં પણ અધિકારી જોવા ? ત્યારે આ શું કહેવાઈ રહ્યું છે ? માત્ર સાંભળવામાં નહિ, કિન્તુ સૂત્રપાઠ આપવામાં પણ અધિકારી જોવા જોઈએ. અનધિકારીને દેવામાં તો ઊલટું નુકશાન થાય છે. કહ્યું છે કે દરદીને પૌષ્ટિક વસ્તુ પણ અહિતકારી બેને છે. આ વચન પ્રમાણભૂત છે.

(વિવેચન)-પ્ર.- તો તો બીજી ક્રિયા તો ઠીક, પણ માત્ર શાસ્ત્રશ્રવણની ક્રિયા કરવી હોય તો શું તેમાં પણ અધિકારીપણું જોઈએ ? ગુરુએ ત્યાં પણ સામો યોગ્ય છે કે નહિ તે જોવું ?

ઉ.- કોણ ના પાડે છે ? શાસ્ત્રના વિવેચન સંભળાવવાની શી વાત ? કોરું સૂત્ર સંભળાવવું હોય, સૂત્રપાઠ આપવો હોય, તો પણ અધિકારી જોવો પડે !

એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અનધિકારીને વસ્તુ આપવામાં ખરેખર ! લાભ ને બદલે નુકશાન છે; જેમકે, આયુર્વેદનું વચન છે કે “અહિતં પથ્યમપિઆતુરે” પથ્ય એટલે કે પુષ્ટિકારક દૂધ વગેરે બિમારને આપો તો તે પણ ગેરલાભ માટે ! દૂધની ખીરથી તો શરીરને પુષ્ટિ મળે પણ તાવવાળાને આપે તો ? નુકશાન થાય. તેમ શાસ્ત્રશ્રવણરૂપી ધર્મક્રિયા સારી છે ને ? છતાં અનધિકારીરૂપી રોગીને આપે તો નુકશાન થાય. અનધિકારીને ન આપવું જોઈએ ! જેટલો અધિકાર હોય તેટલું જ આપવું.

પ્ર.- તો આજે તો નાના બાળકને ય નવકારસૂત્ર વગેરે ભણાવાય છે, તેનું કેમ ?

ઉ.- એનાં બે કારણ છે. (૧) જૈનકુળમાં જન્મ લેનાર મહાન પુણ્ય લઈને આવ્યો હોય છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે. એની પાછળ કેટલીય યોગ્યતા, અને પૂર્વ જન્મની ધર્મસાધના પડેલી હોય છે. તેથી જરૂરી અધિકારની ભૂમિકા માની શકાય છે. વળી (૨) અભ્યાસરૂપે અપાય છે, એ પણ મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે, બાકી અધિકારની વસ્તુ તરફ ઉપેક્ષા જરાય કરવા જેવી નથી. અધિકારની ખીલવણી ધર્મની સાચી સ્પર્શના કરાવે છે.

૫૨ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ક્રિયાના આઠ દોષ” (ભાગ-૩૦)

(લલિત૦)-તથા 'અર્થી સમર્થઃ શાસ્ત્રેણાપર્યુદસ્તો ધર્મેઽધિક્રિયતે'-
 ઇતિ વિદ્વત્પ્રવાદઃ । ધર્મશ્રૈતત્પાઠાદિ, કારણે કાર્યોપચારાત્ ।

(શબ્દાર્થ)-તથા, અર્થી, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ એ ધર્મનો અધિકારી હોય છે; એવો વિદ્વાનોનો પ્રવાદ છે. ચૈત્યવન્દનનો પાઠ વગેરે પણ ધર્મ છે. કેમકે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થાય છે.

(વિવેચન) પ્ર.- ધર્મમાં અધિકારી કોણ બની શકે ?

ઉ.- વિદ્વાનોના વચન મુજબ કહીએ તો ધર્મના અધિકારી બનવા ત્રણ ખાસિયતો જોઈએ. 'અર્થી, સમર્થઃ, શાસ્ત્રેણાપર્યુસ્તો ધર્મેઽધિક્રિયતે !'

(૧) તે તે ધર્મનું અર્થિપણું, (૨) એ માટેનું સામર્થ્ય, અને

(૩) શાસ્ત્રનો અનિષેધ,

જેનામાં હોય તે તે ધર્મનો અધિકારી બની શકે.

(૧) અર્થી :- પહેલું અર્થિપણું જોઈએ, અર્થી એટલે ગરજુ, ધર્મની ગરજ, ધર્મની વિશિષ્ટ અભિલાષા જોઈએ. જેમ પૈસાનો અર્થી બધાં કષ્ટ હોંશથી વેઠે છે, એટલે એ પૈસાનો ગરજુ કહેવાય છે; એમ ધર્મનો ગરજુ હશે તો કષ્ટ વેઠીને ય ધર્મ ઈચ્છશે. અર્થી નહિ હોય ને આપશો તો રીતસરની ધર્મસાધનાને બદલે વેઠ ઉતારશે. અર્થી નથી ને બાધા આપશો તો હાથ પોલા રાખશે. અર્થી નથી ને સૂત્રપાઠ આપશો તો એ એમાં ય ચેડાં કાઢશે. એવું ઘણું દેખાય છે કે જો ધર્મની ગરજ નથી તો ધર્મ કંટાળેલા હૈયે કરે છે ! વેઠ ઉતારતો હોય એમ કરે છે ! જાણે માથે એક ભાર-બોજ ઉતારતો હોય તેમ પૂરું કરે છે ! કરીને જાણે કેદમાંથી છૂટ્યો એમ ખુશી થાય છે ! 'હાશ ? પરિક્કમણું પૂરું' એમ હવે નિરાંત અનુભવે છે ! પછી હોંશથી પાપપ્રવૃત્તિમાં કૂદે છે ! અર્થી નથી તો કદાચ માનશે કે 'આ લાંબા લાંબા સંવચ્છરી પ્રતિક્રમણ ! થાક્યા ભાઈ !' કેવી દુર્દશા ! એ પ્રતિક્રમણે જે અનંતા પાપરૂપી સાપ દૂર કાઢી નાખ્યા ને મહાન લાભ આપ્યો, આમાં છે કોઈ તેની અનુમોદના ? ધર્મક્રિયાથી થાક લાગ્યો, ગોંધાઈ મર્યા, દુઃખી થયા એમ માને તો અર્થી ન કહેવાય, બજાર જો સારી રીતે પૈસા આપતું હોય તો 'એણે શરીર તોડી નાંખ્યું, થાકી ગયા...' વગેરે કેમ મનાતું નથી ? કહો ત્યાં અર્થીપણું છે માટે. ખાઈને ઉઠીએ, ઊંઘીને ઉઠીએ. પછી 'હાશ, આ વેઠ પતી !' એમ થાય છે ? ના, કેમકે ક્રિયા પૂર્વે એના મનોરથ છે. ક્રિયા કરતાં હોંશ છે; ને પછી પૂર્ણ થયે અનુમોદના છે !

અર્થી કેમ બનાય ? :-

અર્થીપણું લાવવા આ જરૂરી છે, સામાન્ય ઈચ્છા નહિ, પણ ઉત્કટ ઈચ્છા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-"પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા" (ભાગ-૩૦) ૫૩

જોઈએ, ઉત્કટ ગરજ જોઈએ. એ માટે મનોરથ, હોંશ અને અનુમોદના જોઈએ. મનોરથ એવા કે, 'અહો ! આ આ ધર્મનો સમય આવે છે, સારું થયું, લાવ જાઉં, અને દુર્ગતિમાં હોમાવી નાખે એવા પાપનો નાશ કરી આવું, લાવ, મંદિરે જઈ પ્રભુભક્તિમાં લયલીન બની જાઉં ! પુણ્યના થોક ઉપાર્જી ! અને આ ઉત્તમ મનુષ્યભવ, ઉત્તમ કુળ, આરોગ્ય, ધર્મબુદ્ધિ વગેરે નાથ અરિહંતના પસાયથી મળ્યા છે, તો એમની તો પહેલી સેવા કરું. નહિતર કૃત્ત્વ ગણાઉં, વળી એમના જેવા સેવાપાત્ર અનંત ગુણભર્યા બીજા કોણ છે ? તન-મન-ધન ત્યાં ખર્ચ્યા સાર્યક છે !' આ નિસ્સાર સંસારમાં જિન અને જિનાજ્ઞા સિવાય સારભૂત છે શું કે એની પાછળ હું આખોને આખો તૂટી મરું ? જિનાજ્ઞાનો દાન-શીલ-તપ-ભાવરૂપી ધર્મ જ તરણતારણ છે. એ સેવી જન્મ પાવન કરું. જેથી જન્મોજન્મનાં પાપ નાશ પામે... અહિંસા-સંયમ-તપરૂપ ધર્મમાં લીન બની જાઉં; જેથી આત્મા હિંસાદિ પાપો અને કષ્ટાયાદિ દોષોના નરકાગારમાંથી ઊંચો આવે; મોક્ષ નજીક થાય... સજ્જાય ધ્યાનમાં મગ્ન થાઉં ! જેથી મંગલ આત્મ જાગ્રતિ રહે !' જો એવા કોઈ મનોરથ છે જ નહિ, એ તો રાખેતા મુજબ ચાલતું હોય તે ચાલે; તો પછી તે ક્રિયા કેવીક ચાલે ? ક્રિયા વખતે હોંશ ક્યાંથી આવે ? પછી ક્રિયા છોડતાં પાપક્રિયામાં જવું પડવાનો ખેદ પણ ક્યાંથી આવે ? ઈરિયાવહિયંની ક્રિયામાં એગિંદિયા વગેરે બોલી નાખ્યું, પણ એ એકેન્દ્રિયાદિ જીવ જે વિરાધ્યા, હિંસા વિરાધના કરી એનો કોઈ પશ્ચાત્તાપ ? અરેરાટી ખરી ? 'હાય જીવોને મેં કચરી નાખ્યા વિરાધના કરી' એનો ઈરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ વખતે હૈયે કોઈ આઘાત ન હોય ? નથી, કેમકે ક્રિયાનું અર્થીપણું નથી.

પ્ર.- તો પછી ક્રિયા એ કરે છે શા માટે ?

ઉ.- ક્રિયા તો કુલ સંસ્કારથી થાય, દેખાવથી થાય, શરમા શરમથી થાય, વાહવાહ લેવા થાય, ધર્મમાં નંબર ગણાવવા થાય,... અનેક કારણે થાય. ખરી રીતે તો એમ હાડોહાડ લાગી જવું જોઈએ કે આ ધર્મક્રિયાઓ માનવજીવનનું મહાન સત્ત્વ (essence) છે. આજ તરણતારણ છે. જીવનની આ મહાન સુવાસ છે. આ હોય તો અર્થીપણું જાગે, ત્યાં પછી ધર્મપ્રવૃત્તિની ઉત્કટ ઈચ્છાને લીધે એના પહેલેથી મીઠા મનોરથ થાય, ક્રિયા કરતાં ભારે હોંશ રહે; અને કર્યા પછી ગળચટી અનુમોદના થયા કરે. બુદ્ધિનો સદુપયોગ ધર્મના આવા અર્થીપણામાં, મનોરથ-હોંશ અને અનુમોદનામાં છે.

(૨) સામર્થ્ય :-

અર્થી છતાં જો સમર્થ ન હોય તો અધિકારી ન બને. માટે અર્થીપણું હોવા સાથે સામર્થ્ય જોઈએ. કોઈ વિઘ્ન આવે તો પણ સામર્થ્યવાળો ક્રિયા અધવચ્ચે

૫૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-"ધર્મમાં અધિકારી કોણ બની શકે?" (ભાગ-૩૦)

છોડશે નહિ ! લીધેલો ધર્મ છોડવાથી ધર્મની પણ નિંદા થાય છે, લોક કહે છે, ‘જોયો આ ધર્મ ? એમાં આવા જ બધા બેઠંગી ભેગા થાય છે.’ એથી એ બિચારા ધર્મથી ઊલટા દૂર જાય છે; વહેલાં ધર્મ પામવાના હોય તે હવે મોડાં પામવાનું બને છે.

પ્ર.- પણ ધર્મ કરનારને નાહ્યા એટલું તો પુણ્ય ખરું ને ?

ઉ.- ના, ધર્મ સ્વીકારી પછી છોડે તો ઉપકારી ધર્મની નિંદા કરાવે એ કૃતઘ્નતા છે. વળી પોતે નિઃસત્ત્વ બને છે, એ જુદું ! પૂછો, એમ કેમ ? સત્ત્વને કેળવવાનો અવસર ધર્મરક્ષામાં મળે છે. આચરેલો ધર્મ વચ્ચેથી તોડી નાખે, તો નિઃસત્ત્વતા વધારે પ્રગટે છે. લીધેલો ધર્મ વચ્ચે ન છોડી દેવો જોઈએ. પણ સામર્થ્ય નહિ હોય એટલે બહાર જઈને કોઈ બોલશે કે ધર્મ છોડી દેશે. આમાં એ સત્ત્વ ગુમાવે છે. ધર્મના અને એ માટેના ગુરુઉપદેશના તથા જિનવાણીના મૂલ્ય ઓછાં આંકે છે. એના મનને થાય છે કે ‘ધર્મ તો ખરો, મહારાજનો ઉપદેશ ય ખરો. પણ હવે અહીં બહારે ય જોવું જોઈએ ને ? લોકનું પહેલું જોવું જોઈએ.’ આ શું કર્યું ? ધર્મની કિંમત ઓછી આંકી, ને લોકની કિંમત વધારે આંકી. ધર્મનો આદર એટલો ઓછો થયો, અને લોક પ્રત્યે વધ્યો. લોકહરિમાં તણાયો, અનાદિની લોકસંજ્ઞાને પુષ્ટ કરી ! તેથી તો આગળ બીજા ધર્મો માટે પણ જાતને નિઃસત્ત્વ નાલાયક બનાવી.

સમર્થ બનવા શું કરવું ? :-

(૧) વિચારવું તો એ જોઈતું હતું કે ધર્મ તો અનંતજ્ઞાનીઓનો કહેલો છે, એની કિંમત અજ્ઞાની લોકને શી હોય ? વૈદ્યે કહેલી ચરી (કુપથ્યત્યાગ) ગમ અજ્ઞાનીને શી હોય ? કંઈજ નહિ, તો એવાના વચને વૈદ્યનું વચન ઠેલાય નહિ. ત્યારે જો સમજુ હોય તો વૈદ્યનું વચન તોડાવે નહિ; પાસે રહીને ચરી પળાવે. માટે અજ્ઞાની લોકના વચનથી જ્ઞાનીના વચન ઓળંગવાના નહિ.

(૨) બીજું એ વિચારવું ઘટે કે દુનિયાની કેઈ વાતોમાં મેં મન મક્કમ રાખી એને પાર ઉતારી છે; ધર્મને પાર ઉતારવાનો સોનેરી મોકો અહીં મળ્યો છે; તો કેમ જતો કરાય ? અરે, એકાદિ વેળા પ્રાણ જાય તો ય શું થઈ ગયું ? પૂર્વ પુરુષોએ ધર્મસ્થૈર્ય ખાતર રાજ્યપાટ મૂક્યા છે, ઉપસર્ગ સહ્યા છે, પ્રાણ પણ જતા કર્યા છે. હું પણ એમનો જ સંતાન છું.

(૩) એ પણ સમજવું કે લોકપુશીની બહુ કિંમત નથી, ધર્મપાલનની મોટી કિંમત છે. લોકનારાજીની બહુ નુકશાની નથી, ધર્મ ગુમાવ્યાની મોટી નુકશાની છે, એમાં ય વ્રતભંગના તો મોટાં નુકશાન છે.

(૩) શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ :-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા ” (ભાગ-૩૦) ૫૫

ધર્મના અધિકારી બનવા માટે અર્થી ને સમર્થ ઉપરાંત ત્રીજ વસ્તુ શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ હોય તે અધિકારી બની શકે. શાસ્ત્ર નિષેધ શા માટે કરે ? અમુક દોષો હોવાને લીધે, અગર યોગ્યતાના અમુક ગુણો ન હોવાને લીધે, અગર યોગ્યતાના અમુક ગુણો ન હોવાને લીધે નિષેધ કરે. શ્રાવકધર્મ લેવો હોય એનામાં ઉત્કુષ્ઠથી એ ૨૧ ગુણ, મધ્યમ સ્થિતિએ અર્ધા અને જઘન્યથી ચોથા ભાગના ગુણો જોઈએ. આ ગુણો ન હોય તો ભલે શ્રાવકધર્મનો અર્થી હોય ને પાળવા સમર્થ પણ હોય, છતાં ધર્મનો અધિકારી નહિ. એવાને ધર્મ ન અપાય.

પ્ર.- બીજા ગુણ કદાચ ન હોય, પણ વ્રતનો ખપી છે, પાળી શકે એવો છે, પછી એ શ્રાવકના વ્રત આપવામાં શો વાંધો ?

ઉ.- એ ધર્મ તો પાળે, પણ બીજા બાજુ જો ગુણો નથી તો એ પ્રતિપક્ષી દોષો સેવે છે. દા.ત. ઉદારમતિ નથી, તો ક્ષુદ્રતા દોષ સેવવાનો. સૌમ્ય સ્વભાવ નથી, તો ઉગ્રતા, કટુતા દાખવવાનો... એ દોષો આવા વ્રતધારી શ્રાવકને શોભતા નથી. પછી અજ્ઞાન લોક એની અને ધર્મની નિંદા કરે છે અને એ નિંદા કરીને એ જાતમાં અને બીજામાં ધર્મ પ્રત્યે દુર્ભાવ જગાવે છે; ને એથી ધર્મ વધારે દૂર થાય છે.

એમ, સાધુ થવા માટે શાસ્ત્રે કહ્યું છે કે દીક્ષા લેનારમાં ૧૮ દૂષણો ન જોઈએ. તેમ એ ૧૬ ગુણોથી સંપન્ન જોઈએ. દોષો હોય તો દીક્ષા ન અપાય. દા.ત. આંખે અંધ હોય, પગે લંગડો હોય... શરીર જડ, અતિ ભારે શરીર હોય; બુદ્ધિ જડ, અતિ મૂર્ખ હોય, નપુંસક હોય, એવાને દીક્ષા ન અપાય. શરીર જડ સંયમની સમિતિ-ગુપ્તિ, વિહાર વગેરે બરાબર પાળી નહિ શકે. બુદ્ધિજડને આરાધના શી, વિરાધના શી, ઉત્સર્ગ શો, અપવાદ શો, ઈત્યાદિ ગતાગમ નહિ પડે. એવો અર્થી હોય, લીધેલો ધર્મ પકડી રાખવા સમર્થ હોય, છતાં શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ હોવાથી ચારિત્રનો અધિકારી નહિ.

પ્ર.- લુલા-લંગડામાં શો મોટો દોષ કે નિષેધ કર્યો ?

ઉ.- ધર્મ નિંદાય એ દોષ. અજ્ઞાન લોક બોલવા લાગે, ‘જોયો આ લોકોનો ધર્મ ? આવા ને આવા આંધળા ને લુલાં ભેગા કર્યા છે.’ હલકો ધર્મ તે હલકાને સંઘરે. બાલજીવોની ખાસીયત કે દેવ-ગુરુનું બાહ્યત્વરૂપ ઊંચું જુએ તો આકર્ષાય ! બાહ્ય ખોટું ને અંદર ગમે તેટલું સારું પણ તે નહિ જુએ. સાધુ બન્યો છે પણ બહારથી વેષભૂષા કરે, પટીયાં પાડે, સ્ત્રીઓ સાથે બહુ લપછપ રાખે, વગેરે જોઈ લોકો આકર્ષાય નહિ, ઊલટાં વધારે દુર્ભાવવાળા બને. માટે એવાને નિષેધ કરવામાં શાસ્ત્રની વ્યાપક હિતદષ્ટિ છે. એકના યોગે અનેક લોકો ધર્મ તરફ દુર્ભાવવાળા ન બનવા જોઈએ; એથી બોધિબીજ હારી ન જવા જોઈએ. માટે જ ઢેડ-ભંગીને પણ

૫૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ધર્મમાં અધિકારી કોણ બની શકે?” (ભાગ-૩૦)

શાસ્ત્રે દીક્ષાની મનાઈ કરી.

પ્ર.- તો પછી એમાં પેલો બિચારો વિરાગી અને ગુણવાન હોવા છતાં એના પ્રત્યે નિષેધ કરવામાં નિર્દયતા નહિ ?

ઉ.- ના, નહિ, એમાં બે વસ્તુ છે, એક તો એ કે પ્રાયઃ એવા તદ્દન નીચા કુળમાં યોગ્યતા નથી હોતી. કહે છે ને જાત તેવી ભાત પડે. એમાં અવસરે એ સાધુજીવનમાં ઊંધું મારે. માટે એવા વધુ અનર્થમાંથી એને બચાવી લેવો, એમાં એની વધુ દયા છે. બીજું કદાચ કોઈ જીવ સારો ગુણીયલ કે યોગ્ય હોય, તો તો એ સમજશે કે ઘણાઓને ધર્મનિંદાની તક નહિ આપવી અને જિનાજ્ઞાનુસાર દીક્ષા ન દેવામાં નિર્દયતા નથી, દયા છે, જિનાજ્ઞાની ઉપેક્ષાના પાપમાંથી એનું અને પોતાનું તથા લોકનું રક્ષણ છે.

વિદ્વાન પુરુષોનો આવો પ્રવાહ અર્થાત્ વચન ચાલ્યું આવે છે કે અર્થી, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ હોય તે જ ધર્મનો અધિકારી બની શકે છે. ત્યારે પ્રસ્તુતમાં ચૈત્યવન્દન સૂત્રનો પાઠ લેવો ઇત્યાદિ સુદ્ધાં ધર્મ છે. માટે એના સારું પણ સામો અધિકારી છે કે નહિ, તે જોવું જોઈએ.

પ્ર.- પાઠ એ ધર્મ શી રીતે ? ધર્મ તો પાઠ લે, ભણે અને પછી ચૈત્યવન્દન કરે ત્યારે થાય ને ?

ઉ.- એમ તો ચૈત્યવન્દન ક્રિયા પણ ધર્મ ક્યાં છે ? ધર્મ તો આત્મામાં જાગતો શુદ્ધ પરિણામ સ્વરૂપ છે, પણ છતાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચારી કરીને અર્થાત્ કારણને કાર્યવાહી શબ્દથી સંબોધીને જેવી રીતે આત્મપરિણામ સ્વરૂપ ધર્મમાં કારણભૂત ચૈત્યવન્દન ક્રિયાને પણ ધર્મ કહેવાય છે, તેવી રીતે એમાં પણ કારણભૂત સૂત્રપાઠને ધર્મ કહી શકાય.

પ્ર.- કારણને કાર્યવાહી શબ્દથી કેમ સંબોધી શકાય ?

ઉ.- જગતમાં એવો વ્યવહાર ચાલે છે. દા.ત. માણસ કહે છે કે “હવે તો મારે દૂધ એ જીવન છે.” અહીંયાં ખરી રીતે જીવન તો આયુષ્ય છે. છતાં આયુષ્યને ટકવામાં કારણભૂત અહીં દૂધ બન્યું હોવાથી દૂધને જ જીવન કહેવાય છે. તો એ શું કર્યું ? કાર્ય આયુષ્યના વાયક જીવન શબ્દને કારણભૂત દૂધ માટે વાપર્યો, (અને કહ્યું કે ‘દૂધ એ જીવન છે’) એનું નામ કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કર્યો કહેવાય. એ રીતે સૂત્રપાઠ, ચૈત્યવન્દન વગેરે ધર્મ કહેવાય. એના માટે પણ અધિકારી બનવું જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૦, તા. ૧-૨-૧૯૫૮

(લ૦) યદ્યેવમુચ્યતાં કે પુનરસ્યાધિકારિણ ઇતિ । ઉચ્યતે, એતદ્ બહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચ ।

(શબ્દાર્થ) જો એમ છે તો કહો કે ચૈત્યવન્દનના અધિકારી કોને ગણવા ? ઉત્તર એ છે કે ચૈત્યવન્દનના બહુમાનવાળા, વિધિતત્પર અને ઉચિત જીવનવૃત્તિવાળા જે હોય એ અધિકારી છે.

(વિવેચના) પ્ર.- જો ચૈત્યવન્દનનું શિક્ષણ અધિકારીને જ અપાય, એમ કહો છો તો બતાવો, એના અધિકારી કેવા હોવા જોઈએ ?

ઉ.- ચૈત્યવન્દનના અધિકારી ત્રણ ખાસિયતવાળા હોવા જોઈએ;-એ,

(૧) ચૈત્યવન્દન પ્રત્યે બહુમાનવાળા હોય,

(૨) ચૈત્યવન્દનની વિધિમાં તત્પરતાવાળા હોય,

(૩) ઉચિત જીવનવૃત્તિવાળા હોય.

અર્થાત્ અધિકારી બનવા ત્રણ ગુણ કહ્યા-બહુમાન, વિધિતત્પરતા અને ઉચિત જીવનવૃત્તિ. આ હોય તો કહી શકાય કે એ અર્થી, સમર્થ વગેરે બની ચૈત્યવન્દનનો અધિકારી થઈ શકશે.

(૧) બહુમાન કેવી રીતે પ્રગટાવવું ? :-

અહીં પહેલું બહુમાન કહ્યું છે. માણસ સાંસારિકજીવનમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેય પુરુષાર્થ સાધતો હોય, પરંતુ એમાં જો ધર્મને શ્રેષ્ઠ માને, સારભૂત માને, ખરો ઉપકારી માને, તો ધર્મ પ્રત્યે એ બહુમાન ધર્યું ગણાય. સમજીએ તો ધર્મ એ આપણો મોટામાં મોટો ઉપકારી છે. કોઈને ત્યાં ઉપકાર કરનાર પ્રધાનમંત્રી ઉતરી આવે તો એના પ્રત્યે એ કેવું હૃદય ધરે, અને એને કેવો માને ? કહો કે એને મોટો મહેમાન માની એના પ્રત્યે તો હૈયામાં પ્રેમ અને બહુમાન ઉછળતું હોય ! પછી એના ભારે સન્માન કરે ! તો (૧) ધર્મ તો એથી ય ઊંચામાં ઊંચો ઉપકારી છે; (૨) ત્રણેય ભવ સુધારનાર છે, (૩) જન્મોજન્મને આબાદ બનાવનાર છે, (૪) અર્થ, કામ પણ ધર્મથી જ મળે છે, (૫) ઠેઠ મોક્ષ સુધી પહોંચાડનાર ધર્મ છે, (૬) ધર્મ એ તો વિશ્વનો તારણહાર છે, (૭) એ ધર્મને જન્મ તીર્થકરો જેવા જગતદયાળુએ આપ્યો છે, (૮) ધર્મમાં એકલી પવિત્રતા છે, (૯) ધર્મમાં અનેકાનેક ગુણો છે. આમ વિવિધ રીતે વિચારતાં ધર્મમાં અર્થ-કામની અપેક્ષાએ પૈસા-ટકા, કુટુંબ, માન-સન્માન, વિષય-સુખની સામગ્રી, -આ બધા કરતાં અપૂર્વ વિશેષતાઓ છે, એમ સમજી ધર્મ અપનાવવામાં આવે તો ધર્મ પર બરાબર

બહુમાન થાય. પછી ધર્મસાધના સારભૂત બને, માલવાળી બને ! તો એમાંથી ફળ પણ મહાન મળે !

તીર્થકરદેવો એટલે પરમ પુરુષ પરમાત્માઓ, એમણે જ્યારે ધર્મ ઉપદેશ્યો છે, ત્યારે એ ધર્મનું કેટલું ઊંચું મૂલ્ય હશે ! દુનિયામાં ય મોટા માણસે અમુક કહ્યું છે માટે એ માન્ય, એમ બહુમાન ધરાય છે. તો ધર્મ તો તીર્થકરદેવોનો કહેલો છે, અનંતા તીર્થકરોએ કહેલો છે, માટે એના પર બહુમાન.

ધર્મ અનંતાને તાર્યા છે ! દુનિયાદારી તો આપણે અનાદિકાળથી લઈ આવ્યા છીએ, અને એણે જ આપણને ભટકતા રાખ્યા છે. તો તારક ધર્મની માફક એના પર બહુમાન શા ? ધર્મ તો અનંતાને તારનારો બન્યો છે. કોઈ માણસે આપણને એક રૂપિયો પણ આપ્યો નથી, પણ જો ખબર હોય કે એણે કેઈને હજારો રૂપિયા આપ્યા છે, અને આપણને પણ હજારો આપે એમ છે, તો એના પર બહુમાન થઈ જાય છે ને ? તેમ ધર્મ હજી દુઃખમય સંસારમાંથી આપણને ઉંચક્યા ન હોય, છતાં ખબર છે કે એણે કેવા કેવા પાપી અને અધમ જીવોને ઉંચક્યા છે, તો શું એ વિચારી ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન ન થાય ?

એમ ધર્મની ઉદારતાની બલિહારી છે ! શું ઉદાર માણસ પર બહુમાન નથી થતું ? એ ઉદાર તો ક્યારેક કૃપણ પણ થાય; ધર્મ તો ક્યારેય પણ કૃપણ નથી થતો; અને ઉદારતામાં જગતની કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં ઉચ્ચતર દાન એ કરે છે. કહો કે એ જ ખરો ઉપકારક છે. તેથી એના પર બહુમાન કરવું જ જોઈએ.

સર્વ જીવોના હિતની ચિંતા ધર્મ કરે છે. ધર્મ શિખવાડે છે કે જીવોને જીવવા દો ! તમારે મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, ત્યારે પણ બીજાને મારવાનું ન ઈચ્છો. એવો આ અનંત જીવોને અભય દેનારો, ઉપકારનો ધોધ વરસાવનારો ધર્મ છે, માટે એના પર અપરંપાર બહુમાન થાય.

વળી ધર્મ એ પવિત્રતમ વસ્તુ છે. જો એક પવિત્ર માણસને જોતાં આનંદ, બહુમાન; તો ધર્મ પ્રત્યે કેમ નહિ ? સીતાજી પવિત્ર હતા, તો પવિત્રતાથી એ આપણું મન હરી લે છે. તેમ ધર્મ એ અત્યંત પવિત્ર વસ્તુ છે, માટે એના પ્રત્યે મન આકર્ષાવું જ જોઈએ. એમાં મૈત્રી આદિ પવિત્ર ભાવનાઓ છે, અહિંસા આદિ પવિત્ર વૃત્તિઓ છે, ક્ષમા આદિ પવિત્ર ગુણો છે, દાનાદિ પવિત્ર કર્તવ્યો છે, અને જ્ઞાનાચાર આદિ પવિત્ર આચારો સમાય છે, તો એના પ્રત્યે તો ભારે બહુમાન જમાવવું જોઈએ. જેમ સાકર મોં ગળચટું કરવાને લીધે જ મીઠી, તેમ ધર્મ એ પણ આત્માને મધુર સ્વાદ આપવાથી મીઠી વસ્તુ છે, એટલે એના પ્રત્યે બહુમાન થઈ જ જાય ! આ બધા ધર્મ પર બહુમાન જગાડવાના ઉપાયો છે. જો મન વિચારવન્તુ

અને મક્કમ કરી બહુમાન કેળવ્યું, અને એક વાર આ જીવનમાં ધર્મની શરૂઆત કરી, કે પછીના ભવોમાં એ સહેજે ગમતો થઈ જશે. એના પર સ્વાભાવિક આદર-બહુમાન પ્રગટશે ! મનનું વલણ ધર્મ પ્રત્યે ઊંચા મનવાળું, ઊંચા અભિપ્રાય અને આકર્ષણવાળું બનશે !

બહુમાન વિનાની આરાધનામાં માલ નહિ :-

નવકારવાળી ગણવાની ખરી, પણ પહેલાં નવકાર પર બહુમાન ઊભું કરો ! બહુમાન નહિ હોય તો નવકાર કેટલા ગણાયા એ હર્ષ નહિ, પણ મારા કેટલા બાકી રહ્યા, એનું લક્ષ રહેશે ! કેમ જાણે માથેથી એક ભાર ઉતરવાનો છે, તે મનને એમ થાય છે કે ‘હાશ ! હવે અડધી જ બાકી રહી, પા જ બાકી રહી, હવે ૫-૧૦ પારા જ રહ્યા.’ બહુમાન હોય તો ભાર ન માને, કમાણી માને. તેથી એમ વિચારે, ‘હાશ ! અડધી તો કમાયો, પોણી કમાયો, ૧૦૦ ઉપર નવકાર કમાયો.’ ફરક આટલો કે વેઠ માનનારો નવકારવાળીનો ડાબી બાજુથી હિસાબ ગણે છે. બહુમાનવાળો જમણી બાજુથી ! કોઈની પાસેથી રૂપિયા મળતા હોય અને એ કહે આજે મારે તમને ઠીક ઠીક રૂપિયા આપવાના છે, ને પછી એ આપતો જાય તો તેમાં લેનારો ક્યો આનંદ માને ? ‘હાશ, આટલા બાકી રહ્યા’ એ ? કે ‘હાશ, ‘સો મલ્યા, બસો મલ્યા,’ એ ? તો બોજ માનતો ધર્મ, બહુમાન વિનાનો ધર્મ લુખ્ખો બાકસ થવાનો, એનું ફળ શું મોટું આવે ? માટે બહુમાન પહેલું જરૂરી છે.

(૨) વિધિતત્પર :-

એકલા બહુમાનથી પણ પૂર્ણતા નથી થતી. સાથે વિધિતત્પરતા જોઈએ. આમાં માત્ર ધર્મની વિધિને વિષે તત્પર રહેવું એમ નહિ, પણ આલોક અને પરલોકને અવિરુદ્ધ હોય તેવા ફળવાળા અનુષ્ઠાનના ખપી બનવું જરૂરી છે. ધર્મનો અધિકારી બનવા વિધિ-તત્પરતા કેમ જરૂરી છે ? જો વિધિતત્પર ન હોય તો એ વિધિના લોચા વાળવાનો ને એથી ઊંચી કોટિના ધર્મને નીચી કોટિનો બનાવશે ! એક માણસ પદ્માસન લગાવી સ્થિર શરીરે આંખ મીચીને હોઠ ફફડાવે છે, તો લોકોને થાય છે, ‘આ કોઈ મહાન સાધના કરી રહ્યો છે.’ પણ જો નીચો ડોસીની જેમ બેસીને પગ ગમે તેમ રાખી, ડોળા આડાંઅવળાં ફેરવતો માળા ગમે તેમ ચલાવતો એનો એ જાપ કરતો હોય તો લોકને કેવો લાગશે ? એમ થશે કે આમનો ધર્મ આવો ડોશી જેવો મુડદાલ અને રેઢિઆળ લાગે છે. ઊંચી કોટિના ધર્મને આમ નીચો કર્યો કહેવાય. તેમ એ પણ છે કે પોતાના દિલમાં પણ ધર્મને એવો અતિ સામાન્ય ગણે છે, માટે જ આમ સાધે છે, વિધિપૂર્વક માણસ ક્રિયા કરતો થયો કે ક્રિયાનું મહત્ત્વ સમજતો થાય છે. વિધિપરતા માટે પરલોકને વિરુદ્ધ હોય તેવા

અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ જોઈએ તેમ આ લોકમાં પણ વિરુદ્ધ ફળ ન આપે. વિધિ ચૂકવાથી આ લોકમાં પણ ધર્મનિંદા વગેરે વિરુદ્ધ ફળ આવે છે. પરલોકદૃષ્ટિએ પણ આશાતના-અનાદર થવાથી પાપ-બંધન વધે છે, સ્વચ્છંદતાદિના કુસંસ્કાર વધે છે. આ બધું વિરુદ્ધ ફળ છે. આ બધું ટાળવા વિધિ-તત્પરતા જોઈએ જ. ધર્મ એ મહાન મંત્ર છે, મહાવિદ્યા છે, એની સાધના વિધિસર કરો તો એના વાસ્તવિક ફળ પામી શકો. ધર્મનું ભાવી ફળ અતીન્દ્રિય વસ્તુ છે ! ધર્મથી આત્માને કેટલાં કર્મ ઓછા થયાં. કેટલું પુણ્ય વધ્યું, તે ચક્ષુથી દેખાતું નથી. એવા અતીન્દ્રિય ફળવાળા ધર્મની જ્ઞાનીઓએ મર્યાદા બાંધી કે આ રીતે આ લોક પરલોકથી વિરુદ્ધતા ટાળીને કરો તો પેલું મહાન અતીન્દ્રિય ફળ નીપજે; પછી વિધિની અવગણના કેમ કરાય ? ધર્મ અને એનું ફળ જેમ સર્વજ્ઞ પ્રભુએ જોયું છે, તેમ વિધિ પણ એ સર્વજ્ઞ ભગવાને જ જોઈ છે, એમણે જ ઉપદેશી છે, તો એમની કહેલી વિધિ સચવાય તો જ ધર્મનું ફળ મળે એ સ્પષ્ટ છે. વ્યવહારમાં ક્યાં વિધિ વગર ચાલે છે ? ગોળ, ઘી, લોટ ને પાણી ભેગાં નાખી દે તો શીરો થાય ? ના; એમાં પહેલાં ઘીમાં લોટ શેકે, વગેરે વિધિથી બનાવે તો શીરો થાય છે. વિધિસર દાદર ન ઊતરે તો નીચે પડે. વિધિસર દુકાન ન ચલાવે તો દેવાળું નીકળે. વિધિસર નોકરી ન બજાવે તો ઘેર બેસવું પડે. બધે વિધિ તેમ ધર્મસાધનામાં ય વિધિ. ધર્મસાધના પર જો ખરું બહુમાન છે, તો વિધિ-તત્પરતા આવવાની. એટલે જે અધિકારી હશે તેને જ વિધિ સુઝવાની બીજાને નહિ. માટે વિધિની ઉપેક્ષા દેખાય તો એને અધિકારી નહિ માનવાનો.

(૩) ઉચિતવૃત્તિ :- ધર્મના અધિકારી તરીકે પરખવા ત્રીજી વસ્તુ એ ‘ઉચિતવૃત્તિ’ છે કે નહિ તે જોવાનું. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર એ વર્ણ એટલે કે જાતિ કહેવાય; એમાં પોતપોતાના વર્ણને ઉચિત આજીવિકા જે ચલાવતા હોય તે ઉચિતવૃત્તિ કહેવાય દા.ત. બ્રાહ્મણ, એની ઉચિતવૃત્તિમાં પોતાના શાસ્ત્રોનો ભણેલો હોય ને લોકોને એ મુજબ ધર્મક્રિયા કરાવે; એવી રીતે શાસ્ત્રોનું જનતામાં પઠન-પાઠન-શ્રવણ કરાવે તે જીવન-નિર્વાહનો ઉચિત માર્ગ કહેવાય. વૈશ્ય હોય તો પોતે પ્રામાણિક રીતે સારા ધંધા નોકરી વગેરે કરે, ખેતી દયા સાચવીને કરે. ક્ષત્રિય પ્રજાજન હોય તો રાજસેવાદિ કાર્ય વફાદારીથી બજાવે; નિર્બળનું રક્ષણ કરે; રાજા હોય તો પ્રજાનું ન્યાય અને ધર્મયુક્ત પાલન કરે. શુદ્ર હોય તો એને ઉચિત પોતાનો ધંધો પ્રામાણિકતાથી અને મર્યાદાબદ્ધ બજાવે. આ આ ઉચિતવૃત્તિ કહેવાય. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં આડાઅવળા ધંધા કરે, જીવન શાસ્ત્રીય મર્યાદાપૂર્વકનું ન હોય, બીજાને ધર્મક્રિયા કે શાસ્ત્રાધ્યયનાદિ કરાવવા મૂકી હલકા ધંધા કરતો હોય તો એ ઉચિતવૃત્તિ

નહિ. વૈશ્ય હોય પણ ધંધામાં પ્રામાણિકતા ન હોય, દયા ન હોય, શુદ્રને છાજે એવા હલકા ધંધા કરતો હોય, તો તે ઉચિતવૃત્તિ નહિ. પ્રામાણિકતા સાથે દયા જોઈએ. એક છોકરી એક વેપારીને ત્યાંથી કપડું લઈ ગઈ, ઓરમાન માએ ગેરસમજથી ધમકાવી કહ્યું, ‘કેમ આ લાવી ? જા જઈને બદલી આવ, નહિતર મારી નાખીશ.’ વેપારીને કહે છે, ‘બદલી આપો,’ ‘ના, અમારે તો પ્રામાણિક વેપાર. આપેલો માલ પાછો નહિ લેવામાં આવે !’ આ કકળવા માંડી, ‘મારે ઓરમાન મા છે મને પીટી નાંખશે.’ ન બદલી આપ્યું. રોતી રોતી ગઈ, ને માએ ધબેડી. વેપારીની આ ઉચિતવૃત્તિ ન કહેવાય. આજે તો દયાય ક્યાં છે ? અને ન્યાય-નીતિ પ્રામાણિકતાની વાતેય શી ? ધર્મના અધિકારી બનવા ઉચિત જીવનવૃત્તિ જોઈએ. રાજાની સેવા કરતો હોય પણ વફાદાર ન રહે, બીજા સાથે ખાનગી ગુપ્તેગો ચલાવે, આ ઉચિતવૃત્તિ ન કહેવાય.

ઉચિત જીવનવૃત્તિના ગુણો : એના અભાવે અનર્થ :-

ચાર જાતિઓ અને એના મુખ્ય ધંધા એ તો પ્રાચીન કાળની વસ્તુ હતી. આજે અવાંતર જાતિઓ અને વિવિધ ધંધા અનેક દેખાય છે. તેમ જીવન જીવવાની પદ્ધતિઓ પણ આજે કેઈ પ્રકારની અસ્તિત્વમાં આવી છે, જે નવી પણ છે. તો એના હિસાબે ઔચિત્ય પણ અનેક રીતે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. જેમ પૂર્વે પ્રામાણિકતા અને દયાનો વ્યવહાર ઉચિત જીવનવૃત્તિમાં લીધો; તેમ, આ વિચારતાં બીજા ઢગલાબંધ ગુણોવાળો વ્યવહાર એમાં સંગ્રહવો પડશે; તો જ ધર્મનો સાચો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે, અને એવા અધિકારપૂર્વક ધર્મ સાધનારો સ્વાત્માની શુદ્ધિ-ઉન્નતિ સાધવા સાથે બીજાને પણ દષ્ટાન્તભૂત બની શકે. નહિતર મૌલિક ગુણોના અભાવે અનાદિના દોષ-દુર્ગુણો જીવનમાં મહાલતા રહેવાથી ધર્મક્રિયા શુષ્ક હૃદયે કરતો રહેશે, ધર્મક્રિયા કે ધર્મસ્થાનમાં વાંકું પડતાં ક્રોધાદિ કષાયમાં ચઢી પોતાના સંઘરી રાખેલ દોષ-દુર્ગુણને વિકસાવશે, કદાચ ધર્મની એ શુભ ક્રિયાઓ, સ્થાનો અને માનનીય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પણ દુર્ભાવવાળો બની જશે. આ બધું પોતાના જ ઉચિત જીવનચર્યાને ઉપયોગી ગુણોના અભાવે બને છે. પરંતુ એટલું ય એ સમજવા તૈયાર નહિ હોય. ઉચિત જીવનચર્યાના અભાવે માત્ર પોતાને નુકસાન કરશે એમ નહિ, પણ તેવા અનુચિત વર્તાવને લીધે બીજાને પણ પોતાના પ્રત્યે યાવત્ ધર્મના પ્રત્યે દુર્ભાવવાળા કરશે. બીજા જોનારા કહશે ‘જોયો આ ધર્મી ? જોયો આનો ધર્મ ? ધર્મ અને આ ? છે કાંઈ ઠેકાણા ? કેવા અજુગતા બોલ કાઢે છે ! કેવો અયોગ્ય વર્તાવ કરે છે ! કેવો નિર્દય, તામસી, અભિમાની...વગેરે છે ! આનો ધર્મ જ એવો માલ વિનાનો માત્ર ક્રિયાકાંડના ડોળવાળો લાગે છે !’ ધર્મને આવી આવી

નિંદા, દુર્ભાવ વગેરેનું પાત્ર બનાવશે. એ પણ એક ભયંકર પાપ છે. માટે વ્યાપક ઔચિત્યવાળી જીવનચર્યા જરૂરી છે, એના માટે કેટલાય સૌમ્યતા, પરમાર્થરુચિ, ષડ્ અંતરંગશત્રુજય, ઈન્દ્રિયસંયમ, મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ, વગેરે પાયાના ગુણો જરૂરી છે. એ ગુણો જેનામાં નથી એવા ધર્મક્રિયાના સાધક આજે કેટલાય દેખાય છે કે જે પોતાના કુટુંબી ઉપકારી માતાપિતા, યા પતિ કે પત્ની, ભાઈ-બહેન, કાકા-મામા વગેરે સાથે રગડે-ઝગડે છે ! એમને કલેશ-સંતાપ આપે છે ! એ ફજેતા પાછા બીજાને દેખાડે છે ! એમનું લૂંટવાની લાલસા રાખે છે ! નોકરો અને આશ્રિતોને ધમધમાવે છે, નીચ ગાળો દે છે ! એમાં હૃદય ભેદાઈ જાય, કલેજાં ચીરાઈ જાય, એવા વાણી-વર્તાવ આદરે છે ! સમાજમાં અભિમાની અને દમ દેતા થઈને ફરે છે ! યાવત્ સાધુપુરુષોને પણ પોતાની હકુમત નીચે રાખવા મથે છે ! અને અવસરે દેવાધિદેવને પણ પોતાના સ્વચ્છંદ વિહરણથી વિડંબે છે ! સ્વાર્થ સાધનામાં લંપટતાના યોગે બીજાના સ્વાર્થભંગ તરફ બેપરવા રહે છે ! અરે, જરૂર પડ્યે, બીજાને મહા નુકશાનમાં ઉતારે છે ! જરૂર પડ્યે, પરમાર્થના સામૂહિક કાર્યોને પણ ઉડાવે છે, રખેને પોતાને કંઈ દેવું પડશે એ બીકે ! કોરી સ્વાર્થાધતાને લીધે એ ધર્મી તરીકેના કર્તવ્ય ચૂકે છે, અનંત ઉપકારી દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા ભૂલે છે, દુઃખીના ઉદ્ધાર અને ગુણની ભક્તિ વિસારે છે, યાવત્ કુટુંબીજનો પ્રત્યે પણ કઠોર કૃપણતાથી વર્તે છે ! અંતરંગ શત્રુને પોષનારા એ જ્યાં ને ત્યાં ગુસ્સો ને માયા કપટ આદરે છે, મહાતૃષ્ણા અને કામાંધ બન્યા રહે છે ! મદાંધ થઈ ફરે છે ! ઈન્દ્રિયોમાં મહાઆસક્ત બની રહે છે ! મૈત્રી આદિના અભાવે વૈર-વિરોધ, કઠોરતા-નિર્દયતા, ઈર્ષ્યા-દુર્ભાવ અને પરદોષનિરીક્ષણમાં ચકચૂર રહે છે...આ બધા દોષો હોય ત્યાં ઉચિત જીવનચર્યા ન આવી શકે. માટે જ એવા દોષોમાં રચ્યા રહેનારા ધર્મક્રિયાને શોભા ન આપી શકે, માટે જ ‘બહુમાન, વિધિપરતા અને ઉચિતવૃત્તિ ધરાવે તે જ ધર્મનો અધિકારી’ એમ કહેનાર દયાળુ શાસ્ત્રકારોની ગંભીર દૃષ્ટિ સમજવા જેવી છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૧, તા. ૮-૨-૧૯૫૮

(લ૦)-નહિ વિશિષ્ટ કર્મક્ષયમન્તરેણૈવંભૂતા ભવન્તિ ।

(શબ્દાર્થ) કર્મોના વિશિષ્ટ ક્ષય વિના એવા બહુમાનવાળા, વિધિતત્પર અને ઉચિતવૃત્તિવાળા નથી બની શકાતું.

(વિવેચન) પ્ર.- ચૈત્યવન્દન ધર્મનો સમ્યગ્ લાભ થવા માટે તમે કહો છો

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૬૩

કે બહુમાન આદિવાળો અધિકારી છે; પરંતુ તાત્ત્વિક રીતે જોતાં તો જ્ઞાનાવરણ, મોહનીય, આદિ બાધક કર્મોનો વિશિષ્ટ ક્ષય જેણે કર્યો હોય તે જ અધિકારી છે, તો પછી અધિકારી છે કે કેમ તે તપાસવા આવો કર્મક્ષય જ જોવો જોઈએ ને ? બહુમાન આદિ જોવાનું શું કામ ?

ઉ.- કર્મક્ષય એ આત્માની આભ્યન્તર વસ્તુ છે, અતીન્દ્રિય છે; એ ચર્મચક્ષુથી દેખી ન શકાય, પણ એ થયાના ચિહ્ન બહુમાન આદિ છે, અને એ તપાસી શકાય. વાત સાચી કે ધર્મનો અધિકારી બનવા કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થવો જોઈએ આ કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થયો છે કે નહિ તે આત્મા આવા ગુણવાળો બન્યો છે કે નહિ તે પરથી જણાય. ત્યારે આપણે ચૈત્યવન્દન ધર્મ જે જોઈએ છે, એના પગથીયે ચઢવામાં પણ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ જોઈએ છે. આંતરિક ક્ષયોપશમ ન હોય તો દેખીતો ધર્મ દેખાય, પણ જે વાસ્તવિક ધર્મની સ્પર્શના કહીએ, તે ન મળે. આજે એક વ્યાપક ફરિયાદ છે, કે

પ્ર.- ‘અમને ધર્મમાં રસ કેમ નથી આવતો ?’

ઉ.- એનું મૌલિક કારણ એ છે કે અંતરમાં એવા કર્મોનો ક્ષયોપશમ નથી થયો. તેમ એ ક્ષયોપશમ લાવવા માટે ઉપરોક્ત ગુણોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તે કર્યો નથી. ધર્મ એ વિશિષ્ટ યોગ્યતા કેળવવા પૂર્વક કરવા જેવો છે, એમ જેને લાગે તે આ અવશ્ય કરે. એટલી દૃષ્ટિ તો પહોંચે છે કે ધર્મ રસમય કરવા જેવો છે, અને આ દૃષ્ટિ પહોંચી એ જ કર્મે વિવર આપ્યું કહેવાય. હવે રસ કેમ નથી ? કહો ગુણોની આ ભૂમિકા નથી બનાવી માટે. સમજી લીધું છે કે આપણે સંસારમાં ગમે તેમ વર્તીએ એને ધર્મની સાથે કંઈ લેવા-દેવા નથી ! આ સમજાયું છે એટલે પછી મૌલિક યોગ્યતા ન કેળવાય અને ક્ષયોપશમ ન જાગે એ સહજ છે. એ નહિ તો પછી ધર્મમાં રસ ક્યાંથી જાગે ? માટે પહેલાં તો ‘સંસારમાં ગમે તેમ વર્તાય, છતાં ધર્મક્રિયાની યોગ્યતા હોઈ શકે,’ એવા જે વિભાગ પાડી નાખ્યા છે તે મિટાવી દેવા જોઈએ. સાંસારિક ઊંચા જીવન પર જ ધર્મની ઉચિતતા ઊભી થઈ શકે છે. તો એવું ઉચિત સાંસારિક જીવન બનાવવા ખાસ પ્રયત્નો કરવો જોઈએ. ચૈત્યવન્દન ધર્મ કે જે કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેને આ ગુણો પ્રેરે છે. તેમ આ ગુણો હોય તો તે સૂચવે છે કે એવો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થયો છે. એવાને ચૈત્યવન્દન ધર્મ આપી શકાય; બીજા અયોગ્યને નહિ. યોગ્યતા વિના ધર્મ કરે તો તે અયોગ્યતાને લીધે જાતને અને ધર્મને નિંદાનું પાત્ર બનાવનારો બને છે.

(૧) ક્ષયોપશમ કરવા આજ ગુણોનો અભ્યાસ કરવો, મન પર બળાટકાર કરી જો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પછી એ વધતાં સ્વભાવિક રીતે ગુણો પ્રગટે.

૬૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચૈત્યવન્દનના અધિકારી” (ભાગ-૩૦)

‘બહુમાન તેમજ વિધિ સંસારમાં પણ સાચવવાં જ પડે છે, તો ધર્મ એ શું એવી કોઈ અગત્યની વસ્તુ નથી કે એના માટે મારે બહુમાન અને વિધિ ન સાચવવા ? (૧)’ આ માનસિક ધોરણ ઊભું કરવું જોઈએ. અથવા (૨) જેનામાં વિશાળ ક્ષયોપશમ નથી, તેનામાં ગુણો નથી, ને જો છે, તો ચૈત્યવન્દન આપી શકાય.

પ્ર.- કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ કેવો હોય ?

ઉ.- એમાં કર્મ અંતઃકોટાકોટીની સ્થિતિમાં આવ્યા હોય છે. જે આત્મા સંસારમાં અનંતાનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ વીતાવી છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળમાં એટલે કે ચરમાવર્તમાં આવી ગયો, એને મોક્ષ જવા માટે હવે એક પુદ્ગલ પરાવર્તની અંદરનો કાળ છે, એવા આત્માને પણ હજુ કર્મની સ્થિતિ એક કોટાકોટિ સાગરોપમ વર્ષની હોઈ શકે છે, અને મિથ્યાત્વ મોહનીય ૭૦ કોટાકોટિ તથા કષાય મોહનીય ચાલીસ કોટાકોટિ સાગરોપમ જેટલી હોઈ શકે છે. જેના કર્મનો સ્થિતિકાળ આવો હોય, એ આત્મામાં લાયકાત નથી, પણ શુભ અધ્યવસાયથી એ કર્મની સ્થિતિ તોડતો તોડતો આવે, ક્યાં સુધી ? માત્ર એક કોટાકોટિ સાગરોપમ બાકી રહે ત્યાં સુધી; પણ તેણે કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ કર્યો એમ ન કહેવાય. એમાંથી ય પાછો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો કાળ તૂટવો જોઈએ તો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થયો કહેવાય. ત્યારે ચૈત્યવન્દનના ભાવ પ્રાપ્ત થાય.

પ્ર.- શું બાંધેલા કર્મના સ્થિતિકાળ વગેરેમાં ફેરફાર થઈ શકે ? એ સીધેસીધાં ન ભોગવાય ?

ઉ.- ફેરફાર થઈ શકે. સીધેસીધાં ભોગવાય એવો નિયમ નહિ. જુઓ ત્રીજા ભવમાં મહાવીર પ્રભુના જીવ મરિચીએ મિથ્યાત્વ કર્મ ઉપાજર્યું. એ ત્રીજા આરાના છેડે થયા અને ચોથા આરાના છેડે એમનો છેલ્લો ભવ મહાવીર પ્રભુ તરીકેનો થયો. વચ્ચે કાળ કેટલો ? બેતાલીસ હજાર વરસ ઓછા એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ. મિથ્યાત્વ કર્મ તો બાંધ્યું હતું. છતાં વચ્ચે ૧૬મા વિશ્વભૂતિના ભવમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યા શી રીતે ? શુભ અધ્યવસાયથી મિથ્યાત્વ કર્મનો ક્ષયોપશમ કરીને; પણ ત્યાંથી આગળ પાછું ગુમાવ્યું તો ૧૯મા ભવે સાતમી નરકે ગયા. પાછા પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તીના પૂર્વ ભવમાં એટલે કે ૨૨મા ભવમાં ક્ષયોપશમ કરી સમકિત પામ્યા. એવું મરીચિના ભવમાં કોડાકોડી સાગરોપમનું નીચ ગોત્ર બાંધ્યું હતું છતાં વચલા ભવોમાં ઊંચ કૂળે અવતાર પામ્યા. શી રીતે ? ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ ઉપાર્જને. એના ઉદયે પેલાં નીચ ગોત્ર કર્મના ઉદયને પરાભૂત કર્યો, પણ છેવટે મહાવીરપ્રભુના ભવમાં આવતાં પેલાં નીચ ગોત્રકર્મના અંશ બાકી રહેલા, તે ઉદયમાં આવ્યા અને પ્રભુને દેવાનંદાની કુક્ષીમાં લઈ ગયા. આ શું છે ? કર્મોના

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૬૫

ફળમાં પરાભૂત ઉદય અને ક્ષયોપશમથી ફેરફાર થાય છે. એટલે ઉગ્ર, મધ્યમ કે મંદ પરિણામમાં કર્મ બાંધ્યા હોય પણ જો ઉપાય કરવામાં આવે, શુભ અધ્યવસાય આદિ યોજવામાં આવે તો તેનાથી પૂર્વોપાર્જિત કર્મોની સ્થિતિકાળ આદિમાં ફેરફાર થાય છે. આવા ફેરફાર થવાની જો કોઈ પ્રક્રિયા ન થતી હોય તો કોઈ પણ આત્મા મોક્ષે જઈ જ ન શકે. કેમકે એક સમયે ઉપાર્જેલાં કર્મ અનેક હોય છે, તે ય લાંબી સ્થિતિવાળાં હોય છે. એ સીધે સીધાં ભોગવતાં પાર જ ન આવે.

ગીતામાં કહેવું પડ્યું કે ‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન’ સર્વ સંચિત કર્મોને હે અર્જુન ! જ્ઞાન રૂપી અગ્નિ ભસ્મીભૂત કરે છે. શ્રી કૃષ્ણ માત્ર સર્વજ્ઞ ન હોવાથી એ ન બતાવી શક્યા કે કેવી કેવી રીતે કર્મ પુદ્ગલોમાં સ્થિતિઘાત, રસઘાત, સંક્રમણ, પ્રદેશોદય, વિપાકોદય, ક્ષયોપશમ વગેરે થાય છે. અસ્તુ.

યથાપ્રવૃત્ત એટલે કે વિના ઈરાદાએ સહજભાવથી પ્રવર્તેલ શુભ અધ્યવસાયથી જીવ સર્વ કર્મોની સ્થિતિ કોટાકોટિની અંદર એટલે અંતઃકોડાકોડી બનાવી મૂકે છે. પરંતુ એમાં હજુ પણ વધુ હાસ કરવા માટે જોમ નથી રહેતું, તેથી પાછો પડે છે ! આવું અનંતીવાર બન્યું ! યથાપ્રવૃત્ત એટલે જેમ નદીનો ગોળપાષાણ કોઈએ એને ગોળ નથી કર્યો, એમજ અથડાતો કુટાતો ગોળ થઈ ગયો, તેમ આત્મા સંસારના દુઃખત્રાસમાં અથડાતો કુટાતો હોય, ત્યાં એના હાર્દિક ભાવ, હાર્દિક પરિણામ એમ જ હળવા થઈ ગયા હોય, તો સહજભાવે આત્મામાં શુભ ભાવ જાગે છે, પણ બહુ ઓછા જીવોમાં, એ પણ કોઈ જ વાર, એવો અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ અને શુભ ભાવોલ્લાસ વધતો રહે છે કે જે અંતઃકોડાકોડીમાં સ્થિતિને ઓછી કરતાં પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઘટાડી દે છે, ત્યારે ચૈત્યવન્દનાદિ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે એવા જીવ બહુમાનવાળા, વિધિતત્પર અને ઉચિતવૃત્તિ હોય છે. એનો અર્થ એ કે એવા થવું હોય તો એના માટે અંતઃકોડાકોડી સ્થિતિ કરવી જોઈએ. તો એ ગુણો પ્રગટે છે.

‘(લ૦)-ક્રમોપ્યમીષામયમેવ । ન ખલુ તત્ત્વત્ એતદ્બહુમાનિનો વિધિપરા નામ, ભાવસારત્વાદ્ વિધિ પ્રયોગસ્ય । ન ચાયં બહુમાનાભાવે ઇતિ ।’

(શબ્દાર્થ):- આ ત્રણ ગુણ ઉત્પન્ન થવાનો ક્રમ પણ આજ પ્રમાણે છે. કેમકે ચૈત્યવન્દનના ઉપર બહુમાન રહિત પુરુષો વિધિમાં તત્પર નથી હોતા; કારણ કે વિધિની સાચવણી ભાવપ્રધાન છે; અને ભાવ એ બહુમાન વિના હોય નહિ.

બહુમાનાદિ ત્રણ ગુણોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ.

વિવેચન :- પ્ર.- ભલે ક્રિયાનું બહુમાન, વિધિતત્પરતા અને ઉચિતવૃત્તિ થયા હોય તો તે અંદરખાને કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ થયાનું સૂચવે, ને તે જીવને

૬૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“બહુમાનાદિ ત્રણ ગુણોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ” (ભાગ-૩૦)

ક્રિયામાં અધિકારી બનાવે. પરંતુ પહેલું બહુમાન, પછી વિધિતત્પરતા એ ક્રમ કેમ મૂક્યો ?

ઉ.- બહુમાન વગેરે જાગવાનો ક્રમ એ રીતે જ છે. પહેલાં બહુમાન જાગે, પછી જ વિધિતત્પરતા જાગે, પછી જ ઉચિત જીવનવૃત્તિ આવી શકે. કારણ એ છે કે જો દા.ત. જીવ ચૈત્યવન્દન પર બહુમાન નહિ ધરાવતો હોય, તો એ એની વિધિમાં તત્પર નહિ બની શકે. પાયામાં ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન હોય, ધર્મને અર્થ-કામની હરોળમાં ન ગણે તો એ ધર્મસાધનાની વિધિમાં તત્પર, અર્થાત્ વિધિને યુસ્તપણે વળગી રહેનારો બને. એમ જો વિધિતત્પર હોય તો ઉચિત જીવનવૃત્તિવાળો બની શકે છે, અર્થાત્ આજીવિકાના યોગ્ય જ ઉપાયમાં પ્રવર્તનારો વગેરે બની શકે છે. આ બહુમાન, બહુમાનપૂર્વક પ્રગટતી વિધિતત્પરતા અને તેના બળ ઉપર જીવતી ઉચિત જીવનવૃત્તિ જેનામાં દેખાય તેનામાં અધિકારીપણું માની શકાય.

બહુમાન કેળવ્યું હોય તો વિધિતત્પરતા આવી શકે છે. કેમકે વિધિપ્રયોગ એ ભાવપ્રધાન છે. અર્થાત્ વિધિ જે સાચવવામાં આવે, તેમાં ભાવની મુખ્યતા છે.

ભાવ એટલે, દા.ત. ચૈત્યવન્દનમાં અરિહંતપ્રભુને વન્દના સંબંધી શુભ પરિણામ, અર્થાત્ સંવેગાદિ જોઈએ. તેમાં સંવેગ, નિર્વેદ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ ઇત્યાદિ શુભ પરિણામ હોય તો જ વિધિ પૂર્ણ બને છે. વિધિ માટે શુભ પરિણામ એવા કે એની આગળ જગતની વાતો તુચ્છ લાગે ! સંવેગાદિ એવા કે વિધિમાં ઓતપ્રોત કરી દે. કેમકે ધર્મ મોક્ષદેતુએ કરવાની વિધિ છે, અને સંવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા, એ જવલંત હોય; સંવેગ એટલે ધર્મની અભિલાષા; એ ઉત્કટ હોય. જો એ નહિ, તો વિધિ ક્યાં ? તેમ, વિધિ માટે પણ નિર્વેદ એટલે કે સંસાર પર અરુચિ, કંટાળો જોઈએ. ધર્મની સામે સાંસારિક વાત-વસ્તુ પર કંટાળો એટલે પણ નિર્વેદ. વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિ પર અનાસ્થા એ નિર્વેદ. ભાવ તરીકે આ બધું હોય તો ધર્મ-વિધિ જોરદાર સાચવી ગણાય; અને એવી ક્રિયા સચોટ લાભ આપે. **ભાવ વિનાની કોરી ક્રિયા-વિધિ, વિધિ ન ગણાય.** એનાથી ખરો લાભ ન થાય. એવી ક્રિયાવિધિ તો પૂર્વે અનંતી કરી, પણ તેથી શું ? લાભનો વિશેષ આધાર અંતરના સંવેગ-નિર્વેદાદિ ભાવ ઉપર છે. એ ભાવ બહુમાન વિના આવતા નથી. એટલે બહુમાન હોય તો જ ભાવ, અને ભાવ હોય તો જ વિધિનું પાલન શક્ય છે. માટે જ કહેવાય કે વિધિ-તત્પરતા બહુમાનપૂર્વક જ હોઈ શકે.

તેમ વિધિતત્પર હોય તો જ ઉચિતવૃત્તિ બને. વિધિતત્પરતા વિના ઉચિતવૃત્તિ પણ નહિ આવી શકે. અહીં પ્રશ્ન થશે કે,

પ્ર.- વિધિતત્પરતા એટલે તો ચૈત્યવન્દનાદિ ધર્મ કરવાની વિધિનો ખાસ

ખપ હોવો; અને ચૈત્યવન્દનાદિ ધર્મ એ તો પારલૌકિક કૃત્ય કહેવાય; એનો ખપ એટલે એને ઉચિત રીતે સાધવાની તમન્ના રાખવાની. ત્યારે ઉચિત જીવનવૃત્તિ એટલે આ લોકમાં પોતપોતાની જાતિના હિસાબે ઉચિત રીતે જીવનચર્યા ચલાવવાનું આવે. આમ વિધિ-પરતા ભાવી ભવના ધર્માનુષ્ઠાન અંગે છે, અને ઉચિત જીવનવૃત્તિ વર્તમાન લાભના જીવન અંગે છે. એમાં એ નિયમ શા માટે હોવો જોઈએ કે વિધિ-તત્પર હોય તે જ ઉચિતવૃત્તિ હોય ! કોઈ માણસ પારલૌકિક ધર્મકૃત્યમાં ઉચિતવિધિ ન સાચવતો હોય, છતાં વર્તમાન જીવન અંગે ઉચિતવૃત્તિ હોઈ શકે ને ?

ઉ.- ના, પરલોક સંબંધી કાર્યોમાં જે વિધિપર નથી અર્થાત્ ઉચિતવૃત્તિ નથી તે આ લોક સંબંધી કાર્યોમાં ઉચિતવૃત્તિ નથી બની શકતો; કારણ એ છે કે આ જીવનસંબંધી કાર્યરૂપી વિષય જુદો છે માટે ઔચિત્ય હોઈ શકે એવું નથી. જે ઔચિત્યના ભેદ પાડો છો કે આ લોક સંબંધી ઔચિત્ય જુદું, ને પરલોક સંબંધી ઔચિત્ય જુદું, તે યુક્તિયુક્ત નથી. કેમકે ઔચિત્ય એટલે દષ્ટ ને અદષ્ટ લાભને પ્રતિકૂલ ન હોવાપણું. **ઉચિત કાર્ય એનું નામ કે જે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈપણ નુકશાની કરાવનારું ન હોય.** ચાહે તાત્કાલિક લાભ હોય પણ આઘે જઈને નુકશાન કરે, તો એ ઉચિત કાર્ય નહિ. એવા કાર્યનો ત્યાગ કરવાની પ્રવૃત્તિ એ ઔચિત્ય. એમાં કોઈ એમ માને આપણે તો પરોક્ષ નુકશાનનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, વર્તમાન નુકશાન ટાળો, તો એ ઔચિત્યભર્યું વર્તન નથી. જો ખેડૂત શાહુકાર પાસેથી દાણા લઈ આવીને વિચારે કે ‘ખેતરમાં જો હમણાં નાખી દઈશું, તો આવા સારા દાણા ખાવાના જશે માટે ખાઈ નાખો !’ અને એમ કરી ખાઈ નાખે તો એ ઉચિત વર્ત્યો ન ગણાય. ઔચિત્ય તો એ કે દીર્ઘદષ્ટિથી પરિણામને ખાસ ધ્યાનમાં લઈ જો નુકશાન થાય એમ હોય તો એને ટાળે. એ પારલૌકિક નુકશાનો લાવનારા વર્તાવને જે કરે છે, દૂરના હિતથી વિરુદ્ધ વર્તનને આચરે છે, તેનું એ વર્તન વર્તમાન જીવન માટે પણ ઉચિત ન ગણાય. એટલે તે ખરી રીતે ઔચિત્યવાળા નથી. ઔચિત્ય એક વ્યાપક ગુણ છે. અહીં વ્યાજબી હોવા સાથે આગળ જઈને પણ નુકશાન ન ઊભું કરતું હોય, એ રીતે વર્તવું. દષ્ટ-અદષ્ટ બંને અનર્થ ટાળી વર્તવું. જે પરિણામે સુંદર હોય, તે જ અહીં પણ સુંદર ગણાય, ઉચિતતાભર્યું ગણાય. માત્ર પ્રામાણિક વેપાર કર્યો કે મીઠા શબ્દોમાં બોલ્યા, એટલું જ બસ નથી ! પણ જીવનમાં સર્વ આચારો પોતાના કુળને ઉચિત હોવા સાથે નિર્દોષ હોવા જોઈએ. એના હાર્દિક શુભ આશયો ઘણા લાંબા પહોંચતા હોય છે. એવું ઔચિત્ય પરલોકહિતને બગાડનાર કૃત્ય ન આચરવા દે. જે માણસ પરલોકને મુખ્ય કરનારો છે, તે જ અહીં પણ ઉચિત વર્તનારો હોય છે. માટે તો કહ્યું છે કે

પરલોકવિરુદ્ધ આચરણો કરનાર આત્માનો પડછાયો ન લેવો. કેમકે એવા આત્મા પોતાની જાત પર વધુ વિશ્વાસ કરનારા અને જાતને ઠગનારા હોય છે; અને જે આત્મા પોતાને જ ઠગી રહ્યા હોય તે બીજાને પણ કેમ ખાડામાં નહિ ઉતારે ? બીજાનું શું હિત કરી શકે ? એવાના પરિચય બીજાને પણ અહિતકારી બને છે.

નુપૂરપંડિતાનું દૃષ્ટાન્ત આવે છે ને ? રાજાની રાણી અને માવત સાથે દુરાચાર કરનારી ! એ પકડાઈ, હાંકી કઢાઈ, ત્યારે હવે ગામ બહાર મંદિરમાં રાણી અને માવત બંને સુતેલા છે એ અરસામાં ત્યાં એક ચોર આવી ચઢ્યો. માવતને ઊંઘતો રાખી પોતે જાગતી હતી ને ત્યાં ચોર ફાંફા મારતો હતો. આ કહે છે, ‘કોણ ?’ ચોર કહે છે, ‘મેં આ માલ ચોર્યો છે ને સિપાઈ આવે છે, તું મને બચાવ.’ નુપૂરપંડિતા કહે, ‘તું મને લઈ જાય તો બચાવું.’ પેલાએ બચવા હા પાડી, એટલે આણે માવતને ચોર કહ્યો; એમાં અંતે માવત બિચારો શૂળીએ ચઢી ગયો ! પણ ચોર વિચારે છે કે જે આ બાઈ પોતાના જ માણસને ઠગે છે, તે મારું શું ભલું કરશે ? એટલે એણે આગળ એને નદીની આ બાજુ ભ્રમમાં રાખી એનું બધું લઈ નદી ઉતરી પેલી બાજુ ચાલ્યો ગયો.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૨, તા. ૧૫-૨-૧૯૫૮

આજે અસત્ય-અનીતિ આદિ કેમ વધ્યા ? :-

એટલે માત્ર ઐહિક મનમાન્યા વિષયસુખમાં રચનારા માણસો પોતાનું તો બગાડે જ છે, સાથે બીજાના માટે પણ ભયરૂપ બને છે. રાજારાણીના સુખમાં સંતોષ ન ધર્યો, તો એ માવતને શૂળીએ ચઢવા જેટલા અનર્થને ઊભો કર્યો, માટે જ આજે પરલોકને ભૂલાવી ઐહિક સુખસમૃદ્ધિ નહિ પણ દુઃખ દુર્દશા વધે છે. પછી ‘નીતિ પાળો, સત્ય બોલો, સત્ય આચરો,’ વગેરે ભૂમો ગમે તેટલી પાડવામાં આવે, પણ તે બહેરા કાન પર અથડાય છે. દિનપ્રતિદિન અનીતિ-અસત્ય વધતા જાય છે. કેમકે માણસ જો અનીતિ-અસત્યથી અહીં સુખસમૃદ્ધિ મળી જતી દેખાતી હોય તો નીતિ ને સત્ય શા માટે આચરે ? કેમકે પરલોકમાં શું થશે તેની તો કોઈ ચિંતા નથી, એવી ચિંતા વિનાના જે કાંક નીતિ-સત્યને આચરતા દેખાતા હશે, તે ય ઐહિક સુખ ખાતર ઘોર પશુહિંસા, કીટહિંસા, અભક્ષ્ય ભક્ષણ, સ્વચ્છંદ દુરાચાર વગેરે મહાઅનુચિત કૃત્યો ઉચિત માનીને કરતા હોય છે ! કેમકે પરલોકની શ્રદ્ધા નથી. એ બધું પરલોકહિતની ઘણું વિરુદ્ધ છે એનો કોઈ વિચાર જ નથી. પછી કેવળ ઈન્દ્રિય સુખો પાછળની સત્ય-નીતિથી ઔચિત્ય શું રહ્યું ?

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૬૯

પરલોકદૃષ્ટિ ભૂલાવાના અનર્થ :-

આજે પરલોકદૃષ્ટિ ભૂલાવી દેવાના ખતરનાક પરિણામ પરલોકમાં તો શું, પણ અહીંય ભયંકર આવી ઊભા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. માણસ અર્થ-કામની પાછળ, સુખ, સંપત્તિ, સત્તા, સન્માનની પાછળ હેવાન બનેલા દેખાય છે. લાંચરુશ્વત, અનીતિ-અન્યાય, સ્વાર્થ-સંગ્રહખોરી, કલેશ-કુકૃત્ય વગેરે કેટલું બધું વધી ગયું ! પૂર્વે પરલોકદૃષ્ટિ જીવનમાં આગળ ને આગળ ઊભી રહેતી, તો સત્ય-નીતિ વગેરેનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હતું ! લોક સારા સુખી અને નિશ્ચિન્ત રહેતા હતા ! પરમાર્થ-પરોપકાર વ્યાપક હતા ! ધાંધલ-ધમાલ ઓછી અને આત્મહિતની પ્રવૃત્તિ વધારે હતી ! આધ્યાત્મિક બોધ, ચિંતન અને સદુપયોગ સારા પ્રવર્તતા હતા ! તો એ અહીં માટે પણ ઉચિત વર્તનારા અને પરલોક માટે પણ ઉચિત વર્તનારા હતા. આજના ભૌતિકવાદના અંજામણમાં પરલોક દેખાતો નથી, જોવો નથી. પછી માણસ શા માટે ઉચિતતા જાળવે ? એ તો પરલોકદૃષ્ટિ જ આ લોક પરલોક બંનેને બગાડનારા કૃત્યથી બચાવી શકે.

એટલે, દીર્ઘદૃષ્ટિ ન રાખનારા જ એમ કહી શકે ‘એક વિષયમાં અનુચિત વર્તનારા બીજા વિષયમાં ઉચિત વર્તનારા હોઈ શકે છે’ એ બને જ નહિ. શું અહીં કે શું પરલોક સંબંધમાં, શું તત્કાલ કે શું પરિણામે, ઔચિત્ય બંનેનો વિચાર કરાવે છે, એકને અવગણી બીજાનો વિચાર કરવામાં ઉચિતતા જ નથી. માટે કહ્યું કે ઉચિતવૃત્તિતા પરલોક હિતકારી વિધિની પણ તત્પરતા પૂર્વક જ હોઈ શકે. પરલોક હિતકારી ધર્મને સાપેક્ષ રહીને જ હોઈ શકે. માટે બીજો ગુણ ‘વિધિપરતા’ કહી પછી ત્રીજો ગુણ ‘ઉચિતવૃત્તિ’ કહ્યો.

ત્રણેય ગુણના પ્રતિપાદન પછી હવે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ કરુણાભાવે ભલામણ કરે છે કે જેમણે પરોપકાર કરવો હોય તેમણે આવ્યાને અધિકારી તરીકે માનવો જોઈએ, અને સામો એવો છે કે નહિ તે એના ચિન્હો પરથી ઓળખીને પછી પરોપકારમાં પ્રવર્તવું જોઈએ. બહુમાન વગેરે ગુણો એકદમ એમ જણાઈ આવે એવા નથી. કેમકે બહુમાન એ હૃદયનો આંતરિક ભાવ છે ત્યારે, વિધિતત્પરતા, બહુ ચોકસાઈની વસ્તુ છે; ને ઉચિતવૃત્તિતામાં પણ ઘણું ઘણું જોવાનું હોય છે. માટે એની પાછળ જે જે બાહ્ય લક્ષણો કામ કરે છે, તેનાથી એને ઓળખીને બહુમાન આદિનો નિર્ણય કરવાપૂર્વક પરોપકારની પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધવું જોઈએ. એ લક્ષણો હવે કહે છે.

(૧) બહુમાનવાળાના પાંચ લક્ષણ :-

(૧) તત્કથાપ્રીતિ :-

૭૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“બહુમાનવાળાના પાંચ લક્ષણ” (ભાગ-૩૦)

તે તે ધર્મ પર આંતરિક બહુમાન હોવાનું તે તે ધર્મની કથા પરના પ્રેમથી જણાય છે. જે ધર્મ લેવો છે, એ ધર્મની વાત બહુ ગમે. એ ધર્મની ચર્ચા, વિધિ, દૃષ્ટાન્તો, લાભ, સામગ્રી, ઉપદેશ ઇત્યાદિની વાત કરવા સાંભળવા પર બહુ પ્રેમ, પ્રીતિ દેખાય. એ સાંભળવા-કહેવાનું આવે ત્યાં મોં વિકસ્વર થાય, રેખાઓ પ્રકૃલ્લિત થાય, નેત્ર ચમકદાર બને, વાણી હર્ષ પ્રગટ કરે, તો મનાય કે આ પ્રેમ અંદરના બહુમાનને લીધે છે, પણ જો એના બદલે ધર્મ અંગેની વાત આવતાં મોં વગેરે બગડે, તો માનવું પડે કે એને અંતરમાં બહુમાન નથી. અંદર તાવ છે કે નહિ, તે માપવાના થર્મોમિટરની જેમ બહુમાન માપવાની આ પારાશીશી છે. વાત પણ સાચી છે કે આના વિના બહુમાન શું ? કહે છે ધર્મ ગમે છે, પણ ધર્મની વાત નથી ગમતી એ બને ? છોકરા પર કે પત્ની પર બહુ પ્રેમ છે તો એનો પરગામથી કાગળ આવેલો વાંચતાં મોં પર શેરડા પડે છે. કોઈ મોંઢે વાત લાવ્યું હોય તે સાંભળવા મોં ઈંતેજાર અને સાંભળતાં મોં પ્રકૃલ્લિત બને છે. ધર્મ પર બહુમાન કેળવવું હોય તો પહેલા ધર્મની વાત પર પ્રીતિ કેળવવી પડે. દુનિયામાં કેટલીય અજાણી કે અજાણમતી વસ્તુ કે વ્યક્તિ અંગે સારી સારી વાત દિલથી સાંભળતાં મૂળના ઉપર માન, પ્રેમ જાગ્રત થઈ જાય છે. અસરકારક વ્યાખ્યાન દિલથી સાંભળીને, પરમાત્મા, સાધુઓ, દાન, શીલ, તપ વગેરે પર પ્રેમ, બહુમાન જાગી જાય છે ને ? મહાપુરુષો પર ઊંડી માનની લાગણી જન્મે છે ને ? કેઈ જીવો એમ જ ધર્મ પર બહુમાનવાળા બન્યા છે. ખુદ ગૌતમસ્વામી વીર પ્રભુ પાસે રસથી તત્ત્વ સાંભળતાં સંયમધર્મ પર ઉછળતા પ્રેમ-આદરવાળા બન્યા; ને સાધુ થયા. ધર્મની વાત સામે પાપની વાત ઉપર આદર-પ્રીતિ ઓછા થાય તો ધર્મકથાની પ્રીતિ સુલભ છે. એ કથાપ્રીતિથી તો પછી અનેકાનેક મહાન ગુણો પ્રગટ થાય છે. ધર્મ પર બહુમાનથી ધર્મ, ધર્મી, ધર્મદાતા ગુરુઓ, ધર્મપ્રણેતા તીર્થંકરદેવો, ધર્મસ્થાનો વગેરે ઉપર અથાગ બહુમાન, બહુપ્રેમ, સેવાભાવ, ઇત્યાદિ જાગે છે. એ જાગ્યાથી એમની વાત-વસ્તુમાં વળી ઓર રસ વધે છે. માટે ધર્મના પ્રેમી બન્યા રહેવું હોય તો ક્યારેય ધર્મની વાતમાં કંટાળો, નીરસતા ન લાવતાં ઉલ્લાસ, રસ, આનંદ વગેરે પ્રીતિના ભાવો જાગ્રત રાખવા જોઈએ. ધર્મની અને તત્ત્વની વાતમાં રસપૂર્વક પરોવાયા રહેવાથી પાપની વાતો, મોહની વાતો, ને અતત્ત્વની વાતોમાંથી છૂટી શકાય. અવસરે એ પાપ આદિની વાતોને ધર્મ વગેરેની વાતમાં ફેરવી નાખવાનું બને; અને એમ કરીને નિરર્થક લાગતાં અઢળક પાપોથી બચી જવાય. પણ મૂળમાં તે તે ધર્મ પર બહુમાન હોય તો એની વાતનો રસ રહે, પ્રીતિ બની રહે. માટે એવી કથાપ્રીતિને બહુમાનનું ચિહ્ન કહ્યું.

(૨) નિંદાનું અશ્રવણ.

ધર્મ પર આંતરિક બહુમાન હોવાનું બીજું લક્ષણ એ છે કે એ ધર્મની નિંદા ન સાંભળી શકે. ને નિંદા સાંભળે જ નહિ તો નિંદા જાતે કરવાની તો હોય જ શાની ? દિલમાં જે ચીજો પર બહુમાન હોય છે એમાં ન્યૂનતા કે ખામી શોધવાનું નથી હોતું. નિંદા થાય છે તે ન્યૂનતા કે ખામી જોયા વગર થોડી જ થાય છે ? એ ખામી જોવાનું કારણ બહુમાન નથી તે છે. પછી નિંદા જાતે કરે છે, અગર હોંશથી સાંભળે છે. બહુમાન હોવાથી નિંદા ન સાંભળાય કે ન કરાય, એવો સ્વભાવ બની જવો એ આત્માનું ઘડતર સૂચવે છે. એવા ઘડતરમાં ધર્મ સંબંધી વાતચીત પર પ્રેમ અને ધર્મ વિરુદ્ધ હલકી વાત પ્રત્યે નફરત, એ કુદરતી થાય છે. આ લક્ષણથી બહુમાન પરખવું સહેલું છે. એવો જ આત્મા ધર્મનો અધિકારી છે. તેમ એ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ એજ ગુણો છે. મન મારીને પણ તે તે ધર્મની કથા-પ્રીતિ અને અ-નિંદા વગેરે ઊભું કરવું જોઈએ. નિંદાની વાત ચાલતી હોય તો બને તો અટકાવવી, અગર ચતુરાઈથી ધર્મની પ્રશંસામાં ફેરવી નાખવી. ન બને તો છેવટે ત્યાંથી ખસી જવું જોઈએ. જેના પર બહુમાન હોવાનો દાવો રાખીએ છીએ એની નિંદા સાંભળી જ કેમ શકીએ ? નિંદા એ અધમાધમ દુર્ગુણ છે, કહ્યું છે.

‘उत्तमा स्वात्मचिन्ता (ધર્મચિન્તા) સ્યાત્, કામચિન્તા તુ મધ્યમા ।
અધમા ત્વર્થચિન્તા સ્યાત્, પરચિન્તાઽધમાધમા ॥’

‘પોતાના આત્માની ચિંતા કરવી, એ ઉત્તમ ચિંતા છે. મારો આત્મા કેવા કેવા પ્રગટ યા ગુપ્ત દોષ-દુર્ગુણોથી ભરેલો છે, કેટકેટલા કર્મના ભારથી દબાયેલો છે, માંહી આત્મામાં સત્તાગત, સંસ્કારરૂપે કર્મો અને દોષો કેવા કેવા ભરાઈ બેઠેલા છે; વર્તમાનમાં કેવો સરસ સાધના કરવાનો ઊંચો ભવ મને મળ્યો છે, કેવી સરસ સર્વોચ્ચ દેવ-ગુરુ-ધર્મની સામગ્રી મળી છે, તો મારા આત્માનું કેમ સુધારી લઉં ! જીવનની બીજી ઘટમાળ તો આજ છે ને કાલે નથી, પણ એનાં યોગે થતો પાપનો ભાર મારા આત્માએ દીર્ઘ ભવિષ્યકાળ માટે લઈ ચાલવો પડશે, અહીંથી પછી ધર્મ સાધનાની તક જશે...’ વગેરે વગેરે હાર્દિક વિચારણા એ આત્મચિંતા છે, ધર્મચિંતા છે. એ ઉત્તમ ચિંતા છે. ત્યારે ઈન્દ્રિયોના વિષયો રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ અને શબ્દની ચિંતા, સારાં સારાં કેમ ભોગવું, નરસાં છોડી દઉં, આ સુંદર છે, આ ખરાબ છે, વગેરે વગેરે વલોપાત એ કામચિંતા છે, એ મધ્યમ ચિંતા છે. આ મધ્યમ એટલે થોડી સારી એમ નહિ, પણ અધમ જેટલી ખરાબ નહિ. અધમ ચિંતા છે અર્થની એટલે કે લક્ષ્મીની ચિંતા, માલમિલકતની તથા કામભોગના સાધનોની ચિંતા. એ

કેમ ભેગું કરવું, સંગ્રહી-સાયવી રાખવું, ક્યાં ક્યાંથી એ મળે ? કેમ મળે ? ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ હાયવોય, તલસાટ, પ્રધાન વિચારણા, એ અર્થચિંતા છે. એ અધમ કોટિની છે, કેમકે એમાં કામભોગની ચિંતા કરતાં વધુ કલેશ, કષાયો, કાળી લેશ્યા, હિંસા-જુઠાદિ પાપો વગેરે સેવાય છે. પરંતુ આ બધી ચિંતા કરતાં પરચિંતાને અધમાધમ કહી. ‘પરચિંતા એટલે પારકાની ખોટી ચિંતા પરચિંતા એટલે આ આવો ખરાબ છે, ને પેલો આવો દુષ્ટ છે ! આણે આમ કેમ કર્યું ? પેલો કેમ આમ ચાલ્યો ? આણે આ ભૂલ કરી, ને પેલાએ આ બાક્યું ! આનામાં આ દુર્ગુણ-દુષ્કૃત્ય છે, ને બીજામાં ય ક્યાં ઠેકાણું છે ? એ વળી તસુ ચઢે એવો છે...’ વગેરે ચિંતા. એ અધમાધમ ચિંતા છે. એથી નિંદા જન્મે છે. એમાં કામભોગ અને માલમિલકત જેવો કોઈ સ્વાર્થ નથી, છતાં એના વલોપાત કરાય, માટે અધમાધમ ! વળી એમાં મન વધારે બગાડાય છે, પાપ ભારે લાગે છે માટે અધમાધમ ગણાય. તેમ કોઈના ગુણ જોવા, સુકૃત જોવું તો બાજુએ રહ્યું, ઉપરથી દોષ વીણવાની વૃત્તિ એ ઝેરી વૃત્તિ છે...નિંદાની કુટેવ પરમાત્મા અને મહાપુરુષોના ગુણગાન ચૂકાવે છે, આત્મચિંતા ગુમાવરાવે છે; પોતાને તો જરાય ખરાબ દેખતો નથી; તત્ત્વચિંતા, ધર્મચિંતા પણ જાગતી વિકસતી નથી. નિંદાના કથન કે શ્રવણમાં ગુણી પ્રત્યે સુગ થાય છે, પાછો એનો ચેપ બીજાને લગાડે છે, તેમ અઢળક પાપ બાંધી દુર્ગતિની દીર્ઘ કેદમાં હડસેલાય છે. ધર્મ પર સાચું બહુમાન ન હોય તો જ ધર્મ-ધર્મીની નિંદા સાંભળવાનું બની શકે. બહુમાનવાળો તો નિંદા પ્રત્યે સુગ ધરાવતો હોય, નિંદા ન કરે, ન સાંભળી શકે; અને નિંદા ન સાંભળે તો જ ધર્મ-ધર્મી પર બહુમાન ટકાવી શકે. આત્મા કઠોર બને ત્યારે જ નિંદા કરવા કે સાંભળવાનું દિલ થાય. એની પ્રવૃત્તિ થાય ! અને કઠોરતા હોય ત્યાં બહુમાન શા ? ધર્મ પર વાસ્તવિક બહુમાન જગાવવા પહેલા નંબરમાં પોતાના અનાદિના દુર્ગુણ કઠોર આત્માને મુલાયમ કરવો પડે, કોમળ બનાવવો પડે. એ વિશ્વ પર વાત્સલ્ય, દુઃખિતની દયા, માત્ર પરગુણ પ્રત્યે અનુરાગ, અને સ્વદોષના સચોટ નિરીક્ષણ સાથે એની પ્રત્યે ઘૃણા-આ ભાવો હોય તો આવે. એની કોમળતા જાગ્યા પછી નિંદામાં જવાનું જ શાનું હોય ? હલકા માણસનીય નિંદા નહિ, તો ધર્મની નિંદા તો કેમ જ કરાય, કેમ જ સંભળાય ? ધર્મ તો તારણહાર છે ! ભવભ્રમણ છેદનાર છે ! ગુણવૃદ્ધિ અને પુણ્યપુષ્ટિ કરનાર છે ! એવું બહુમાન જાગ્યું હોય તો એની નિંદા તો અતિ અધમ કૃત્ય લાગે, ધર્મનો વિશ્વાસઘાત લાગે, ધર્મના મૂળનો નાશ થતો દેખાય. માટે નિંદા સાંભળી શકે નહિ.

(૩) તદનુકમ્પા : નિંદક પર દયા

ધર્મનું બહુમાન હોવાનું ત્રીજું ચિહ્ન એ કે ધર્મનો જે નિન્દક હોય એની એ

અનુકંપા કરે. જાતે એ નિંદા સાંભળે તો નહિ, પણ કાં અટકાવે, કાં ત્યાંથી ઊભો થઈ જાય. આટલું છતાં પેલાની તરફ શી લાગણી થાય ? અનુકમ્પા ! દ્વેષ નહિ, દયા ! શી દયા ! ‘ઓહો, ખેદની વાત છે કે આ બિચારા રાજસભાવ અને તામસભાવમાં કષાય-પરવશ થઈ ગયેલા, પોતાનું ય હિત જોઈ શકતા નથી ! વિચારતા નથી કે નિંદાથી અહીં વળવાનું કાંઈ નહિ, અને ગુણોના પાત્રની આશાતનાનું જઘન્ય કૃત્ય થાય, સારી ગુણાનુમોદના ગુમાવાય; પુણ્ય ખોઈ પાપ ભેગું કરી પરભવે જીવની ભયંકર બરબાદી સર્જાય ક્ષણવાર પણ કરેલી નિંદા દુર્ગતિમાં રખડાવશે ! આ વિચારણા નથી, કેમકે એ બિચારા હિતાહિત જોવા પ્રત્યે બેદરકાર બની ગયા છે. હિતાહિત જોવામાં મૂઢ છે. અહો ! મોંઘેરા માનવભવમાં રાજસ-તામસભાવને પરવશ પડી સાત્ત્વિકભાવ કેળવવાની મહાન તક ગુમાવી રહ્યા છે ! માટે જ આવી નિષ્ફળ અને અનર્થકારી પ્રવૃત્તિ આચરી રહ્યા છે. આ બિચારા જીવોનું પરલોકમાં શું થશે ! એમને સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ અને નિંદાથી બચો !’ આવી ભાવદયા આવે, ચહેરા પર એ તરવરે, અવસરે વાણીમાં એ ભાવદયા જ ઉતરે.

પ્ર.- ધર્મ પર બહુમાન હોવા સાથે આવી દયાને શું સંબંધ ? ઊલટું એમ લાગે છે કે ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન હોય તો ધર્મના નિંદક પ્રત્યે દ્વેષ થાય છે, ને આ તો થવું જ જોઈએ ને ?

ઉ.- આ પ્રશ્ન વસ્તુના મર્મને સમજ્યા વગરનો છે. ધર્મ નિંદકોનો દ્વેષ કરનારા એ ધર્મના મર્મને પામ્યા નથી ! શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, ‘મૈત્ર્યાદિભાવના-પૂર્વકં...યથોદિતમનુષ્ઠાનં ધર્મઃ’ ‘સર્વજ્ઞ વચનને અનુસરી, વિધિયુક્ત અને મૈત્રી આદિ ભાવનાપૂર્વક જે અનુષ્ઠાન, તે ધર્મ.’ આમ મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ ધર્મના પાયામાં છે. એમાં બીજી કરુણા, તે દ્રવ્યકરુણા, ને ભાવકરુણા, ભાવ કરુણા કોના પર કરવાની ? જેની પાસે ધર્મધન નથી એવા નિર્ધન પર દયા. પાપાચરણથી પીડિત દશામાં વર્તતા જીવો પર એ ભાવદયા કરવા યોગ્ય છે કે ‘આ બિચારાનું શું થશે ! ક્યારે એ પાપથી પીડિત ન રહે, અને ધર્મરૂપી ધન પામે ! કેમ હું એનું પાપ-દુઃખ મિટાવું !’ આવી લાગણી ધરવાને બદલે જો દ્વેષ કરે તો ભાવદયા ક્યાં રહી ? ને જો એ નહિ તો ધર્મનો પાયો જ ક્યાં સલામત રહ્યો ? મૈત્રીકરુણા આદિ ભાવનાઓથી યુક્ત હોય તે ધર્મ !

પાપી આત્માઓ દ્વેષના નહિ પણ કરુણાના વિષયમાં આવે છે. ધર્મ ઉપર જેને બહુમાન છે, ઘણું માન છે, એ સાચા સ્વરૂપમાં અર્થાત્ સર્વ કલ્યાણકર તરીકે ધર્મને ચાહે છે; માટે જ એ પોતાના દિલમાં ધર્મનિંદક પ્રત્યે દ્વેષ ન થવા દેવાની સાવચેતી રાખે. શુદ્ધ ધર્મનું અર્થાપણું છે માટે પોતાના આત્માને પરદ્વેષરૂપી કષાયથી

ખરડવાનું ન કરે. નિંદક પર દ્વેષ કરવાથી કષાયકરો વધે છે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે માની લીધેલી પ્રશસ્ત કષાયના નામે અને જરૂરી કષાયના નામે જુગજુની કોધની ને દ્વેષની વાસનાનું પોષણ કરાતું જાય છે. એવું પોષણ કર્યે જાય છે કે વર્ષોનો જુનો ધર્મી હોય છતાં એનું ચિત્ત કષાયોથી વ્યાપ્ત હોય છે ! કેમ આમ ? કહો જીવમાં મૈત્રી-કરુણાદિના અભાવે દુર્ભાવ, દ્વેષ, નિંદા, ઈર્ષ્યા દોષદષ્ટિ વગેરે કષાયો મહાલતા રહે છે.

ધર્મ લેવા જનારે કષાયો પર ખુબ કાબૂ રાખીને પગલાં ભરવા જોઈએ. આ વિચારવું કે ભલે બીજાની ભૂલ હોય, મારે કષાય કરીને મારા માથા પર દંડ લેવાની મૂર્ખાઈ શા સારૂ કરવી ! બીજો સુધરે કે ન સુધરે, પણ આપણા દ્વેષ દુર્ભાવાદિથી આપણને તો એના કુસંસ્કારના પોષણ અને થોકબંધ કર્મબંધના પારાવાર નુકશાન થયા જ કરે છે. માટે બધીય સારી આરાધનામાં આ ખાસ કરવાનું હોય છે કે કષાયની પરિણતિને તોડતા ચાલવું જોઈએ, તો જ આરાધનાની મહેનત સાર્થક થઈ કહેવાય; તો જ આત્માનું સારું ઘડતર થતું આવે. એ ન થાય એ મહાન નુકશાન છે. કષાયની પરિણતિ કપાવા પર આત્માની પરિણતિ સુધરવાનો આધાર છે. ધર્મના સાચા ઈચ્છુક જીવને જેમ થાય છે કે ‘હું કેટલાય કર્મો અને દોષોથી પીડિત છું, તો દોષો અને કર્મોથી પીડિત રહેવામાં મારું શું થશે !’ તેમ ભાવદયાથી એમ થાય કે ‘સામો આત્મા જો ધર્મનિંદા કરીને વધુ પાપ કરે છે, તો એ બિચારાનું શું થશે !’ વળી ધર્મ પર બહુમાન જે કરાય, તે ધર્મને વ્યાપકહિતકારી સમજીને સર્વ જીવને હિતકારી સમજીને કરાવું જોઈએ, નહિ કે માત્ર પોતાને જરૂરી સમજીને. તો એવો ધર્મ નિંદકનો, નિન્દાદિ દોષભર્યાનો પણ ઉદ્ધાર કરો, એ ભાવના અવશ્ય જોઈએ. એ ભાવના ન હોય તો ધર્મનું સ્વરૂપ શું સમજ્યા ? જગતમાં બીજું કાંઈ નહિ, ને ધર્મ જ સર્વહિતકર છે, એવું ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન હોય તો સૌ કોઈના પર ધર્મના આશીર્વાદ વરસવાનું ઈચ્છાય. ત્યાં પછી દ્વેષ નહિ થાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૩, તા. ૨૨-૨-૧૯૫૮

(૪) ચિત્તન્યાસ : ચિત્તનું સ્થાપન.

ધર્મ પર બહુમાન હોવાનું ચોથું ચિહ્ન એ છે કે જે ધર્મ પર બહુમાન છે એના વિષે ચિત્ત વારંવાર સ્થાપિત થાય, મન ત્યાં ને ત્યાં ગયા કરે. એ તોજ બની શકે, કે જો ધર્મ પર બહુમાન હોય. છોકરો મુંબઈ ગયો અને રળતો-કમાતો થયો તો માતાને વારંવાર એના જ વિચારો આવે છે ! એમ પત્નીને પરદેશ ગયેલા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૭૫

પતિના વારંવાર વિચાર આવે છે. પોતે જમે તો એમનું જમવાનું યાદ આવે છે ! પોતે સુખ ભોગવે તો એમનું કેમ હશે તે યાદ આવે છે ! કેમકે એમના પર બહુમાન છે. તેમ ધર્મ પર બહુમાન હોય તો ધર્મના વિચાર વારંવાર આવ્યા જ કરે. ધર્મમાં ચિત્ત વારંવાર જાય. બહુમાનનો દાવો રાખતાં પહેલાં વિચારો કે એનામાં ચિત્ત કેટલીવાર જાય છે ! જે વસ્તુ પર બહુમાન છે, તે ચિત્તને આકર્ષ્યા કરે છે ખરું ? ચિત્ત જઈ જઈને ચૈત્યવન્દનમાં બેસે છે ? તો એના પર બહુમાન છે એમ મનાય; અથવા એમાં ચિત્ત ઠરે છે તે બહુમાનનું લક્ષણ છે. ચિત્તના તેવા સ્થાપન વિના બહુમાન શી રીતે મનાય ? આખો દિવસ બાપાજીને યાદે ય ન કરે, વેપાર-ધંધો રંગરાગ વગેરેમાં ગુલતાન રહે, અને પછી કદાચ એમની જોડે પા કલાક વાત કરવાનું રાખે, તેટલા માત્રથી એમના પ્રત્યે બહુમાન શી રીતે મનાય ? બહુમાન હોય તો એમની વાત કરતાં-સાંભળતાં ય ચિત્ત ઠરે અને એમને અંગેની સારી વિચારણામાં ય ચિત્ત ઠરે. ધર્મના અધિકારી બનવા આ જરૂરી છે.

સક્રિય યોગ :- આ તત્કથાપ્રીતિ, નિંદકદયા, તદનુકમ્પા, ચિત્તન્યાસ વગેરે ગુણો સક્રિય યોગો છે; એટલે કે એને ઝટ ક્રિયામાં ઉતારી શકાય એવા યોગો છે. અહીં કહેવાતા પંદરેય લક્ષણો એવા છે. આગળ ઉપર પણ એવા કેઈ યોગો કહેવાશે. એના અભ્યાસથી કાયસંયમ અને માનસિક એકાગ્રતા તન્મયતા સુંદર ઘડાતા આવે છે; એ આત્માને સાધનામાં બરાબર યોજી આપે છે. જોડવું-યોજવું તે યોગ. ચિત્તનો ન્યાસ એવો એક યોગ છે. ચિત્તને ધર્મમાં લઈ જઈ સ્થાપવાથી પણ મહાયોગની ભૂમિકા સર્જતી જાય છે. એવું જ હવે કહેવાશે તે ‘ઉચ્ચ જિજ્ઞાસા’ ગુણ પણ એને પુષ્ટ કરે છે. ધર્મ કાયાથી સમજવા માટેની જિજ્ઞાસા જો સેવ્યા કરો છો, તો એમાંય આત્માનું ઘડતર કરી રહ્યા છો. એ ઘડતર ઉપર મહાયોગનો આધાર છે; માટે આ પહેલાં કેળવવાં જરૂરી.

(૫) પરા જિજ્ઞાસા.

બહુમાનના પાંચમા લક્ષણમાં ‘પરા જિજ્ઞાસા’ ઊંચી જિજ્ઞાસા છે, જે ધર્મ પર બહુમાન હોય એને જાણવાની શ્રેષ્ઠ જિજ્ઞાસા હોય ! નવકારનો પણ ધર્મ જોઈતો હોય તો એને જાણવા તીવ્ર જિજ્ઞાસા જોઈએ. અહીં પ્રશ્ન થાય કે

પ્ર.- ધર્મને, સૂત્રોને સમજવાની કદાચ ઈચ્છા ન થતી હોય, છતાં એનામાં ધર્મ બહુમાન હોય એવું ન બને ?

ઉ.- ના, જગતમાં ધર્મ જ સાર છે, ધર્મ જ સાંભળવા-સમજવા જેવો છે. ધર્મ જ સદ્દેહવા જેવો, આદરવા જેવો, પ્રચારવા જેવો, પ્રશંસવા જેવો... ઈત્યાદિ જશ્યું હોય તો એને સમજવાની તાલાવેલી કેમ ન રહે ? એમ થાય કે દુનિયામાં

૭૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“બહુમાનવાળાના પાંચ લક્ષણ” (ભાગ-૩૦)

ધર્મ આગળ બીજું તો ધૂળ સમું છે. ધૂળને શી બહુ સમજવી'તી ? તો ધર્મ જ ખૂબ ખૂબ સમજું એવી તમન્ના રહે, ઊંચી જિજ્ઞાસા રહે.

અંતરમાં રહેલા બહુમાનની સાથે જિજ્ઞાસાનો સંબંધ છે. હૃદયની કેટલીક લાગણીઓ એક બીજાથી એવી સંકળાયેલી હોય છે કે એકના અભાવમાં બીજી ન હોય. વિદ્યાર્થીને જે વિષય પ્રત્યે અત્યંત માન છે, 'આ બહુ સરસ' એમ થાય છે તો તે જાણવાની પણ ઈચ્છા ઘણી રહે છે. એનો અર્થ એ છે કે જિજ્ઞાસાની લાગણી અને બહુમાનની લાગણી બે પરસ્પર સંકળાયેલી છે. જો મૂળ લાગણી છે તો અવાંતર લાગણી આવી જ જાય છે. ભોજનની ઈચ્છા કરે છે કે એમાં સાથે પાણીની ઈચ્છા આવી જ જાય છે. વેપાર પર બહુમાન છે તો સારો વેપાર કેમ કરવો વગેરે તીવ્ર જિજ્ઞાસા જાગે જ છે. બહુમાન હોય એટલે જિજ્ઞાસા થાય જ ! એમ ચૈત્યવન્દન પ્રત્યે બહુમાન હોય એટલે જિજ્ઞાસા જાગે જ. 'ચૈત્યવન્દન ઉત્તમમાં ઉત્તમ ! આપણને મળે તો ન્યાલ થઈ જઈએ,' આવું માનીએ તો ચૈત્યવન્દન સમજવાની કોઈ આતુરતા ન હોય, એ બને જ કેમ ? મૂળમાં ખરું બહુમાન નથી જાગ્યું માટે ઊંચી જિજ્ઞાસા થતી નથી. નહિતર શું ચૈત્યવન્દનમાં જાણવા જેવું નથી ? અહીં આખા એક જ ચૈત્યવન્દસૂત્ર નમોત્યુષ્ઠં સૂત્રની વ્યાખ્યા સાંભળતાં ખ્યાલ આવશે કે એમાં કેટકેટલું જાણવાનું ભર્યું પડ્યું છે. તો શું એ જાણ્યા વિના ભાવોલ્લાસની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે ? અને ભાવોલ્લાસની વૃદ્ધિ વિના ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકે ચઢવાનું બની શકે ? તે જો નહિ, તો વીતરાગતા અને મોક્ષ મળે ?

ધર્મમાં બહુમાન હોવાથી ધર્મકથા પર પ્રીતિ વગેરે થાય, તેમ પરા એટલે વિશેષવતી વિશેષતાવાળી જિજ્ઞાસા થાય, અહોનિશ ચિંતા રહે, 'કેમ હું આને વધુ ને વધુ જાણું ! એના ઉપાયો જાણું !' એવી જિજ્ઞાસા પર શુશ્રૂષા, શ્રવણ વગેરે ભૂમિકાઓ ઊભી થાય છે. એ જ વિશેષવતી જિજ્ઞાસા છે, ઉત્તમ જિજ્ઞાસા છે. બુદ્ધિના આઠ ગુણ છે, બુદ્ધિ તૈયાર થવાના ૮ પગથીયા છે.

“શુશ્રૂષા-શ્રવણં ચૈવ ગ્રહણં-ધારણં તથા ।

उद्दोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥”

‘સાંભળવાની ઈચ્છા, શ્રવણ, સંભળાતું સમજ્યે જવું, સમજેલું લક્ષપૂર્વક ધારી રાખવું, એ વિષય પર સાધક બાધક વિચારણા તે ઉહા અને અપોહ, એમ કરીને મનમાં પદાર્થનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ખડું કરવું, એના પર તત્ત્વનો નિર્ણય સિદ્ધાન્તની તારવણી.’ આ આઠમાં પહેલી શુશ્રૂષા જ ત્યારે થશે કે તે પૂર્વે જો જિજ્ઞાસા હશે. જાણવા-સમજવાની ઈચ્છા હોય તો સાંભળવા જવાની ઈચ્છા થાય. યોગની આઠ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૭૭

દૃષ્ટિમાં પણ બીજી દૃષ્ટિમાં જિજ્ઞાસા છે, તે પછી આગળ શુશ્રૂષા-શ્રવણ-બોધમિમાંસા વગેરે છે. ત્યારે અહીં આગળ ‘જિજ્ઞાસા, ગુરુયોગો વિધિપરતા...’ વગેરે વ્યાખ્યાના સાત અંગ કહેશે તેમાં પણ પહેલું અંગ જિજ્ઞાસા છે. માટે જ જિજ્ઞાસા એક અતિ આવશ્યક ગુણ છે. હવે અધિકારીનો બીજો ગુણ વિધિપરતા. તે જાણવાના પાંચ લક્ષણ જુઓ. આ લક્ષણો જેમ અધિકારીને ઓળખવા માટે છે, તેમ અધિકારી બનવાના ઉપાયભૂત પણ છે.

વિધિતત્પરતાના પાંચ લક્ષણ.

(૧) ગુરુ-વિનય :-

હૃદયની લાગણીઓના કેવા અંકોડા ગોઠવાય છે એ આ પંદર લક્ષણો પરથી સમજાય છે, જો સાચી વિશેષતાવાળી જિજ્ઞાસા હોય, જ્ઞાન મેળવવાની આતુરતા હોય તો ગુરુવિનય સહેજે આવી જ જાય ! કેમકે વિનયથી જ જ્ઞાન મળે છે. વિનય વિના વિદ્યા નહિ ! ગુરુને ખમાસમણું ન દઈએ તો ગુરુ રીસાઈને પાઠ ન આપે એમ નહિ, કિન્તુ વિનય વિના વિદ્યા પરિણત ન બને. માત્ર પુસ્તકથી વિદ્યા ન પરિણમે ! અંદરમાં વિનયનો ભાવ ઊભો કરો કે પરિણતિ જાગે !

ત્રિવિધજ્ઞાન :- પરિણતિ એટલે અસર; જેવું જાણે તેવું પરિણમે; તે મુજબ અંદરમાં અસર થાય. ત્યાજ્ય તત્ત્વ જણ્યા ઉપર એના પ્રત્યે ત્યાગવૃત્તિ થાય, અરુચિ, અનાસ્થા થાય, એથી ભય રહે; એનાથી દિલ કંપે. ઉછળતા સ્નેહે એના મનોરથ ન થાય. આવી અસર એ પરિણતિ કહેવાય. ઉપાદેય તત્ત્વ તપ વગેરેની વાત જાણી તો એને ગ્રહણ કરવા વગેરેની અસર થાય અર્થાત્ એના મનોરથ, ઓરતા, અને ઉમળકા થાય. એમાં કલ્યાણ-બુદ્ધિ અને કર્તવ્ય-બુદ્ધિ જાગે. એને ન આદરી શકવામાં ભારે ખેદ રહે. જે કોઈ એને આદરતો દેખાય ત્યાં દિલ ઢળી પડે. એમ થાય ‘કેવો ભાગ્યશાળી ! આ પામ્યો !’ આ બધી અસર એ પરિણતિ છે ! પરિણતિ જ્ઞાનની જ કિંમત છે. શ્રી અષ્ટકજી શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા, તેમાં (૧) વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાન, (૨) પરિણતિ જ્ઞાન, (૩) તત્ત્વ સંવેદન જ્ઞાન, પરિણતિ વિનાનું માત્ર જાણવું એ પ્રતિભાસ જ્ઞાન કહેવાય. જાણેલાની ઉચિત અસર લેવી એ પરિણતિ જ્ઞાન છે. જાણેલા ઉપાદેય તત્ત્વને આત્મસાત્ કરવું, સહજ સંવેદનરૂપ બનાવવું એ સંવેદન જ્ઞાન છે. એમ ત્યાજ્ય તત્ત્વ જે કષાયાદિ, એના ત્યાગને આત્માના સ્વભાવભૂત બનાવી દેવો એ તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન છે.

પરિણતિ જ્ઞાન વિનયથી મળે. વિનય પણ આત્માનો એક પાયાનો ગુણ છે. એ આત્માને વિનીત રાખે છે, સર્વ ધર્મ પ્રત્યે આકષયિલો રાખે છે. ‘વિળયમૂલો ધમ્મો’ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે. વિનય ધર્મ જીવને જ્ઞાનીઓના ગુણ પ્રત્યે ૭૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“વિધિતત્પરતાના પાંચ લક્ષણ” (ભાગ-૩૦)

બેંચાયેલો રાખે છે. ગુરુ પ્રત્યે વિશેષ આકર્ષાયેલો રાખે છે. એમને મહાન માની જાતને નીચો મનાવે છે. એમને આરાધ્ય મનાવી જાતને ઉપાસક મનાવે છે. એમની સેવા ભક્તિ મળવાને જીવનની સોનેરી તક મનાવે છે. ‘મારા ગુરુ ! કેવા મારા ઉપકારી ગુરુ ! સંસારરૂપી નરકાગારમાંથી ઉદ્ધરનારા ગુરુ ! ક્યાં હું રખડનારો હતો ! તે ક્યાં આજે એમણે મને ઊંચે ચઢાવ્યો !’ આ આકર્ષણ થયું. એટલે ‘એમની શી શી રોજંદી વગેરે જરૂરીયાતો, એના પર ધ્યાન રહે. એમને શું શું વધુ માફક આવે, કેમ એમની મહાન પુણ્યદાયી સેવાનો લહાવો હું લઉં ! કેમ એમની સેવાનું પ્રાથમિક કર્તવ્ય બજાવું’ સેવા ન હોય તો જ્ઞાન મળવા-કરવાનું નથી આવું આવું થાય, અને ગુરુની તે તે સેવામાં કટીબદ્ધ રહે, ગુરુ તરફ આકર્ષાયેલો રહે, ગુરુ ઉઠતાં ઊભો થઈ જાય, ગુરુના બેઠા પછી બેસે, ગુરુ બહારથી આવે તો સામો લેવા જાય, ગુરુ સહેજ પૂછે, ‘કોણ છે,’ તો તરત ‘હા જી ! આ આવ્યો’ કહી ગુરુની પાસે જાય; ગુરુ કહે, “આ કરવાનું છે,” તો તહત્તિ કહી સ્વીકારી લે; ગુરુ કહે, ‘આ તારી ભૂલ છે,’ તો તરત ‘મિચ્છામી દુક્કડમ્’ કહી ભૂલ કબુલી લે. આ બધું વિનયભાવથી આવે. કોઈ નોકરને શેઠ ધાર્યા કરતાં ત્રણ ગણો પગાર આપતો હોય, ઉપરથી બોનસ ને લગ્નના ખર્ચમાં મોટી સહાય કરતો હોય, આગળ જતાં ભાગીદારી પણ આપતો હોય, તો પછી એ શેઠ પ્રત્યે નોકરનું ભારે આકર્ષણ રહે છે ને ? વિનયના વિવિધ પ્રકારો હોંશથી આદરે છે ને ? ભલા ! તો ગુરુ તો અનંત સુખના લાભ કરાવી આપનાર છે; તો એમના પ્રત્યેના વિનયનું પૂછવું જ શું ? ગુરુ પ્રત્યે મૂળમાં આકર્ષણ જોઈએ, પછી તો પોતાના ભોજન અવસરે ગુરુએ ભોજન કર્યું કે ? પાન અવસરે ગુરુએ પાન કર્યું કે ?...એમ યાદ આવ્યા કરે. એટલું જ નહિ, પણ પોતાની જરૂરિયાતો ઊભી ન થઈ હોય તો ય ગુરુની જરૂરિયાતોને સંભાર્યા કરે, ને સંભાળ્યા કરે. આજે આ બધામાં ફાંફા છે એથી તત્ત્વોનાં સૂક્ષ્મ રહસ્યો મળતા નથી ! જે મળે છે તે બળાત્કારે મળી જાય છે. ગુરુને થાય છે કે આ જ્ઞાન ઈચ્છે છે, તો લે ભણી લે ! એમ ગુરુને ય આજે ભણાવી દેવા પડે છે. સમજે છે કે શાસન એ શાસ્ત્રની પરંપરા વહેતી રહ્યા વિના નહિ ટકે ! માટે આપણે જાણેલું આમને આપો. એમ એ આપે એટલે ભણી તો જાય પણ વિનયશૂન્ય શિષ્યમાં એ પરિણતિ ન પામે. વિનય ઝગઝગતો હતો ત્યારે ગુરુ થોડું ભણાવતા પણ વિકાસ ઘણો થતો ! આજે ભણાવાય છે વધુ, પણ વિકાસ ઓછો છે ! એમ કેમ ? વિનય નથી ! વિનય માત્ર ભણવા વખતનો નહિ, વંદણા કરી સામે અદબથી બેસવા સાંભળવા જેટલો જ નહિ, પરંતુ ચોવીસે કલાકનો જોઈએ. વિનીત આખા જ દિવસના બનવાનું. વિનીત એટલે વિશેષ કરીને

આકર્ષાયેલો. આ પૂર્વ ભૂમિકા બરાબર સાધી હોય તો હૃદય એટલું નમ્ર, કોમળ અને ભાવુક બની રહે છે, કે પછી ગુરુ જે ભણાવે તે સોસરું ઉતરી જાય છે; આત્માને ઓતપ્રોત થઈને રહે છે. વિનય પૂર્વકની વિદ્યા એક અક્ષરને સો અક્ષર બનાવી શકે છે. શાસ્ત્રના પૂર્વાપરના ભાવોને સંગત કરાવે છે. જો સંગતિ સમજતાં નહિ આવડે, ઉત્સર્ગ, અપવાદને તુલ્ય ન્યાય નહિ આપી શકે, તો એ ઊંધું મારશે ! શાસ્ત્રને જ શસ્ત્ર બનાવી સ્વપરના કેઈ હિતો હણશે ! સૂત્ર તો ઉત્સર્ગ અને અપવાદ બંને બતાવે, પણ ઉત્સર્ગ એકલાને પકડી બેસે તો એ અપરિણત રહેવાનો. એકલા અપવાદને પકડે તો અતિપરિણત બનવાનો; એ પણ દોષ. બંનેના ગ્રાહક બની પરિણત થવાનું એ માટે વિનય જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૪, તા. ૨૨-૨-૧૯૫૮

(૨) સત્કાલપેક્ષા.

વિધિપર બનવા માટે બીજા નંબરમાં સત્કાલની અપેક્ષાનો ગુણ કહ્યો; અર્થાત્ જે ધર્મ કરવા તૈયાર હોય એની બીજી વિધિ સાચવવા ઉપરાંત જે કાળ કહ્યો હોય તેની અપેક્ષા રાખે, એટલે કે તેને અગત્ય આપે. મહત્ત્વ આપે. ચોક્કસ સમજે કે આ ધર્મક્રિયા શાસ્ત્રે કહેલા સમયે કરીએ તો ફળે. દા.ત. ચૈત્યવન્દન આદિ ખૂબ ઠાઠથી કર્યું હોય, પણ તે શાસ્ત્રે કહેલા સવાર, મધ્યાહ્ન, અને સાંજના સંધ્યાદિકાળે કરવાને બદલે બીજા કાળે કર્યું હોય તો ન્યૂનતા માને, કાળની અવિધિ કરી માને, કાળે કરેલા ચૈત્યવન્દનાદિ જેટલું સમર્થ ન માને. મનમાં દૃઢ બેઠું હોય કે ચૈત્યવન્દનાદિ યોગ્ય કાળે જ કરવાનું. એ કરેલું જેવું ફળે તેવું અકાળનું કરેલું ન મળે. માટે જ એ ત્રણ સન્ધ્યારૂપ શુભકાળનો આશ્રય કરે. ચાલે ત્યાંસુધી એ કાળ સાચવીને ક્રિયા કરવાનો ખૂબ ખપ કરે ! કદાચ કાળ ન સાચવી શક્યો તો એના ચિત્તમાં એ બદલ બેદ હોય, કાળનું મહત્ત્વ અંકિત થએલું હોય, કાળ સાચવવાની ભારે તમન્ના હોય, કાળ સાચવવાનું ગૌરવ કરે, અકાળનો ઉપાલંભ દેનારનો ઉપકાર માનતો હોય છે, કાળે કરેલું કાર્ય ફળે છે, એ દુનિયામાં ઠામ ઠામ દેખાય છે. અવસરે વેપાર કરે તો એક સીઝનમાં બાર મહિનાનું કમાઈ જાય છે ! અમુક કાળે કોઈને અમુક અક્ષર કહ્યો હોય તો અસર થાય છે ! ઋતુઓ પણ કાળ છે, એમાં જ તે તે ફળ-ફૂલ જન્મે છે, સમુદ્રમાં ભરતી-ઓટ કાળના નિયમ ઉપર ચાલે છે, ગર્ભ કાળે પાકે છે. યોગ્ય કાળે રાજાદિની કરેલી સેવાના મૂલ્ય અંકાય છે. કાળે કરેલી સહાય લેખે ગણાય છે, કેટલાક દેવોની મંત્ર-વિદ્યાની સાધના અમુક કાળે કરે તો

જ ફળે છે. એ જ રીતે ચૈત્યવન્દનાદિ અનુષ્ઠાનનો કાળ સાચવવાનો છે.

(૩) ઉચિત આસન.

વિધિતત્પર બનેલામાં ઉચિત આસન હોય. આસન એટલે બેઠક, દા.ત. પદ્માસન, વીરાસન વગેરે, તથા મુદ્રા, દા.ત. ચૈત્યવન્દનમાં યોગમુદ્રાદિ સાચવીને અને ડાબો ઢીંચણ જમીનને અડાડી તથા જમણો સહેજ ઊંચો રાખી બેસવાનું યોગમુદ્રા એટલે બન્ને હાથ વચમાં સહેજ પોલા જોડી આંગળીના ટેરવાં સામસામાં એક બીજાની પાછળ રાખવાં. આને અંજલિ કહેવાય. આને મુખ આગળ રાખવી, ને કોણી પેટ પર રાખવી. મુક્તાસુક્તિ મુદ્રા એટલે ‘જાવંતિ ચેઈયાઈ,’ ‘જાવંત કેવિ સાહૂ’ અને ‘જયવીયરાય’ સૂત્ર વખતે બે હાથનાં ટેરવાં સામસામા અડે એ રીતે મોતીની છીપના આકારે હાથ જોડી લલાટે રાખવા તે. જિનમુદ્રા એટલે ઊભા ઊભા હાથ નીચા લબડતા છોડી દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્ર ભાગે સ્થાપી, બે પગ વચ્ચે આગળ ચાર આંગળ ને પાછળ ચારથી ન્યૂન અંતર રાખવું તે. કાયોત્સર્ગ વખતે આ મુદ્રા રાખવી. આસન એટલે તેની ક્રિયા વખતે શાસ્ત્ર કહ્યા મુજબ ગાત્રોની વ્યવસ્થા; અને દૃષ્ટિ એકલા પ્રભુ પર સ્થાપિત થાય, એ રીતનું સંયમન, આનું નામ ઉચિત આસન, આનું પણ મહત્ત્વ છે. શું મહત્ત્વ એજ કે તે તે મુદ્રાથી તેવો તેવો વિનયાદિ ભાવ જન્મે છે. બેઠા બેઠા કાયોત્સર્ગ કરો અને ઊભા રહીને કરો, હૃદયના ભાવમાં તફાવત પડશે. કાયોત્સર્ગ બધા જ જિનમુદ્રાએ કરવા જોઈએ. વંદિતુ’સૂત્ર વીરાસને કરવાનું છે. એ આસન કરો તો જ એને યોગ્ય શુભ ભાવ આવે. માત્ર ધર્મક્રિયામાં જ નહિ પણ બીજે ય આસન કામ કરે છે, મંત્રમાં અમુક આસને બેસો તો જ મંત્ર સિદ્ધ થાય છે. રાજા વગેરની આગળ પ્રાર્થના કરવી હોય તો અમુક મુદ્રાએ જ કરવી પડે છે. સારા માણસોની સભામાં અમુક મુદ્રાએ જ બેસવું પડે છે, તો ચૈત્યવન્દનાદિ જેવી અનંત કલ્યાણકર ક્રિયામાં યોગ્ય આસન-મુદ્રા વિના કેમ ચાલી શકે ? સમજવું જોઈએ કે જ્ઞાનીઓએ એનાં વિધાન કર્યા છે તે જોઈએ જ કે આવા આવા આસન-મુદ્રાએ આ આ ક્રિયા કરાય તો જ ખરો લાભ મળે, તો જ નાની શી દેખાતી ક્રિયામાથી અચિંત્ય ઊંચા લાભ પ્રાપ્ત થાય. તે તે ધર્મને તો મોટો મહેમાન ગણી એને ઉચિત આસન-મુદ્રા પર સ્થાપિત કરવો જોઈએ. તો જ અંતરમાં એના પ્રત્યે બહુમાન છે એમ કહી શકાય.

(૪) યુક્તસ્વરતા.

વિધિપર એટલે સ્વ-પરના ધર્મને અબાધક રીતિમાં તત્પર એ માટે સુર યોગ્ય જોઈએ. દા.ત. ચૈત્યવન્દનની વિધિના ખપી બનવા માટે ચોથા નંબરમાં યુક્તસ્વરતા જરૂરી છે. બીજાના યોગને ઉપઘાત ન કરે તેવા સ્વરે બોલવું, એનું

નામ યુક્તસ્વરતા. ધર્મક્રિયા કરે તેમાં સ્વર એવો રાખે કે જે બીજાના ધર્મયોગોનો બાધક ન બને; બીજાની એની ધાર્મિક ક્રિયાના ધ્યાનમાં ખલેલ ન પડે. માણસ એમ માનતો હોય કે ‘હું અખંડ વિધિ સાચવું છું,’ પણ સ્વર યોગ્ય ન સાચવે, અને એથી બીજાનું ડહોળાતું હોય, તો તે ઉચિત વિધિમાં તત્પર કેમ કહેવાય ? ચૈત્યવન્દન શું, કે કોઈ પણ ધર્મ શું, પોતે શા માટે કરે છે ? આત્મકલ્યાણ માટે. તેમાં બીજાના આત્મકલ્યાણના માર્ગનો નાશ કરવાનું આવે ? આત્માર્થી માણસ બીજાની મિત્રતા, પ્રમોદભાવવાળો કે દયાળુ ન હોય ? બીજાના ધર્મ-ધ્યાનમાં પોતાની મર્યાદા બહારની પ્રવૃત્તિથી ભંગ પડતો હોય તો તેમ થવા દેવા જેટલો કઠોર શું વીતરાગનો ઉપાસક હોય ? ખરી વસ્તુ એ છે કે માણસને જો પોતાના શુદ્ધ ધર્મ પર બહુમાન હોય તો એની આરાધના એવી રીતે ન કરે કે એ જ ધર્મનો બીજે ભંગ થાય. ધર્મ બહુ ગમ્યો એટલે બધે ગમ્યો. માટે એની આરાધના ચારે બાજુએ ખ્યાલ રાખીને કરે. એટલે કે ઉપયોગ સહિત કરે. આંધળીયાવાળી આરાધના નહિ. સાવધાની પૂર્વક એકાગ્રતા હોય તો પોતાની ક્રિયામાં એકતાન પણ બનાય, અને એથી બીજાના ધ્યાનને ધક્કો પણ ન લાગવા દે. શાસ્ત્રકારોનો કેટલો બધો વિવેક છે કે કોઈ કહે, ‘મને ભાવ વધી ગયા છે. માટે હું જોરથી બોલું તો શું વાંધો ?’ તો એમ કહી દીધું, ‘મહાનુભાવ ! એમ બિનસાવધાન બનીશ તો તારા ય પછીના યોગો ભૂલી જઈશ. બાકી અમારો ધર્મસાધક બીજાના ધર્મનો બાધક ન હોવા જોઈએ. બીજાને ધર્મમાં ચઢાવવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પણ સ્વયં ચઢતાને અંતરાય કરવાનું કરે છે ? તો તારી કરુણા અને પ્રમોદ ક્યાં રહ્યા ? બીજા તરફ નિરપેક્ષ થવામાં એ ભૂલાય છે, ને નિજના અહંભાવ પોષાય છે. જાતે જોરથી બોલે એટલે એમજ થયું કે બીજા કરતાં આગળ આવું ! તારે ભગવાનને સંભળાવવું છે કે બીજાને ? જગતમાં તો અહંભાવ અને માનની આકાંક્ષા બહુ રાખે જ છે, પરંતુ અહીં ધર્મસ્થાનમાં ય એ લપ રાખીશ તો તારો ઉદ્ધાર ક્યાં થશે ? જગતમાં તો ભારે સ્વાર્થ રસિક બનીને બીજાના લાભલાભ ને સુખ-દુઃખ તરફ નિરપેક્ષ બને છે, પણ અહીં ધર્મસાધના વખતે ય સ્વાર્થ રસિક બનીને તેવો નિરપેક્ષ રહીશ તો પછી તારે બીજા પ્રત્યે સાપેક્ષ બની સહાનુભૂતિ દાખવવાનું અને કોમળ. ઉદાર અને પરોપકારી બનવાનું ક્યાં રહ્યું ? ત્યારે શું તું એમ સમજે છે કે ‘હું મોટા ઘાંટા પાડીને ભગવાનની ચૈત્યવન્દના ભક્તિ કરું એટલે મારું કલ્યાણ થઈ જશે. પછી ભલેને બીજાના ધર્મયોગ હણાય ?’ આવા ભ્રમમાં ન પડતો, બીજાના હિતમાર્ગ પ્રત્યે બેપરવા, જાતે માન ભૂખ્યા અને સ્વાર્થી, જાતે કઠોર અને ક્ષુદ્ર બનીને જાતનું ય કાંઈ જ ભલું નહિ થઈ શકે...’ આ ઉપદેશ ધર્મનો પાયો તૈયાર કરવા માટે છે. એ આવે તો જ ધર્મ ઉપર

ખરું બહુમાન જાગ્યું ગણાય.

કૃતજ્ઞ બનો :- ત્યારે માણસ જો કૃતજ્ઞ હોય તો ધર્મના સર્વોચ્ચ કોટિના ઉપકારને એવો સમજે, ઉપકારના ભાર નીચે જાતને એટલો દબાયેલો માને કે એને એમ થાય કે ‘અહો ! આ ધર્મના ઉપકારનો બદલો શે વળે ?’ છતાં કમમાં કમ ધર્મદાતાનો દ્રોહ ન કરું; ધર્મસાધકોના ધર્મમાં અંતરાય ન કરું; ધર્મમાં તન-મન-ધનનો શક્ય વધુ ભોગ આપું. ધર્મ આગળ જાતની વડાઈ જતી કરું...’ શું ધર્મના અનંત ઉપકારના બદલામાં આટલી ય કૃતજ્ઞતા ન સચવાય ? ને જો ઉપકારી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા નહિ, તો એનામાં ધર્મની લાયકાત શી ? કૃતજ્ઞતા હોય તો પોતાનો સ્વર યોગ્ય રાખે જેથી બીજાના ધર્મને બાધક ન બને.

ગ્રંથકાર મહર્ષિએ અહીં મુખ્યતા ચૈત્યવન્દનને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે માટે ‘યુક્તસ્વરતા’ ગુણ મૂક્યો. પરંતુ બીજી ધર્મ સાધનાઓ માટે એ સૂચક છે; ‘યુક્તપ્રવૃત્તિનું સૂચન કરે છે. કોઈ પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ હો, એ બીજાની ધર્મપ્રવૃત્તિની બાધક ન બનવી જોઈએ. દા.ત. મંદિરમાં પ્રભુના દર્શન-પૂજન એવી રીતે ઊભીને ન કરે કે જેથી બીજાને દર્શનાદિના અંતરાય થાય. દાન એવું બોલીને ન દે કે જેથી બીજાના દાનના ભાવ તૂટી જાય. ધર્મ કરતાં મુખમાંથી વેણ એવા ન કાઢે કે જેથી બીજાના ધર્મ-ઉલ્લાસ તૂટી જાય. વચન પણ તોલીને કાઢવા જોઈએ.’

ધર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા કેટલાય શુભ ભાવોની જરૂર છે. આત્માનું ઉર્ધ્વિકરણ, ઉન્નતિકરણ અનેક પ્રકારના શુભ ભાવોથી થાય છે. પરમાત્મા તરફ આકર્ષણ એ જેમ શુભ ભાવ છે, તેમ પરમાત્માના ઉપદેશ તરફ આકર્ષણ એ પણ મહાન શુભ ભાવ છે.

પોતાના આત્મામાં વિવિધ અશુભ ભાવો છે. એની ઔષધિ તરીકે વિવિધ શુભ ભાવો જોઈએ. એક માણસમાં નિર્દયતા, જૂઠ, અનીતિ, દુરાચાર વગેરે અનેક અશુભ ભાવો છે, ને એ કહે કે ‘હું તો એકલી દયાથી તરીશ !’ તો એ કેમ બને ? ભલે એ ત્યાં દયાળુ થયો, પણ પછી પેલી જૂઠ બોલવાની વૃત્તિ કેવી રીતે જશે ? એમ કદાચ ભલે સતત સત્યવાદી થઈ રહ્યો, પણ અનીતિની વૃત્તિ શી રીતે હટે ? ત્યારે એ બધા હટ્યા વિના મોક્ષ ક્યાં થાય એવો છે ? તો જેમ અનેક પ્રકારની પાપ વૃત્તિઓ છે, એમ એને નિવારવા શુભ વૃત્તિઓ અનેક પ્રકારની જોઈએ. જાતની ચૈત્યવન્દન ભક્તિ એકલી ન ચાલે. સાથે બીજાના ચૈત્યવન્દન પ્રત્યે લાગણી જોઈએ. પરમાત્માનું આકર્ષણ જગતના મોહાંધ સ્નેહીઓનું આકર્ષણ મિટાવે છે; પણ જો સાથે બીજી વિકથાઓ ઘણી ગમતી હોય તો એની સામે પરમાત્માની વાણીનો પણ રસ ઊભો કરે તો પેલો રસ ખૂટે ! મોહાંધ સ્નેહીઓને પાપની

સગવડ કરી આપવામાં ખૂબ રસ હોય, તે રસ ક્યારે તૂટે ? ગુરુની સેવાનો રસ ઊભો કરે તો ! જિનવાણીનો રસ હોય ને શુભ ભાવો ઊભા થાય તો પૈસાનો રસ તૂટે ! એક શુભ ભાવથી અનેક અશુભ ભાવોને હટાવી દેવાની આપણામાં શક્તિ ખરી કે નહિ ? ના, એ માટે પ્રમોદભાવના જોઈએ. બાલ અવસ્થામાં જુદા જુદા દોષને ટાળવા માટે જુદા જુદા ઔષધ જોઈએ. જ્ઞાની કહે છે, ‘ધર્મ કર, અવશ્ય કર, પણ મૈત્રી ખૂબ રાખ, બીજા પ્રત્યે વાત્સલ્ય વિકસાવ. તો એના ધર્મયોગ તોડવાનું અટકશે.’ ગુણાનુરાગ ખૂબ રાખશે તો ઈર્ષ્યા મિટશે. ગુણનો અનુરાગ જોઈએ. જ્યાં સારું દેખાય ત્યાં પ્રેમ ઉભરાય ! અધિક સુખી, અધિક ગુણીયલ, અધિક ધર્મી જુએ ત્યાં પ્રેમથી આકર્ષાય ! જેટલા ક્ષેત્રોમાં ઈર્ષ્યાની કુટેવ હોય તેટલા ક્ષેત્રમાં પ્રેમ જોઈએ. મનને એમ થવું જોઈએ કે ‘જગતમાં ગુણ વધવા જ જોઈએ. તો પછી જ્યાં ક્યાંય ગુણ દેખાય ત્યાં ઉલ્લાસ-રાજીપો કેમ ન કરું ? ઈર્ષ્યા અસહિષ્ણુતા કરું જ શા માટે ?’

શુભભાવો અનેક જોઈએ, અશુભ ભાવો અનેક છે, માટે જ એને ટાળવા જ્ઞાનીઓએ અનેક શુભ ક્રિયાઓ અને અનેક શુભ ભાવો કર્તવ્ય ફરમાવ્યા છે. સાધનાના દરેક ક્ષેત્રમાં આ મર્યાદા, કે અમુક ક્રિયાનો આટલો સમય, ને અમુક ક્રિયાનો આટલો સમય, એમ બધી ક્રિયા-વિધિ સાચવો તો સંગીન ઉન્નતિ થાય ! એકલી દાળ, એકલા ભાત, એકલી રોટલી ખાવાથી ચાલે છે ? ના, ત્યાં બધું જોઈએ છે. તો શુભ ભાવ બધા જોઈએ. એકલી તાવની, ખાસીની, શરદીની દવાથી ચાલે છે ? ના, ત્યાં તો વૈદ્ય-દાકતરને ફરી ફરી કહે છે, ‘જુઓ મને તાવ છે, શરદી છે, ખાંસી છે, પેટ પણ દુઃખે છે, તો બધી દવાઓ નાખી આપજો.’

ક્રિયામાં એકાગ્ર થવાનું જરૂરી છે, તેવી રીતે સાવધાન બનવું જરૂરી છે. જિનકલ્પી મુનિઓ એકાગ્ર ધ્યાનમાં હોય, છતાં ઘણા સાવધાન હોય છે. ધ્યાનમાં આટલો સમય ગયો, આટલો ગયો, એ એમને ખબર હોય છે. એ ધારાએ જ એમનું કામ ચાલતું હોય છે. એમ પરમાત્માનું ચૈત્યવન્દન, અરે ! કોઈ પણ ધર્મક્રિયા એ રીતે ચાલવી જોઈએ; એ સાવધાની સાથે કે બીજાના ધર્મ યોગો ટકરાય નહિ. પોતાનામાં ભક્તિરસનો શુભ ભાવ વધે, એમ બીજાની પ્રત્યેનો સાપેક્ષભાવ, સહાનુભૂતિ, ગુણાનુરાગ, ઉદારતા વગેરે શુભ ભાવો વધે એવી સાવધાની પણ જોઈએ. સાવધાની સહિત પોતાની સ્થિતિ અનુસાર શક્ય અધિકાધિક શુભ ભાવોમાં ચઢતો જાય તો આત્માના અનેક પ્રકારના અશુભ ભાવો તૂટતા આવે. કોઈ કહે, ‘પહેલાં એક અશુભ ભાવ તોડું પછી બીજા તોડીશ’ તો ? ના, એક તોડતી વખતે બીજા અશુભ ભાવો ઊભા રાખીશ તો જાણી જોઈને તેમ

કરવામાં અશુભ ભાવો વધુ દૃઢ બનશે, જે કદાચ અત્યારે જ અથવા અવસરે અનંતાનુબંધીની કોટિના કષાયો અર્થાત્ ઉપાદેય માનેલા કષાયો પોષવાથી ધર્મ સ્થાનમાંથી જ ભ્રષ્ટ કરી દેશે, પછી એને તોડવાની બુદ્ધિ જ ક્યાંથી થશે ? બીજાના સ્વરને તોડી નાંખે એવો પોતાનો સ્વર ન જોઈએ. કેમકે પોતે જે આ ચૈત્યવન્દન કરે છે તે બહુમાનથી કરે છે; ને ચૈત્યવન્દન પર બહુમાન એટલે પછી ચાહ્ય પોતાનું ચૈત્યવન્દન હોય કે બીજાનું.

બીજાના ચારિત્ર ઉપર પ્રેમ ન હોય તો પોતાના ચારિત્ર પર સાચો પ્રેમ નથી ! ચારિત્રનો પ્રેમ એનું નામ કે અચારિત્ર એ કસાઈ કરતાં પણ અનંતગણું ભયંકર લાગે ! ‘કસાઈ તો એક જીવનનો નાશ કરે છે, જ્યારે અચારિત્ર, અસંયમ અનેક જીવનોનો ઘાત કરે છે. એમાંથી બચાવનાર સંયમ અહો ! જોવા ક્યાં મળે ?’ આ ખ્યાલ હોય પછી બીજે સંયમ દેખતાં પ્રેમ ઊભરાઈ જ જાય ! એના સંયમમાં સહાયક બનાય, બાધક નહિ. એમ ચૈત્યવન્દન પર પ્રેમ હોય તો એના ભક્ત બીજા અનેક બને એ ભાવના સહેજે રહે. જેમ દિકરા પર ઉછળતો પ્રેમ હોય છે તો એના ભક્ત, એને માન આપનારા ઘણા વધે એ શું ન ગમે ? શું બીજા દ્વારા કરાતી એની ભક્તિ ટકરાય એવું કરે ? ને એવું કરે તો દિકરા પ્રત્યે પ્રેમ શાનો ? એમ પોતાના મોટા અવાજથી બીજાનું ચૈત્યવન્દન, બીજાની ધર્મક્રિયા હણાય તો ચૈત્યવન્દન આદિ પર પ્રેમ ક્યાં રહ્યો ? ઊલટું એમ થવું જોઈએ કે ‘આ જીવ બળતા સંસારમાંથી નીકળી ચૈત્યવન્દન કરવા આવ્યો, કેવોક ભાગ્યશાળી ! મને ગમતા ચૈત્યવન્દનને આવકારવા આવ્યો, કેવું સરસ !’ આવી આવી ભાવના અને સદ્વૃત્તિ રહે, પછી એની ધર્મક્રિયાને બાધ પહોંચે એવું ન કરવાની સાવધાની રાખે; સમજે કે બીજાને ધર્મમાં બાધ કરવાથી પોતાને અંતરાય કર્મ ઊભાં થાય છે. સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ બીજાને અંતરાય કરતાં પહેલાં એ વિચારવું જોઈએ છે કે ‘શું મને કે શું બીજાને સંસારના યોગ જ્યારે અનંત સંસારમાં ઉતારે છે, ત્યારે ધર્મયોગ તારે છે.’ ‘એવા કલ્યાણ ધર્મયોગનો ઘાત કેમ કરાય ?’ આ બધું વિચારીએ તો યોગ્ય જ લાગે કે વિધિત્પર બનવા માટે યુક્ત સ્વર જોઈએ જ.

ધર્મયોગ વધારવો હોય તો ત્યાંસુધી વધારી શકાય છે કે એક સૂત્ર બોલાઈ ગયું એટલે એને તદ્દન પડતું મૂક્યું એમ નહિ, કિન્તુ પછીના સૂત્ર વખતે એની સંકલના રહે. આ આખા સૂત્રમાં એક પદની પછી એનો બીજા પદમાં શું સંબંધ છે તે પદે પદે બતાવવાના છે. દા.ત. ‘અરિહંતાણં’ પદ પછી કહ્યું કે અર્હત્ સંપત્તિથી અર્હત્ છે, એ બતાવવા ‘ભગવંતાણં’ પદ કહે છે.

આવી સંકલના સ્તવનમાં પણ ચાલે; અર્થાત્ પ્રત્યેક ગાથાની બીજી ગાથા

સાથે સંકલના કરાય. એકેક ગાથા બોલાતી જાય એ જેમ ધ્યાન રાખીને બોલવાની, ખ્યાલમાં રહે કે હું બોલી રહ્યો છું એનો આ ભાવ છે, તેમ એ ગાથા પૂરી થતાં એની પછીની ગાથા સાથે એનો સંબંધ જોડે દા.ત. બોલ્યા કે, ‘કરુણાસાગર કરુણાનાગર, કાયા કંચનવાન; ધોરી લંછન પાઉલે કાંઈ, ધનુપ પાંચશે માન;’- એટલે, ‘પ્રભુ ! તમે ઠેઠ પૂર્વના ત્રીજા ભવે કરુણાના સમુદ્ર અને કરુણાની ખાણ બન્યા છો, તો તમને ચરણે વૃષભ લાંછનવાળી અને પાંચસે ધનુષની ઊંચી તથા વિશ્વમાં અદ્ભુત અનુપમ કંચનવર્ણી કાયા મળી છે.’ આ એક જ ગાથાના પૂર્વાર્દ્ધ ઉત્તરાર્દ્ધમાં સંબંધ જોડ્યો. પછી, ‘ત્રિગટે બેસી ધર્મ કહેતા...’ ગાથાને જોડતાં ‘માટે જ ત્રણ ગઢ પર ધર્મ કહેતા તમને જગત નીચે બેસી સાંભળે છે...’

આમ અર્થની સંકલનાના ઉપયોગથી ચિત્ત પરોવેલું રાખવાથી સ્તવનમાં એકાગ્રતા-તન્મયતા બહુ રહે છે ! ઊંચી વિધિ સચવાય છે ! ઊંચા ભાવોલ્લાસ અને ઉચ્ચ ભક્તિ પ્રગટે છે ! એવું સૂત્રમાં સંકલનબદ્ધ ઉપયોગ રાખવાથી અપૂર્વ સંવેગ-વૃદ્ધિ ને અદ્ભુત તન્મયતા થાય છે. એ કરાવવા માટે જ સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં મહાપુરુષો સૂત્રો, પદો અને ગાથાઓની વચમાં પણ સંબંધ જોડી આપે છે. સંકલના કરી આપે છે, કે આના પછી આ કેમ કહ્યું ? આજ લલિતવિસ્તરામાં જોશો કે ‘નમોત્યુણં’ સૂત્રના પદે પદે પૂર્વના પદની સાથે સંકલના કરી બતાવશે. સંપદાએ સંપદાએ પૂર્વની સંપદાનો સંબંધ જોડી બતાવશે. શી જરૂરીઆત ભાઈ આની ? એજ કે ક્રિયાસાધકનો ઉપયોગ સંકલનાબદ્ધ થઈને તન્મય, તલ્લીન ચાલે. સાધના કોને કહેવાય ? અનાજ દળવા બેસે અને મુઠો નાખીને શરૂ તો કરે, પણ પછી મુઠીઓ આજુબાજુ કે બીજી બીજી ઘંટીઓમાં ફેંકે ને આ ઘંટી ફેરવવી ચાલુ રાખે, તો લોટ ભેગો થાય ? ના, એ તો દરેક મુઠીઓ એકેકની પાછળ આ ઘંટીમાં જ નાખવી પડે ! તેમ પ્રત્યેક પદ, પ્રત્યેક ગાથાને સંકલનાબદ્ધ એક જ ચિત્તોપયોગની ધારામાં મૂકવા જોઈએ.

દા.ત. નમસ્કાર સૂત્રમાં ‘નમો અરિહંતાણં’ પછી ‘નમો સિદ્ધાણં’ પદ, પછી ‘નમો લોએ સવ્વસાહુણં’ પદ-એમાં શી સંકલના ? એ જ કે વિશ્વના તત્ત્વો અને મોક્ષમાર્ગનો મૂળ પ્રકાશ કરનાર અરિહંત છે. પછી એ પ્રકાશ ઝીલીને કૃતકૃત્ય થનારા સિદ્ધ છે. પછી એ પ્રકાશનો અને કૃતકૃત્ય થવાનો પ્રચાર કરનારા આચાર્ય છે. એ પ્રચારમાં સહાયક ઉપાધ્યાય છે એવો પ્રચાર અને સહાયના આલંબને સાધના કરનારા સાધુ છે. આ રીતે સંકલન કરવા સાથે સૂત્ર પાઠ અર્થ ઉપયોગ જોઈએ. એવો પાઠોપયોગ સતત હોવો એટલે એકેક લીટી છૂટી પાડીને વચમાં ચિત્ત-ઉપયોગ તૂટે નહિ એ રીતે અખંડ ધારાએ ચાલવો જોઈએ. ઉપયોગે ધર્મ છે.

ક્રિયામાં સૂત્રાર્થ પર ચિત્તનો જેટલો ઉપયોગ તેટલો ધર્મ. ઉપયોગ વિનાની ક્રિયામાં તો જો દુષ્ટ આશય ન હોય તો શુભ અભ્યાસ પડ્યો એટલો જ લાભ; પરંતુ શુભ અધ્યવસાય અને ઉત્તરોત્તર આત્મ-વિશુદ્ધિનો મહાલાભ તો શુદ્ધ ઉપયોગથી જ મળે. પ્રશ્ન થાય કે,

પ્ર.- ઉપયોગ અને ધર્મને શો સંબંધ ?

ઉ.- ધર્મ એટલે સ્વભાવ. દુષ્ટનો શું ધર્મ ? બીજાને પજવવાનો. આકાશનો ધર્મ અવકાશ આપવાનો. તેમ આત્માનો ધર્મ ઉપયોગ. માટે ઉપયોગ એ ધર્મ. શુદ્ધ ઉપયોગથી આત્મા શુદ્ધ બનતો આવે, અને ધર્મનું કાર્ય શુદ્ધ બનાવવાનું છે. માટે શુદ્ધ ઉપયોગ એ ધર્મ. ત્યાં સૂત્ર-પાઠ પર શુદ્ધ ઉપયોગ ચાલે તો ધર્મ.

શુદ્ધ ઉપયોગ જાળવવા માટે જોડાક્ષર બરાબર બોલાવો જોઈએ. જોડાક્ષર હોય ને અડધો અક્ષર ખાઈ જાઓ એ ન ચાલે. એમાં અર્થનો અનર્થ થાય ! ‘સવ્વને’ બદલે ‘સવપાવપ્પણાસણો’ બોલો તો અર્થ ‘શબના મડદાનો પાપ નાશ કરનારો’ એવો થાય. ‘સવ્વન્નૂણં’ ને બદલે ‘સવ્વન્નૂણં’ એમ ‘ન્’ ઓછો બોલો તો અર્થ ભગવાન સર્વથી ન્યૂન એવો થાય. માટે ‘સવ્વન્નૂણં’ બોલવું જોઈએ. સવ્વન્નૂ એટલે સર્વજ્ઞ. એમને. એમ અડધાનો આખો અક્ષર બોલો તો પણ અનર્થ ! ‘તમ-ધમ્મચકવટ્ટી’ નો અર્થ ‘તે અધર્મ ચકવર્તીને’ એવો થાય. બોલવું જોઈએ “તં ધમ્મચક્કવટ્ટી” એટલે તે ‘ધર્મ ચકવર્તીને’ એવો અર્થ નીકળે. હવે જો આવી અશુદ્ધિ સાથે સ્તુતિ કરી, તો એ સ્તુતિ થઈ કે વિટંબણા ?

માટે પાઠોપયોગ એટલે દીર્ઘ તો દીર્ઘ બોલવાનું, જોડાક્ષર ત્યાં જોડાક્ષર બોલવાનો તેમ, જ્યાં ભાર આવવાનો હોય ત્યાં ભાર આપવો જોઈએ; કેમકે જે ભાવ પ્રદર્શિત કરવો હોય, તે એના યોગ્ય શબ્દો પર ભાર મૂકો તો પ્રદર્શિત થાય. દા.ત. જ્યાં ક્રિયા એકની એક જ છે, પણ કર્મ અનેક છે, ત્યાં કર્મપદ પર ભાર મૂકવો જોઈએ. અથવા જ્યાં વિશેષણ એકનું એક છે, પણ વિશેષ્ય અનેક છે ત્યાં વિશેષ્ય પર ભાર જોઈએ ! જ્યાં કર્મ કે વિશેષ્ય એકનું એક છે પણ ક્રિયા કે વિશેષણ અનેક છે. તો ક્રિયા કે વિશેષણ પર ભાર મૂકવો પડે. દા.ત. નમસ્કાર સૂત્રમાં પાંચેય પદોમાં ‘નમો’ ક્રિયા એકની એક છે, અને એ ક્રિયાના કર્મ તરીકે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય વગેરે અનેક છે, તો ત્યાં કર્મપદ ‘અરિહંતાણં, સિદ્ધાણં...’ એના પર ભાર મૂકવો પડે. ‘નમો અરિહંતાણં,’ ‘નમો સિદ્ધાણં,’ ‘નમો આચરિયાણં...’ એ રીતે એવી રીતે વિશેષણો જ્યાં એક સરખા સંખ્યાવાચક આવે છે, ત્યાં વિશેષ્ય પદ પર ભાર. દા.ત. ‘તિણ્હં ગુન્તીણં, ચઉણ્હં કસાયાણં, પંચણ્હં મણુવ્વયાણં...’ એ રીતે ભાર મૂકાય; પણ નહિ કે તિણ્હં, ચઉણ્હં એમ વિશેષણભૂત ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૮૭

સંખ્યા પદ પર ભાર.

ઉચ્ચારણ શુદ્ધ કરે, જોડાક્ષર, અનુસ્વાર, ભાર વગેરે સાચવીને કરે અને અર્થ પર લક્ષ આપે છતાં અધુરું હોય ! શું અધુરું હોય ? ‘તલ્લેસ્સે’ ન હોય, તો ય ન ચાલે, જે બોલે છે તેના ભાવને અનુરૂપ શુભલેશ્યા દિલમાં પ્રગટ થવી જોઈએ. દા.ત. પૂજા ભણાવો છો ને ?

‘પ્રભુ તુજ શાસન અતિ ભલું !’

આનો ભાવ એ છે કે જિનશાસન અતિ હિતકર છે, એના દાતા પરમાત્માનો અનંત ઉપકાર છે. તો એને યોગ્ય લેશ્યા એના પ્રત્યે મહાન આભાર-બુદ્ધિ અને ઉછળતા અપૂર્વ હર્ષની થવી જોઈએ. એવી લેશ્યા સાથેનો ચિત્તોપયોગ સચોટ ઉપયોગ બની શકે. એવી રીતે એક પૂજા એવી આવે છે કે

‘શીતલ નહિ છાયા રે આ સંસારની !

કુડી છે માયા રે આ સંસારની.’

આનો ભાવ સંસારની છાયા લ્હાય બળતી અને જૂઠી છે. તો એને યોગ્ય લેશ્યા, સંસારની અશીતલતાના હિસાબે મહાન નિરાશા, મહાસંતાપ અને આકુળ-વ્યાકુળતાની, તથા સંસારની જુઠાઈને હિસાબે અવિશ્વાસની, કંપનની લેશ્યા જોઈએ. એમ પ્રભુને વિનંતિનું સૂત્ર કે સ્તવન આદિ હોય, દા.ત. ‘જયવીરરાય’ માં લેશ્યા ગદ્ગદ ભાવે આજીજી કરવાને છાજતી જોઈએ, સૂત્ર કે સ્તવનના પદોનું ઉચ્ચારણ એવી એવી લેશ્યા સહિતનું હોય તો પાઠોપયોગ અદ્ભુત ભાવભર્યો થાય.

ભાવ અનુષ્ઠાનના ૬ સાધન :-

ઉપયોગ ભાવવાહી એ બળવાન બની ભાવ-અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય, એ માટે શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં છ વસ્તુની આવશ્યકતા કહી છે. ત્યાં આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ)ની ક્રિયાને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે ‘(૧) તચ્ચિત્તે, (૨) તમ્મણે, (૩) તલ્લેસ્સે, (૪) તદ્દજ્ઞવસાણડ્ઝ્ઞવસિણ, (૫) તદ્દ્વોવત્તે, (૬) તદ્દપ્પિઅકરણે.’ આમાં પહેલું ‘તચ્ચિત્ત’ એટલે તેનો સામાન્ય ઉપયોગ અર્થાત્ તે તે સૂત્રનો સામુહિક ખ્યાલ થવો જોઈએ કે હું આ સૂત્ર બોલું છું, (૨) ‘તમ્મન’ એટલે વિશેષ ઉપયોગ, પ્રત્યેક પદવાર ખ્યાલ. (૩) ‘તલ્લેસ’ એટલે ઉપર કહી આવ્યા તેમ સૂત્રનો જેવો ભાવ તેને અનુરૂપ મનની લેશ્યા ઉછળવી જોઈએ. (૪) ચોથું આત્મામાં સૂત્રના અર્થને અનરૂપ શુભ અધ્યવસાયની પરિણતિ જોઈએ, આ બંનેમાં તેને યોગ્ય તન્મય થવાનું છે. દા.ત. ઈરિયાવહિયા સૂત્ર એટલે જતાં-આવતાં વગેરેમાં થયેલી જીવહિંસાનો મિથ્યા-દુષ્કૃત દેવાનું સૂત્ર છે. તો એ બોલતાં લેશ્યા અને ભાવ તરીકે જાણે જ્ઞાનીની કોર્ટમાં પોતે ખૂની તરીકે ગુનાના ઈકરાર કરી પશ્ચાત્તાપ કરવા ઊભો ૮૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ભાવ અનુષ્ઠાનના ૬ સાધન” (ભાગ-૩૦)

થયો છે, એ ભાવ જોઈએ. એવું ખૂની કેવા હૃદયે, કેવી મુદ્રાએ અને કેવા ગદ્ગદ શબ્દોમાં કરે ? ‘વંદિતુસૂત્ર’, ‘દૈવસિંહાં આલોઉ’ સૂત્ર વગેરે ગુનાના ભાવે, ઈકરાર અને પશ્ચાત્તાપના ભાવ પૂર્વક બોલાય. વિશુદ્ધ ભાવે ઈકરાર કરવામાં આવે તો એના લાભ અપરંપાર ! કેઈ કર્મના બંધન તૂટે ! અને કેઈ મલિન વૃત્તિઓ અને કુસંસ્કારો મોળા પડે ! પણ ઈકરાર કેવી રીતે કરે ? ખરેખર મહાભૂલ સમજીને અને ગદ્ગદ થઈને કરવો જોઈએ.

(૫) તદ્દર્થોપયોગ.

લેશ્યા અને ભાવ પણ એકલા ન ચાલે. સાથે સૂત્રના અર્થ પર, અર્થાત્ તેના શબ્દે શબ્દના, વાક્યના અને મહાવાક્યના અર્થ પર બરાબર મનનો ઉપયોગ રાખવાનો; અર્થ એટલે કે અભિધેય પદાર્થ યાને સૂત્ર કહેવાની વસ્તુ પર લક્ષ જોઈએ. જાગતો અખંડ ખ્યાલ જોઈએ. તેથી ઉચ્ચારણમાં આમ તો અક્ષર બધા બોલાતા હોય, છતાં પદચ્છેદમાં ગોટાળો ન થાય, અને જ્યાં ભાર આપવાનો હોય ત્યાં ભાર અપાય, એ રીતે બોલવાનું જોઈએ. દા.ત. ‘કારાવણે અ કરણે, પરિક્કમ્મે દેસિંહાં સવ્વં’ એ સૂત્ર બોલતાં જો ‘અ’ પદ ને પછીના ‘કરણે’ સાથે બોલે તો ઉચ્ચારણ ‘અકરણે’ થાય. પછી સૂત્રનો અર્થ થાય ‘પાપ ન કરવામાં જે દોષ લાગ્યો હોય તેનાથી હું પ્રતિક્રમું છું,’-આ કેવો ઊંધો અર્થ થયો ! કહેવું તો એ છે કે ‘પાપ કરવામાં જે દોષ લાગ્યો હોય...’ તો ગોટાળો કેમ થયો ? ‘અ’ સાથે લીધો માટે. ખરી રીતે ‘અ’ ને પૂર્વના ‘કારાવણે’ શબ્દની પછી બોલી, જરાક અટકી પછી ‘કરણે’ શબ્દ છૂટો પડે એમ બોલવું જોઈએ. ‘કારાવણે અ, કરણે’ આમાં ‘અ’ એટલે ‘ચ’ એટલે ‘અને’ અર્થ થાય, ‘કરાવ્યું’ હોય અને કર્યું હોય તેમાં લાગેલાં દૈવસિક દોષથી પ્રતિક્રમું છું (પાછો હટું છું) પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું.’ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર બોર્ડ માર્યું હોય ‘આગલ ગાડી છે’ પણ વાંચનાર અને જો વાંચે ‘આગ લગાડી છે’ તો કેવો અનર્થ થાય ? એવી રીતે પદોનો અયોગ્ય વિભાગ કરવામાં અનર્થ થાય છે; માટે યોગ્ય પદચ્છેદ પર ધ્યાન રાખવાનું. એની સાથે અમુક પદ પર ભાર મૂકવામાં ય ધ્યાન રાખવાનું દા.ત. ‘જેણ ન નિદ્ધંધસં કુણઈ’ બોલવામાં ‘નિદ્ધંધસં’ પર ભાર મૂકાય તો અર્થ એવો ભાસે કે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને અલ્પ પાપ બંધ એટલા માટે કે એ નિર્ધ્વંસપણે પાપ કરે છે. આ કેવો અનર્થ ? ખરી રીતે ‘જેણ ન’ બોલતાં ‘ન’ પર ભાર મૂકવો જોઈએ. અર્થમાં પણ એમજ ભાર મૂકી બોલીએ છીએ દા.ત. ‘કારણ કે એ નિર્ધ્વંસપણે પાપ નથી કરતો.’ પદેપદના અર્થ પર ચિત્તનો ઉપયોગ હોય તો ઉચ્ચારણ યોગ્ય થાય.

અહીં પદનો અર્થ એટલે શું, એ વસ્તુ સમજવાની છે. ‘અર્થ’ એટલે માત્ર ભાષાંતર નહિ; દા.ત. ‘નમો અરિહંતાણ’ પદનો અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં કર્યો કે ‘હું અરિહંતોને નમું છું.’ આ તો માત્ર ભાષાંતર થયું. ‘યોગવિંશિકા’ની ટીકામાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ‘સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન, નિરાલંબન-એ પાંચ યોગોનો અર્થ બતાવતાં ‘અર્થ’ નો અર્થ કર્યો કે ‘પદની અભિધેય વસ્તુ;’ અર્થાત્ પદથી જે વસ્તુ કહેવી છે તેને અર્થ કહેવાય. દા.ત. ‘નમો અરિહંતાણ’ પદથી સમવસરણમાં બિરાજમાન અને અષ્ટ પ્રાતિહાર્યની પૂજાના પાત્ર એવા અનેક અરિહંતદેવોને નમસ્કાર કરવાની વસ્તુ લેવાની છે, એના પર ચિત્તનો ઉપયોગ જોઈએ. અર્થાત્ નજર સામે જાણે અનેક અરિહંત પ્રભુ દેખાય અને આપણે નમતા હોઈએ એવો ભાસ થાય. આનું નામ ‘અર્થ’ નો ઉપયોગ. ઉપર કહ્યા તે ‘સ્થાન, વર્ણ, અર્થ...’ વગેરે પાંચ યોગોમાં ચિત્તનો મુખ્ય ઉપયોગ ‘અર્થ’ પર અર્થાત્ પદે કહેલી વસ્તુ પર રાખવાનો છે. ‘સ્થાન’ અને ‘વર્ણ’ પર ઉપયોગ તો માત્ર યોગ્ય આસનમુદ્રા રાખવા અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવા પૂરતો છે. ‘આલંબન પર ઉપયોગ માત્ર પ્રતિમાજી આદિ આલંબન પર દષ્ટિ કેન્દ્રિત રાખવા પૂરતો છે. ‘નિરાલંબન’ યોગમાં તો ઊંચી ધ્યેય-ધ્યાન-ધ્યાતાની અભેદ અવસ્થા છે. એટલે અર્થ પર ચિત્તનો મુખ્ય ઉપયોગ રાખવાનો છે, ને તે પદની વાચ્ય વસ્તુ અંગે સમજવો. જ્યારે દરેક સૂત્ર અને દરેક પદની વસ્તુ પર ઉપયોગ જાગ્રત થઈ જાય, એ વસ્તુ જાણે નજર સામે તરવરતી થઈ જાય. દા.ત. ‘સકલતીર્થ વન્દુ કરજોડ’ સૂત્રની વસ્તુમાં દેવલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાલ ત્રણેયના જિનમંદિરો નજર સામે તરવરતા દેખાય, ત્યારે આત્મા એમાં તન્મય બને એ સહજ છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૫, તા. ૮-૩-૧૯૫૮

(૫) પાઠોપયોગ.

વિધિ-તત્પર બનવા માટે જે ધર્મક્રિયા કરે, એનો સૂત્રપાઠ બોલવામાં અખંડ ઉપયોગ જોઈએ. સૂત્રમાં ચિત્તને સ્ખલના વિના પરોવી રાખવું જોઈએ. સૂત્રમાં ઉપયોગ કહ્યો એટલે અર્થમાં ઉપયોગ સમજી લેવાનો. સૂત્ર-અર્થ બંને પર લક્ષ જોઈએ. સૂત્ર બોલવામાં બરાબર ચાલતું હોય પણ ચિત્ત શૂન્ય હોય અગર બીજે જ ગયું હોય તો એ વિધિ-તત્પરતા ન કહેવાય.

પ્ર.- ચિત્ત તો એક સમયે એક જ પર રહી શકે ને ? તો અર્થ પર રાખે તો સૂત્ર પર ક્યાંથી રહી શકે ?

ઉ.- વાત સાચી છે એક જ પર રહી શકે. પરંતુ સમય એટલો બધો સૂક્ષ્મ કાળ છે કે સૂત્ર-ઉપયોગના સમયમાંથી અર્થ-ઉપયોગ પર ચિત્ત જાય ત્યાં કાળભેદ સમજાતો નથી. બંને ઉપયોગ એક સાથે ચાલતા લાગે છે; જેમ, શેરડી ચાવતાં એને જોવાનો ઉપયોગ, એના રસનો ઉપયોગ, એના અવાજનો ઉપયોગ, એની ગંધનો ઉપયોગ એક સાથે ચાલતા લાગે છે ને ? માત્ર, ઉપયોગની સાવધાની જોઈએ.

બીજી વાત એ છે કે સૂત્રના અર્થ સૂત્ર બોલવા સાથે સ્ફૂરે, સૂત્ર બોલતાં જ અર્થનું જાણે સામે ચિત્ર ખડું થાય એવો અભ્યાસ જોઈએ. ‘અર્થ’ નો અર્થ માત્ર શાબ્દિક બીજી આપણી ચાલુ ભાષાનો શબ્દ આવ્યો. અર્થ શું આવ્યો ? અર્થ એટલે પદાર્થ, હુબહુ વસ્તુ. ‘નમો અરિહંતાણં’ સૂત્ર ઉચ્ચારતાં સામે જાણે અરિહંત દેખાય અને આપણે નમીએ છીએ એવો ભાસ થાય, એ અર્થ કહેવાય. આના અભ્યાસથી સૂત્રના ઉપયોગની સાથે જ અર્થ વસ્તુ ખ્યાલમાં આવે છે.

એટલું જ નહિ, પણ અર્થના તન્મય ઉપયોગનો અભ્યાસ વધારવો હોય તો ત્યાંસુધી વધારી શકાય છે કે એક સૂત્ર બોલાઈ ગયું એટલે એને તદ્દન પડતું મૂક્યું એમ નહિ, કિન્તુ પછીના સૂત્ર વખતે એની સંકલના રહે. આ આખા સૂત્રમાં એક પદની પછી એનો બીજા પદમાં શું સંબંધ છે તે પદે પદે બતાવવાના છે. દા.ત. ‘અરિહંતાણં’ પદ પછી કહ્યું કે ‘અર્હત્ કંઈ સંપત્તિથી અર્હત્ છે, એ બતાવવા ‘ભગવંતાણં’ પદ કહે છે.’

(૬) ‘તદર્પિતકરણે’ એટલે ક્રિયાના ઉપકરણ બરાબર રાખવા જોઈએ, ને તેનો બરાબર ઉપયોગ કરવો જોઈએ દા.ત. પ્રભુભક્તિમાં ખેસ (ઉત્તરાસંગ) રાખવો જોઈએ; ને બરાબર વિનયસૂચક પરિધાન કરવા સાથે આઠ પડથી મુખ બાંધવા તથા જમીન પૂંજી જીવરક્ષા કરવામાં વાપરવો જોઈએ. સામાયિક-પ્રતિક્રમણમાં ચરવળો (ઊનનું રજોહરણ) રાખવો જોઈએ, ને તે ઉઠતા-બેસતાં પૂંજવામાં બરાબર વાપરવો જોઈએ.

આ રીતે ક્રિયામાં પાઠોપયોગ અર્થાત્ સૂત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ, અર્થનું લક્ષ તથા ભાવ, આદિનું લક્ષ રખાય તો કહેવાય કે વિધિમાં તત્પરતા છે.

(૩) ઉચિતવૃત્તિના પાંચ લક્ષણ

(૧) લોકપ્રિય :-

ધર્મનો અધિકારી બનવા માટે ઉચિતવૃત્તિ છે કે નહિ તે તપાસવા પહેલું એ જોવું, કે એ લોકપ્રિય છે ને ? લોકોને એ વલ્લભ લાગતો હોય, એવું તો બને કે જો એ યોગ્ય જીવનચર્યા વહન કરતો હોય. દરેક પ્રસંગમાં એનું વિવેકી સંભાષણ,

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૯૧

એનો વિવેકી વ્યવહાર, એની શુદ્ધ લેવડ-દેવડ, વગેરે બધું જ ઉચિત હોય. એનું જે સ્થાન હોય, કુટુંબી તરીકેનું તથા સમાજની જવાબદારી વગેરેનું. એને એ બરાબર અદા કરતો હોય; પત્નીને સંભાળે ને માતાને નહિ, કે મિત્રને સાચવે ને ભાઈની ખબર પણ ન લે. એવું નહિ. બધા સંબંધ ઉચિત રીતે સાચવે, સેવે. કોઈનો પાડોશી હોય તો એના પ્રત્યે પણ. ભલે પોતે શ્રીમંત હોય છતાં ખામોશ અને નમ્ર ભાષા, તેમજ અવસરોચિત સહાય, સહકાર વગેરે બરાબર યોગ્ય વર્તાવ રાખે. જો આવું વ્યાપક ઔચિત્ય હોય તો એનામાં લોકપ્રિયતા આવી જ જાય. બહાર લોકને એના તરફ અપ્રીતિ કરવાનું કે એનું ઘસાતું બોલવાનું ન રહે. તેથી લોકપ્રિયતા મપાય. આ લોકપ્રિયતા ધન-માલ પર નિર્ભર નથી. લોકપ્રિય એટલે લોકના દિલમાં વસી ગયો હોય, ક્યાંય ખાનગી ખૂણામાં પણ એનું ઘસાતું ન બોલતા હોય, પીઠ પાછળ પણ નિંદા ન કરતા હોય, દિલમાં અરુચિ ન ધરાવતા હોય ! સાચી લોકપ્રિયતા આનું નામ છે. આજે તો સગી પત્ની કે પતિ જેવા કુટુંબી પણ ઘસાતું બોલતા દેખાય છે. જીવન તો એવું યોગ્ય જોઈએ કે લોકોને વિરુદ્ધ બોલવાનું મળે જ નહિ ! પાડોશી સાથે ઉચિત વર્તે પણ ઘરમાં બગાડે, તો પણ વાતાવરણ બગાડે ! અને લોકપ્રિયતા ઉડે ! લોક કહે, ‘જોયો ? ઘરનાને કકળાવી બહાર ઉપકાર કરવા નીકળી પડ્યા છે !’ પણ જો કોઈને ય ખોટું બોલવાની કે માનવાની તક ન આપે તો લોકપ્રિયતા ટકે. એવો જીવન વ્યવહાર જોઈએ. આના માટે પહેલો તો ખામોશ ગુણ જોઈએ તમને ન ગમતા એવા પણ બીજાના તમારી પ્રત્યેના વ્યવહાર-વર્તાવને ખમી ખાતાં શીખો, સહી લેતાં શીખો સાથે સૌમ્યતા, સહૃદયતા, સહાનુભૂતિ, નમ્રતા, ગાંભીર્ય, થોડી ઘણી પણ ઉદારતા, નિસ્પૃહતા વગેરે જોઈએ. આ નથી હોતું એટલે માણસ જરા જરામાં ઉછળી પડે છે ! ત્યાં એને ધર્મક્રિયાની શરમ નથી પડતી. પછી લોકમાં જાતને અને ધર્મને અળખામણો કરનારો બને છે. ત્યાં લોકપ્રિયતા ક્યાંથી આવે ? ધર્મના અધિકારી બનવા લોકપ્રિયતા પહેલી જોઈએ. ખામોશ, સહૃદયતા, ઔદાર્ય વગેરે કાંઈ એવા બહુ ઉચ્ચ કોટિના ગુણો નથી કે એ પામવા દુષ્કર હોય, એ તો મધ્યમ ગુણો છે ! મનુષ્યનું આયુષ્ય જે દાન રુચિ, અને મધ્યમ ગુણવાળો હોય અને સ્વભાવે અલ્પ કષાયી હોય એ ઉપાર્જે છે એવા મધ્યમ ગુણો વિના ય ધર્મની યોગ્યતા ક્યાંથી આવે ? ધર્મનો જેટલો ખપ, તેટલો ખપ આનો જોઈએ.

લોકપ્રિયતા કેમ આવે ? :-

લોકપ્રિયતા લાવવા ઉપરોક્ત ગુણો લાવવા જોઈએ. વિચારવું જોઈએ કે ‘જગતમાં ગુણની કિંમત છે, ગુણ પૂજાય છે. પરમાત્માને ફૂલ ચઢે છે, પાંદડા

૯૨ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ઉચિતવૃત્તિના પાંચ લક્ષણ” (ભાગ-૩૦)

નહિ, ક્યરો નહિ. શરીરે ચન્દન જ ચોપડાય છે, કાદવ નહિ. પ્રશંસા હાથીની થાય છે, ઊંટની નહિ. લડાઈમાં મરદો કેસરિયા કરે છે, બાયલા નહિ. તો મારે પણ ગુણસંપન્ન બની લોકપ્રિય થવું જોઈએ. લોકપ્રિયને સંકટમાં સહકાર મળે છે, પ્રસંગને શોભાવનારા લોક મળે છે, સારા માણસો પાસેથી અવસરોચિત સલાહ મળે છે !' ઊંચા હોદ્દા લોકપ્રિયને મળે છે. લોકપ્રિય બનવામાં જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું પાલન થાય છે...' વગેરે વિચારણાપૂર્વક પ્રયત્નશીલ રહ્યાથી લોકપ્રિયતા મળે છે, જડ વસ્તુઓ તુચ્છ છે, 'અહંભાવ તુચ્છ છે, એની ખાતર લોકપ્રિયતા ગુમાવવાની નહિ. લોકપ્રિયતા હોય તો જ ઉચિત જીવનવૃત્તિનો ગુણ આવ્યો ગણાય.'

(૨) અગર્હિત ક્રિયા :-

ઉચિત જીવનચર્યા હોવાનું જેમ લોકપ્રિયતાથી ખબર પડે, તેમ અગર્હિત ક્રિયાથી અર્થાત્ અનિંદ્ર પ્રવૃત્તિથી ખબર પડે. પ્રવૃત્તિ અનિંદ્ર હોવી એ એક માર્ગાનુસારીનો ગુણ છે; અને લોકપ્રિયતા શ્રાવકના ૨૧ ગુણમાંનો એક ગુણ છે. ઉચિત જીવનવૃત્તિ છે કે કેમ તે સમજવા અહીં આ ગુણોને મૂક્યા છે. નિંદ્ર પ્રવૃત્તિમાં ઘણું ઘણું આવે. નિંદ્રા, ચાડી, ચુગલી એ નિંદ્ર છે, સારી પ્રવૃત્તિ નહિ; ઉદ્ધત વાણી અને ઉદ્ધત વર્તાવ એ નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ. લોકોને લઢાવવા. આને આમ ચઢાવે, બીજાને બીજું સમજાવે, એ નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ. ધર્મી અને ધર્માત્માઓનું ઘસાતું બોલે, એ નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ. દુરાચારની પ્રવૃત્તિ, મોટાં જુઠ-ડફાણ એ નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ છે. એવી રીતે કેટલાક ધંધા નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ ગણાય. ઢોરોને ડામ દેવાનું કામ, ચોરોનો માલ સંઘરી એના પર ધંધો કરવાનું કામ, દલાલી કરે પણ વચ્ચેથી ગાળીઓ ખાઈ જવાનું કામ, વગેરે વગેરે નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ છે. જુગાર, શિકાર, આ નિંદ્રપ્રવૃત્તિ છે.

પ્ર.- નિંદ્રપ્રવૃત્તિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ, કે એ હોય તો ધર્મની યોગ્યતા નહિ ? ધર્મમાં રસ લેતો હોય, પૈસા ખર્ચતો હોય, અને તપ, જપ કરતો હોય તો શું એ ધર્મને યોગ્ય નથી ?

ઉ.- ના, નિંદ્ર પ્રવૃત્તિઓ માણસના મનની વધુ મલિનતા સૂચવે છે. એવી મલિનતાવાળાને ધર્મ સ્પર્શતો નથી. ધર્મ તો પવિત્ર દિલવાળાને સ્પર્શે. એવાને નિંદ્ર પ્રવૃત્તિનો વિચાર સરખો ન ગમે, તો જ એ ધર્મક્રિયાને પણ દીપાવે. નિંદ્ર પ્રવૃત્તિવાળો તો એને લજવે છે. પછી કેઈને ધર્મક્રિયા અને ધર્મ ઉપર સુગવાળા, અભાવવાળા કરે છે. માટે નિંદ્ર પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ જોઈએ. અલબત્ત સાંસારિક વલણ એ કંઈ ધાર્મિક વલણ નથી, છતાંય સંસારમાં મન એટલું મલિનતાવાળું જ હોય એવો નિયમ નથી. પરંતુ નિંદ્ર વિચારસરણી નિંદ્ર બોલ અને નિંદ્ર વર્તાવ એ ભારે મલિન હૃદય હોવાનું સૂચવે છે, અને એવા મલિન હૃદયવાળાને ધર્મ ક્યાંથી સ્પર્શી

શકે ? વિચારવું જોઈએ કે ધર્મક્રિયાનો જેટલો ખપ કરાય છે, એટલો નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ પર તિરસ્કાર, અને સાથે એનો ત્યાગ કરવાનો અને અનિંદ્ર પ્રવૃત્તિ દ્વારા ઉચિત વ્યવહાર સાચવવાનો ખપ જોઈએ જ. ધર્મના અધિકારી બનવામાં નિંદ્ર પ્રવૃત્તિનું વિકૃત મન ન ચાલે ! વિકૃત મનવાળો ધર્મમાં પણ વિકૃતિ નહિ કરે તેનો શો ભરોસો ? નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ એ મૌલિક દોષ છે. એ હોય ત્યાંસુધી ધર્મની ભૂમિકા ન સર્જાય, ધર્મક્રિયાની યોગ્યતા ન આવે.

નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ ટાળવા એ વિચારવું જોઈએ કે ‘એનાથી અપશય મળે છે ! પાછળથી પસ્તાવું પડે છે ! માનવ તરીકેના ઉચ્ચ જીવનને એ લજાવનાર છે ! સાચી શાંતિ લૂંટાય છે ! બીજા સાથે કલેશ-કંકાશ વધે છે ! નવાં પાપ વધે છે ! ધર્મની તક ગુમાવાય છે ! પરમાત્માનો કુપુત્ર નીવડવાનું બને છે. પૂર્વ પુરુષોએ જેમ નિંદ્ર પ્રવૃત્તિ જીવનને સ્પર્શવા ન દીધી અને ઊંચે ચઢ્યા તેમ હું કેમ ન કરું ? નહિતર ભવો સુધારવાની તક જશે.’

(૩) સંકટ ધૈર્ય :-

ત્રીજા નંબરમાં, ખરેખર ઉચિતવૃત્તિ ધરનારાને સંકટમાં ધૈર્ય સારું રહે ! એ પરથી ઉચિતવૃત્તિ પરખાય. ગમે તેવા સંકટ આવે, પણ એ ધીરતાથી કામ લે. અધીર ન બને. અધીરતા એટલે શું ? અધીરતા એટલે હાયવોય, અને ગમે તે પ્રકારે, સંકટમાંથી છૂટવાની ઉતાવળ. એને લીધે પછી માણસ કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક ભૂલે છે; અને કેટલું ય અનુચિત કરવા પ્રેરાય છે. સંકટ આવે એટલે મનુષ્ય ચોંકે એ સંભવિત છે, પણ ધૈર્ય ગુમાવી નિરાશ, કે ભગ્ન હૃદય ન બનવો જોઈએ. કારણ કે એથી પછી માણસ એક બાજુ હાયવોય અને શોક ગ્રસ્ત બની ભારે દુર્ધ્યાનમાં પડે છે અને જ્ઞાનાવરણ આદિ અનેક પાપકર્મો ઉપાર્જે છે. જેટલો કાળ શોક અને હાયવોય, એના સમયે સમયે પાપકર્મો નવાં નવાં ભરતી થયે જાય છે ! એક મિનિટમાં તો અસંખ્ય સમયો પસાર થાય છે; ત્યાંસુધીમાં પાપકર્મોની અખંડ ધારા વહી આવે છે. ત્યારે અનાદિના કુસંસ્કાર પોષાઈ દૃઢ થાય, એ તો જુદું. માટે જ શોક અને હાયવોયને જ્ઞાનીઓએ મહા દોષ કહ્યો છે. અધીરતાને લીધે બીજી બાજુ દીનતા આવી જાય છે ! ધૈર્ય નહિ એટલે દુઃખીત થઈ દીન બને છે અને આ દીનતા મહાન દોષ છે. દીન બનવાથી જેની તેની આગળ રોદણાં રોઈ ગરીબડો થાય છે; યશ ગુમાવે છે. તેમજ, અધીરતામાં બીજા કર્તવ્ય પણ વિસરે છે; એ સત્વહીન બને છે, સત્વહીનતામાંથી સુકૃત કરવાની શક્તિ નાશ પામે છે. ત્યારે વિચારો કે કર્તવ્ય અને સુકૃતો સાધવાની શક્તિ ગુમાવરાવે એ અધીરતા દોષ કેટલો ભયાનક ! ધૈર્ય ગુણવાળો, ભલે સંકટ આવ્યું, ક્યાંક પાછા પડ્યા, યા

આપત્તિ માથે પડી, પણ બીજા કર્તવ્ય નહિ વિસરે, બીજા સુકૃત માટે નિરુત્સાહ નહિ બને. ઊલટું સંકટ ટાળવા વધુ કર્તવ્યપરાયણતા અને સુકૃતનું બળ કેળવશે. અધીરો આ શું કરી શકે ? એ તો બીજું સારું કરતો હશે તે ય કદાચ છોડી દેશે; અને જરૂર પડ્યે અધીરાઈમાં તણાવાને લીધે દેવનું, ગુરુનું કે સાધર્મિકનું ઘસાતું ય બોલશે. અધીરતા બીજા પર દોષ ઢોળવા પ્રેરે છે, નિંદાને પ્રેરે છે, નિંદ્ય પ્રવૃત્તિને પ્રેરે છે. વળી અધીરાઈ અને દીનતાથી બીજા પાસે ખોટી આજીજી કરવા જતાં, નથી ને જો સામાએ સહકાર ન આપ્યો, તો વધુ અધીર, વધુ અસ્વસ્થ અને વધુ દ્વેષ આદિ થાય ધર્મ કરવા ગયો, ને કદાચ પોતાના કમભાગ્યે ત્યાં કાંઈ સંકટ આવ્યું. તો કેવી અધીરતા અને એની પાછળ કેવા કેવા દોષો અને અકાર્યોમાં પડશે ? સંભવ છે કે અધીરતામાં સ્થિતિ ત્યાંસુધી પહોંચી જાય કે ધર્મ ઉપર એ અભાવવાળો બની જાય ! તેથી ધર્મ નહોતો કરતો ત્યારે ધર્મથી જેટલો દૂર હતો એના કરતાં વધારે દૂર ખસી જાય ! માટે જ અહીં ધર્મના અધિકારી બનવા માટે સંકટમાં ધીરતા રાખવાનો ગુણ જરૂરી કહ્યો એ જીવનચર્યાને ઉચિત રાખે છે.

ધીરતા શી રીતે રહે ? :-

ઉચિત જીવનવૃત્તિનો ખપ છે તો સંકટમાં ધીરતા કેળવવી જ પડે. એમાં કઠિન પણ શું છે ? માણસે વિચારવું જોઈએ કે ‘સંકટમાં ભડકવાનું શું ?’

(૧) પાપકર્મના ઉદય જાગ્યા હોય તો સંકટ આવે જ. તો ક્યાં આપણે એકલાં પુણ્ય જ ભોગવવાનો ઠેકો રાખ્યો છે ? શું પૂર્વ ભવોમાં અને આ જીવનમાં પણ કેઈ હિંસાદિ કૃત્યો અને રાગાદિ દોષો નથી સેવ્યા તે પાપકર્મો સિલકમાં ન હોય ? હોય જ, માટે જ તો એના બોલાવ્યા ઉદયમાં આવે છે, અને સંકટ ઊભાં કરે છે, ત્યારે.

(૨) સગવડ ભોગવતાં આવડે એમ સંકટ પણ ભોગવતાં આવડવાં જોઈએ. સગવડની જેમ સંકટનીય તૈયારી જોઈએ. પગાર લેવાની તૈયારી હોય અને નોકરી કરવાની તૈયારી ન હોય એ ક્યાં ચાલે છે ?

(૩) ઊલટું, સંકટમાં તો માણસની કસોટી થાય છે, ઘડતર થાય છે. ધીરતાદિ ગુણો કેળવવાનો અવકાશ મળે છે. એમાં પાસ થવાથી શુદ્ધિ વધે છે, તેજ વધે છે, બળ વધે છે. સોનું ભડભડ બળતા અગ્નિના સંકટમાં પસાર થઈ શુદ્ધ અને તેજસ્વી નીવડે તો સાચા સોનામાં ખપે. ભારે પરીક્ષાઓમાં પસાર થનાર વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ ડિગ્રી પામે છે. દુનિયામાં વસ્તુ વસ્તુમાં એવો Resisting Power એટલે કે આક્રમણના સંયોગો સામે સ્વસ્વરૂપમાં ટકવાનું સામર્થ્ય હોય છે, ત્યારે એ શુદ્ધ અને કિંમતીમાં ખપે છે. તો આત્મામાંય એ ખાસ જોઈએ. સંકટ સામે ધીરતાથી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૯૫

ટકવાની, ને સંકટને સહર્ષ વધાવી લેવાની ખાસિયત જોઈએ. તો જ શુદ્ધિ મળે, અને ઉચ્ચ માનવ તરીકેના સર્વિફિકેટ મળે. નહિતર તો અધમમાં ખપવું પડે.

(૪) ધર્મનો અધિકારી કેળવાયેલો મનુષ્ય હોય, કેળવાયેલી કણેક રોટલી બનવા અધિકારી છે. તેમ ગુણોના અભ્યાસથી કેળવાયેલો મનુષ્ય ધર્મનો અધિકારી બને છે. સંકટમાં ધૈર્ય એટલે ખમી ખાવાનું રાખો. આ પ્રયોગ અઠવાડીયું કરો, પછી એના લાભ જુઓ, ભલે દુઃખના ડુંગરા ઊમટી પડે, આપણે નાહિંમત નહિ થવાનું. એમ સમજીને કે,

(૫) આ સંકટ બીજી રીતે વિચારતાં અનુકૂળ પ્રસંગ છે ! અથવા-આ તો મામુલી પ્રસંગ છે. આનાથી ભારે સંકટ ક્યાં આવ્યું છે ! સાપેક્ષ કલ્પનાથી મન ફોરું બની હિંમતવાળું બને છે. પાંચ રૂપિયાની નોટ પડી ગઈ. ને પછી વિચારે કે ‘સારું થયું કે ૧૦૦ રૂપિયાની નોટ લઈને આજે બહાર ન ગયો.’ તો મન ફોરું રહે. સુખ-દુઃખ સાપેક્ષ વિચારણાથી છે. જો એ અપેક્ષા રાખી કે સંકટ એટલે કર્મ દેવું લેવા આવ્યો છે, માટે મન કહી દે કે ‘લઈ જાઓ શાહ જોગ’ તો ધૈર્ય ટકી શકે.

(૬) દુનિયામાં સારી વસ્તુઓ રત્ન, મોતી, સોનું વગેરે જો ઘણું સહે છે, તો એ ઊંચા બને છે; તેમ આત્માએ ઊંચા આવવા માટે પણ ઘણું ઘણું સહેવું પડે ! આમ ધીરતાને કેળવતા જવાનું. જો એકાદ તણખો ઉડે તો પણ ધીરતા નથી. તણખિયા કોલસાની જેમ જરા જરામાં માણસ ફુટફુટ થતો હોય તો એ ધર્મને યોગ્ય કેવી રીતે કહેવાય ? ધર્મ એ ઊંચી કોટિનો રંગ છે. આત્મામાં એ ચઢાવવા ઉચિત જીવનવૃત્તિ સ્વરૂપ ઊંચામાં ઊંચી સફાઈ જોઈએ ! મેલા કપડા પર ઊંચો રંગ ન ચઢે, ઊલટો રંગ બગડે તેમ અનુચિત જીવતરવાળાને આપેલો ધર્મ બગડે.

(૪) શક્તિ-અનુસાર ત્યાગ :-

ઉચિત જીવનવૃત્તિ છે કે કેમ તે જોવા ચોથું લક્ષણ એ તપાસવું કે યથાશક્તિ દાનમાં પ્રવર્તતો હોય.

પ્ર.- ઉચિતવૃત્તિ સાથે દાનનો શું સંબંધ છે ?

ઉ.- દાનની પાછળ ચિત્તની ઉદારતા કામ કરે છે, ઉપકારી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા કામ કરે છે, દુઃખી જીવો પરની દયાવૃત્તિ કામ કરે છે, ને ગુણવાન તથા શુદ્ધ ચારિત્રપાત્ર પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ કામ કરે છે, આ ઉદારતા, કૃતજ્ઞતા, દયા અને પૂજ્યભાવ ન હોય તો એ ધર્મને યોગ્ય નહિ, કેમકે એ અવસરોચિત ઔચિત્ય કરવાનું ચૂકશે. એવો માણસ ધર્મ હાથમાં લઈને એને શું શોભાવશે ? જેમ સાંસારિક કુટુંબ સાથે દૈહિક સંબંધ છે, તેમ ઉપકારી, દુઃખી અને પૂજ્ય પુરુષો સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધ છે. ધર્મ લેવા ઈચ્છનારે તો માથે, શારીરિક સંબંધ કરતાં આધ્યાત્મિક સંબંધને,

૯૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ઉચિતવૃત્તિના પાંચ લક્ષણ” (ભાગ-૩૦)

વધારે ધરવો જોઈએ; તો જ ધર્મ સાથે સાચી સગાઈ થાય જે આધ્યાત્મિક સંબંધનો બેપરવા હશે એ શક્તિ અનુસાર દાન નહિ કરે, આત્મભોગ નહિ આપે; અને તેથી ધન, કુટુંબ અને સ્વાર્થની ગાઢ મૂચ્છામાં ડૂબ્યો રહેશે. એવી ગાઢ મૂચ્છા ધર્મના સાચા ભાવને અટકાવનારી છે.

ઉપકારી પ્રત્યે :- જીવનમાં માતાપિતાનો ઘણો ઉપકાર છે, ગર્ભમાં કે બાળપણે શી આવડત કે હોંશ હતી ? પણ કેટલાય કષ્ટ વેઠીને માતાપિતાએ રક્ષણ કર્યું, પોષણ કર્યું, હોંશિયાર કર્યાં. હવે જો એ મહાન ઉપકાર ભૂલી માણસ સ્વાર્થધિલો, પત્નીધિલો કે આપમતિ બની માતાપિતાની પાછળ તન-મન-ધનનો ભોગ ન આપે તો એ કેટલો બધો કૃતદ્વન ! પશુ કરતાં એનામાં શી વિશેષતા ? એમ વિદ્યાગુરુનો ઉપકાર ભૂલી યથાશક્તિ ભોગ ન આપે તે પણ કૃતદ્વનતા. તેમજ, જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં ઉપયોગી બનેલા બીજા માણસોને અવસરે સહાય ન કરે એ પણ કૃતદ્વન, અરે ! માણસ વિચારે તો જનસમાજ પણ ઉપકારી છે; કેમકે માણસ જે સદ્વ્યવહાર, સદાચાર પાળે છે તે કેટલુંક તો એમની મર્યાદાને લીધે. વળી એમના સહવાસને લીધે કેટલાય આનંદ મળે છે, તેથી ચોર-ડાકુ વગેરેથી રક્ષણ મળે છે ! આ બધાની પ્રત્યે કૃતજ્ઞભાવ રાખી મોકો મળ્યે શક્તિ અનુસાર દાન દેવું જોઈએ.

ત્યારે પૂજ્ય પુરુષોએ કેટલો બધો ધાર્મિક ઉપકાર કર્યો છે ! દૃષ્ટિ કેવીક ધર્મમાં જોડી આપી છે ! આત્માને પાપ-પુણ્યનો કેવોક વિવેક, તથા સંસાર અને મોક્ષનો કેટલો સુંદર ખ્યાલ કરાવ્યો છે ! આ એમનો અસાધારણ ઉપકાર છે. એમની પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની રૂએ યથાશક્તિ દાનભક્તિ કરવી જોઈએ. આમ પૂજ્યો બે પ્રકારે, એક ઉપકારી પૂજ્યો, બીજા ગુણવાન પૂજ્યો. ઉપકારી પૂજ્યોએ ધર્મ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ખોલી આપી ધર્મમાં ચઢાવ્યા, જ્ઞાન આપ્યું, એ જેવો તેવો ઉપકાર નથી. કેશીગણધરે નાસ્તિક પ્રદેશીરાજને ધર્મમાં ચઢાવી નરકને બદલે સ્વર્ગ અપાવ્યું. ગુણસેનરાજને વિજયસેન આચાર્યમહારાજે પણ અસાધારણ ઉપકાર કર્યો, એથી એ અંતે મોક્ષ સુધી પહોંચ્યા. આવા ઉપકારી પૂજ્યો પ્રત્યે કેટલો બધો કૃતજ્ઞભાવ ઉભરાય અને શક્ય કેટલું દાન થાય ? ન થાય તો એ હૃદયની જડતા સૂચવે છે ! ઉચિતવૃત્તિનો અભાવ સૂચવે છે.

ગુણવાન પ્રત્યે :- બીજી કોટિના પૂજ્ય પુરુષો એમના ગુણોને લઈને છે. નગરમાં કોઈ નવા જ આચાર્ય મહારાજ પધાર્યા, એમણે કોઈ ઉપકાર ન કર્યો હોય છતાં ગુણસંપન્ન હોય છે. તો દિલ ઠરી જાય છે. જગતમાં ગુણ દુર્લભ છે. હીરા-માણેક ઘણા થોડા, તો જ્યાં હીરા-માણેક દેખાય છે કે આંખ ઊંચી થાય છે. તેમ આ ગુણો દેખાય કે આંખ ઊંચી થાય ! સાધુઓ વિશિષ્ટ ગુણોવાળા હોય છે,

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૯૭

મહાપવિત્ર અને પરોપકારી જીવન જીવતા હોય છે. ગુણનું આકર્ષણ જોઈએ. પછી યથાશક્તિ દાન એમને ય થાય. આમાં જો બેદરકારી હોય તો સમજવું કે ગુણની કિંમત નથી. એવો માણસ ‘ઉચિતવૃત્તિ’ નહી. તો ધર્મ લઈને એ શું સારું કરવાનો ? ગુણવાનો પ્રત્યે બહુમાન-સેવાને બદલે ઉપેક્ષા-અનાદર કરશે.

દુઃખી પ્રત્યે :- જેમ ગુણવાનને દાન તેમ દુઃખીને દાન, એ પણ ઔચિત્ય ઝળકાવે છે. દીન-હીન જીવો પ્રત્યે દયાની વૃત્તિ અને દાન એટલા માટે જરૂરી છે કે માણસને પોતાની અતીત યા આગામી દુઃખમય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે અને તેથી અભિમાન કે એકલપેટાપણું ન થાય. દુઃખીને જોઈને હૃદયમાં સહાનુભૂતિ સમવેદન ઊભું થવું જોઈએ. સાચી સહાનુભૂતિ તેનું નામ કે ‘કેમ આનું દુઃખ હું દૂર કરું’ એવી તમન્ના થાય. શાસ્ત્ર કહે છે, ‘પરદુઃખપ્રહાણેચ્છા કરુણા’ બીજાના દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા એ કરુણા. માત્ર લાગણી ભરાઈ આવી એ દયા નથી, પણ એનું દુઃખ દૂર કરવા ઈચ્છા જાગે તે દયા છે. પછી તો શક્ય ભોગ અપાય. કૃતજ્ઞતાની જેમ દયા પણ આવશ્યક છે. એ ન હોય તો દિલ કઠોર, નિર્ઘૃણ બન્યું રહે છે. નિર્ઘૃણમાં ઉચિતવૃત્તિ ન હોઈ શકે, તો નિર્ઘૃણ આત્મા ધર્મનો અધિકારી નહિ. ધર્મનો અધિકારી તો કોમળ હોય, દયાળુ હોય, ઉદાર હોય. માત્ર ઉપકારી, ગુણવાન કે દુઃખી જ નહિ, પરંતુ લોક પ્રત્યે પણ સેવાભાવી હોય અવસરોચિત યથાશક્તિ દાન કરનારો, ભોગ આપનારો હોય.

પ્ર.- ઉપકારી, ગુણવાન કે દુઃખી પ્રત્યે લાગણી હોવા છતાં કૃપણતાને લીધે દાન નથી કરતો એમાં ધર્મ માટે અયોગ્ય શાથી ?

ઉ.- એકલો દાનાંતરાય હોય તો ન દઈ શકવા પાછળ ભારે કલ્પાંત હોય, પણ એવા કેટલા ? બાકી તો એકલો દાનાંતરાય નથી હોતો. એની સાથે મોહનો ઉદય કામ કરતો હોય છે ! એ મોહોદય અથાગ ધનાસક્તિ અને સ્વાર્થાધિતા કરાવે છે. ત્યાં ધર્મ હૈયે સ્પર્શવો મુશ્કેલ. સમજવું જોઈએ કે ‘ગૃહસ્થનું જીવન તો રોજંદા દાનની મુખ્યતાવાળું હોય ! જાત-ભોગ તો ગૌણ દાન તો માણસને વરેલું છે ! ક્રીડા, મંકોડા કે પશુ બિચારા શું દાન કરી શકે ?’ બલિહારી ખાધાની નથી, ખવરાવ્યાની છે ! લીધાની નથી, દીધાની છે ! ભોગવવાની નથી, પણ ત્યાગ કરવાની છે ! જીવન સેવાભાવ અને ત્યાગથી જ સફળ બને છે, શોભિતું બને છે. અને ઉન્નતિશીલ બને છે. સદ્ગતિ અને અંતે મોક્ષ એથી મળે છે. ધર્મને સેવાભાવ અને પરોપકારની સાથે મેળ હોય, અતિ મમતા અને સ્વાર્થાધિતા સાથે નહિ.

(પ) લબ્ધ-લક્ષ્યતા :-

જીવનમાં ઉચિત વૃત્તિ લાવવા માટે લોકપ્રિયતા, નિંદ્યવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ,

૯૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ઉચિતવૃત્તિના પાંચ લક્ષણ” (ભાગ-૩૦)

સંકટમાં ધૈર્ય અને યથાશક્તિ ત્યાગની જેમ લબ્ધલક્ષ્યપણું પણ જોઈએ. ઉચિત વૃત્તિની આ એક મહાન ખાસિયત છે ! લબ્ધ-લક્ષ્ય એટલે ધ્યેયના ખ્યાલવાળો. પ્રવૃત્તિમાં પોતાના ધ્યેય સુધી, પોતાને સાધવાની વસ્તુ સુધી એ નજર જાગતી રાખે તે; કોઈપણ ક્રિયામાં અંતિમ પરિણામની જેણે દષ્ટિ પહોંચાડી હોય, જે જોઈ રહે કે આનું અંતિમ પરિણામ આ આવશે, આમાં મારો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે, સિદ્ધ થવાના સંયોગો છે; એ લબ્ધ લક્ષ્ય. લબ્ધ એટલે નિર્ણીત અને લક્ષ્ય એટલે ઉદ્દેશ. લબ્ધ-લક્ષ્ય એટલે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે કે નહિ તેના નિર્ણયવાળો. ઉચિત વૃત્તિ બનવા આ ખાસ જોઈએ. અંતિમ પરિણામ જોયા વગર કાર્ય ઉપાડવાના આંધળિયા કરે તો પરિણામ માહું આવવાનો સંભવ છે; અને એ આવીને જ્યારે ઊભું રહે ત્યારે સંભવ છે કે એ ઉચિત જીવન વૃત્તિ ગુમાવે. ધારણા બહારનું પરિણામ માણસને ચલિત કરી દે છે. કુટુંબનો આગ્રહ છે કે ‘આ કામ જરૂર કરો !’ પરિણામ સારું નથી દેખાતું છતાં બીજાની દષ્ટિઓ જોવી પડે છે માટે જો કરે છે ખરો, પણ પરિણામ સમજી રાખીને, તો ધારણા મુજબનું અનિષ્ટ પરિણામ આવતાં એટલું ચળવિચળ નહિ થવાય. પણ પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના કાંઈ કર્યું ને ઊલટું પડ્યું તો આકુલ-વ્યાકુલતાનો પાર નહિ. પરિણામ પહેલેથી વિચારીને અને પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં પણ તે પરિણામ પર બરાબર લક્ષ રાખતો પ્રવૃત્તિ કરે, એ જ આત્મા સમાધિ જાળવી શકે, સ્થિતિપ્રજ્ઞ રહી શકે. પહેલેથી જ વિચાર્યું ન હોય, અગર પ્રવૃત્તિ વખતે ઉદ્દેશ ભૂલી જાય, તો પ્રવૃત્તિ કંઈની કંઈ થાય, ને પરિણામ ઊલટું આવીને ઊભું રહે, પછી સંતાપનો પાર નહિ; અને બીજાનો વાંક કાઢી એના પર દ્વેષ થવાનો !

પ્ર.- ધર્મમાં સાધના સાથે લબ્ધ-લક્ષ્યતાને શો મેળ ?

ઉ.- ઘણો મેળ ! લબ્ધ-લક્ષ્ય નહિ હોય તે, કાં તો દીર્ઘ વિચારના અભાવે શક્તિ બહારના ગજા ઉપરાંતના કાર્ય ઉપાડશે; અથવા તો પહેલાં વિચાર છતાં ધર્મક્રિયા ભલે ઉપાડશે પણ ક્રિયા કરતાં કરતાં મૂળ ઉદ્દેશ તરફ દષ્ટિ નહિ રાખે. પહેલામાં આઘો જઈને પાછો પડશે, દીન દુઃખીયો બનશે, અવસરે ધર્મ પર અભાવવાળો બનશે. બીજામાં મૂળ પવિત્ર ઉદ્દેશ ભૂલાઈ માનપાનાદિના મલિન ઉદ્દેશ તરફ દષ્ટિ રહેવાથી ધર્મક્રિયા વિષમય કરશે ! અથવા વેઠ ઉતારશે ! અવિધિ કરશે ! કેમકે ધ્યાન નથી કે મહાન કર્મક્ષયના ઉદ્દેશ એમ નહિ સરે ! એ તો જિનાજ્ઞાને યુસ્ત વળગી રહીને એને અનુસારે પાલન થાય તો સરે ! એવું પહેલેથી જ પરિણામ ન વિચારે તો ય અનર્થનો મોટો સંભવ ! ‘આઠ ઉપવાસ ગુકાવી દઉ’ આમ ઉલ્લાસ તો થઈ જાય, પણ જો વિચારી લે કે બરાબર શક્તિ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૯૯

છે, તો ચિત્ત ડામાડોળ ન થાય ! વગર વિચાર્યે કરે, સહન થતું ન હોય, પછી ગુરુનો વાંક કાઢશે, ‘કેવા ગુરુ ! ઉતાવળ કરીને આપી દીધાં પચ્ચક્રખાણ ! કાંઈ નહિ કરો, પારણું.’ હમણાં જ એક સ્થાનકવાસી બાઈએ જાવજીવનાં અનશન, ઉપવાસ સંથારો કર્યો. પહેલાં તો ભાવના સારી હતી, પણ ૬૦ ઉપવાસ થયા કે પીડા અસહ્ય થતાં મન બગડ્યું. સંઘની વચ્ચે પારણું કર્યું; વ્રત ભંગ થયું. પાછળથી એ બદલ કલેશ કેટલો ? કેમ આમ ? કહો, લબ્ધલક્ષ્યતાની ખામી ! ધર્મ આપવો છે, એના માટે અધિકારિતા વિચારવા જાણે એના આખા જીવનનું સંશોધન કરે, ને આટલી પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને આ ધર્મ આપે. તો, જેમ યોગ્ય ક્ષેત્રમાં વાવેલા એક દાણામાંથી સો દાણા, ને એ સો દાણા વાવ્યેથી દસ હજાર...એમાંથી એક કરોડ, એમ પાક વધ્યે જ જાય છે. એવી રીતે યોગ્ય આત્મક્ષેત્રમાં ધર્મ-વાવેતરનો વિકાસ થતો ચાલે છે. આશ્ચર્ય થાય કે હું ? આટલામાંથી આટલું બધું ! હા, ભૂમિ એવી રસાળ બની છે, અને બીજ પણ એવું જ છે તો મહા પાક થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પંદર ગુણોથી અધિકારી બનેલ આત્મામાં જિનોક્ત લોકોત્તર ધર્મનો પ્રક્ષેપ કરવામાં મહાન ફળ આવે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૬, તા. ૧૫-૩-૧૯૫૮

(લ૦) एभिस्तदधिकारितामवेत्यैतदध्यापने प्रवर्तेत, अन्यथा दोष इत्युक्तम् ।

(અર્થ)-આ પંદર લક્ષણોથી ધર્મની અધિકારિતા તપાસી પછી એને ચૈત્ય-વન્દનાદિ સૂત્ર ભણાવવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી; નહિતર દોષ નીપજે છે, એમ કહ્યું છે.

(વિવેચન)- ધર્મનો અધિકારી ઓળખવા માટે તે તે ધર્મ પર બહુમાન, વિધિતત્પરતા અને લબ્ધ-લક્ષ્ય રૂપી ત્રણ લક્ષણો અને અવાન્તર પંદર ગુણો કહી આવ્યા. ચૈત્યવન્દન ધર્મ માટે એના દ્વારા સામો અધિકારી હોવાનો નિર્ણય કરીને પછી એને ચૈત્યવન્દન સૂત્ર શિખવવાનો પ્રયત્ન કરવો. જો એ ન જોવામાં આવે, અને એમજ અનધિકારીને સૂત્રપાઠનો પણ ધર્મ આપવામાં આવે તો એ દોષરૂપ નીવડે છે.

પ્ર.- ધર્મ તો ગુણકારી છે ને ? તો એ અનધિકારીને ગુણકારી ન થાય ?

ઉ.- ના, એના માટે તો દોષ કરનારો બને. સૌ સારું જેનું છેવટ સારું, તેમ સૌ ખોટું જેનું છેવટે ખોટું ! કોઈ વસ્તુ પ્રારંભમાં લાભકારી દેખાય પણ પરિણામે જો મહાન દોષ થતો હોય તો દેખાતો એ લાભ પણ ખોટો ! રસાયન સારું, લોહી

૧૦૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ધર્મ તો ગુણકારી છે ને ?” (ભાગ-૩૦)

વર્ધક; પરંતુ તાવમાં ધખનારાને નુકશાનકારક. ખીર સારી પુષ્ટિકારક, પણ અર્જુણ-અપચાના રોગી માટે નકામી ! રોગવર્ધક ! હિતકારી શિખામણ સારી પણ ઉદ્ધત કે અપાત્રને કહેવા જાઓ તો એ કલેશવર્ધક બને ! અવસરે એ દેવ-ગુરુ પ્રત્યેય ગુસ્સો કરાવે ! એમ, પ્રારંભમાં જે દોષ જેવું દેખાય છે પણ અંતે લાભકારી છે તો એ ગુણરૂપ ! ઔષધ કડવું છે પણ અંતે લાભકારી છે તો એ ગુણરૂપ ! ઔષધ કડવું છે પણ અંતે આરોગ્ય આપનાર હોય તો એ ગુણરૂપ ! વહાલો છોકરો રુડે એ ખરાબ, પણ નિશાળે પહેલ-વહેલો જતાં રહે છતાં અંતે સારું માનીને એ ચલાવી લેવાય છે ને ? શું એકાએક બારીએથી નીચે કૂદકો મારવો એ સારું ? ના, પણ આગ લાગી હોય ત્યારે સારું. તો જેનું પરિણામ સુંદર, તે જ કાર્ય સુંદર ! પરિણામ જેનું ખોટું, તે દેખીતું સારું હોવા છતાં પણ ખોટું ! અનધિકારીને ધર્મ વિપરીત પરિણામે છે, માટે એને દેવાય નહિ. કાલિકસૂરિજી મહારાજે વિનયરત્નનો દંભ ન ઓળખ્યો, ચારિત્ર ધર્મ આપ્યો, પરિણામે એણે ઉદાચી રાજાનું ખૂન કર્યું, અને કાલિકસૂરિજી મહારાજને પોતાના ધર્મ હીલના અટકાવવા આપઘાત કરવો પડ્યો.

છેવટે ગ્રન્થકારે કહી દીધું કે જિનાજ્ઞામાં ધર્મ. અનધિકારીને ધર્મ ન આપવો એવી જિનાજ્ઞા છે; માટે ન આપવામાં જ ધર્મ ! ધર્મ અતીન્દ્રિય વસ્તુ છે, માટે સર્વજ્ઞ ભગવાનના વચનને આધારે ધર્મ-અધર્મનો વિવેક કરવો જોઈએ. ઔષધ અને પથ્યાપથ્યમાં નિષ્ણાત વૈદની સલાહ માનવી પડે છે, તેમ ધર્મ સંબંધમાં જિનવચન જ પ્રમાણ કરવાનું. એ પ્રમાણ કરી ચાલવામાં ક્યાંક ફટાટોપવાળો ધર્મ ન દેખાય, તો પણ આંતરિક રીતિએ ધર્મનો પરિણામ નક્કર સિદ્ધ થતો આવે છે.

(લ૦) આહ ક ઇવાનધિકારિપ્રયોગે દોષ ઇતિ ? ઉચ્યતે, સહ્યચિન્ત્ય ચિન્તામણિકલ્પમનેકભવશતસહસ્ત્રોપાત્તાનિષ્ટદુષ્ટાષ્ટાકર્મ્મરાશિજનિતદૌર્ગત્યવિચ્છેદ કમપિ ઇદમયોગ્યત્વાદવાપ્ય ન વિધિવદાસેવતે, લાઘવં ચાસ્યાપાદયતીતિ ।

(અર્થ)- પ્રશ્ન કરે છે કે ચૈત્યવન્દન તો ખરેખર અચિંત્ય ચિંતામણિ સમાન છે, ને અનેક લાખો ભવોના ઉપાર્જેલા અનિષ્ટ અને દુષ્ટ કર્મોના સંચયથી થતી દુર્ગતિ-દુર્દશાનું વિચ્છેદક છે, છતાં અનધિકારી જીવ એને પામીને વિધિસર આરાધતો નથી અને તેથી ચૈત્યવન્દનને લઘુતા પમાડે છે.

(વિવેચન)- અહીં પ્રશ્ન થાય કે ચૈત્યવન્દન તો ઉત્તમ ચીજ છે, તો અનધિકારીને આપવામાં એવો તે શો દોષ નીપજી જાય છે ? એનો ઉત્તર કરતાં કહે છે, જુઓ, ચૈત્યવન્દન આપવાથી કેવો દોષ નીપજે છે.

ચૈત્યવન્દન અચિંત્ય ચિંતામણિ એટલે શું ? :-

ચૈત્યવન્દન સૂત્ર તો અચિંત્ય ચિંતામણિ સમાન છે. અચિંત્ય ચિંતામણિ એટલે ? લૌકિક ચિંતામણિ માત્ર ચિન્તવ્યા જેટલું ફળ આપે છે, મનને થયું ‘ધન મળો’ તો એ ધન આપે, અર્થાત્ આપણી કલ્પનામાં આવી શકે તેટલું જ આપે, જ્યારે આ તો અચિન્ત્ય-ચિન્તામણિ એટલે કલ્પના બહારનું પણ ફળ આપે છે; મોક્ષ જેવા અકલ્પ્ય ફળને આપે છે !

પ્ર.- મોક્ષ પણ ચિન્તવેલો જ હોય છે ને, તો અકલ્પ્ય શી રીતે ?

ઉ.- આપણને શાસ્ત્રે મોક્ષ શબ્દ શિખવાડ્યો, અગર આપણે યુક્તિથી સર્વ કર્મ રહિત અશરીરી અવસ્થાને મોક્ષ તરીકે જાણી ખરી, પરંતુ એમાં જે અનંતજ્ઞાન, અનંતસુખ મળે છે તે કલ્પના બહારના છે ! એટલે શબ્દથી મોક્ષ ચિન્તવ્યો ખરો પરંતુ એના સ્વરૂપની કલ્પના આવવી મુશ્કેલ, માટે અચિન્ત્ય, અગમ, કલ્પનાતીત છે ! સંસારનું સાંયોગિક સુખ એક ડીઝીનું કહીએ તો મોક્ષનું અસાંયોગિક સ્વભાવિક સુખ અનંતડીઝીનું સુખ છે ! સાંયોગિક સુખના જ અનુભવમાં ટેવાયેલાને એની કલ્પના ક્યાંથી આવી શકે ? કેવળજ્ઞાની પણ મોક્ષના સુખ જાણે ખરા પણ સંસારમાં છે ત્યાંસુધી એનું સંવેદન ન કરી શકે. જેમ ધનવંતરી વૈદ્યને તાવ આવ્યો હોય તો એ આમ આરોગ્યના સુખનું જ્ઞાન ધરાવનારો છતાં એને અત્યારે સુખ સંવેદન નથી ! મોક્ષ વસ્તુનો અનુભવ નથી માટે સુખ કલ્પનાતીત છે ! ચૈત્યવન્દન અંતે એ સુખ આપે છે માટે અચિંત્ય ચિંતામણિ છે. તેમ પરલોકમાં જે સદ્ગતિનાં સુખ આપે છે તે પણ કલ્પના બહારના હોય છે.

અનિષ્ટ અને દુષ્ટ કર્મ એટલે :-

સૂત્ર એવું મહામહિમાવાળું છે કે એમાં, અનેક લાખો ભવોથી ભેગાં કરેલાં અનિષ્ટ એવાં દુષ્ટ કર્મો કે જેના સમૂહથી ભયાનક દુર્ગતિની દુર્દશાઓ જન્મે, તેનો નાશ કરવાની તાકાત છે. કર્મોને અનિષ્ટ અને દુષ્ટ કહ્યાં. કર્મો અનિષ્ટ એટલે નહિ ગમતાં દુઃખને દેનારાં. થોડો પણ રોગ, અપયશ, અપમાન વગેરે ગમતું નથી. એ અનિષ્ટ તો છે પણ સામાન્ય છે, સંયોગવશાત્ નભાવી લેવા પડે છે, પણ કર્મથી દુર્ગતિનાં તો અનિષ્ટ એવાં કે જરાય ચલાવી લેવાનું ગમે નહિ; જીવને ચૂંથી નાખવા સુધીના ભયંકર હોય છે. આજે દેખો છો ને કે દવા બનાવવા વાંદરાને કેવા ચૂંથે છે ! મુલાયમ ચામડી ઉઝરડવા જીવતા ગભરૂ વાછરડાને કેવા રીભાવે છે ! પાપકર્મોના ગંજથી ઉત્પન્ન થતી દુર્ગતિમાં આત્માના જે ભયાનક બેહાલ સર્જે છે એની કલ્પના પણ કમકમી કરાવે છે. ત્યારે કર્મ દુષ્ટ એટલે અનેકાનેક દોષોને પોષનારાં હોય છે. કર્મના વિપાકથી નીપજેલી દુર્દશામાં મોટમોટા દોષો પ્રગટ થાય

છે; જે આત્માને ભયંકર દુષ્ટત્યોમાં રુલાવે છે.

ચૈત્યવન્દનને લઘુતા :- વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકર દેવને કરાતું ચૈત્યવન્દન ! એ તો એક મહાન સાધના છે ! આવા અકલ્પ્ય પ્રભાવશાળી ચૈત્યવન્દનની પણ અનધિકારી જીવ ઉપાસના નથી કરતો, પરંતુ વિટંબણા કરે છે ! માત્ર અવિધિથી અને અબહુમાન-અનુચિતતાથી જાતે પાપ ઉપાર્જે છે એટલું જ નુકશાન નહિ, પણ એ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર અને એની ઉત્તમ ક્રિયાને લઘુતા પમાડે છે એ મહાન અનર્થ થાય છે. પોતે અનધિકારી હોવાથી એટલે કે બહુમાન આદિ મૌલિક આવશ્યક ગુણોવાળો નહિ હોવાથી કેટલાય પ્રકારના અયોગ્ય વર્તવ કરે છે, જેથી લોકો કહે છે, ‘જોયો આ લોકનો ધર્મ ? અને એનાં શાસ્ત્ર ? આવો નાલાયક પણ એ આદરી શકે છે !...’ વગેરે વગેરે. લોક તો બહારનું જોનારું એટલે બહાર દેખે એવું કહે. લોકોને એ વિચાર થોડો જ છે કે કોઈ વ્યક્તિ કદાચ અયોગ્ય હોય તેથી ધર્મ હલકો નથી હોતો ? લોકની એવી નિંદાથી ધર્મની અવગણના ઉપરાંત બીજાઓ ધર્મમાં આકર્ષાતા અટકે, એ પણ મહાન નુકશાન છે.

(લ૦) તતો વિધિસમાસેવકઃ કલ્યાણમિવ મહદકલ્યાણમા-સાદયતિ । ઉક્તં ચ,

‘ધર્માનુષ્ઠાનવૈતથ્યાત્ પ્રત્યપાયો મહાન ભવેત્, ।

રૌદ્રદુઃસ્વૌઘજનકો દુષ્પ્રયુક્તાદિવૌષધાત્ ॥’

અતોઽનધિકારિપ્રયોગે પ્રયોક્તૃકૃતમેવ તત્ત્વતસ્તદકલ્યાણમ્ ।

ઇતિ તદધિકારિતામવેત્યૈતદધ્યાપને પ્રવર્તેત ॥

(અર્થ)-તેથી જેવી રીતે વિધિનો આરાધક કલ્યાણ પામે છે, તેમ આ અનધિકારી મહાન અકલ્યાણને પામે છે. કહ્યું છે કે, ‘ધર્મક્રિયાની વિપરીતતાથી મહાન અનર્થ થાય છે, જે ખોટા વાપરેલા ઔષધની જેમ ભયંકર દુઃખસમૂહને પેદા કરે છે.’ આ અનર્થ જોતાં અનધિકારીને સૂત્ર આપવાથી થતું અકલ્યાણ ખરું જોતાં સૂત્ર આપનારે જ કર્યું. માટે સૂત્રની અધિકારિતા જોઈને જ ભણાવવામાં પ્રવર્તવું જોઈએ.

અનધિકારીને ધર્મ આપનાર દોષિત :-

(વિવેચન)-માનવ જેવો માનવભવ પામેલામાં પણ મહાન તફાવત જોવા જેવો છે કે જ્યારે યોગ્ય આત્મા ચૈત્યવન્દનને આરાધી જબરદસ્ત કલ્યાણને પામે છે, ત્યારે પેલો અયોગ્ય આત્મા એની આશાતાના કરી મહાન અકલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે ! આ વસ્તુ અંગે પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે ધર્મનું અનુષ્ઠાન જેમ યોગ્ય રીતે

કરાય તો આશીર્વાદરૂપ છે ! તેમ ઊલટી રીતે કરાય તો શ્રાપ રૂપ નીવડે છે ! ભયાનક દુઃખોના થોક આપનારું બને છે ! એથી નુકશાન મહાન થાય છે ! શાની જેમ ? કહો, ઊંધી રીતે સેવેલા ઔષધની જેમ. શરીરે લગાડવાનું જેરી તેલ પી જાય તો ?

જો આ પંદર લક્ષણોના અભાવની દશા નજર સામે રાખીએ, તો પછી એવા ગુણશૂન્યના હાથમાં આવેલું ચૈત્યવન્દન કેવું ખતરનાક પરિણામ લાવે તે સમજાય એવું છે. માટે તો જે અનધિકારીને ધર્મ આપે છે, એ પણ દોષપાત્ર છે.

પ્ર.- અનધિકારીની અયોગ્યતા એને ભારે. ઉપકારી પુરુષ ધર્મ આપે તેમાં ઉપકારીનો શું દોષ ?

ઉ.- આપનારનોય દોષ છે ! ધર્મના અનધિકારીને ધર્મ આપે છે, માટે એ વિપરીત રીતે ધર્મ કરે છે. પછી એથી જે નુકશાન થાય, તેમાં દોષ આપનારો કેમ નહિ ? અનધિકારી આત્મા ધર્મને આરાધવાને બદલે વિડંબીને પરંપરા એ ધર્મની નિંદા-લઘુતા કરાવવા તથા જિનાજ્ઞાભંગ સુધી પહોંચવા દ્વારા ધોર પાપ ઉપાર્જે છે, તેમાં વસ્તુસ્થિતિએ મૂળ નિમિત્ત તો ધર્મ આપનાર બન્યા. માટે જે લક્ષણો બતાવ્યા છે તેનાથી અધિકારિતાનો નિર્ણય કરી પછી જ એને ચૈત્યવન્દન સૂત્રના અધ્યનનમાં જોડવો જોઈએ.

અયોગ્યતાની મુંઝવણ ટાળવા બે ઉપાય :-

પ્ર.- તો હવે મુંઝવણ એ થાય છે કે અમારામાં એવા ગુણ તો દેખાતા નથી, તો અમને પણ ધર્મ શું ખોટી રીતે સેવેલ ઔષધની જેમ નુકશાન કરશે ?

ઉ.- મુંઝાવાની જરૂર નથી. પહેલી વાત એ છે કે એ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા આજથી જ પ્રયત્ન શરૂ કરી દો. એટલું દૃઢપણે સમજી રાખો કે દયાળુ મહર્ષિઓએ ઉત્તમ સાધનાના, જે આ અલૌકિક ગુણોરૂપી, આવશ્યક નિદાન બતાવ્યા છે, એના વિના ચાલી શકે જ નહિ, એના વિના સાધનાની ઈમારત રચાઈ શકે નહિ. એના વિના સાધનાના ઉદ્દેશરૂપી ઉચ્ચત્તર ગુણસ્થાનકે ચઢી શકાય જ નહિ. તેમ એ પણ હકીક્ત છે કે એ ગુણોને ઉપાર્જવા માટે આ ઉચ્ચ માનવભવમાં સુંદર તક છે. એ જતી કરી તો પછી કેટલી બધી આત્મવંચના ! કેટકેટલી ભાવી દુર્દશા ! માટે જ એ ગુણો કેળવવા ધરખમ પુરુષાર્થ શરૂ કરી દો; એ માટે મન મજબુત કરી ઈચ્છાશક્તિ, સંકલ્પશક્તિ વગેરેને દૃઢ કરી દો.

ધર્મ અને ગુણોમાં કક્ષાઓ છે :-

બીજી મહત્વની વાત એ છે કે જે ગુણો અને ધર્મો છે, એમાં પણ અનેક કક્ષાઓ છે. દરેક ધર્મ કે ગુણમાં ઉપર ઉપરની ચઢતી વિવિધ કક્ષાઓ છે. એટલે

સંભવ છે કે એનો એ જ ધર્મ કે ગુણ ઊંચી કક્ષાનો આપણે ન પ્રાપ્ત કર્યો હોય, પણ મધ્યમ કક્ષાનો, કે નીચેની કક્ષાનો પ્રાપ્ત થયો હોઈ શકે છે. જ્યારથી આપણે ધર્મ કે ગુણનો અભ્યાસ શરૂ કરીએ ત્યારથી, અલબત્ત હૃદય નિર્દભ અને શુદ્ધ લક્ષ્યવાળું હોવું જોઈએ, તો અતિ પ્રાથમિક કક્ષાનો પણ ધર્મ કે ગુણ આપણે પ્રાપ્ત કર્યો કહેવાય. ‘ક્રિયમાણં કૃતમ્’ એ સૂત્રથી કરાતું પણ કર્યું કહેવાય છે. આ સમજ આશ્વાસન પુરતી છે; પણ એથી સંતોષ નથી માની લેવાનો; નહિતર ઉપરની કક્ષાનો ધર્મ કે ગુણ પ્રાપ્ત થવાને બદલે કદાચ હશે તે ય ચાલ્યો જશે ! આપણે તો આ ગુણના અધિકાધિક સર્જન માટે સતત પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ. છતાં કક્ષા અંગેનું આ સમાધાન પોતાની ચિત્તની ખોટી મુંઝવણ ટાળવા માટે છે.

(લ૦)-एवं हि कुर्वता आराधितं वचनं, बहुमतो लोकनाथः, परित्यक्ता लोकसंज्ञा, अङ्गीकृतं लोकोत्तरयानं, समारोपिता धर्माचारितेति । अतोऽन्यथा विपर्यय इत्यालोचनीयमेतदतिसूक्ष्माऽऽभोगेन ।

(અર્થ)-સાચે જ, આ પ્રમાણે કરનારે તો જિનવચનની આરાધના કરી, ત્રિલોકનાથને બહુમાન્યા, લોકસંજ્ઞા ત્યજી દીધી, લોકોત્તર જહાજ સ્વીકાર્યું, ધર્માચરણનું આરોપણ કર્યું. આનાથી વિપરીત વર્તવામાં તો ઊલટું જ પરિણામ, અર્થાત્ જિનવચનની વિરાધના વગેરે આવે. આ વસ્તુ અતિસૂક્ષ્મ વિચારણાથી ચિંતવવી.

(વિવેચન)-જેમ, ધર્મ અનધિકારીને અપાય, તો તેથી નીપજેલા અનર્થો બતાવ્યા, તેમ હવે અધિકારિતા જોઈને અપાય એના મહાન લાભ બતાવતાં ગ્રન્થકાર મહર્ષિ કહે છે કે,

(૧) અધિકારી જોઈને ધર્મ આપનારે જિનવચનની આરાધના કરી, ઉપાસના કરી ! કારણ કે અધિકારીને આપવું આ જિનાજ્ઞા છે. એવી જિનાજ્ઞા છે માટે એ પ્રમાણે વર્તવું એમ સમજીને વર્તે તે જિનાજ્ઞાનો ઉપાસક ગણાય. એને માથે ધરનારો કહેવાય. જિનાજ્ઞાની ઉપાસના એ આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, શ્રેષ્ઠ સુકૃત છે, જીવનની શ્રેષ્ઠ સાર્થકતા છે. સફળતા છે. ધ્યાનમાં રહે કે આ કહેનારા સમર્થ મહાતાર્કિક પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ છે; તો એમણે એમાં કેવા અનંત કલ્યાણ દેખ્યાં હશે ! કેવું તર્ક-યુક્તિને ક્ષણભર બાજુએ મૂકી જિનાજ્ઞા પર એમનું સર્વાંશ હૃદય ઓવારી જતું હશે ! તો પછી આપણે બીજો વિચાર જ શો કરવાનો ? એવા પ્રખર વિદ્વાન અને તાર્કિક પ્રભાવક આચાર્ય મહર્ષિના દૃષ્ટાન્તથી, અર્થાત્ જ્યારે એમના જેવા ય જિનાજ્ઞામાં લીન બને છે, તો આપણે પણ જિનની આજ્ઞામાં લીન બની જવાનું.

(૨) બીજું, જિનાજ્ઞાનો ઉપાસક બન્યો, માટે જ એણે સાચી રીતે જિનનું ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૦૫

બહુમાન ધર્યું ! એ સાચી રીતે જિનેશ્વર દેવ શ્રી અર્હન્ટપરમાત્મા પર આદર કરનારો બન્યો ! પિતાનું વચન માન્ય કરનારો પુત્ર જ પિતા પ્રત્યે આદરભાવવાળો કહેવાય ! તેમ જિનવચન જે માન્ય કરે તે જ જિનને સાચો માનનારો ગણાય ! ‘જિન ગમે છે, જિનનું વચન ગમતું નથી,’ એ ન ચાલી શકે. બંને ગમવા જોઈએ. એમાં વિશેષ કરીને જિનવચનની અથાગ આરાધના જીવનમાં ઝગમગવી જોઈએ, તો જ ત્રિલોકનાથને આદરપૂર્વક હૃદયમાં ધર્યાં કહેવાય. છતાં આનો અર્થ એ નથી કે જિનવચન પર જ આસ્થા-પ્રીતિ રાખવાની છે, જિન પર કશું નહિ. જિનેશ્વર દેવ પ્રત્યે પણ ખૂબ જ પ્રીતિ-ભક્તિ કેળવવાની છે. એ પ્રીતિ હોવા ઉપર વચન પ્રત્યે માન ઊભું થશે. કહેવાય કે પુરુષ વિશ્વાસે વચન વિશ્વાસ.’

(૩) ત્રીજા લાભમાં, અનધિકારીને નહિ, ને અધિકારીને જ ધર્મ આપનાર આત્માએ લોકસંજ્ઞા તજી કહેવાય. લોક કહે, “ચીજ સારી છે ને ! ગમે તેને આપી દો !” ના, એમ ન અપાય. સામાની પચાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ; નહિતર ફળવાને બદલે ફૂટી નીકળે. જિનાજ્ઞાને અવગણી લોકોને સારું લગાડવાની વૃત્તિ એ લોકસંજ્ઞા છે, લોકહેરી છે. એમાં મનને જિન કરતાં લોકનું સર્ટિફિકેટ કિંમતી લાગે છે ! જિન કરતાં લોક પર વધુ બહુમાન આવી જાય છે અને અનુચિત આચરણ છે તે જુદું ! આ દુષણરૂપ છે. ધ્યાન રહે લોકપ્રિયતા એ ગુણ છે, ને લોકસંજ્ઞા એ દોષ છે ! લોકપ્રિયતા મેળવવાનું કહ્યું ને લોકસંજ્ઞા ત્યજવાનું કહ્યું ! લોકસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિમાં પહેલેથી જ ઉદ્દેશ મલિન હોય છે, માત્ર લોકોને રાજી કરવાનો હોય છે, ત્યારે લોકપ્રિય બનાવનારી પ્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશ તો આત્મકલ્યાણનો જ, આત્માના અહિતથી બચવાનો, ને જિનાજ્ઞાની આરાધના કરવાનો હોય છે. બાકી લોકપ્રિયતા તો સહેજે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, દાન તો બંને જણ દે, પણ લોકસંજ્ઞાવાળો લોકોમાં સારા દેખાવાના ઉદ્દેશથી દે છે, લોકપ્રિયતાવાળો આત્મકલ્યાણ અર્થે દાન દે છે. ઉદ્દેશમાં જ મોટો ફરક. લોકપ્રિયતા મેળવનારને કાંઈ એમ થતું નથી કે ‘હું લોકને પ્રિય બનું,’ પણ એનાં કૃત્ય એવાં ઉત્તમ છે કે એ એને લોકપ્રિય બનાવે છે. એ લોકવિરુદ્ધ કાર્યોનો ત્યાગી હોય છે, નિંદા, હાંસી, આચારભંગ, ઉદ્ભટવેશ, વગેરે આ લોક-વિરુદ્ધ કાર્ય, ખરકમાદિ પરલોક-વિરુદ્ધ કાર્ય અને સપતવ્યસનાદિ ઉભય લોક-વિરુદ્ધ કાર્યને આચરતો નથી. તો જિનાજ્ઞા ભંગ એ પરલોક-વિરુદ્ધ કાર્ય છે. લોકમાં સારા દેખાવાના ઉદ્દેશથી એ આચરે તો લોકસંજ્ઞામાં ફર્યો ગણાય. લોકો નિંદા સાંભળવાના શોખીન હોય તેથી પોતે નિંદા કરી સંભળાવે, તો એ લોકવિરુદ્ધ કાર્ય, લોકસંજ્ઞાનું કાર્ય કર્યું કહેવાય. એમ લોકમાં મોટા પ્રભાવક ધર્મગુરુ તરીકેની એ ખ્યાતિ મળે છે કે ‘આમણે આટલા બધાને ધર્મ પમાડ્યો.’ માટે યોગ્ય-

૧૦૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“અનધિકારીને ધર્મ આપનાર દોષિત” (ભાગ-૩૦)

અયોગ્ય જોયા વિના બધાને પકડી પકડીને ધર્મ આપવા માંડે, એ લોકસંજ્ઞાનું કાર્ય કહેવાય ! ખરી રીતે તો લોક સારા કહો, યા નહિ, સ્વપરનાં કલ્યાણ જિનાજ્ઞા-પાલનને પકડી રાખવામાં છે. માટે અધિકારતા જોઈને જે ધર્મ આપે તેણે લોકસંજ્ઞાને જીતી કહેવાય, લોકહેરિનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય.

(૪) ચોથા લાભમાં, અધિકારિતા જોવા પર જેણે લક્ષ રાખ્યું તેણે તો લોકોત્તર જહાજ, મુક્તિજહાજને સ્વીકાર્યું. જહાજમાં બેસી ગયો ! કારણ કે અધિકારિતા પર લક્ષ રાખ્યું એણે જિનાજ્ઞાને વળગી રહેવાનું રાખ્યું ! જિનાજ્ઞા એ લૌકિક અર્થાત્ લોકપ્રસિદ્ધ સ્થૂલ દષ્ટિ અને છીછરા ધોરણથી પર છે; લોકમાર્ગની ઉપરના લોકોત્તર માર્ગને ફરમાવે છે; અને એ માર્ગ જ મોક્ષ તરફ જાય છે. માટે જિનાજ્ઞાનો માર્ગ એ લોકોત્તર જહાજ સમો છે. એ સ્વીકારનારે લોકોત્તર યાન સ્વીકાર્યું કહેવાય. લૌકિક માર્ગ તો કહે, ‘ધર્મ વસ્તુ સારી છે ને ? બસ, જેને આપો તેનું કલ્યાણ થાય.’ ત્યારે શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો લોકોત્તર માર્ગ કહે છે, ‘સારો પણ ધર્મ અધિકારી આત્માને જ કલ્યાણકર થાય.’ લૌકિક માર્ગમાં જીવ, આદિ પદાર્થો માનેલા હોઈ શકે, પરંતુ એકાન્ત ધર્મવાળા, અર્થાત્ નિત્ય તો નિત્ય જ અથવા અનિત્ય તો અનિત્ય જ, તેમ સત્ તો એકાન્તે સત્. એમ ગુણોથી ભિન્ન તો એકાન્તે ભિન્ન. જ્યારે લોકોત્તર માર્ગમાં તે અનેકાન્ત ધર્મોવાળા હોવાનું કહેવામાં આવે છે. લૌકિકમાં જગતસર્જનની શક્તિવાળાને દેવાધિદેવ કહે છે, લોકોત્તરમાર્ગ અનંત ગુણસંપન્ન વીતરાગ સર્વજ્ઞ અને યથાર્થ જગતદર્શનનો ઉપકાર કરનારને દેવાધિદેવ કહે છે, લૌકિકમાં જીવવિરાધનાવાળાને પણ ગુરુ કહે છે ને સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવોના નાશથી યુક્ત હોય છતાં એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ મનાય છે; ત્યારે લોકોત્તરમાં ત્રિકોટિ પરિશુદ્ધ સૂક્ષ્મ અહિંસાદિ પંચ મહાવ્રત-યુક્ત હોય તે ગુરુ; અને સૂક્ષ્મ જીવોની પણ ત્રિવિધ રક્ષા, ન મારું, ન મરાવું, મારતાને સારો ન માનું સંમતિ ન આપું, એનાથી યુક્ત હોય તે જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ એમ કહેવામાં આવે છે. લૌકિકમાં તો માત્ર કરે તે ભરે, પાપક્રિયા કરે તો પાપ લાગે એમ મનાય છે. ત્યારે લોકોત્તર માર્ગ કહે છે જ્યાં સુધી પાપત્યાગની સર્વાંશ પ્રતિજ્ઞા અર્થાત્ વિરતિધર્મ નથી લીધો, દિલમાં પાપની અપેક્ષા માત્ર બેઠી છે, પાપ ન કરવા છતાં પાપને વરેલો છે, ગમે ત્યારે પાપક્રિયા કરવાને છૂટો છે, ત્યાંસુધી પણ પાપ લાગે છે. લૌકિકમાં જગતનું સ્વરૂપ, જીવનું સ્વરૂપ, બંધ-મોક્ષનું, મોક્ષમાર્ગનું, જ્ઞાનનું આચારનું, પૂજ્ય પુરુષોનું...વગેરે વગેરે સ્વરૂપ જુદું, ત્યારે લોકોત્તર જિનશાસનમાં એ બધું જુદું. ચૌદરાજલોક ક્ષેત્ર, સ્વર્ગ-નરકાદિ, અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રાદિ સ્થાનો, ૧૪ ગુણસ્થાનકની ઉત્કાન્તિયોગ્ય જીવ, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મ, એનાં ૧૫૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૦૭

ઉત્તરભેદો, કર્મના મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ, અનંત જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય-સુખાદિમય મોક્ષ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય, સંવરનિર્જરામય મોક્ષમાર્ગ, જ્ઞાનાચારાદિ પંચાચારના વિવિધ પ્રકારો, અરિહંતાદિ પંચ પરમેષ્ઠી એ પૂજ્ય અને આદર્શ સાધુધર્મ, શ્રાવકધર્મ, જીવાદિ નવતત્ત્વ, સ્યાદ્વાદાદિ સિદ્ધાન્તો, ધર્માધિકારિતા, શ્રાવકની યોગ્યતા, સાધુયોગ્યતા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઘણું ઘણું જુદું. આવા લોકોત્તરમાર્ગમાં જ ધર્મનું અધિકારીપણું પણ જોવા તરફ અવશ્ય લક્ષ આપવાનું ફરમાવ્યું છે. માટે કહ્યું એવું લક્ષ આપનારે લોકોત્તર જહાજ અપનાવ્યું.

(૫) પાંચમાં લાભમાં કહ્યું, અધિકારિપણું જોનારે ધર્મચારિત્રનું આસેવન કર્યું, ધર્મચારણ કર્યું, અધર્મચારણ નહિ. ધમ્મો આણાણ પલિબલ્લો-ધર્મ એ વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માની આજ્ઞા સાથે પ્રતિબદ્ધ છે. આજ્ઞા ધર્મનું અધિકારિપણું જોવાની છે; એ જાળવનારે ધર્મચારણ કર્યું કહેવાય. અથવા કહો કે સ્વ-પરનો નાશ, વધુ નાશ ન થવા દેવો એ ધર્મ છે, અનધિકારીને ધર્મ ન આપનારે એ નાશ અટકાવ્યો એ જ ધર્મચારણ આદર્યું અને અનધિકારીને ધર્મદાન કરનારે અધર્મચારણ આદર્યું કહેવાય. સારાંશમાં ધર્મચારી બનવું હોય તેણે જિનાજ્ઞા પર ભાર આપવો જોઈએ. જિનાજ્ઞાને આગળ કરીને ચાલવું જોઈએ અને એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે જિનાજ્ઞા આ છે કે અનધિકારીને ધર્મ નહિ આપવો. આનાથી જો વિપરીત વર્તાય તો ઊલટું પરિણામ આવીને ઊભું રહે છે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત ‘વચનારાધન, જગદ્ગુરુ-બહુમાન...’ વગેરે પાંચથી વિપરીત જિનવચનની વિરાધના, પરમાત્માની અવજ્ઞા, લોકસંજ્ઞાનો આદર, લોકોત્તર જહાજની ઉપેક્ષા અને અધર્મચારણને અવકાશ મળે છે. આ વસ્તુ બહુ સૂક્ષ્મમતિથી વિચારવા જેવી છે.

પ્ર.- આટલી બધી ચોકસાઈનો અર્થ તો એ છે કે કોઈને ય ધર્મ ન આપીએ તો તો વાંધો નહિ ને ?

ઉ.- ના, એ અર્થ નથી કે કોઈને ય ધર્મ ન આપવો. આનું રહસ્ય તો એ છે કે જે અધિકારી છે તેને અવશ્ય ધર્મ આપવો; અને જે અનધિકારી છે તેને અધિકારી બનાવવાનો ઉપદેશ કરવો, અધિકારી બનાવવા પ્રયત્ન કરવો. એ અત્યંત જરૂરી છે, એના બદલે ‘શી શી રીતે તમે યોગ્ય કહેવાઓ ? આ રીતે યોગ્ય નથી, આ રીતે યોગ્ય નથી,’ એમ બતાવ્યા કરવું એથી તો સામાને હતાશ કરવાનું થાય છે, બુદ્ધિભેદ કરવા જેવું થાય છે, સુકૃત અટકાવવા જેવું બને છે. એમાં સંભવ છે કે સામામાં નીચેની કક્ષાની યોગ્યતા આવી હોય, છતાં અયોગ્યતા મનાવી જો એને હતાશ કરાય એનો બુદ્ધિભેદ કરાય તો એ સુકૃતથી અને કુલાચારના ધર્મથી પણ પાછો પડે. એમાં તો પરિણામે જિનશાસનનો પ્રવાહ મંદ પડી જવાનો સંભવ

૧૦૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“અનધિકારીને ધર્મ આપનાર દોષિત” (ભાગ-૩૦)

છે, ખરી રીતે પોતે અધિકારીપણાના ગુણો મેળવ્યા હોય, તો એની લ્હાણી કરવાનું મન થાય ! ધન જુદી ચીજ છે, ધર્મ જુદી ચીજ છે. ધન મળે તો તે પોતાના પગ નીચે દાબી રાખવાનું મન થાય છે ! જ્યારે ધર્મ અને ગુણો બહુમાનપૂર્વક મેળવ્યા હોય તો અવશ્ય એની લ્હાણી કરવાનું દિલ રહે છે !

પ્ર.- આવો ફેર શાથી ?

ઉ.- ધનને દાબે છે તે જન્મોજન્મના અભ્યાસથી ! ત્યારે ગુણો જે મેળવ્યા છે, તે એના પરના બહુમાનથી નવા મેળવ્યા છે, તેથી આવા તારક ગુણો કેમ બીજાઓ પણ પામે અને દુર્ગુણપિશાચો દૂર થાય, એવી લગની છે, માટે એની લ્હાણી કરવાનું મન થાય; થવું જ જોઈએ. સ્વયં જે અધિકારી છે તેને બીજાને અધિકારી બનાવવાનું મન ન થાય ? અધિકારી બનાવે જ એમ નહિ, પણ પ્રયત્ન જરૂર કરે ! આજનો કાળ એ આવી લાગ્યો છે કે સમ્યગ્દર્શન, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિના ઉપદેશની જેમ માર્ગાનુસારીના ગુણોનો ઉપદેશ ધર્મની અધિકારિતાના ગુણોનો ઉપદેશ જરૂરી છે. જીવને અધિકારી થવાનો, યોગ્ય બનવાનો ઉત્સાહ જાગે, અધિકારિતાના ગુણો આદરવાના એ પ્રયત્ન કરે એનો ઉપદેશ દેવાની પણ ખૂબ જરૂર છે. કેમકે આજ પૂર્વે તો ઉત્તમકુલના ઉત્તમ આચારો અને સંસ્કારદાયી પ્રવૃત્તિથી જીવો સહેજે યોગ્ય બનતા ! આજે એ ઓછું દેખાય છે માટે એ જગાવવાની જરૂર છે. એવું ય બને કે પોતાનામાં બહુ નીચી કક્ષાના અધિકારિતાના ગુણો આવ્યા હોય, અને પોતે શ્રાવકધર્મ યા સાધુધર્મમાં પ્રવેશ્યો હોય, તો ય એ ગુણોને વિકસાવવા જોઈએ. અધિકારિતાને સંગીન કરવી જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૭, તા. ૧૫-૩-૧૯૫૮

(લ૦)-નહિ વચનોક્તમેવ પન્થાનમુલ્લુઙ્ગ્યાપરો હિતાપ્ત્યુપાયઃ । ન ચાનુભવાભાવે પુરુષમાત્રપ્રવૃત્તેસ્તથેષ્ટફલસિદ્ધિઃ । અપિ ચ લાઘવાપાદનેન શિષ્ટપ્રવૃત્તિનિરોધતસ્તદ્વિઘાત એવ ।

(અર્થ)- જો જિનવચનને કહેલા માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરાય, તો તો પછી કલ્યાણનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. અનુભવ વિના પુરુષની પ્રવૃત્તિ માત્રથી તેવું ઈષ્ટ ફળ સિદ્ધ થતું નથી. ઊલટું (અનધિકારીને મતિકલ્પનાએ ધર્મ આપવા જતાં ધર્મની) હલકાઈ કરાવવાનું થાય છે; અને તેમ થવાથી શિષ્ટ પુરુષોની (ધર્મમાં) પ્રવૃત્તિ અટકવા દ્વારા ધર્મનો નાશ જ આવીને ઊભો રહે છે.

(વિવેચન)- વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ તેવા તીર્થંકર ભગવાનની વાણીએ ફરમાવેલ કલ્યાણમાર્ગ એજ આદરણીય છે, એનું ઉલ્લંઘન કરીને બીજા ત્રીજા મનઃકલ્પિત માર્ગે કલ્યાણ સિદ્ધ થઈ શકતું જ નથી.

ધર્મમાં આપમતિ કેમ ન ચાલે ? :-

પ્ર.- માણસને કોઈ હિતનો માર્ગ દેખાય ને એ રીતે જો પ્રવૃત્તિ કરે તો શું હિત ન થાય ?

ઉ.- માણસને જે વાતનો અનુભવ નથી તેમાં એમને એમ મતિકલ્પનાથી પુરુષાર્થ કરે તેટલા માત્રથી ફળસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જગતમાં કાર્ય બે જાતના હોય છે, એક એવાં કે જેમાં ફળ સામાન્યતઃ નિશ્ચિતરૂપે દેખાય; દા.ત. ખેતી વગેરેમાં ખેતી કરે અને વર્ષાદિ સહકારથી પાક નીપજે; ત્યારે બીજા એવાં કે જેમાં તે તે પ્રવૃત્તિ સાથે ફળ નિશ્ચિત ન હોય; દા.ત. જ્યાં ત્યાં નિધાન ખોદવા વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરે અને નિધાન વગેરે મળે જ એવો નિયમ નહિ. તો પહેલા પ્રકારની ખેતી વગેરેની પોતાની યા બીજાની પ્રવૃત્તિમાં તો પોતે પાક વગેરે ફળ જોયું છે, તેથી તેનો ઉપાયભૂત ખેતી વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી પોતાનું ઈચ્છિત ફળ સિદ્ધ કરી શકે છે. પરંતુ બીજા પ્રકારના નિધાન ખોદવા વગેરે કાર્યમાં સામાન્યથી એમ જોયું નથી કે માત્ર જમીન ખોદવા વગેરેનું કર્યું એટલે નિધાનાદિ મળે જ છે. ત્યાં તો ફળ અદૃષ્ટ છે. અર્થાત્ પોતાને ખબર નથી કે ધરતીમાં આ સ્થળે નિધાન છે. માટે એના જાણકાર આપ્ત પુરુષોએ ચિંધેલા ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરે, -અર્થાત્ તેવી તેવી વિદ્યામાં નિષ્ણાત પુરુષ એમ કહે કે ‘અમુક સ્થળે જ ખોદો તો નિધાન મળશે,’ ને ત્યાં જ ખોદવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો નિધાનરૂપી ફળ મળે છે, અન્યથા નહિ; એટલે કે મતિકલ્પનાથી ખોદવા માત્રથી નિધાન મળતું નથી. બસ, એ રીતે ચૈત્યવન્દનનું કાર્ય પણ આ બીજા પ્રકારનું અદૃષ્ટ ફળવાળું કાર્ય છે. એમાં ફળ અંગે પોતાનો એ અનુભવ નથી કે મતિકલ્પનાએ ચૈત્યવન્દનમાં માત્ર પ્રવૃત્તિ કરી ગયા ને એનું વિવક્ષિત કર્મક્ષય થવાનું છે. જેવી રીતે ક્યાં ખોદવાથી કેવું નિધાન મળે એ દેખાતું નથી, તેમ ચૈત્યવન્દનના કેવા પ્રકારના અનુષ્ઠાન-આચરણથી કેવો કર્મક્ષય થાય છે, યા થાય કે ન થાય એ ફળ અતીન્દ્રિય છે; ચર્મચક્ષુએ કે યથેચ્છ કલ્પનાએ એ દેખાતું નથી. તો એમાં યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ શું કામ લાગે ? એ તો આપ્ત પુરુષોએ ચિંધેલા માર્ગે પ્રવર્તવાથી ફળ નીપજે. પુરુષની યથેચ્છ પ્રવૃત્તિથી ફળ નીપજવાનું માનવામાં તો વ્યભિચાર આવશે; અર્થાત્ કાર્ય-કારણ સંબંધમાં સ્વાનુભવ વિનાની ભળતી પ્રવૃત્તિથી પણ ફળ નીપજવા લાગશે ! સારાંશ, ધર્મનું આવું આવું ચોક્કસ સ્વરૂપ છે, અને એમાંથી જ આવું આવું ફળ નીપજે છે. એ બંને વસ્તુ અતીન્દ્રિય

છે, ઈન્દ્રિયગોચર નથી. માટે એવા ધર્મની સાધના કરવા એના જાણકારનું માર્ગદર્શન જોઈએ જ. આપમતિએ યોગ્યતા વિના કેવળ ક્રિયાદષ્ટિથી ધર્મમાં કૂદકો મારવા જાય તેથી સફળતા ન મળે. એટલા માટે જ આપ્ત પુરુષોની વાણીરૂપી શાસ્ત્રની ઉપદેશેલી રીતે જ ચૈત્યવન્દનાદિમાં પ્રવર્તવું જોઈએ. માટે ત્યાં મતિકલ્પનાએ નહિ, પણ જ્ઞાનીના અનુભવની સલાહે આપણે ચાલવાનું. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની પરિસ્થિતિ સાચવીને ધર્મ જે કરવાનો તેમાં માર્ગદર્શન જિનેશ્વર દેવોના વચનનું જ કામ લાગે. માટે ધર્મનું ઉચ્ચ ફળ જે શુભ અધ્યવસાય આદિ મળવાનું છે, તે જિનવચન ઉલ્લંઘતાં ન મળે.

તેમ, એ ફળ ન મળે એટલું જ નુકશાન જિનવચન ઓળંગવામાં નથી, કિન્તુ જે વચન-વિરુદ્ધ ધર્મ સાધી રહ્યો છે, એ એવી સાધનાથી ધર્મને પણ લઘુતા લગાડે છે ! કારણ કે ધર્મ યથેચ્છ રીતે આરાધવામાં એ જિનવચનોક્ત યોગ્યતા અને વિધિની અવગણના કરી રહ્યો છે. અયોગ્યતા અને અવિધિ આદરે છે તેથી લોકમાં ધર્મનું મૂલ્યાંકન ય ઘટાડે છે ! લોકને ધર્મ તરફ આકર્ષવાને બદલે ધર્મ તરફ જુગુપ્સા, હલકો વિચાર કરાવી રહ્યો છે ! શિષ્ટ-પ્રવૃત્તિ-નિરોધ કરે છે. ધર્મનું બીજ તો ધર્મ-પ્રશંસા છે. ઈતર શિષ્ટ પુરુષોને, મધ્યસ્થ પુરુષોને અને જોઈને પગલું માંડનાર પુરુષોને એ પ્રશંસા ન રહેવાથી ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરતા અટકાવાય છે, અથવા અહીં ‘શિષ્ટ-પ્રવૃત્તિ-નિરોધનો બીજો અર્થ, શિષ્ટપ્રવૃત્તિ એટલે શિષ્ટાચાર, તેનો લોપ થાય છે. પૂજ્યની પૂજા એ મહાન શિષ્ટાચાર છે. પૂજો’

પ્ર.- એને મહાન કેમ કહેવાય છે ?

ઉ.- એ છે કે પ્રતિબંધાતિ હિ શ્રેયઃ પૂજ્ય-પૂજાવ્યતિક્રમઃ, પૂજ્યની પૂજાનો જ્યાં લોપ કરાય છે, ત્યાં કલ્યાણ અટકી જાય છે. એ પરિણામ વર્તમાન કાળમાં દેખાય છે. ત્યારે માતા કે પિતા પુત્રને પૂજ્ય હોવા છતાં પુત્રો તરફથી એમનો ઉચિત વિનય-ભક્તિ વગેરેનો લોપ થતો દેખાય છે, તો એ કલ્યાણ પણ શું સાધે છે ? એમ પૂર્વે મોટા રાજાઓ પણ પૂજ્ય મુનિજનોની પૂજા-ભક્તિ લોપતા નહોતા તો કલ્યાણ સધાતા, આજે એના લોપથી કુદરતના કોપ ઉતરી પડતા દેખાય છે.

પૂજ્યની પૂજાનાં ઉલ્લંઘન હોય ત્યાં ત્યાગ, સંયમ જેવા મહાધર્મનીય કિંમત ન રહે એ સહજ છે. જમાલીમાં વૈરાગ્ય હતો, ત્યાગ હતો, સંયમ હતો, જ્ઞાન હતું; પણ ‘મહાવીર પ્રભુ પૂજ્ય છે; તો એમની પૂજા તરીકે એમના વચનનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ’ એ નહોતું, તો એના સંયમાદિની કોઈ કિંમત ન રહી અને સંસાર વધાર્યો ! એણે એટલું ન વિચાર્યું કે ‘કરોડો શિષ્ટજનો અને ઈન્દ્રો જેવા પણ એ પ્રભુની પૂજા-સત્કાર કરે છે. એ દષ્ટિએ પણ એમનો વિરોધ ન કરતાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૧૧

સમર્પિતભાવ રાખવો જોઈએ.’ આ જો નહિ. તો કલ્યાણ ક્યાં સસ્તું પડ્યું છે ?

‘પ્રતિબંધાતિ હિ શ્રેયઃ પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમઃ’

પૂજ્ય પુરુષોની પૂજાનો લોપ કલ્યાણનો અવરોધ કરે છે. જે સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્તિ કરવા માંડે છે, એ પૂજ્યની પૂજારૂપી શિષ્ટાચારનો લોપ કરનારો બને છે; ને તેથી, ખરું જોતાં, ધર્મથી પ્રાપ્ત થતા સુંદર ઈષ્ટફળનો જ એ લોપ કરી રહ્યો છે. ધર્મ કરવો છે કલ્યાણ માટે, તો સમજવું જોઈએ કે કલ્યાણ જિન-વચને કહેલા માર્ગે જ સાધી શકાય. જિન-વચનને ઉલ્લંઘીને કલ્યાણસાધક ધર્મ-તત્ત્વ બની શકે નહિ.

અહીં જોવા જેવું છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ કે જેમને કેટલાકો મધ્યસ્થ ભાવવાળા એટલે કે સર્વધર્મ-સમભાવવાળા માને છે, એ મહાપુરુષ જિનોક્ત ધર્મ પ્રત્યે કેટલા બધા પક્ષપાતી છે ! ત્યારે પૂછો ને કે તો શું એઓશ્રી મધ્યસ્થ-ભાવવાળા નથી ? ઉત્તર એ છે કે અવશ્ય છે, પરંતુ યુક્તિયુક્ત વચન તપાસવામાં મધ્યસ્થભાવવાળા છે. બાકી એ તપાસ કર્યા પછી સર્વજ્ઞવચન જ એમને યુક્તિયુક્ત લાગવાથી તેના તો પક્ષપાતી બની રહે છે. તેમ, ઈતરની નિંદા-તિરસ્કાર નથી કરતા, એ એમનો સમભાવ કહી શકાય.

(લ૦) અપવાદોઽપિ સૂત્રાબાધયા ગુરુલાઘવાલોચનપરોઽધિકદોષ નિવૃત્ત્યા શુભઃ શુભાનુબન્ધી મહાસત્ત્વાસેવિત ઉત્સર્ગભેદ એવ, નતુ સૂત્રાબાધયા ગુરુલાઘવચિન્તાઽભાવેનાહિતમહિતાનુબન્ધ્યસમજ્ઞસં પરમગુરુલાઘવકારિ ક્ષુદ્રસત્ત્વવિજૃમ્ભિતમિતિ ।

(અર્થ):- અપવાદ પણ સૂત્રને બાધ કર્યા વિના ગૌરવલાઘવની વિચારણાવાળો હોવો જોઈએ; (ઉત્સર્ગ ન સેવવામાં ઉપસ્થિત થતા દોષ કરતાં) અધિક દોષથી મુક્ત બનીને હિતકારી તથા હિતની પરંપરાનો સર્જક હોવો જોઈએ, ને મહાપુરુષોએ આચરેલો હોવો જોઈએ. તેવો અપવાદ પણ ઉત્સર્ગનો જે એક ભેદ છે, બાકીનો અપવાદ નહિ; અર્થાત્ સૂત્રને બાધા પહોંચાડીને ગૌરવ-લાઘવની ચિન્તા મૂકી દેવાથી અહિતકારી તેમજ અહિતની પરંપરા સર્જનારો, અનુચિત અને પરમગુરુ પરમાત્માને લઘુતા પમાડનારો, તથા ક્ષુદ્ર જીવોએ આચરેલો અપવાદ એ ઉત્સર્ગના પ્રકારરૂપ નથી બની શકતો.

(વિવેચન:-) પ્ર.- અનધિકારીની ગતાનુગતિક રૂપે કરાતી ચૈત્યવન્દનાદિ ક્રિયા ભલે ઉત્સર્ગ માર્ગની અર્થાત્ મુખ્ય માર્ગ તરીકેની ન હો, પરંતુ અપવાદ તરીકેની તો સ્વીકારી શકાય ને ?

૧૧૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ધર્મમાં આપમતિ કેમ ન ચાલે ?” (ભાગ-૩૦)

ઉ.- એને અપવાદ તરીકેની પણ ક્રિયા ન કહેવાય; કેમ કે અપવાદ પણ સૂત્રને અર્થાત્ જિનાગમને બાધ ન કરે એવો જોઈએ. સૂત્ર પોતે જ ઉત્સર્ગની જેમ અપવાદો પણ બતાવે છે, ત્યારે સૂત્રે અનધિકારીના ધર્મને અપવાદરૂપે પણ ફરમાવ્યો નથી. તેથી મનમાન્યો અપવાદ તો સૂત્રને બાધક બનવાનો; એ આદરણીય ક્યાંથી બની શકે ? જિનવચને કહેલા અપવાદો જ અપવાદ તરીકે ચાલે, જાતે ઉપજાવેલા નહિ.

જૈન દર્શનની વિશેષતા : ઉત્સર્ગ-અપવાદનો ઉદ્દેશ એક :-

(૧)વિશુદ્ધ આગમમાં એ ખૂબી છે કે ઉત્સર્ગ જે ઉદ્દેશથી હોય છે તે જ ઉદ્દેશથી અપવાદ હોય છે; અર્થાત્ અપવાદ પરિણામે ઉત્સર્ગના પોષક હોય છે. દા.ત. મુનિને માટે ઉત્સર્ગથી કહ્યું કે પૃથ્વીકાય, અપકાય વગેરે જીવોની પણ હિંસા ન કરે. એનો ઉદ્દેશ સંયમનું પાલન છે. હવે એ સંયમ તો જ ટકે કે મુનિ વિહરતા રહી ગૃહસ્થ પરના રાગ આદિમાં ન ફસાય. એમાં વિહરતા રહેવામાં કદાચ વચમાં નદી ય આવે તો વિધિસર પાણીમાં યતનાથી પગ મૂકી લંઘીને આગળ જાય. આમાં અલબત્ હિંસા છે, તેથી એ અપવાદ ગણાય, પણ ઉદ્દેશ સંયમનો છે; તેથી એ અપવાદિક હિંસા ઉત્સર્ગને અને સૂત્રને બાધક નથી. ત્યારે વૈદિક ધર્મમાં ઉત્સર્ગ બતાવ્યો કે ‘**મા હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ**’ અર્થાત્ કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી. પરંતુ આગળ કહ્યું, ‘**અજૈર્યષ્ટવ્યમ્**’ વગેરે એટલે કે બકરા આદિથી યજ્ઞ કરવો. આને અપવાદે હિંસા કહેવાય કે કેમ એ વિચારણીય છે. કેમકે આવા હિંસક યજ્ઞનો ઉદ્દેશ સ્વર્ગાદિની સિદ્ધિ છે. ત્યારે ઉત્સર્ગે અહિંસાનો ઉદ્દેશ પરમબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. આમ ઉદ્દેશની ભિન્નતા હોવાથી હિંસા-સૂત્રને મૂળ ઉત્સર્ગના અપવાદનું સૂત્ર કહી શકાય નહિ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજ પણ કહે છે કે, ‘**નાન્યાર્થમુત્સૃષ્ટમપોદ્યતે ચ**’ અર્થાત્ જે ઉદ્દેશથી નિયમ બાંધ્યો હોય, તેના કરતાં ભિન્ન ઉદ્દેશ કરેલું વિધાન એ પેલા ઉત્સર્ગના અપવાદમાં ગણી શકાય નહિ; માટે એ ઉત્સર્ગના સૂત્રને બાધા કરનારું કહેવાય, જૈન દર્શનમાંના ઉત્સર્ગ-અપવાદનાં વિધાનોનો ઉદ્દેશ એક જ હોવાથી એ અપવાદો ઉત્સર્ગના સૂત્રને બાધા નથી પહોંચાડતા.

(૨) અપવાદનું બીજું લક્ષણ એ છે કે જેમાં ગૌરવ-લાઘવનો પૂરો વિચાર કરાતો હોય. અર્થાત્ એ વિચારાતું હોય કે વધુ દોષ અને ઓછો દોષ શામાં, ઉત્સર્ગ પકડી રાખવામાં કે અપવાદ સેવવામાં ? તેમ એ જોવાતું હોય કે ઉત્સર્ગથી લાભ શો અને અપવાદથી વધુ લાભ શો ? તો ગૌરવ લાઘવના બે અર્થ, વધુ-ઓછો દોષ, અને વધુ-ઓછો લાભ. લાભની દૃષ્ટિએ કહીએ તો ગૌરવ-લાઘવ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૧૩

એટલે લાભાલાભ નહિ પણ લાભાનુલાભ. લાભાલાભમાં તો એક બાજુ લાભ અને બીજી બાજુ અલાભ એટલે કે નુકશાન આવ્યું; ત્યારે લાભાનુલાભમાં એક બાજુ લાભ છે અને બીજી બાજુ અનુલાભ એટલે કે લાભની પાછળ લાભ અર્થાત્ લાભની પરંપરા છે, હવે ઉત્સર્ગ, અપવાદ બન્ને સામે આવે ત્યારે એ જોવાનું કે ઉત્સર્ગ છોડી અપવાદ ન સેવીએ અને ઉત્સર્ગ પકડી રાખીએ તો વધુ લાભ શું ? અને ઉત્સર્ગ છોડી અપવાદ સેવીએ તો વધુ લાભ શું ? દા.ત. સાધુને ઉત્સર્ગથી કહ્યું કે સૂક્ષ્મ જીવની પણ હિંસા કરવી નહિ, પણ અપવાદે નદી ઉતરવાનું કહ્યું. અલબત્ નદી ઓળંગીને જતાં પાણીની વિરાધના થાય છે; પણ એ અપવાદે હિંસા છે. કેમકે એમ કરીને ય વિહાર ચાલુ રાખવામાં પરીસહો સહાય; કાયકલેશ તપથી કર્મ અને કાયા કસાય, એનાં એ સ્થાન ન પકડી રાખવાથી ગૃહસ્થો પ્રત્યેના રાગથીય બચાય, ને દોષિત ગોચરી, પાપકથા આદિથી ય બચી સંયમ સચવાય, એ મોટા લાભ છે. એના બદલે એ અપવાદ ન સેવતાં સ્થિરવાસ કરવામાં આવે તો ભલે નદીના પાણીની હિંસા ન કરવી પડી, એ લાભ ખરો; પરંતુ અલ્પ લાભ; ત્યારે નુકશાન ઘણાં ! પરીસહાદિ ગુમાવાય, રાગ થાય, સંયમ ઘવાય,...વગેરે વગેરે. આમ અપવાદ ગૌરવ-લાઘવનો વિચાર કરવા પૂર્વક હોય. એમ વિચારતાં જિનાજ્ઞાના થોડા પણ ઉલ્લંઘનથી કરાતી ધર્મપ્રવૃત્તિ એ અપવાદ માર્ગમાં ન આવી શકે, માટે એવો અપવાદ ન સેવવામાં આજ્ઞાની આરાધનાનો મોટો લાભ છે.

(૩) અપવાદનું ત્રીજું લક્ષણ શુભપણું :-

અપવાદ એવો જોઈએ કે જે શુભ હોય, હિતકારી હોય, દા.ત. પિતા, ગુરુ વગેરેને પગ ન અડાડાય, એ ઉત્સર્ગ માર્ગ. પરંતુ એમને શારીરિક તકલીફમાં જરૂર પડ્યે એમની પીઠ પર ઊભા રહી પગેથી કચરવી પડે, તો ત્યાં પગ અડાડ્યો એ અપવાદ માર્ગ. આ શુભ છે, કેમકે ઉપકારી પૂજ્યની સેવા માટે છે. એમ અહિંસા-ધર્મ એ ધર્મ ઉત્સર્ગમાર્ગ; પરંતુ ગૃહસ્થને જિનભક્તિ માટે પૃથ્વીકાય જીવના પાષાણમાંથી બિંબ બનાવરાવવું, મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા, તથા પૂજામાં અભિષેક-પુષ્પારોપણ વગેરે કરવા, એમાં એકેન્દ્રિય જીવની હિંસાના ત્યાગનું વ્રત નથી, એટલે એ હિંસામાં વ્રતભંગ નથી, છતાં હિંસા તો છે જ. તો પણ એનો આશ્રય લઈને જ એ જિનભક્તિ કરવાની પરિસ્થિતિમાં છે, માટે એ હિંસા સ્વરૂપહિંસા છે. ત્યાં જિનભક્તિના ઊંચા ભાવોલ્લાસ, પરમાત્માના ગુણો-સુકૃતોની ઊંચી અનુભોદના, શુભ ભવનિર્વેદાદિ ભાવનાઓ વગેરેના લાભ મળે છે માટે એ શુભ છે. એમ સાધુને રોગમાં ચિકિત્સા કરાવવી પડે ત્યાં અપવાદ માર્ગનું સેવન થાય છે, પરંતુ એ સમાધિ અને ચારિત્રાદિ રત્નત્રયની અધિક સાધના માટે હોવાથી શુભ છે. આ

અપવાદો શુભાનુબંધી પણ છે.

(૪) અપવાદની ચોથી ખાસિયત શુભાનુબંધિતા :-

સમ્યગ્ અપવાદ જેમ સૂત્રને બાધક ન હોય, ગૌરવ લાઘવનો વિચારવાળો હોય, શુભ હોય, તેમ શુભાનુબંધી અર્થાત્ શુભની પરંપરાવાળો હોય છે. અપવાદ શુભ હોય તેટલા માત્રથી બસ નથી. શુભ તો એક વાર પુણ્ય બાંધી આપી દે; ધર્મનિષ્ઠાન હોય એટલે પુણ્ય તો બંધાય; પરંતુ એ પુણ્યના ઉદય વખતે આત્મા જો મોહમૂઢ બને તો પુણ્યે સામગ્રી મળી છે એટલે પાપ વધારે કરવાનો ! પરિણામે અશુભની પરંપરા ! માટે કહ્યું કે શુભ હોવા ઉપરાંત શુભાનુબંધી જોઈએ, એ તો જ બને કે જો એ જિનાજ્ઞાથી વિહિત હોય; ઉત્સર્ગમાર્ગના ઊંચા ઉદ્દેશનો સારી રીતે સમર્થક હોય. દા.ત. ઉપર કહેલા અપવાદો શુભ ભાવની પરંપરા સર્જે છે. એમ, આધાકર્મી આહાર એટલે કે સાધુ માટે બનાવેલો આહાર સાધુથી ન લેવાય, આ ઉત્સર્ગમાર્ગની આજ્ઞા છે, પણ ‘સન્મતિ-તર્ક’ જેવા સમ્યગ્દર્શનાદિને વિશુદ્ધ કરનારા મહાશાસ્ત્ર ભણવા નિમિત્તે કદાચ તેવા દેશમાં જવું પડે ને ત્યાં આધાકર્મી સિવાય બીજો આહાર મળે એમ ન હોય, તો કહ્યું કે અપવાદે આધાકર્મી લઈને પણ તે શાસ્ત્ર ભણે; તો પણ વ્રત-ભંગ નહિ. ‘સન્મતિ-તર્ક’ શાસ્ત્ર એ સમર્થ તાર્કિક શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર મહારાજની તર્કશુદ્ધ મહાભવ્ય કૃતિ છે. એમાં નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નયના વિસ્તૃત સ્પષ્ટ અને યુક્તિસિદ્ધ નિરૂપણો કરી વસ્તુદર્શનના વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ એમણે રજૂ કર્યા છે. એકાંતવાદી મતોમાં ઊભા થતા દોષોના સચોટ સ્ફોટ કરવા પૂર્વક અનેકાંતવાદની શુદ્ધતા બતાવી એનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો છે. ગ્રન્થ સમ્યગ્દર્શનને એવો શુદ્ધ અને દઢ કરનાર છે કે જેથી એનું અધ્યયન કરવાનું વિધાન છે. આધાકર્મી આહાર લઈને જ રહેવું પડે એમ હોય તો એમ પણ રહીને ભણવાનું કેમ કહ્યું ? કહો, આધાકર્મનો ત્યાગ સંયમના વિકાસ અર્થે છે. ત્યારે સન્મતિ-તર્ક જેવા શાસ્ત્રના અધ્યયનથી સમ્યગ્દર્શન જે દઢ અને નિર્મળ બને છે તે સંયમ-શુદ્ધિ અને સંયમ-વિકાસમાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ચારિત્રોપદેશક જિનવચનની અને ચારિત્રની શ્રદ્ધા એ સમ્યગ્દર્શન છે, એ જ્યારે દઢ અને નિર્મળ થાય એટલે આચરણ પણ અધિક શુદ્ધ થવા માંડે, એ સહજ છે. આ શુભ કહેવાય, અને તે સમ્યગ્દર્શન અને ચારિત્ર આગળ વિકસતાં ક્ષાયિક ભાવના સમ્યગ્દર્શન અને ચારિત્ર, યાવત્ કેવળજ્ઞાન સુધી લઈ જાય છે; આ શુભાનુબંધી કહેવાય. એમ બીજી રીતે જોઈએ તો, આધાકર્મી સેવીને પણ સન્મતિ-તર્ક આદિ ભણાય તો તે સન્મતિ-તર્કાદિ શાસ્ત્રોમાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા હોઈ એનો સ્વાધ્યાય એ ઊંચી કોટિનો જ્ઞાનયોગ બને છે ને તે વિપુલ કર્મક્ષયનું તથા ભાવી માટે ઉચ્ચ સંસ્કરણનું ફલ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૧૫

આપે છે. આમ, શુભ અને શુભાનુબંધી અપવાદ એ સાચો અપવાદ કહેવાય.

પ્ર.- અપવાદ શુભ અને શુભાનુબંધી બનશે કે કેમ તે જોવાની કોઈ ચાવી છે ?

ઉ.- હા, અપવાદ બે રીતે સેવાય; એક પુષ્ટાલંબને, બીજો અપુષ્ટાલંબને. પુષ્ટાલંબનથી સેવેલો અપવાદ શુભ ને શુભાનુબંધી બને છે, અપુષ્ટાલંબનથી સેવેલો અપવાદ અશુભ ને અશુભાનુબંધી બને છે. પુષ્ટાલંબન એટલે અપવાદ સેવવાનું આલંબન અર્થાત્ ઉદ્દેશ, પ્રયોજન પુષ્ટ હોય. સબળ હોય; ઉત્સર્ગ-સેવનના ઉદ્દેશને જ સાધનારો-સંરક્ષનારો હોય તો એ અપવાદ પુષ્ટાલંબનથી સેવ્યો કહેવાય.

સામાન્ય રીતે પુષ્ટાલંબન તરીકે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગણાય. દરેક ક્રિયામાં એ ઉદ્દેશ સામે રાખવો જોઈએ. એને સિદ્ધ કરવા જ કોઈપણ ધર્મક્રિયા કરવી જોઈએ, વળી એ ઉદ્દેશ માત્ર નજર સામે રાખી બેસી રહેવાનું નથી પણ એ પ્રાપ્ત કરતા જવાનું છે. પ્રાપ્ત થયેથી અધિકાધિક વિશુદ્ધ કરતા જવાનું છે, વધારતા જવાનું છે. દા.ત. પ્રભુની પૂજા કરતાં જોવું પડે કે એથી મને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે ને ? સમ્યગ્દર્શન નિર્મળ થતું આવે છે ને ? પુષ્ટાલંબન તરીકે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણના અંગે સેવેલો અપવાદ શુભ ને શુભાનુબંધી બને છે. તેથી ધ્યાન રહે કે મનમાની રીતે પુષ્ટાલંબન કલ્પવાનું નથી. ઉત્સર્ગ માર્ગનો પવિત્ર ઉદ્દેશ બર આવે એમ લાગતુ હોય તો આલંબન પુષ્ટ ધર્યું કહેવાય. અધિકાર વિના ધર્મ થાય છે, તેમાં ભલે ઉદ્દેશ શુભ ધર્યો કહેવાય, પણ તે સિદ્ધ નથી થતો; આત્મામાં બેઠેલી અયોગ્યતાઓ તેને સિદ્ધ થવા દેતી નથી. જ્યાં ઉદ્દેશનું લક્ષ જ નથી, અથવા ભળતા જ ઉદ્દેશનું લક્ષ છે, અને અપવાદ સેવવા છે, તે અપુષ્ટાલંબનના અપવાદ કહેવાય.

(૫) અપવાદની પાંચમી વિશેષતા, મહાપુરુષોથી સેવેલપણું :-

ઉત્સર્ગ-માર્ગની જેમ સંયોગવશાત્ સેવેલા તેવા શુદ્ધ અપવાદ-માર્ગથી પણ આત્માની ઊંચી ઊંચી ભૂમિકા સિદ્ધ થતી આવે છે. એ માટે પાંચમા લક્ષણમાં કહે છે કે એવા શુદ્ધ અપવાદ મહાપુરુષોએ સેવેલા હોય છે, તો અપવાદ તરીકે સ્વીકારવા એ પણ જોવું જોઈએ. વીરપ્રભુને કેવળજ્ઞાન સુધી મૌન રાખવાનું હતું, છતાં અપવાદે ચંડકોશિક સર્પને ‘બુજ્જ બુજ્જ ચંડકોશિયા’ એમ ઉચ્ચારણ કરી સર્પને દીર્ઘ દુર્ગતિની પરંપરામાંથી બચાવી લીધો. જંઘાબળ ક્ષીણ થઈ જતાં મોટા આચાર્યો અપવાદે સ્થિરવાસ કરતા, એથી એ અનેક વિરાધનાઓથી બચતા. સાધુ ગચ્છવાસી બન્યો રહે એમાં નાના દોષ કદાચ લાગી જાય. તો પણ આચાર્ય મહાપુરુષો એને અપવાદે મંજૂર રાખીને પણ ગચ્છમાં વિહરવાનું કહે છે. કેમકે

૧૧૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“જૈન દર્શનની વિશેષતા” (ભાગ-૩૦)

નહિતર ગચ્છ બહાર વિહરવાથી બીજા મોટા દોષમાં પડવાનું થાય છે.

અપવાદ એ એક પ્રકારે ઉત્સર્ગ :-

આવા પાંચ લક્ષણવાળો અપવાદ એ ઉત્સર્ગનો જ એક પ્રકાર છે; કેમકે એટલી વિશેષતાવાળો અપવાદ એ ઉત્સર્ગના સ્થાને પ્રાપ્ત હોવાથી ઉત્સર્ગના ફળને સાધી આપે છે.

એટલા જ માટે અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એથી કાંઈ અપવાદ જ્યાં ને ત્યાં કે જેમ ને તેમ સેવવાનો નથી. ઉત્સર્ગ-પાલનમાં અશક્યતા હોય. ઉત્સર્ગ પાળવા જતાં સંયોગને લીધે બીજા વધુ દોષ ઊભા થતા હોય, ઈત્યાદિ કારણો હોય, અને અપવાદ-સેવનથી એ આપત્તિઓ ટળી વધુ હિત થતું હોય, ત્યાં અપવાદ સેવવાનો. તે પણ જરૂર જેટલો જ, ને જરૂરી કાળ જેટલો જ; તેમ પૂર્વે કહ્યું તેમ સૂત્રને અબાધક હોય, શુભ હોય વગેરે સાચવીને. જે અપવાદ (૧) સૂત્રનો બાધક હોય. (૨) ગૌરવ લાઘવના વિચાર વિનાનો હોય, (૩) આત્માને અહિતકારી હોય, (૪) અહિતની પરંપરા ચલાવનારો હોય, (૫) અઘટિત હોય, ઉત્સર્ગના ઉદ્દેશ સાથે જે અસંગત હોય, (૬) પરમગુરુ તીર્થકરદેવને લઘુતા પમાડનારો હોય, ને (૭) મહાપુરુષોએ આદરેલો નહિ પરંતુ ક્ષુદ્ર જીવોએ ગુણહીન જીવોએ આચરેલ હોય, તે અપવાદ મનઃ કલ્પિત છે, સાચો અપવાદ નથી; એ સેવ્ય નથી, ઉપાદેય નથી. મહાપુરુષોએ આચરેલો એટલે બુદ્ધિપૂર્વક, કટોકટિનો સમય પારખીને, તે પણ પોતાની બહુશ્રુતતાના આધાર પર તેમજ મહાન પુરુષ છે એટલે ભવભીરુ રહીને પાપનો પૂરો ભય રાખીને, આવા બધા કારણે અપવાદ આચરેલો છે માટે માન્ય થઈ શકે છે. જ્યારે ક્ષુદ્ર જીવોને તો પાપનો કે ભવનો ભય નથી, એનામાં બહુશ્રુતતા અર્થાત્ વિશાળ શાસ્ત્રબોધ નથી, ગંભીર અને વિશાળ આશય નથી; ઊલટું એનામાં ક્ષુદ્રતા વગેરે એવા મૌલિક દોષો હોય છે કે જે બનાવટી અપવાદ પ્રત્યે જ વધુ ઝોક રખાવે છે, એને જ મુખ્ય માર્ગ તરીકે મનાવી આચરાવે છે; આત્માને ઊંચા ગુણસ્થાનકમાં પ્રગતિ કરાવવાને બદલે, મોહ ભરી દુર્દશામાં રમતો રખાવે છે, દોડતો બનાવે છે; પછી એના આચરેલાને અપવાદ તરીકે કેમ સ્વીકારી શકાય ?

**(લ૦) एतदङ्गीकरणमप्यनात्मज्ञानां संसारसरिच्छ्रेतसि कुशकाशा-
वलम्बनमिति परिभावनीयं सर्वथा । निरूपणीयं प्रवचनगाम्भीर्यं, विलोकनीया
तन्त्रान्तरस्थितिः, दर्शनीयं ततोऽस्याधिकत्वम्, अपेक्षितव्यो व्याप्तीतरविभागः।**

(અર્થ :-) આત્મભાન વિનાના જીવોનું આ (ક્ષુદ્ર જીવોના આચરણને અપવાદ તરીકે) સ્વીકારવાનું પણ સંસાર નદીના પ્રવાહને વિષે તણખલાનું આલંબન કરવા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા ” (ભાગ-૩૦) ૧૧૭

સમાન છે; એના પર સર્વ પ્રકારે વિચારણા કરવી; આર્હત્ પ્રવચનની ગંભીરતા તપાસવી; બીજા શાસ્ત્રોમાંની પરિસ્થિતિ જોવી; એના કરતાં જૈન દર્શનની અધિકતા દર્શાવવી; તેમજ જૈન દર્શનની વ્યાપકતા અને ઈતરદર્શનોની અવ્યાપકતા ઉપર તોલ બાંધવું.

(વિવેચન :-) ક્ષુદ્ર જીવોએ મનમાની રીતે અખત્યાર કરેલા અપવાદની આચરણા કે જે અહિતકારી છે, અને અહિતની પરંપરા ચ લાવનાર છે, એનો અપવાદ તરીકે સ્વીકાર કરવો, આદર કરવો, એ પણ અનાત્મજીવોની ઘેલી રક્ષણપ્રવૃત્તિ છે. અર્થાત્ આત્માની શુધ્ધિ વિનાના જીવો અસત્ અપવાદ માર્ગને સ્વીકાર્યા સિવાય પણ પાપરક્ત જીવન જીવીને સંસારપ્રવાહમાં તણાઈ જનારા તો હોય જ છે, પરંતુ ધર્મબુદ્ધિએ ભળતા અપવાદમાર્ગને સ્વીકારીને પણ સંસારરૂપી નદીના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે. અનાત્મજી એટલે પોતાની જાતને નહિ ઓળખનારા, અનાત્મજી એટલે આત્માનું હિત નહિ વિચારનારા. આત્માના પ્રેમને બદલે જડની આસક્તિવાળા. એજ એવા નકલી અપવાદને સાચા અપવાદ તરીકે સ્વીકારનારા હોય. દા.ત. પૂર્વે એક એવો કાળ આવી ગયો કે જ્યારે કેટલાય સાધુ ચૈત્યવાસી બની ગયા. ક્રિયા-ભ્રષ્ટ અને આચાર-ભ્રષ્ટ બની જિન-મંદિરની આવક ખાતા થઈ ગયા. પાછું એને ઉન્માર્ગ નહિ પણ અપવાદનો માર્ગ માનવા લાગ્યા ! એમ કહીને કે ‘કાળ પડતો છે, સાધુ વિના દેવદ્રવ્ય કોણ ટકાવશે ? કોઈ પણ ઉપાય કરીને દેવદ્રવ્યનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. સાધુ કોઈપણ ભોગે દેવદ્રવ્યનું રક્ષણ ન કરે તો પાપ લાગે !’ આવી આવી માન્યતાના ઓઠે મનમાન્યા અપવાદ ઊભા કર્યા. આને અપવાદ માનવો, તે અનાત્મજી દશા છે જડ દશા છે; ને એ અપવાદ આધારે ચાલવું, એ સંસારરૂપી નદીના પ્રવાહમાં તણાતાં બચવા તણખલાનો આશ્રય લેવા જેવું છે ! ખોટા અપવાદ એ તણખલા જેવા છે; આત્માને રક્ષણ આપી શકે નહિ. આ પ્રમાણે ચારે બાજુથી એના પર પરામર્શ કરી આ વસ્તુ અંગે યથાર્થ નિર્ણય કરવા જેવો છે.

જિનપ્રવચનની ગંભીરતા :-

સારાય જગતનો ઉદ્ધારક એવું જિનપ્રવચન જ્યારે અનધિકારીને ધર્મનો અધિકાર ન હોવાનું ફરમાવે છે, ત્યારે એ વિચારણીય બને છે કે આ પ્રવચન કેટલું બધું ગંભીર હોવું જોઈએ. તો, ‘હાં, ખરેખર બહુ ગંભીર,’ એમ માનીને બેસી રહેવાનું નથી પરંતુ વિવિધ રીતે ગંભીરતાને શોધવા-સમજવા જેવું છે. જિનપ્રવચન એ કેવી રીતે અને કેટલું બધું ઊંડાણ સુધી જનારું છે, સૂક્ષ્મદર્શી છે, અગાધ છે, એની બીજાને પણ સમજ કરાવવાની જરૂર છે. ધર્મ એ હિતકારી છે અને પ્રવચન

૧૧૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“જૈન દર્શનની વિશેષતા” (ભાગ-૩૦)

જીવોને એ ધર્મ પમાડવા માટે છે, સંસાર પોષવા માટે નહિ ! પ્રવચન ધર્મમાં પ્રેરણા કરવા માટે છે રોકવા માટે નહિ ! છતાં જ્યારે એ પ્રવચન અમુકને ધર્મ-સાધના અને ધર્મ-દાનના નિષેધ કરે છે, તો એની પાછળનું ઊંડું રહસ્ય અને દીર્ઘ દૃષ્ટિ, એ ખાસ આલોચન માગે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૮, તા. ૫-૪-૧૯૫૮

આવી આવી તો કેઈ ગંભીરતા જિનપ્રવચનમાં ભરી પડી છે. યોગની પૂર્વસેવામાં પોતપોતાના ઈષ્ટ દેવોને મધ્યસ્થભાવે સેવવાનું કહેનાર આ પ્રવચન સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી અરિહંત પરમાત્મા સિવાય અન્યને ન માનવાનું કહે છે. શ્રાવકને માટે અરિહંતની દ્રવ્યપૂજા અવશ્ય કર્તવ્ય અને ગુણરૂપ કહેનારું જિનશાસન સાધુને માટે અકર્તવ્ય અને દોષકારી કહે છે ! રાગ-દ્વેષને સંસારનું કારણ કહેનારું આ પ્રવચન પ્રશસ્ત રાગ દ્વેષને કર્તવ્ય કહે છે. આવા આવા વિધિ નિષેધોમાં પ્રવચનની ગંભીરતા સમજવા જેવી છે. એમ જિન-પ્રવચનમાં સરાગ સંયમથી મોક્ષ ન મળે એ વિધાન સાથે એના દ્વારા જ વીતરાગ સંયમ પામ્યાના મળતા દૃષ્ટાન્તો, કર્મના બંધ-ઉદય-ઉદ્દીરણા, સંક્રમણ વગેરેના સૂક્ષ્મ ભેદો અને સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા, ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢનારા જીવમાં પણ સૂક્ષ્મ વેદોદય અને રાગની વિદ્યમાનતા, અહિંસાદિ મહાવ્રતોવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં પણ મિથ્યાત્વના ઉદયને લીધે ઉચ્ચ ગુણસ્થાનકનો અભાવ, વિવિધ ધર્મોને માટે વિવિધ યોગ્યતાના સૂક્ષ્મ પ્રકારો, સાધુજીવનના આચારો અને પ્રાયશ્ચિત્તોની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચારણા, આવું આવું તો કેટલુંય ભર્યું પડ્યું છે, જે પ્રવચનની મહાગંભીરતાનો ખ્યાલ આપે છે.

સર્વજ્ઞ અરિહંતના પ્રવચનની એ ગંભીરતાઓનો માર્મિક ખ્યાલ કરવામાં આવે તો સમજાય કે તેની આગળ અસર્વજ્ઞના દર્શનોમાં એવી ગંભીરતા નથી, એટલું ઊંડાણ નથી, સૂક્ષ્મતા નથી. એ સમજણ થયા પછી તો ઈતરદર્શનો કરતાં જિનપ્રવચન કેટલું બધું ઊંચું છે, અધિક છે, તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે; અને એ પોતે ય સમજીને બીજાને ય સમજાવવું જોઈએ.

શાસ્ત્રની ત્રિવિધ પરીક્ષા :- જિન-પ્રવચનની વિશાલતા, ગંભીરતા, ઉચ્ચતા, ઉચ્ચહિતકારિતા વગેરે શ્રદ્ધા માત્રથી નથી કહેવાતું, પક્ષપાતથી નથી કહેવાતું, પરંતુ કોઈ પણ આગમની શુદ્ધતા તપાસવા જે ત્રિવિધ પરીક્ષા છે, એ બધી જ પરીક્ષામાં જિનાગમ, જિનપ્રવચન શુદ્ધ રીતે પસાર થાય છે. માટે કહેવાય છે, સોનાની જેમ શાસ્ત્રની ત્રણ પરીક્ષા કષ્ટ છેદ અને તાપની છે.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા ” (ભાગ-૩૦) ૧૧૯

(૧) **કષ્ટ પરીક્ષા :-** પહેલી પરીક્ષા કરવા સોનાને કસોટી પર કસી જોવામાં આવે છે કે ‘સોનાની રેખા પડે છે કે પીત્તળની ?’ એમ શાસ્ત્રને પણ પહેલું કસોટી પર પરખવાનું છે. એની કસોટી-પરીક્ષા એ કે શાસ્ત્રમાં ઉચિત વિધિ-નિષેધો છે કે નહિ, તે જોવાનું. વિધિ એટલે વિધાનો, દા.ત. તપ કરો, ત્યાગ કરો, ધ્યાન કરો, વગેરે આદેશ. નિષેધ એટલે અમુક ન કરવાના આદેશ, દા.ત. હિંસા ન કરો, અસત્ય ન બોલો, ચોરી ન કરો...’ વગેરે. આ યોગ્ય વિધિ-નિષેધ છે. એથી તદ્દન ઊલટું ફરમાવે તો એ યોગ્ય નહિ. બાકી ‘તપ કરો, ધ્યાન કરો,’ વગેરે એકલું જૈનદર્શન કહે છે એવું નથી, બીજા પણ કહે છે. એમ, ‘હિંસા, ન કરવી, જુદું ન બોલવું,’ વગેરે. નિષેધ બીજા પણ કહે છે. તો જે જે શાસ્ત્ર આવા વિધિનિષેધ ફરમાવે તે જ કષ્ટ પરીક્ષામાં પસાર થયા ગણાય.

(૨) **છેદપરીક્ષા :-** કસોટીમાં પાર ઉતર્યા પછી સોનાની બીજી છેદપરીક્ષામાં એના ટુકડા કરીને તપાસવામાં આવે છે, કે આ ઉપરથી ગિલેટ, ઓપ અને અંદર કથિર તો નથી ? એમ શાસ્ત્રની બીજી છેદપરીક્ષા એ કે એમાં ફરમાવેલા વિધિ અને નિષેધોનું પાલન થઈ શકે એવી ક્રિયા અને આચારો બતાવ્યા હોય; અર્થાત્ વિધિ-નિષેધને અનુકૂળ, વિધિ-નિષેધને સંગત, એવા આચાર-અનુષ્ઠાનો ફરમાવ્યા હોય, આ પરીક્ષામાં કેટલાય દર્શનો પાછા પડે છે. દા.ત. નિષેધ તો કર્યો કે હિંસા ન કરવી; પરંતુ કહ્યું કે શત્રુનો નાશ કરવા શ્યેનયાગ કરવો, એમ બીજા બીજા બકરાદિના યજ્ઞ ફરમાવ્યા. આ ક્રિયા હિંસાના નિષેધ સાથે અસંગત છે. એમ વિધાન કર્યું કે બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પરંતુ આચાર બાંધ્યો કે ઋતુકાળમાં વિષયભોગ અવશ્ય કરવો; અથવા કહ્યું, ‘અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ,’ પુત્ર વિના સદ્ગતિ નહિ. એનો અર્થ એ કે પુત્ર માટે અબ્રહ્મ સેવવું. વિધાન કર્યું કે આત્મદર્શન કરવું. પરંતુ તે માટે ઘર છોડી વનવાસમાં જો સજીવ વનસ્પતિ-ભક્ષણને અગ્નિ-તાપ સહેવાનું બતાવ્યું. તો ત્યાં પહેલાં તો વનસ્પતિના અને અગ્નિના જ આત્માનું અદર્શન કર્યું, પછી સ્વાત્માનું દર્શન શી રીતે થાય ? ત્યાં વનસ્પતિ અને અગ્નિના સ્થાવર જીવ ઉપરાંત એ ફળફૂલ તથા કાષ્ઠાદિની નિશ્રાએ રહેલા બીજા કેટલાય ત્રસ જીવ મરે. કમઠ તાપસના કાષ્ઠમાં સર્પ પૂરાયો હતો, તે બિચારો અડધો-પડધો બળી ગયો હતો. તો એ આચાર-ક્રિયા મૂળ હિંસાનિષેધને પ્રતિકૂળ ગણાય, તેમજ આત્મદર્શનના વિધાનને પણ પ્રતિકૂળ ગણાય. ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ’ બીજા જીવોમાં પોતાના જેવી સુખ દુઃખની લાગણી જોઈ એમને પ્રતિકૂળ ન આચરે તે જ સ્વાત્માને જોનારો કહેવાય; તે જ આત્મ-દર્શન કરનારો છે. ત્યારે જૈનદર્શનમાં અહિંસા અને આત્મ-દર્શનને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કહી છે, આચાર બતાવ્યા છે.

૧૨૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“શાસ્ત્રની ત્રિવિધ પરીક્ષા” (ભાગ-૩૦)

સમિતિ, બ્રહ્મચર્યની ૯ વાડ, ગુપ્તિ, ૧૨ પ્રકારના તપ, ૫૭ પ્રકારે સંવર, વગેરે આચાર બતાવ્યા છે. તે વિધિ-નિષેધોને પોષે એવા છે. કેમકે સમિતિમાં સૂક્ષ્મ જીવોની પણ હિંસા ન થાય એ રીતે જોઈ તપાસી ગમનાગમન, પૂંજપ્રમાર્જ ઉઠ-બેસ અને વસ્તુની લે-મૂક, પોતાના નિમિત્તે નહિ બનાવેલી નિર્દોષ મધુકરી ભિક્ષા, સત્ય અને હિતકારી પ્રિય વચનવ્યવહાર વગેરે કરવાના હોય છે. એમ પાંચ મહાવ્રત, તપ, ધ્યાન, આત્મસંશોધન, વગેરે વિધિને અને હિંસાદિ પાપોના...યાવત્ પરપરિણતિ-પરરમણતા માત્રના નિષેધને સિદ્ધ કરી આપે તેવી મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, ક્રયગુપ્તિ પંચાચારના કેઈ પ્રકારો વગેરે આચાર અનુષ્ઠાનો જૈનદર્શનમાં ફરમાવ્યા છે.

(૩) તાપપરીક્ષા :- સોનાની ત્રીજી પરીક્ષામાં એને અગ્નિમાં તપાવવામાં આવે છે, તેમ શાસ્ત્રની તાપ-પરીક્ષા એ કે એમાં વિધિ-નિષેધો, અને આચાર-અનુષ્ઠાનો ઘટી શકે એવા સિદ્ધાન્ત સામાન્ય કરેલા હોય. જે શાસ્ત્રમાં વિધિ-નિષેધ ને આચાર યોગ્ય કહેવાયા હોય, પણ જો સિદ્ધાન્ત એવા પ્રરુપ્યા હોય કે એના આધાર પર એ સંગત ન થઈ શકે, તો તાપ-પરીક્ષામાં એ પસાર થયું ન ગણાય. દા.ત. સિદ્ધાન્ત એવો કલ્પો કે આત્મા એકાન્તે ક્ષણિક છે, તો ત્યાં આત્મદર્શનનો વિધિ અને હિંસાનો નિષેધ ન ઘટી શકે. કેમકે આત્મા ક્ષણિક એટલે બીજી જ ક્ષણે નાશ પામનારો. એ સ્થિતિમાં પછી આત્મદર્શનનું વિધાન કોણે બજાવવાનું ? ત્યારે જીવમાત્ર બીજી ક્ષણે જો આપમેળે નાશ પામે છે તો ત્યાં હિંસા શી ? એમ યમ, નિયમ આદિ આચારોનો દીર્ઘ અભ્યાસ કરવાનો છે. આચારનો વારંવાર અભ્યાસ થાય ત્યારે તે આત્માને વિધિ-નિષેધ સિદ્ધ કરવા તરફ, આત્મસાત્ કરવા તરફ લઈ જાય છે. પરંતુ તે આત્મા નિત્ય ટકવાનો હોય તો ને ? એકાન્ત ક્ષણિક હોય તો તો બીજી ક્ષણે જ તે નાશ પામ્યો પછી કોને સિદ્ધ કરવાનું ? એમ આત્મા એકાન્તે નિત્ય હોવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાય, તો નિત્ય એટલે તો એમાં પરાવર્તન થવાનું જ નહિ, તો આચાર પાળીને શું વિશેષ ? પરાવર્તન તો થવાનું નથી; માટે યમનિયમાદિ આચાર-પાલન વ્યર્થ છે, એટલે આત્મા શું ક્ષણિક કે શું નિત્ય, એકાન્ત સિદ્ધાન્ત માનવામાં વિધિ-નિષેધ અને આચારનો અમલ સંગત નહિ થઈ શકે તેથી તે શાસ્ત્ર તાપ-પરીક્ષામાં પસાર ન ગણાય. એમ આત્મા એકાન્તે ક્ષણિક જ હોયતો શુભાશુભ કર્મથી બંધાવાનું કોને ? ભોગવવાનું કોને ? ને છૂટીને મોક્ષ કોણે પામવાનો ? ત્યારે એકાન્ત નિત્ય હોય તો એ પરાવર્તનને અસહિષ્ણુ અસમર્થ છે, પછી વિધિના ભંગથી અને નિષેધના આચારણથી બદ્ધ બનવા તરીકેનું પરાવર્તન કોને ? તેમ એવી બદ્ધ અવસ્થામાંથી વિહિતનું પાલન અને નિષેધના ત્યાગ દ્વારા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૨૧

મુક્ત બનવાનું પરાવર્તન કોને ? એ તો આત્મા કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય હોવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાય, આત્મા આત્મ-દ્રવ્યરૂપે નિત્ય, અને કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, બદ્ધત્વ, મુક્તત્વ, વગેરે પર્યાયરૂપે અનિત્ય મનાય, તો વિધિ-નિષેધ અને આચારો સંગત કરી શકાય, તે જ તાપ-પરીક્ષામાં પસાર. આવી પરીક્ષામાં જૈન આગમો પસાર થાય છે માટે તે વિશુદ્ધ શાસ્ત્ર છે. આમ સર્વજ્ઞ એવા જિનેન્દ્રદેવના વચનની સર્વાંગીણ વિશુદ્ધિ, અને અસર્વજ્ઞના પ્રવચનોમાં રહેલી પરીક્ષાની અસહિષ્ણુતા, તથા ફલતઃ સર્વાંગીણ વિશુદ્ધિનો અભાવ, એ તપાસવા જરૂરી છે.

‘વ્યાપ્તીતર વિભાગ’:-

જિનપ્રવચનની વ્યાપકતા, અન્યોની અવ્યાપકતા :-

ગંભીરતા અને અધિકતા તપાસવાથી આગળ કહે છે કે ‘અપેક્ષિતવ્યો વ્યાપ્તિ ઇતર-વિભાગઃ ૧’ અર્થાત્ જિનદર્શનની બીજા દર્શનોમાં વ્યાપ્તિ અનુગમ અને બીજાઓની જિનદર્શનમાં અ-વ્યાપ્તિ, એના પર ખાસ મદાર બાંધવા જેવો છે, ખાસ લક્ષ આપીને ચાલવા જેવું છે; જેથી જિનદર્શનની સંપૂર્ણતા ખ્યાલ આવે; અને તેથી આ મોઘેરા માનવજીવનમાં જિનોક્ત તત્ત્વ ઉપર અટલ શ્રદ્ધા અને જિનોક્ત માર્ગનું જ એક માત્ર અનુસરણ સિદ્ધ કરી શકાય; માનવજીવનની ઉચ્ચ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકાય. અહીં જિનપ્રવચનની બીજા દર્શનોમાં વ્યાપ્તિ, અને બીજાઓની જિનદર્શનમાં અવ્યાપ્તિ કહી. વ્યાપ્તિ એટલે અનુગમ, અર્થાત્ જિનપ્રવચન બીજાઓમાં અનુગત છે, પણ બીજું કોઈ પણ દર્શન જિનદર્શનમાં અનુગત નથી. કારણ એ છે કે જિનદર્શન સર્વ નયમતોને અનુસરનારું છે, માનનારું છે; ત્યારે બીજા દર્શનો એક નયને સ્વીકારનારાં છે. નય એટલે દૃષ્ટિ, નય એટલે અપેક્ષા; અને મત એટલે સિદ્ધાન્ત. નયમત એટલે અમુક અમુક દૃષ્ટિએ માન્ય કરાતા સિદ્ધાન્તો.

સાતનય :- આમ તો વસ્તુને જોવાના જેટલા દૃષ્ટિબિન્દુઓ તેટલા નય કહેવાય. પરંતુ જૈનદર્શન એ દૃષ્ટિઓને સંગ્રહિત કરીને જુદી જુદી રીતે વિભાગ કરી બતાવે છે. દા.ત. હજાર વિભાગ કરી સહસ્રાર નયચક્ર કહે છે, એમ સો વિભાગ કરી શતાર-નયચક્ર, બાર વિભાગ કરી દ્વાદશાર નયચક્ર સાત વિભાગ કરી સપ્તનય ઈત્યાદિ બતાવે છે. એમાં ચાલુ પ્રસિદ્ધ સંગ્રહ સાત નયોનો છે, નૈગમ-સંગ્રહ વગેરે, એમાં નૈગમ નયદૃષ્ટિ વસ્તુને સામાન્યરૂપે જુએ છે, અને વિશેષરૂપે ય જુએ છે. સંગ્રહ નયદૃષ્ટિ કેવળ સંગ્રહરૂપે, સામાન્યરૂપે જ જુએ છે. વ્યવહાર નયદૃષ્ટિ વસ્તુને લોકવ્યવહારની દૃષ્ટિએ જુએ છે. ઋજુસૂત્ર નયદૃષ્ટિ વસ્તુને

૧૨૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“શાસ્ત્રની ત્રિવિધ પરીક્ષા” (ભાગ-૩૦)

વર્તમાન અને પોતાની દૃષ્ટિએ જ જુએ છે. આ ચાર અર્થનયો છે, ત્યારે શબ્દનયો ત્રણ છે. એમાં સાંપ્રત નય વસ્તુના સમાન લિંગ-વચનવાળા નામની દૃષ્ટિએ જુએ છે. સમભિરૂઢ નય વસ્તુના નામની વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જુએ છે; ત્યારે એવંભૂત નામનો નય એ જ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ઘટતો હોય સક્રિય હોય તે અવસ્થાની દૃષ્ટિએ વસ્તુને જુએ છે. જૈનદર્શન તો આ બધી નયદૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત થતાં વસ્તુના સ્વરૂપને માને છે, ત્યારે બીજા દર્શનો એમાંના કોઈ કોઈ નયની દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત થતા વસ્તુસ્વરૂપને સ્વીકારે છે.

સાત નયોમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શન :-

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન નૈગમ નયદૃષ્ટિને અનુસરે છે; અને પૃથ્વીત્વ, ઘટત્વ, સત્તા વગેરે સ્વતન્ત્ર સામાન્યો જગતમાં છે; તેમજ પરમાણુ-પરમાણુએ સ્વતન્ત્ર વિશેષ પદાર્થ છે, એમ કહે છે. **વેદાન્ત** દર્શન સંગ્રહ-નયદૃષ્ટિએ એકજ સત્ એવાં પરમબ્રહ્મને પારમાર્થિક તત્ત્વ તરીકે માને છે. **સાંખ્યનય** આખા જગતની ઘટમાળ પુરુષતત્ત્વની સાથેના એક જ પ્રકૃતિ તત્ત્વ ઉપર માને છે. વિશ્વમાં સત્ત્વ-રજસુ-તમસુ એ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનાં જ વિવિધ રૂપકો દેખાય છે એમ કહે છે. **ચાર્વાક** દર્શન અર્થાત્ આત્માનું અસ્તિત્વ નહિ માનનારું નાસ્તિક દર્શન વ્યવહાર નયદૃષ્ટિથી વસ્તુસ્વરૂપ સ્વીકારે છે. લોક કાયામાં ‘હું’ પણાનો વ્યવહાર કરે છે, માટે એ દર્શન કહે છે કે કાયા એજ આત્મા છે. **બૌદ્ધ** દર્શન ઋજુસૂત્રનયના આધારે ચાલે છે, અને વસ્તુને વર્તમાન અવસ્થાએ જ સત્ માની વસ્તુમાત્રને ક્ષણિક કહે છે. વ્યાકરણ અર્થાત્ શબ્દને મુખ્ય કરીને ચાલનારા દર્શનો સાંપ્રત વગેરે નયદૃષ્ટિને અનુસરે છે. સાંપ્રત નય જુએ છે કે ઘડો, કુંભો, કળશ વગેરે એક જ પુલ્લિંગ અને એકવચનવાળા શબ્દ છે તો એક જ જાતની વસ્તુને કહે છે. જો લિંગ કે વચન ફેર, દા.ત. ઘડી, કોઠી વગેરે અથવા ઘડા, કુંભા વગેરે બોલાય તો તે પેલા કરતાં જુદી વસ્તુને સૂચવે છે. **સમભિરૂઢ** નયદૃષ્ટિ વસ્તુના નામની વ્યુત્પત્તિ અર્થાત્ શબ્દાર્થ જોઈને જ વ્યવહાર કરે છે, દા.ત. સંઘ કાઢ્યો હોય તે સંઘવી, વકિલાતનો ધંધો હોય તે વકિલ, પરંતુ એનો છોકરો કે પોતરો હોવા માત્રથી સંઘવી કે વકિલ નહિ, ત્યારે એવંભૂત નયદૃષ્ટિ તો એ જુએ છે કે એ શબ્દાર્થ જે કાળે સક્રિય હોય તે જ વખતે એ નામ એને લાગુ પડે. દા.ત. સંઘ લઈને જતો હોય ત્યારે જ તે સંઘવી, પણ પછી કોઈના સંઘમાં પોતે જતો હોય ત્યારે તે સંઘવી નહિ. આ દૃષ્ટિએ ત્યાં વ્યવહાર પણ એવો થાય છે અને સંઘમાં આગળ કરવો, માળ પહેરાવવી વગેરે ક્રિયા તે સંઘને લઈને જનાર સંઘવી ઉપર થાય છે, કોઈ જુના સંઘવી ઉપર નહિ.

ભિન્ન ભિન્ન નયયુગલ :-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૨૩

શબ્દનય-અર્થનયની જેમ દ્રવ્યનય-પર્યાયનય, અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિકનય, પર્યાયાર્થિકનય નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય, જ્ઞાનનય, અને ક્રિયાનય એવા એવા દૃષ્ટિ-વિભાગો છે. દ્રવ્યનય વસ્તુનું ઉપાદાનભૂત મૂળદ્રવ્ય જ જુએ છે, ત્યારે પર્યાયનય વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા જ જુએ છે. સાંખ્યનય દ્રવ્યાર્થિક નયદૃષ્ટિથી કહે છે આત્મા સદા શુદ્ધ અને કુટસ્થ નિત્ય છે. (આનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ ‘આઈગરાણં’ પદની વ્યાખ્યામાં આવશે.) તો બૌદ્ધનય પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિથી ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થા ફરતી હોવાના હિસાબે વસ્તુને ક્ષણિક કહે છે. નિશ્ચયનય વસ્તુના આંતરિક અને અંતિમ સ્વરૂપને વસ્તુસ્વરૂપ તરીકે માને છે. દા.ત. પૂછવામાં આવે કે સમ્યગ્દર્શન શું ? તો આ નય કહે છે કે અમલમાં ઉતરેલી તત્ત્વશ્રદ્ધા. અર્થાત્ ૭ મે ગુણસ્થાનકે અપ્રમતસંયમની અવસ્થાએ સમ્યગ્દર્શન હોય, તે પૂર્વે નહિ. એ કહે છે કે આચરે નહિ તે શ્રદ્ધા કેવી ? ત્યારે વ્યવહારનય વસ્તુના બાહ્ય સ્વરૂપને, વ્યવહારમાં આવતા સ્વરૂપને વસ્તુસ્વરૂપ તરીકે માને છે. દા.ત. સમ્યગ્દર્શનના પરમાર્થસંસ્તવ (પરિચય) વગેરે બાહ્ય વ્યવહારમાં સમ્યગ્દર્શન હોવાનું માને છે, ને એવો વ્યવહાર કરે છે. જ્ઞાનનયની દૃષ્ટિ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ, જ્ઞાનથી જ કાર્યસિદ્ધિ માને છે. એ કહે છે, ‘આત્માજ્ઞાનભવં દુઃખમાત્મજ્ઞાનેન હન્યતે’ આત્માના અજ્ઞાનથી દુઃખ છે, તે આત્મજ્ઞાનથી હણાય છે. શુકલધ્યાનરૂપી જ્ઞાનથી કેવલ્ય મળે છે. ડોક્ટર અને ગુંડો બંનેય છરી ફેરવે પણ બંનેની કલ્પના જુદી છે માટે એક ઉપકારી અને બીજો દુશ્મન મનાય છે. ત્યારે ક્રિયાનયવાળો કહે છે કે ક્રિયાથી જ મોક્ષ, ક્રિયાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય. તપ, સંયમ વગેરેની ક્રિયાથી કર્મક્ષય થાય છે. તરવાની ક્રિયા કરે તો તરી શકે છે. ઔષધ ખાવાની ક્રિયા કરે તો રોગ મટે છે; તરવાના કે ઔષધના જ્ઞાનમાત્રથી કાંઈ ન વળે.

આમ નયો અનેક છે; તેમાંથી એકેક નય લઈને તે તે દર્શન પ્રવર્તે છે. ત્યારે જૈનદર્શન બધા નયોને ન્યાય આપે છે; દરેક નય પર પ્રાપ્ત થતા સિદ્ધાન્તને અને વસ્તુસ્વરૂપને સ્વીકારે છે. માટે કહેવાય છે કે જૈનદર્શનની વ્યાપિતા છે, બીજા દર્શનની નહિ.

પ્ર.- બીજા દર્શને ભલે એકેક નય લીધો, પણ તે દર્શન મિથ્યા તો નહિ ને ?

ઉ.- બીજા દર્શન કોઈ એકેક અપેક્ષા લઈ એકેક સિદ્ધાન્ત ઘડે છે ખરાં, પણ બીજા અપેક્ષાએ પ્રાપ્ત થતો બીજો સિદ્ધાન્ત નામંજૂર કરે છે, માટે મિથ્યા ઠરે છે. ત્યારે જૈનદર્શન બધી અપેક્ષાઓને ન્યાય આપી એના પર પ્રાપ્ત થતા વિવિધ સિદ્ધાન્તોને મંજૂર રાખે છે, તેથી એ સમ્યક્ છે, એમાં સહજ છે કે જિનદર્શનની વ્યાપકતા ગણાય, બીજા દર્શનોની નહિ. એકેક નય પર ચાલનારું કોઈ પણ દર્શન

૧૨૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સાત નયોમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શન” (ભાગ-૩૦)

એવો દાવો ન રાખી શકે કે હું સર્વનય વાદી જિનદર્શનમાં બધી બાજુએ ઓતપ્રોત છું અર્થાત્ જિનદર્શનના વક્તવ્યના બધાં દષ્ટિબિન્દુઓ મારામાં આવી જાય છે. ત્યારે જિનદર્શન સચોટપણે એમ કહી શકે છે કે ઈતર દર્શનના વક્તવ્યના બધાં જ દષ્ટિબિન્દુ મારામાં આવી જાય છે.

દ્રવ્યદષ્ટિ અને પર્યાયદષ્ટિ :-

દષ્ટાન્તથી જોઈએ તો બૌદ્ધ દર્શન વસ્તુને એની પલટતી અવસ્થાઓની અપેક્ષાએ પર્યાયદષ્ટિથી જોવા ગયું, તો તેથી એણે વસ્તુ અનિત્ય. યાને ક્ષણિક જ હોવાનો સિદ્ધાન્ત માન્ય કર્યો. ત્યારે ન્યાયાદિ દર્શન આત્મા, પરમાણુ આદિ વસ્તુને એના મૂળ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એટલે કે દ્રવ્યદષ્ટિથી જોવા ગયાં તો એમણે એ વસ્તુ નિત્ય જ હોવાનો સિદ્ધાન્ત માન્ય કર્યો. બંનેએ એકેક અપેક્ષા લીધી, એકેક નય લીધો. ત્યારે જૈનદર્શન દ્રવ્યદષ્ટિ ને પર્યાયદષ્ટિ, બંને અપેક્ષા લે છે, અને તેથી એ વસ્તુ એકલી નિત્ય કે એકલી એ અનિત્ય નહિ કિન્તુ નિત્યાનિત્ય હોવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે. એટલે જ જૈનદર્શનની બીજા દર્શનોમાં વ્યાપિતા કહેવાય, પણ બીજાની જૈનદર્શનમાં વ્યાપિતા નહિ. વાત પણ સાચી છે કે વસ્તુનું સંપૂર્ણ સત્ય જોવું હોય તો વસ્તુના સઘળાં પાસાં તપાસવાં જોઈએ. એ તપાસતાં તો વસ્તુમાં એકલું દ્રવ્ય પાસું છે ને પર્યાય પાસું નથી એવું નથી; બંને પાસાં છે. એ હિસાબે નિત્યાનિત્યતાનો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થાય છે. એમજ બીજા વિવિધ પાસાંઓ જોતાં ભેદાભેદનો સિદ્ધાન્ત સદ્-અસત્નો સિદ્ધાન્ત, ઈત્યાદિ કેઈ સિદ્ધાન્તો જૈનદર્શન માને છે; ત્યારે ઈતર દર્શનો એકેક પાસું જોવા પર કાં એકલો ભેદ, અથવા એકલો અભેદ, એમ એકલી સદ્-રૂપતા અથવા એકલી અસદ્-રૂપતા, વગેરેના સિદ્ધાન્ત માને છે. પાછાં તે એવા એકપક્ષી ધર્મ માનવા ઉપરાંત પ્રતિપક્ષીનો વિરોધ કરે છે, અર્થાત્ નિત્યતા, ભેદ વગેરે માનનારું દર્શન અનિત્યતા, અભેદ વગેરે, કે જે વસ્તુસ્થિતિ છે, એનો સાફ સાફ ઈન્કાર કરે છે. એથી તે દર્શનો માત્ર અધુરાં જ નહિ પણ અસત્ય ઠરે છે. તેથી જ સિદ્ધસેન દિવાકર મહારાજે નદીઓ અને સમુદ્રનું દષ્ટાન્ત આપી કહ્યું કે જેમ નદીઓ સમુદ્રમાં અંશરૂપે છે. પરંતુ સમુદ્ર નદીઓમાં નથી; એવી રીતે બીજાં દર્શનો જૈનદર્શનમાં અંશરૂપે છે, પરંતુ જૈનદર્શન બીજાઓમાં અંશરૂપે પણ નથી.

જૈનદર્શનમાં બીજા દર્શન ખરાં, બીજા દર્શનોમાં જૈનદર્શન નહિ.

પ્ર.- પહેલાં તો તમે કહી આવ્યાને કે જૈનદર્શનનો બીજાઓમાં અનુગમ છે; પછી અહીં બીજાઓમાં અંશીય હોવાનું ના કેમ કહો છો ?

ઉ.- પૂર્વે અનુગમનો અર્થ કહ્યો છે તે વિચારો તો આ પ્રશ્ન નહિ ઊઠે. એનો અર્થ એ છે કે સર્વ નયનાદી જૈનદર્શનના વક્તવ્યમાં એકેક નયવાદી કોઈ

દર્શનનું વક્તવ્ય બાકી નથી રહી જતું; ત્યારે બીજાઓના વક્તવ્યમાં જૈનદર્શનનું ઘણું વક્તવ્ય બાકી રહી જાય છે. આનું જ નામ જૈનદર્શનનો અનુગમ, વ્યાપ્તિ, અને ઈતર દર્શનોનો અનનુગમ, અવ્યાપ્તિ. પરંતુ આનો એ અર્થ નથી કે તેથી જૈનદર્શનનો બીજામાં અંશીય સમાવેશ છે. આનું કારણ ઉપર કહ્યું તેમ ઈતર દર્શન સંપૂર્ણ સત્યના અમુક અંશનો અપલાપ કરે છે તે છે. સત્યના અંશનો પણ અપલાપ કરે ત્યાં સંપૂર્ણ સત્યવાદીનો સમાવેશ કેવો ? માટે જ કહ્યું કે જેમ સમુદ્રમાં નદીઓ છે, નદીઓમાં સમુદ્ર નહિ. તેમ જૈનદર્શનમાં બીજા દર્શન ખરાં. બીજા દર્શનોમાં જૈનદર્શન નહિ.

તાત્પર્ય વસ્તુને વિવિધ અપેક્ષાઓથી જોતાં જે જે સિદ્ધાન્ત તરી આવે તે તે માનવા જ જોઈએ. દા.ત. માટીનો ઘડો બન્યો ત્યાં માટી જે પહેલાં ઘડારૂપે નહોતી તે ઘડારૂપે બની ગઈ. અહીં નહોતી ને બની ગઈ એટલે નવા તરીકે ઉત્પન્ન થઈ. આમ માટી ઘડાસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થઈ કહેવાય. છતાં પિંડારૂપે હવે નથી તેથી પિંડારૂપે નાશ પામી ગણાય; તેમજ એનામાંથી માટીપણું ગયું નથી, અર્થાત્ માટી તરીકે કાયમ છે; તો એક જ વખતે માટીમાં ઉત્પત્તિ, નાશ અને કાયમપણું ત્રણેય માનવા જોઈએ. એ ત્રણેયનું જ નામ સત્પણું છે. ‘ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્યયુક્ત સત્’ ‘તત્ત્વાર્થ’ મહાશાસ્ત્રનું સૂત્ર છે. એવી રીતે ઘડો માટીમય છે, પરંતુ સુતરમય નથી, અર્થાત્ માટીરૂપે સત્ છે, ને સુતરરૂપે અસત્ છે. જ્યારે વસ્ત્ર સુતરરૂપે સત્ છે, પણ માટીરૂપે અસત્ છે. આત્મા આત્મારૂપે, અર્થાત્ પોતાના ચૈતન્યની દષ્ટિએ નિત્ય છે. ભૂતકાળના અનંત કાળમાં એવો કોઈ કાળ નહોતો કે જ્યારે આત્મામાં ચૈતન્ય ન હોય. જેમ જડ વસ્તુમાં સદા જડતા હોય એમ ચેતન આત્મામાં સદા ચૈતન્ય હોય છે. આત્મા નિત્ય ચેતન સ્વરૂપ છે. આ વાત આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષાએ હોવાથી દ્રવ્યદષ્ટિએ વિચારણા થઈ, તો દ્રવ્યદષ્ટિએ આત્મા નિત્ય હોવાનો સિદ્ધાન્ત થયો. પરંતુ એ જો પર્યાયદષ્ટિએ અર્થાત્ એની પલટાતી અવસ્થાની દષ્ટિએ જોઈએ તો આત્મા મનુષ્ય બને છે, દેવ બને છે...વગેરે; એમાં દેવ વગેરેની અવસ્થા અર્થાત્ પર્યાયરૂપે આત્મા પલટાયા કરે છે, માટે પર્યાયદષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય હોવાનો પણ સિદ્ધાન્ત થયો એમ આત્મા નિત્યાનિત્ય બન્યો.

મોક્ષમાં પણ નિત્યાનિત્યતા :-

પ્ર.- તો શું મોક્ષમાં પણ આત્મા નિત્યાનિત્ય ખરો ?

ઉ.- હા, ત્યાં ચેતનરૂપે અચળ એટલે કે નિત્ય રહીને પણ સર્વજ્ઞતાની રુએ જગતના પ્રતિસમયે પલટાતા ભાવોને પ્રત્યક્ષ જુએ છે. તેમાં એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સમયે સમયે ફરતું ફરતું રહેવાનું; તેથી આત્મા અનિત્ય પણ ખરો. જ્ઞાન-અવસ્થા આત્માથી

તદન જુદી નથી, તો જ્ઞાન ફરે એમ આત્મા પણ ફર્યો ગણાય; માટે એ અનિત્ય થયો.

કેવળજ્ઞાનમાં પલટા ખરા ? :-

પ્ર.- આત્મા સર્વજ્ઞ થયો, એને કેવળજ્ઞાન થયું, એમાં તો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેય કાળનું બધું જ્ઞાન થઈ ગયું, હવે એમાં સમયે સમયે પલટાવાનું શું ?

ઉ.- કેવળજ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. પ્રત્યક્ષ એટલે સામે જેવી વસ્તુ હોય તેવું દેખે. આ ક્ષણે વસ્તુ અમુક અવસ્થામાં છે, તો એને જોનારું જ્ઞાન, એ બીજી ક્ષણે બીજી અવસ્થામાં હોનારી વસ્તુને જોનારા જ્ઞાન કરતાં જુદું જ જોઈએ. દા.ત. આંગળી આ ક્ષણે સીધી, બીજી ક્ષણે વાંકી છે. તો સીધી છે ત્યારે સીધી જુએ, વાંકી થાય ત્યારે વાંકી જુએ. આંગળી વાંકી થયા પછી પણ સીધી જ જોયા કરે તો જ્ઞાન ખોટું થાય, તેથી પલટાતી વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ પલટાતું રહે. જ્ઞાન પલટાય તેમ આત્મા પણ પલટાય, જ્ઞાન કાંઈ આત્માથી તદન જુદી વસ્તુ નથી; જેમ સાકરમાં મિઠાશ જુદી નથી; સુંગધિદાર પદાર્થથી સુંગધ તદન જુદી વસ્તુ નથી. બગીચામાંથી ફૂલની સુગંધ આવી તે પરાગમય જ છે, પરાગથી તદન જુદી નથી. સુગંધ એનો ગુણ છે. ગુણ દ્રવ્યને તન્મય હોય છે. તેમ જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે, સ્વભાવ છે, તો તે આત્માથી તદન જુદો ન હોઈ શકે; અભિન્ન હોય છે. તે પલટાય તો આત્મા પણ સાથે પલટાયો. સોનાની લગડીમાંથી કંઠી બનાવી તો સોનું શું લગડી તરીકે ઊભું રહ્યું ? ના, અલબત્ત સોના તરીકે કાયમ રહ્યા છતાં હવે લગડીરૂપે તો ન જ રહ્યું, એ કંઠીરૂપે પલટાયું. એમ, આત્મા મૂળગત ચૈતન્ય સ્વભાવે નિત્ય રહેવા છતાં પલટાતા જ્ઞાનરૂપે આત્મા પલટાતો હોવાથી અનિત્ય ઠર્યો.

એકમાં જ નિત્યતા અને અનિત્યતા વિરુદ્ધ કેમ નહિ ?

પ્ર.- એક જ વસ્તુમાં નિત્યતા અને અનિત્યતા, એ શું વિરુદ્ધ નથી ?

ઉ.- ના, વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવા માટે અનેક દૃષ્ટિઓ છે. એમાં અમુક દૃષ્ટિએ નિત્ય જણાય અને બીજી દૃષ્ટિએ અનિત્ય જણાય, ત્યાં નિત્યતા, અનિત્યતા બંને માનવા પડે. આમ, અપેક્ષાઓ અનેક હોવાથી વસ્તુમાં તેના લીધે વિરુદ્ધ દેખાતા અનેક ધર્મો સિદ્ધ થાય છે. દા.ત. આત્માને જ્ઞાની કહેવાય, કઈ અપેક્ષાએ ? પોતાની જાણકારીની અપેક્ષાએ; પણ ગમનાદિ ક્રિયાની અપેક્ષાએ નહિ. અર્થાત્ એ ક્રિયાની દૃષ્ટિએ જ્ઞાની નથી. એમ અમુક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ્ઞાની હોય અને અન્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ્ઞાની ન હોય, એ બને ને ? એનો અર્થ જ એ કે આત્મા જ્ઞાની છે પણ ખરો. અને નથી પણ ખરો. જ્ઞાની છતાં અજ્ઞાની કહેવામાં વિરુદ્ધ ધર્મ દેખાય છે ખરા, એ વસ્તુસ્થિતિ છે, ત્યાં શું થાય ? વસ્તુમાત્ર એકાંત સ્વરૂપવાળી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૨૭

છે. આ બધો વિચાર શ્રી જિનપ્રવચનમાં મળે છે. મોક્ષ પામેલા જીવો શું એકાન્તે સિદ્ધ જ છે ? ના, સિદ્ધ છે પણ ખરા અને નથી પણ ખરા. સિદ્ધ છે તે પોતાના કર્મક્ષયની દૃષ્ટિએ; પણ બીજાના કર્મક્ષયની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નથી.

સ્વદ્રવ્યાદિ-પરદ્રવ્યાદિ :-

વસ્તુનો વિચાર બે રીતે થાય; એક પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ; બીજો પોતાનામાં નહિ એવા બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ. ઘડો સ્વદ્રવ્ય માટીની અપેક્ષાએ સત્ કહેવાય; પરંતુ પરદ્રવ્ય સુતરની અપેક્ષાએ અસત્ કહેવાય અર્થાત્ ઘડો માટીમય છે, પરંતુ સુતરમય નથી. એવી રીતે ઘડો સ્વક્ષેત્ર રાજનગરની અપેક્ષાએ સત્ કહેવાય; પણ પરક્ષેત્ર પાટણની અપેક્ષાએ અસત્ કહેવાય અર્થાત્ ઘડો રાજનગરસ્થ છે, પણ પાટણસ્થ નથી. ઘડો છે અને નથી એટલે સત્ અને અસત્. તેમ ઘડો જેટલો કાળ ટકે છે તે સ્વકાળની અપેક્ષાએ સત્ છે; પણ પછીના કે પૂર્વના પરકાળની અપેક્ષાએ અસત્ છે. ઘડો લાલ હોય તો સ્વભાવ લાલની અપેક્ષાએ સત્ છે; અને પરભાવ શુકલ આદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે. એમ બીજા ભાવોમાં સમજવું. દા.ત. કુંભારે ઘડો બનાવ્યો ત્યાં, પહેલાં તો સ્વભાવ તરીકે કુંભારની માલિકી છે, પરંતુ તે વેચ્યા પછી અન્યની માલિકીનો બને છે, ત્યારે ઘડામાં સ્વભાવ તરીકે બીજાની માલિકી આવી, જ્યારે કુંભારની માલિકી એ પરભાવ થઈ; અને હવે આ કુંભારની માલિકીરૂપ પરભાવની અપેક્ષાએ ઘડો સત્ નથી કિન્તુ અસત્ છે. આ વસ્તુ માત્ર સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ સત્ છે; જ્યારે પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

વસ્તુના વિવિધ પાસાંઓને તપાસવા માટે તે તે અપેક્ષાઓથી વિચારવાની આવશ્યકતા રહે છે. આ વિચારણાને નય અથવા નયનીદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. એવા અનેક નયો વસ્તુના તે તે અંશનો તે તે સ્વરૂપનો બોધ કરાવે છે અને તે યથાર્થ હોય છે. તો અન્ય નયથી સિદ્ધ થતો વિરુદ્ધ દેખાતો અંશ પણ માન્ય રાખવો જોઈએ. દા.ત. સત્ અંશની સામે અસત્ અંશ. દ્રવ્ય અંશની સામે પર્યાય અંશ. આવા અનેક અંશના સાધક અનેક નયો જૈનદર્શન માન્ય કરે છે; અને તે અનુસારે વસ્તુમાત્રને અનેકધર્મમૈત્મિક માને છે, ત્યારે બીજા દર્શન એકેક નય માની તે નય પૂરતો ધર્મ સ્વીકારે છે અને એનો પ્રતિપક્ષરૂપ બીજો નય તથા તેને માન્ય પ્રતિપક્ષી ધર્મ સ્વીકારતા નથી. માટે તે તે દર્શનના જૈનદર્શન ઉપર વ્યાપિતા હોવાનું કહી શકાય નહિ. જ્યારે અનેક નયવાદી જૈનદર્શનની એકેક નયવાદી બીજા દર્શન ઉપર વ્યાપિતા હોવાનું કહી શકાય, બીજી રીતે કહીએ તો જૈનદર્શનમાં ઈતર

૧૨૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સાત નયોમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શન” (ભાગ-૩૦)

દર્શન એકેક નયના હિસાબે અંશે અન્તર્ભૂત થાય છે, પરંતુ જૈનદર્શન બીજા દર્શનમાં અંશે પણ અન્તર્ભૂત નથી થતું.

પ્ર.- ઈતર દર્શનમાં જૈનદર્શન ભલે સર્વાંશે અન્તર્ભૂત ન કહેવાય, પરંતુ અલ્પાંશે અન્તર્ભૂત કેમ ન કહેવાય ? દા.ત. ન્યાયદર્શને આત્મામાં એકલો નિત્ય અંશ માન્યો છે; ત્યારે જૈનદર્શને આત્મામાં નિત્યાનિત્ય એટલે કે નિત્ય, અનિત્ય બંને અંશ માન્યા છે, તો તેમાંથી નિત્ય અંશની દૃષ્ટિ પૂરતું જૈનદર્શનની ઈતર દર્શનમાં અન્તર્ભૂતતા કેમ ન કહી શકાય ?

ઉ.- એનું કારણ એ છે કે ઈતર દર્શનમાં એક નયમતનું વિધાનમાત્ર હોત તો હજી અન્તર્ભૂતતા કહી શકાત, પરંતુ તેમાં સાથે બીજા નયમતનો વિરોધ કરવામાં આવે છે, તેથી એ સત્યવિરોધક બનવાથી દૂષિત ઠરે છે. એમાં સર્વસત્યો સ્વીકારનાર જૈનદર્શનની અંતર્ભૂતતા કેમ કહી શકાય ?

પ્ર.- જૈનદર્શન નિત્ય, અનિત્ય બંને અંશ માને છે, તેમાંથી એક નિત્ય અંશ પૂરતી અન્તર્ભૂતતા શું કહી શકાય ?

ઉ.- અહીં જ ભૂલ થાય છે. જૈનદર્શન સ્વતન્ત્ર નિત્ય અંશ નથી માનતું, પરંતુ બંને પરસ્પર સંવલિત થઈ બનેલ સ્વતન્ત્ર નિત્યાનિત્ય ધર્મ માને છે. બે છૂટા ધર્મ માનવામાં યદ્યપિ તે તે ધર્મના ગુણનો લાભ મળે છે; પણ સાથે તે તે ધર્મના દોષ પણ લાગે છે. દા.ત. નિત્ય, અનિત્યનો સરવાળો કહેતાં, બંનેના નિમિત્તે ગુણ-દોષ આવવાના. નિત્ય પક્ષમાં ગુણ એ છે સુકૃત દુષ્ટૃત કર્યા પછી તેનાં ફળરૂપે પુણ્ય-પાપ ભોગવવા માટે આત્મા જે ટકવો જોઈએ, પણ નાશ ન પામવો જોઈએ, તે વસ્તુ જો આત્મા નિત્ય હોય તો ઘટી શકે છે. પરંતુ નિત્ય માનવામાં સાથે દોષ પણ છે. તે એ કે આત્મા નિત્ય હોવાથી એમાં પરાવર્તન નહિ થઈ શકે. પરાવર્તન થાય તો નિત્યતા નહિ; અને નિત્યતા જ હોય તો પરાવર્તન નહિ. તેથી આત્મા કાળે કાળે જે વિચિત્ર ભાવોમાં પલટાતો દેખાય છે, તે અસંગત ઠરશે. નિત્ય હોય તો બદ્ધમુક્ત, મનુષ્ય-દેવ, અજ્ઞાની-જ્ઞાની વગેરે પલટાતા રૂપ કેમ ઘટી શકે ? ન ઘટે એ દોષ છે. આમ નિત્ય માનવામાં ગુણ દોષ છે. ત્યારે અનિત્ય માને તો પણ ગુણ-દોષ છે. ગુણ એ, કે પરાવર્તનને સહન કરી શકશે; પૂર્વના રૂપને છોડનારો પછીના રૂપે ઉત્પન્ન થનારો બની શકશે. આ વસ્તુ અનિત્ય હોય તો જ બની શકે. દોષ એ કે આત્માનો ત્યાં પૂર્વાપર કાળે એક અન્વય, એક સાંકળ નહિ રહે, અનિત્ય હોવાથી સુકૃત-દુષ્ટૃત કરનારો આત્મા તો નાશ પામશે, ને પછી એનાં ફળ ભોગવનારો બીજો જ આત્મા બનશે ! માણસ જો એનો એ ઊભો છે તો કહેવાય કે એણે કર્મ કર્યાં, ને એણે જ ફળ ભોગવ્યાં. ભોજન તેણે

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૨૯

ખાધું અને પછી તેણે જ પાણી પીધું. પરંતુ જો કેવળ અનિત્ય અર્થાત્ ક્ષણિક હોય તો કર્મ કરનારો કે ખાનારો બીજો અને ફળ ભોગવનારો કે પીનારો બીજો આવ્યો ! એ ખોટું. એમ, પાછો એકલો નિત્ય હોય તો ય ખોટું, કેમ કે-એમાં કોઈ પરિવર્તન જ નહિ ! એમાં ખાનારો તો ખાનારો પછી પીનારો બની જ ન શકે ! એમ, મનુષ્યરૂપે તો મનુષ્યરૂપે જ રહેવાનો, પછી દેવાદિરૂપે થઈ શકે જ નહિ ! માટે પરિવર્તનશીલ અર્થાત્ અનિત્ય પણ હોવો જોઈએ, હવે આમાં ય જો નિત્ય અને અનિત્ય બે ધર્મ સ્વતંત્ર મનાય તો ગુણ-દોષ બંને આવે, પરંતુ બંનેના મિશ્રણથી થયેલ નિત્યાનિત્ય નામનો સ્વતંત્ર વિલક્ષણ ધર્મ મનાય તો દોષ આવે નહિ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૨૯, તા. ૧૨-૪-૧૯૫૮

આ વિલક્ષણ નિત્યાનિત્યતાનો અર્થ એ છે કે જેમ, વસ્ત્રમાં તાંતણાના તાણા-વાણા પરસ્પર વિંટળાઈને રહે છે તો માત્ર તાંતણાનો કેવલ જથ્થો નહિ પણ સ્વતંત્ર વસ્ત્રનું રૂપ ધારણ કરે છે; વળી જેમ ખીચડીમાં ચોખા અને દાળ પરસ્પર એકરસ બની રહે છે તો એ માત્ર દાળ-ભાતનું મિશ્રણ નહિ પણ સ્વતંત્ર ખીચડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એમ નિત્યતા, અનિત્યતા પરસ્પર વિંટળાઈને રહેલા છે, એકરસ થઈને રહેલા છે; તેથી જ સુંઠ-ગોળની વિલક્ષણ ગોળીની જેમ એ સ્વતંત્ર નિત્યાનિત્યતા નામના વિલક્ષણ ધર્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; માટે એ દોષ રહિત અને ગુણયુક્ત બને છે.

જેવી રીતે એકલી સુંઠ વાયુ હરે, પણ એકલો ગોળ પિત્ત શમાવે પણ કફ કરે; ત્યારે સુંઠ-ગોળની ગોળી, એ સ્વતંત્ર સુંઠ અને ગોળ કરતાં એક વિલક્ષણ દ્રવ્ય તૈયાર થયું હોવાથી તે ગોળી સુંઠનો ગુણ વાયુનાશકતા ધરાવે છે, અને સુંઠનો દોષ-પિત્તજનકતા નથી ધરાવતી; તેમ ગોળનો ગુણ પિત્તશામકતા ધરાવે છે, ને ગોળનો દોષ-કફજનકતા નથી ધરાવતી; બસ, એવી રીતે નિત્યાનિત્યતા ધર્મ એ જુદા જુદા નિત્યતા, અનિત્યતા, ધર્મો કરતાં એક વિલક્ષણ ધર્મ હોવાથી એ ધર્મવાળો આત્મા પ્રત્યેકના દોષથી મુક્ત રહી, બંનેના ગુણ ધરાવે છે; નિત્ય અંશથી પૂર્વાપર ક્ષણોમાં અન્વય, અર્થાત્ અવસ્થાનનો ગુણ અને અનિત્ય અંશથી પરાવર્તન ખમવાનો ગુણ. આથી જૈનદર્શનની ઈતરમાં અંશે પણ અન્તર્ભૂતતા ન કહેવાય.

પ્ર.- ઠીક છે, છતાં જૈનદર્શનમાં ઈતરની અન્તર્ભૂતતા માનશો, તો જૈનદર્શનમાં દોષ ભળ્યા ગણાશે. ક્યારાળી નદી સમુદ્રમાં ભળે તો ક્યારોય ભળે ને ?

ઉ.- દષ્ટાન્તમાં ફરક છે. સમુદ્રમાં નદી એવી ને એવી આવે છે, ત્યારે

૧૩૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સાત નયોમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શન” (ભાગ-૩૦)

જૈનદર્શનમાં બીજા દર્શન ચળાઈને આવે છે, એકાન્તતા મુકાઈને આવે છે. અર્થાત્ એમના એકેક નયનું માત્ર વકતવ્ય જૈનદર્શનમાં છે એટલું જ, પરંતુ એ દર્શનોમાં રહેલી અન્ય નયની વિરોધકતા સ્વીકાર્ય નથી. માટે જ કહ્યું કે નિત્ય, અનિત્ય વગેરેનો માત્ર સરવાળો નથી, સ્વતંત્ર સર્જન છે, તેથી દોષ નથી આવતો. આ રહસ્યનું જ્ઞાન થયા પછી એમ ન બોલી શકાય કે બધા દર્શનો સરખા.

આમ જિનપ્રવચનની વ્યાપિતા લક્ષમાં લઈ જિનાજ્ઞાનુસાર પ્રવર્તેલા મહાપુરુષોના દૃષ્ટાન્ત મુજબ પુરુષાર્થ કરવો.

અસ્થાને ઉત્સર્ગ-અપવાદ પાપ :-

ઉત્સર્ગમાર્ગ અને અપવાદમાર્ગ બંનેની જિનાજ્ઞા છે. પરંતુ તેના સ્થાને યોજાય તો આજ્ઞાનુસારિતા ગણાય, અ-સ્થાને યોજવામાં તો ઊલટું આજ્ઞાભંગનું મહાપાપ લાગે. સાવધાચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત છે. તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છે, કોઈ વખતે વંદનમાં સાધ્વી પગે અડી જાય છે. વિરોધી લોકોએ પૂછ્યું, ‘સ્ત્રીને અડાય કે નહિ?’ આચાર્ય સમજી ગયા કે કેમ આ પૂછે છે. માનહાનિના ભયથી જવાબમાં લોચા વાળવા લાગ્યા. છેવટે કહી દીધું, ‘શાસ્ત્રમાં ઘણા ઉત્સર્ગ અપવાદ આવે છે, તેમાં તમનું શું ખબર પડે?’ આમ અ-સ્થાને અપવાદનો ભાસ કરાવવાથી એક તો તીર્થંકર નામકર્મ ગુમાવ્યું, અને ઉપરાંત ભવમાં ભટક્યા. **આજ્ઞાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ કલ્યાણમાર્ગ છે.** શાસ્ત્રની આજ્ઞા અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા મુજબ પ્રવર્તેલા મહાપુરુષો એ જ કલ્યાણના માર્ગે ચાલવા માટે સર્ચલાઈટ છે, આલંબન કેન્દ્ર છે.

(લ૦)-વ્યવસ્થિતશ્રાયં મહાપુરુષાણાં ક્ષીણપ્રાયકર્મ્મણાં વિશુદ્ધાશયાનાં ભવાબહુમાનિનામપુનર્બન્ધકાનામિતિ । અન્યેષાં પુનરિહાનધિકાર એવ, શુદ્ધ-દેશનાનર્હત્વાત્ ।

(અર્થ):- આ કલ્યાણમાર્ગ, કર્મનો ઘણો ક્ષય પામેલા, વિશુદ્ધ આશયવાળા અને સંસાર પર બહુમાન વિનાના અપુનર્બન્ધક આદિ મહાપુરુષોને વિષે પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે. બાકી આ માર્ગને વિષે બીજાઓનો અધિકાર નથી, કેમકે એ શુદ્ધ દેશનાને યોગ્ય નથી.

(વિવેચન):- પ્ર.- પ્રવચનનું ગાંભીર્ય વિચારવું, અન્ય દર્શનોના શાસ્ત્રોની પરિસ્થિતિ જોવી વગેરેને સાચા ઉત્સર્ગ-અપવાદના જ્ઞાનમાં કારણભૂત એ કલ્યાણમાર્ગ તરીકે કહો છો ખરા, પરંતુ એ કલ્યાણમાર્ગ અમલમાં જ ન મૂકી શકાય તેવો હોય તો શું થઈ શકે? જેમ કોઈ કહે ‘તાવ છે,’ તેમ શેષનાગનો મણિ લાવો તો તાવ ઉતરે’ આ ઉપાય અશક્યાનુષ્ઠાન છે; તેવી રીતે તમારો ઉપદેશ અશક્યાનુષ્ઠાન હશે તો ?

અપુનર્બન્ધક એટલે શું ?

અપુનર્બન્ધક અવસ્થા એ સમ્યક્ત્વની નીચેની ભૂમિકા છે. અર્થાત્ મિથ્યાત્વની અવસ્થા છે. પરંતુ એમાં મિથ્યાત્વ મંદ હોય છે. શુભ અધ્યવસાયથી તીવ્ર મિથ્યાત્વને મંદ કરતાં કરતાં એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય કે હવે પછી આખા સંસાર કાળમાં (આયુષ્ય સિવાય) કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જો એક જ વાર બાંધશે તો તે સકૃદ્બન્ધક અવસ્થા ગણાય. ત્યારે એથી પણ વધારે શુદ્ધ અધ્યવસાય કેળવી મિથ્યાત્વને મંદ કરીને એવી સ્થિતિ ઊભી કરે કે જેમાં કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુષ્ય સિવાય) હવે ક્યારેય નહીં બાંધે તો તે અવસ્થા અપુનર્બન્ધક અવસ્થા ગણાય.

આવા આત્મામાં ત્રણ ખાસિયત હોય છે.

(૧) તીવ્ર ભાવે પાપ ન કરે, (૨) ઘોર સંસારની ઉપર બહુમાન ન ધરે, (૩) ઉચિત સઘળું આચરે.

(૧) અત્યાર સુધી અનંત કાળથી પાપ કરતો હતો તે ઉગ્ર ભાવે કરતો હતો. હવે પાપ નહિ જ કરે એમ નહિ, પણ તીવ્ર ભાવે નહિ, રાચી-માચીને નહિ, પાપના કટુફળના ખ્યાલ વિના નહિ કરે, પાપ કરતાં કંપ અનુભવશે, પરલોકનો ભય અનુભવશે.

(૨) ઘોર સંસાર ઉપર બહુમાન ન કરે. એટલે કે સંસારને ભયાનક સમજવાથી એના પર આદર આસ્થા નહિ કરે. પૈસા, પરિવાર, વિષયસુખ વગેરે સંસાર છે એના પર આદર આસ્થા નહિ.

પ્ર.- તો શું હવે એને પૈસા વગેરે ઉપર રાગ નહિ થાય ?

ઉ.- રાગ-પ્રેમ જુદી વસ્તુ છે, આદર આસ્થા જુદી વસ્તુ છે, નાલાયક છોકરા પર એકના એક પુત્ર તરીકે રાગ થઈ જાય છે, પણ આસ્થા કે એવો આદર નથી થતો. પોતાના બાપના ઘરનો જ પક્ષ કરનારી પત્ની પર પણ રાગ તો રહે છે. કિન્તુ આદર, આસ્થા નથી થતા. એવું **સંસારમાં** પૈસા-પરિવાર વગેરે પર રાગ થઈ જાય એ બને, છતાં આદર નહિ, આસ્થા ન હોય; કેમકે એ બધાને ભવભ્રમણના કારણ માને છે.

(૩) ઉચિત સઘળું આચરે અનુચિત પ્રવૃત્તિ ક્યાંય ન થવા દે.

અપુનર્બન્ધક દશા ચરમાર્વત કાળમાં જ થાય છે. ચરમાર્વત એટલે હવે જેને મોકે જવા પૂર્વે છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનો કાળ ચાલુ થયો છે; અર્થાત્ એક પુદ્ગલ પરાવર્તકાળથી અધિક સંસારકાળ જેને હજી બાકી છે, તે અચરમાર્વત કાળમાં ગણાય. ત્યાં ગમે તેટલા ધર્મ-સંયોગો મળે છતાં એમના લેશમાત્ર પણ ભવભીતિ કે મોક્ષરુચિ પ્રગટી શકતી નથી. એવી એનામાં સરાસર અયોગ્યતા છે.

દષ્ટાન્ત તરીકે, કેરીના મરવાને ઝાડ પરથી ઊતારી ગમે તેટલા ઘાસ વગેરેમાં ઘાલો પણ પાકવાની કોઈ લાયકાત નથી. એ તો ઝાડ પર જ એના કાળે મોટી કેરી રૂપે થાય, પછી જ ઘાસના સંયોગમાં પાકવાની લાયકાત ગણાય. એવું અચરમાવર્તમાં.

પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ કેટલો સમજવો ? :-

પ્ર.- ચરમાવર્ત એટલે છેલ્લો પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ કેટલો ?

ઉ.- પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી મપાય છે. પ્રસ્તુતમાં ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત સમજવાનો છે. તેની ગણતરી એ રીતે છે કે એક જીવ આ વિશાલ ચૌદ રાજલોકના પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશને ક્રમશઃ મરણથી સ્પર્શે અર્થાત્ અમુક આકાશપ્રદેશમાં રહીને મર્યો ત્યાંથી ગણતરી શરૂ કરી. હવે ભવમાં ભમતાં ભમતાં એની લગોલગના આકાશપ્રદેશે મરે, પછી વળી ભવો કરતાં કરતાં એની લગોલગના આકાશપ્રદેશે મરે; એમ મરણોથી આકાશપ્રદેશને ક્રમશઃ સ્પર્શતો સ્પર્શતો, જ્યારે ચૌદેય રાજલોકના સમસ્ત આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શી રહે, એ બધામાં જેટલો કાળ જાય, તે એક ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ કહેવાય. આમાં અનંતા કાળચક્ર, અનંતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓ પસાર થાય છે, જે એકેકા કાળચક્રમાં ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પસાર થાય છે; ને એ એકેકા સાગરોપમમાં દસ કોડાકોડી પલ્યોપમ વીતે છે, અને જે એકેકા પલ્યોપમમાં માત્ર અબજો-પરાર્ધો નહિ પણ અસંખ્ય વર્ષો પસાર થાય છે. જીવને આ સંસારમાં આવા પુદ્ગલ પરાવર્ત અનંતાનંત વીતી ગયા. એ બધો અચરમાવર્તકાળ; માત્ર મોક્ષ જવા પૂર્વનો છેલ્લો પરાવર્ત એ ચરમાવર્તકાળ. એમાં લાવી મૂકનાર કોઈ હોય તો જીવનો ભવ્યત્વ સ્વભાવ અને કાળ. ભાગ્ય કે ઉદ્ધમ ત્યાં કશું કરી શકતા નથી.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૦, તા. ૧૯-૪-૧૯૫૮

જેવી રીતે મહાન વ્યાધિના વિકારમાં દૂધ-ખીર વગેરે પૌષ્ટિક વસ્તુની સમ્યગ્ રુચિ નહિ. તેમ અચરમાવર્ત કાળમાં જીવને જરાય મોક્ષનો આશય જ નહિ, જરાય આત્મસ્વરૂપ તરફ દષ્ટિ જ નહિ. કેમકે ત્યાં સહજમળનું જોર હોય છે. સહજમળ એટલે અનાદિનો ઘન રાગ-દ્વેષનો પરિણામ. એ આત્માનો કે એની શુદ્ધાશુદ્ધ અવસ્થાનો કોઈ વિચાર સરખો જાણવા દેતો નથી. એ ભાવમળ એમ ટાળ્યો ટળતો નથી. એ તો ચરમાવર્તમાં જીવ આવે ત્યારે જ એનો નાશ થઈ શકે. એ નાશ જોઈને કહી શકાય કે આ જીવ ચરમાવર્તમાં આવ્યો છે. ચરમાવર્ત સિવાયના કાળમાં ભલે મહાપ્રત અને ચારિત્ર પાળે છતાં એ દેવલોકમાં ઋદ્ધિ-સિદ્ધિઓ માટે

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૩૩

પણ જ્યારે ઘન રાગ-દ્વેષમાં કંઈક ડ્રાસ થાય ત્યારે સહજમળનો ક્ષય થયો કહેવાય. ખૂબી તો એ છે કે અચરમાવર્તકાળમાં જીવ ઉચ્ચ ચારિત્ર પાલનથી ત્રૈવેયક દેવલોકમાં ય જાય છે. ત્યાં પ્રગટ રાગ-દ્વેષના વિકાર નથી હોતા, છતાં એને સહજમળ હયાત હોય છે. ત્યારે અહીં ચરમાવર્તમાં રાગ-દ્વેષ વ્યક્ત રૂપમાં દેખાતા ય હોય, છતાં સહજમળ ડ્રાસ પામ્યો હોય છે.

પ્ર.- સહજમળ ક્ષય પામ્યાનું લક્ષણ શું ?

ઉ.- યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય શાસ્ત્રમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ કહે છે,

‘દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમ્ અદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।

ઔચિત્યાસેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥૩૨॥’

સહજમળ ક્ષય પામ્યાના ત્રણ લક્ષણ છે; (૧) એને દુઃખિત જીવો પર અત્યંત દયા પ્રગટતી હોય, (૨) ગુણવાન પુરુષો પર દ્વેષ ન હોય, અને (૩) ઔચિત્યનું પાલન હોય.

(૧) **દુઃખિત પર અત્યંત દયામાં** ‘શુદ્ધ જીવ-સ્વભાવે દરેકને સુખની જ વાંછા હોય છે; તો જેમ મને દુઃખ નથી ગમતું તેમ અન્યને પણ નથી ગમતું,’ એમ સમજી દુઃખિત જીવો પ્રત્યે દયાર્દ્ર બને છે. અચરમાવર્ત કાળમાં કદાચ મહાપ્રત લઈ અહિંસા પાળે એટલું જ, પરંતુ તે જીવો પ્રત્યેની સહજ દયાથી પ્રેરાઈને નહિ, કિન્તુ ભાવી દુન્યવી સુખો લેવાની લાલસાએ.

(૨) **ગુણવાન આત્મા પ્રત્યે દ્વેષ નહિ**, એટલે કે એની ગુણવત્તા પ્રત્યે ઈર્ષ્યા નહિ, મત્સરભાવ નહિ. કારણ, એને સહજમળના ક્ષયથી આત્માને એ ગુણ વસ્તુની કદર થાય છે.

(૩) **ઔચિત્યનું આસેવન** એટલે અનાદિની અનુચિત વૃત્તિનો ત્યાગ કરી ઉચિતતાનો ખપ કરે. જીવ જ્યારે સહજમળના ક્ષયથી આત્મસન્મુખ બને છે, ત્યારે અનુચિતતા એના ચિત્તમાં ખૂંચે છે, અને ઔચિત્યનો એ આદર કરે છે.

સહજમળની હાજરીમાં આમાંનું કશું ન હોય. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ ‘ચરમપરાવર્ત’ નામની વિંશિકામાં સહજમળ અંગે કહે છે કે જેવી રીતે ફેરફુદડી ફરતા બાળકમાં એક ભ્રમણશક્તિ ઊભી થાય છે જેથી પછી એ ફુદડી બંધ કરી સ્થિર ઊભો છતાં જ્યાં સુધી એ શક્તિ રહે છે ત્યાં સુધી વિપરીતપણે આજુબાજુનું બધું સ્થિર પણ ફરતું દેખે છે; તેવી રીતે સહજમળના યોગે જીવ સંસારભ્રમણની શક્તિવાળો હોય છે, તેથી જ્યાંસુધી એ શક્તિ પહોંચે ત્યાંસુધી વિપરીતપણે અર્થાત્ ત્યાજ્ય તત્ત્વને ઉપાદેય તરીકે જુએ છે. એ શક્તિ ચરમાવર્તમાં જ નષ્ટ થાય છે. કેમકે સહજમળ ત્યાં ક્ષય પામે છે; તેથી પછી ત્યાજ્યને ત્યાજ્ય તરીકે અને

૧૩૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સાત નયોમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શન” (ભાગ-૩૦)

ઉપાદેયને ઉપાદેય તરીકે ઓળખે છે. દા.ત. હિંસાદિ પાપો, કોધાદિ કષાયો, શબ્દાદિ વિષયો વગેરે ત્યાજ્ય છે, તો એને ત્યાજ્ય તરીકે ઓળખે છે અને અહિંસાદિ ધર્મ, ક્ષમાદિગુણ, ઈન્દ્રિય નિગ્રહ વગેરે આદરણીય છે, તો એને એ તરીકે ઓળખે છે. જીવોને સહજભાવમળવાળો અચરમાવર્ત કાળ ભવબાળ કાળ ગણાય છે. અને સહજમળના ક્ષયવાળો ચરમાવર્ત કાળ એ ધર્મયૌવન-કાળ ગણાય છે. ધર્મયૌવન-કાળમાં જ ધર્મબીજનાં વાવેતર વગેરે કરવાનો એ અધિકારી બને છે. આ વાવેતર વગેરેમાં ધર્મરાગ, ધર્મ-પ્રશંસા, ધર્મ-ઈચ્છા, ધર્મ માટે ગુરુની શોધ, ગુરુયોગ, ધર્મશ્રવણ એ બધું આવે છે. એ જ્યારે કરે ત્યારે એ ધર્મબીજના ફળરૂપે સમ્યગ્દર્શનરૂપી ધર્મ પામે પણ તે પહેલાં અપુનર્બન્ધક અવસ્થા પામે છે, જેમાં પૂર્વે કહ્યું તેમ તીવ્રભાવે પાપ ન કરવાં, ધોરસંસાર પર બહુમાન નહિ, ને ઉચિતનો આદર, એ મુખ્ય ત્રણ ગુણ પ્રગટે છે. એવા અપુનર્બન્ધકાદિ આત્માઓએ જિનપ્રવચનની ગંભીરતા તપાસવા, વગેરેનું કરવા દ્વારા સાચા ઉત્સર્ગ અપવાદનું જ્ઞાન મેળવવાનો કલ્યાણમાર્ગ આદર્યો છે; તેથી એ પ્રવૃત્તિ અશક્યાનુષ્ઠાન કેમ કહી શકાય ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૬, અંક-૩૧, તા. ૨૬-૪-૧૯૫૮

અપુનર્બન્ધકાદિ જીવોની મહાપુરુષતા :-

(લ૦) વ્યવસ્થિતશ્રાયં મહાપુરુષાણાં ક્ષીણપ્રાયકર્મણાં વિશુદ્ધાશયાનાં ભવાબહુમાનિનામપુનર્બન્ધકાદીનામિતિ ।

અર્થ :- આ (કલ્યાણમાર્ગ) મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધ આશયવાળા અને સંસાર પ્રત્યે બહુમાન રહિત એવા અપુનર્બન્ધક જીવોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલો છે.

વિવેચન :- આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ કહે છે કે આ કલ્યાણમાર્ગ અપુનર્બન્ધકાદિ જીવોથી આચરાયેલો છે. એવા જીવોની ઓળખ કરાવતાં કહે છે કે એ ક્ષીણપ્રાયકર્મ છે, વિશુદ્ધાશય છે, ભવાબહુમાની છે અને મહાપુરુષ છે.

ક્ષીણપ્રાયકર્મ એટલે એ આત્માએ શુભ ભાવ દ્વારા (૧) સમગ્ર કર્મોની દૃષ્ટિએ કર્મોની કાળસ્થિતિમાંથી કેટલાય કોડાકોડી અર્થાત્ ઠેઠ ૬૯ કોડાકોડી સુધીના સાગરોપમના કાળનો ક્ષય કરીને માત્ર એક કોડાકોડી સાગરોપમની ય અંદરની કાળસ્થિતિ કરી મૂકી છે, અને કર્મમળનો રસ પણ મંદ કરી મૂક્યો છે; તેમજ (૨) મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મ અને અનંતાનુબન્ધી કષાયકર્મને ઘણું ઘણું મંદ કરી મૂક્યું છે.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તર” (ભાગ-૩૦) ૧૩૫

અપુનર્બન્ધકદશાથી આગળ વધી ક્રમશઃ સમ્યગ્દર્શન પામેલા આત્માને તો મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબન્ધી કષાયનો ક્ષયોપશમ થઈ ગયો હોય છે. આ કર્મમળનો ક્ષય બહુ જરૂરી છે. એ થાય તો જ ગુણની ભૂમિકા સર્જાય છે. કર્મક્ષીણતા જેમ વધે તેમ ઊંચા ઊંચા ગુણસ્થાનકે ચઢાય.

વિશુદ્ધાશય એટલે મોક્ષદૃષ્ટિ બનેલા એ ભવ્યાત્માનો આંતરિક આશય, દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ, અભિપ્રાય ઉજ્જવળ બનેલો હોય છે, અનાદિ કાળથી ભવાભિનન્દી યાને સંસારરસિક દશામાં આશય, કેવળ જડ પુદ્ગલ અંગેના હોઈ, રાગ, દ્વેષ અને મોહભર્યો તેમજ હિંસાદિ પાપોભર્યો રહેવાથી, મલિન રહે છે. તે હવે અહીં મોક્ષની રુચિ જાગ્રત થવાથી જડના ચિકણાં આકર્ષણ ઓછા થઈ જાય છે, તેથી રાગ-દ્વેષાદિ મોળા પડી જાય છે, અને એના સ્થાને સંવેગ, વૈરાગ્ય, અનિત્યાદિ ભાવના અહિંસાદિ ધર્મ, ક્ષમાદિ ગુણો, ઈત્યાદિનો નિર્મળ આશય પ્રગટે છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આત્મોત્કાન્તિની હજી પ્રારંભિક દશા છે એટલે પ્રવૃત્તિ રાગાદિવાળી અને હિંસાદિમય જોવા મળે, પરંતુ આંતરિક આશય ઉદ્દેશ, દૃષ્ટિની નિર્મળતા થઈ છે એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. લોકવ્યવહારમાં પણ આશયને મુખ્ય કરે છે. ઇરી ફેરવવાની ક્રિયા તો ડોક્ટરે ય કરે અને ગુંડો ય કરે, પરંતુ બેના આશયમાં મહાન અંતર છે. ડોક્ટરનો આશય શુદ્ધ અને ઉપકારી મનાય છે. કોર્ટમાં ગુનેગાર છૂટી જાય, એવું બને છે. આમ માત્ર વ્યવહાર નહિ, પરંતુ ફળ પણ આશયના આધારે નીપજે છે. એક માતાએ છોકરાને વાવડીગવાળું દૂધ પીરસ્યું. પોતાનો છોકરો હોંશે પીને પુષ્ટ થયો; ને પછી ઓરમાન છોકરાનો પીવાનો વારો આવ્યો તે એનો આશય એવો થયો કે આ મારી દુશ્મન મા છે તેથી મને દૂધમાં કંઈક કાળું કાળું ખરાબ પીવરાવે છે. મનમાં બીક રાખી કંપતો કંપતો પીને માંદો પડી મરી ગયો. આશયનું મહત્ત્વ છે. માટે જ ધર્મસાધનાનો પહેલો પાયો નિર્મળ આશય, પવિત્ર આશય છે. દૃષ્ટિ સંસાર પરથી ઊડી મોક્ષ પર સ્થાપિત થાય છે, પછી આશય ફેરે છે, શુદ્ધ બને છે, ક્રિયા દેખીતી રાગની હોય પણ આશય વૈરાગ્યનો રાખે, પ્રવૃત્તિ હિંસાની આરંભ-સમારંભની હોય, પણ આશય અહિંસાનો રાખે તો ધર્માત્મા બની શકે છે. એથી ઊલટું ક્રિયા તપની, જપની, દાનાદિની ચાલતી હોય, પણ એની પાછળ મનમાં આશય જડની આસક્તિના હોય તો એ જીવ પાપમાં ઘસડાઈ રહ્યો છે. ખ્યાલ તો એ રાખવાનો છે કે ‘બનવાનું તે બને છે, ભાગ્યના અનુસારે બને છે, તો આશય શા માટે બગાડવો ?’ ગામડાની એક ડોશીએ ઘી અને ચામડા ખરીદવા નીકળેલા બે વેપારીની મેમાનગત કરી, પણ ઘીના વેપારીને અંદર રસોડામાં બેસાડ્યો, ને ચામડાના વેપારીને બહાર બેસાડ્યો ! વળી માલ ખરીદીને પાછા આવ્યા, ત્યારે ય મેમાનગીરી કરી તે ચામડાવાળાને અંદર

૧૩૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“અપુનર્બન્ધકાદિ જીવોની મહાપુરુષતા” (ભાગ-૩૦)

બેસાડીને, ને ધી વાળાને બહાર બેસાડીને ! બંનેએ ભેદનું કારણ પૂછ્યું. ડોશી કહે છે, ‘તમે બંને ખરીદી માટે ગયા ત્યારે ધીવાળાનો આશય સારો હતો કે જઈએ છીએ ત્યાં વરસાદપાણી સારા થયા હોય તો ઠીક જેથી ધી સસ્તું મળે. ત્યારે ચામડાવાળાનો આશય મેલો હતો કે દુકાળ પડ્યો હોય તો સારું જેથી ઢોર ઘણાં મર્યા હોય તો ચામડું સસ્તું મળે. હવે બંનેને માલ વેચવાની ગરજ છે તેથી આશય પલટાય છે. ધીવાળો ચાહે છે દુકાળ જેવું થાય તો સારું; જેથી ધીના ભાવ સારા ઉપજે ત્યારે ચામડાવાળો ઈચ્છે છે કે સુકાળ થાય તો સારું જેથી ઢોર મરે નહિ તો ચામડાનો ભાવ સારો ઉપજે. મળવાનું નસીબ પ્રમાણે; પણ આશય બગાડવાથી જીવ ભારે કર્મી થાય છે. અપુનર્બન્ધક આદિ જીવો ભવાભિનન્દીપણું મૂકી મોક્ષરસિક બન્યા હોવાથી અનાદિના રાગાદિભર્યા મલિન આશય મૂકી વૈરાગ્યાદિના પવિત્ર આશય ધરે છે.’

ભવાબહુમાની એટલે એ સંસાર પ્રત્યે બહુમાન વિનાનો બન્યો હોય છે. સંસારમાં ભલે દેવતાઈ સુખો પણ હોય, પરંતુ એ સુખોની સાથે ય આત્મામાં બીજા-ત્રીજા સંતાપ રાગ-દ્વેષાદિના સંકલેશ, પરાધીન અવસ્થા સુખોની વિનશ્વરતા, અવશ્યભાવી સુખનાશ વખતે જીવની કલ્પાંતભરી દુર્દશા, અને ભાવી દુઃખમય દીર્ઘ દુર્ગતિના ભ્રમણ...વગેરે કેઈ કરુણ વિટંબણાઓ નિહાળી એવા સંસાર પરથી આદર, આસ્થા ઉઠી જાય એ સહજ છે. અલબત્ત આવા જીવને ય સંસારના સુખોનું સંવેદન તો થાય છે, પણ એ સમજે છે કે આ સુખોનું સંવેદન મૂળ તો વિકારના દુઃખમાંથી પ્રગટે છે. આત્મા કામવાસનાથી વિકારી બન્યો છે માટે વિષયભોગ સુખકારી લાગે છે; સરસ આહારની સંજ્ઞાના વિકાર ઉપર રસનાં ભોજન સુખદ ભાસે છે; ભૂખ છે તો ભોજનથી સુખ; તરસ છે તો પાણી પીવાથી સુખ; એમ વિકારના પાયા ઉપર સુખના અનુભવ છે. પાછાં એ સુખાનુભવ વિકારોના સંસ્કારને મજબૂત કરે છે; તેથી વિટંબણા વધે છે, ઘટતી નથી. માટે સંસારનાં સુખ પણ દુઃખ છે, દુઃખફલક છે, દુઃખની પરંપરા ચલાવનારાં છે. તેથી સંસાર પ્રત્યે ઘૃણા, ગ્લાની, ખેદ જન્મ્યો હોય છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૨, તા.૩-૫-૧૯૫૮

મહાપુરુષ એટલે કે આવા જીવો મહાન આત્મા બનેલા છે. મહત્તા આવી છે કે આજ સુધી પોતાની જાતને સરાસર ભૂલી પર એવા જડ પદાર્થોમાં જ અહંત્વ-મમત્વ કરતા હતા; દોષ-દુર્ગુણોના જ ખપી બનતા હતા, અજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાનમાં રમતા હતા, તે હવે જાતને ઓળખતા થયા, નિજના આત્માનું મમત્વ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૩૭

કરતા થયા, ગુણના ખપી બન્યા. સમ્યગ્જ્ઞાનની સન્મુખ બન્યા...વગેરે વગેરે. આવા અપુનર્બન્ધકાદિ મહાપુરુષો કલ્યાણમૂર્તિ બન્યા છે. અનાદિની રૂઢ અધમતા દૂર કરીને ઉત્તમતાવાળા બન્યા છે. આવા જીવો જ શુદ્ધ દેશનાને યોગ્ય છે.

(લ૦) અન્યેષાં પુનરિહાનધિકાર એવ, શુદ્ધદેશનાનર્હવાત્ ।

અર્થ :- બીજાઓનો તો અહીં અધિકાર જ નથી; કેમકે તે શુદ્ધ દેશનાને અયોગ્ય છે,

વિવેચન :- આવી ક્ષીણપ્રાય-કર્મમળતા, વિશુદ્ધાશય વગેરે ગુણોથી રહિત ક્ષુદ્ર જીવો તો કલ્યાણમાર્ગના અધિકારી જ નથી; કેમકે કલ્યાણમાર્ગ આપવા પહેલાં શુદ્ધદેશના યાને ઉપદેશ આપવો જોઈએ છે; ત્યારે નિર્ગુણ ક્ષુદ્ર જીવો શુદ્ધદેશનાને ય યોગ્ય નથી. શુદ્ધ દેશના તો પૂર્વોક્ત ગુણસંપન્ન અપુનર્બન્ધકાદિ યોગ્ય જીવો જ સ્વસ્થતાથી સાંભળી શકે, સમજી શકે અને પચાવી શકે.

પ્ર.- શુદ્ધદેશના એટલે ?

ઉ.- શુદ્ધદેશના એટલે તે તે ધર્મ માટે વિવિધ યોગ્યતાને જરૂરી બતાવતી દેશના દા.ત. ....

શુદ્ધદેશના ધર્મ માટે અર્થી, સમર્થ અને શાસ્ત્ર-અનિષિદ્ધ, તથા બહુમાનવાળો, વિધિ, પર અને ઉચિતવૃત્તિ જ અધિકારી છે એમ કહે છે. શુદ્ધ દેશના યોગસાધનાનું પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ તે પહેલાં યોગની પૂર્વસેવા આદરવાનું ફરમાવે છે; સમ્યગ્દર્શનાદિ જેવા લોકોત્તર ધર્મ માટે માર્ગાનુસારી અને અપુનર્બન્ધક જીવન આદિના કેઈ ગુણો ફરમાવે છે; વ્રતધારી શ્રાવક જીવન માટે યોગ્યતાના ૨૧ ગુણોનું ફરમાન કરે છે; સંસારત્યાગી સાધુનું જીવન સ્વીકારવા પૂર્વે ૧૮ દોષ ત્યાગ અને ૧૬ ગુણોની યોગ્યતા જરૂરી હોવાનું કહે છે...વગેરે. આવી દેશના સાંભળવાને યોગ્ય અપુનર્બન્ધકાદિ મહાપુરુષ છે. ક્ષુદ્ર જીવો નહિ; કેમકે ક્ષુદ્ર જીવો એવી યોગ્યતાની વાતને સહી શકતા નથી. એમ,

(૨) શુદ્ધદેશના એટલે યથાયોગ્ય ઉત્સર્ગ-અપવાદની દેશના. એ કડકમાં

કડક સુધી વિધિ-નિષેધનો ઉત્સર્ગરૂપી મુખ્ય માર્ગ બતાવે છે; અને તેવા તેવા પુરુષ-કાળ-ક્ષેત્ર-સંયોગ-પરિસ્થિતિ આદિ કારણે અપવાદ માર્ગ પણ ફરમાવે છે. ક્ષુદ્ર જીવો આવી દેશનાને યોગ્ય નથી હોતા, કેમકે એમને તો મનમાન્યા અપવાદ ઘડવા હોય છે. અથવા અપવાદને રાજમાર્ગ તરીકે હંમેશા માટે આચરવા હોય છે; ને ઉત્સર્ગને સદા ખીંટીએ ચઢાવવા હોય છે.

(૩) શુદ્ધદેશના એટલે બાલ, મધ્યમ અને પંડિત જીવોને કક્ષાનુસાર દેશના.

દા.ત. જે જીવો બાલ્ય વેશ આદિ જોઈને સાધુ તરીકે માનનારા હોય છે તે બાળ

૧૩૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“અપુનર્બન્ધકાદિ જીવોની મહાપુરુષતા” (ભાગ-૩૦)

જીવો છે; ત્યારે સાધુ માનવા માટે જે આચાર તરફ નજરવાળા છે તે મધ્યમબુદ્ધિ છે; અને જે કેવાં આગમતત્ત્વ સાધુ માને છે. તે તરફ જોનારા છે તે પંડિત પુરુષો છે. ‘પોડશક’ નામના શાસ્ત્રમાં આનો વિચાર છે. એમની તે તે કક્ષા સમજીને તેને યોગ્ય દેશના અપાય તે શુદ્ધદેશના છે. કક્ષા બહારની દેશના તો સામાને ઊલટું ધર્મ ખોવરાવી દે છે. માટે જ કહ્યું છે કે ‘પરસ્થાને દેશના પાપદેશના.’ ક્ષુદ્રતાવાળા જીવોને આપમતિએ ચાલવું છે તેથી એ તો એકમાં બીજી કક્ષાની વાતનું ડહાપણ ડહોળાવા બેસે છે, એટલે એ શુદ્ધદેશનાને યોગ્ય નથી.

(૪) શુદ્ધદેશના એટલે ભૂમિકાને યોગ્ય ધર્મની દેશના દા.ત. અહીં ભૂમિકા અનેક રીતે છે.

(૧) સમકિતી અને ધર્મના અર્થો યોગ્ય જીવની અપેક્ષાએ, એની પહેલી સાધુધર્મની મહાવ્રતોની દેશના અપાય. કેમકે જો પહેલાં એથી નીચી કક્ષાના ગૃહસ્થધર્મના અશુભ્રતોની દેશના આપે. તો તે જીવ એટલે જ અટકી જાય અને તેથી તો મહાવ્રતોમાં અંતરાય કર્યો ગણાય. હા, જો શ્રોતા મહાવ્રતોની અશક્તિ બતાવે તો તો પછી એને નીચેની અશુભ્રતોની દેશના આપવાની છે. આવી ભૂમિકાબદ્ધ શુદ્ધ દેશનાને યોગ્ય ક્ષુદ્ર જીવો હોઈ શકતા નથી; કેમકે એ તો ઝટ ‘જોયું ? આ સાધુઓને તો એકલી દીક્ષાની જ વાત આવડે છે ! બસ બધા બાવા બની જાઓ !’ આ અથવા બીજું કોઈ કહેશે ને એમ કહીને પવિત્ર સાધુધર્મ પ્રત્યે અને જિનવચન પ્રત્યે સુગ વધારનારા બનશે. ત્યારે,

(૨) બીજી રીતે ભૂમિકા-યોગ્યદેશના એ કે જીવ જે જે ગુણસ્થાનકમાં વર્તતો હોય તે તે ગુણસ્થાનકની ભૂમિકાને યોગ્ય, ભૂમિકામાં જરૂરી આચાર-અનુષ્ઠાનાદિ ધર્મોની દેશના તેને આપવી જોઈએ. દા.ત. પ્રારંભિક મંદ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકવાળાને સત્યાન્વેષણની વૃત્તિ ઊભી રાખીને મધ્યસ્થ ભાવે ચારીસંજીવની ન્યાય એટલે બળદને ભિન્ન ભિન્ન વનસ્પતિઓનો ચારો ચરાવતાં એમાંથી સાચી ખાસ વનસ્પતિ ચરવામાં આવી જતાં એ બળદ કામણની અસરથી મુક્ત બન્યો અને મૂળ સંજીવન પામ્યો, તે દષ્ટાન્ત એના અનુસારે દેવાદિને મધ્યસ્થભાવે ભજતાં સત્યાન્વેષણની વૃત્તિના યોગે એમાંથી શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા દેવાદિ ભજવાનું પ્રાપ્ત થઈ જાય અને સમ્યગ્દર્શનનું સંજીવન પામી જવાય. હવે અહીં જો પહેલેથી સામાને એમ ઉપદેશાય કે ‘અમુક જ દેવ-ગુરુ સાચા છે, બીજા બધા તો મિથ્યાદષ્ટિ છે તેને છોડ,’ તો તો પેલો સંભવ છે એમ સમજે કે ‘આ ઉપદેશક તો બીજા દેવાદિની નિંદા કરે છે માટે ખોટા છે.’ માટે એને પહેલાં તો ક્યાંય દુરાગ્રહ રાખ્યા વિના મધ્યસ્થભાવે દેવાદિની ઉપાસના કર્યે જવાનું કહેવાય. અલબત્ત એમાં સાચો જિજ્ઞાસુભાવ વધારતાં કમશ:

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૩૯

તત્ત્વ તરફ લઈ જવાય; જેથી એ સમ્યગ્દર્શન પામે.

ત્યારે જે એથી ઊંચા સમ્યગ્દર્શનના ગુણસ્થાનકે ચઢ્યો છે, તેને તો વધુ વિવેક જાગ્યો હોવાથી વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માને જ શુદ્ધ દેવ તરીકે, મહાવ્રતધારી નિર્ગ્રન્થ સાધુને જ શુદ્ધ ગુરુ તરીકે, અને સર્વજ્ઞોકત અહિંસામૂલક ધર્મને જ શુદ્ધ ધર્મ તરીકે માનવાનું તથા કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મ ત્યજવાનું ઉપદેશાય; જેથી એની તત્ત્વપરિણતિ જળવાઈ રહે; ને અતત્ત્વની રુચિમાં ન ફસાય.

એવી રીતે ગૃહસ્થના સમ્યગ્દર્શનને કે તે સહિત વ્રતધારીપણાને યોગ્ય વિવિધ આચાર-અનુષ્ઠાનો, જેવાં કે, ભિક્ષા માગ્યા વિના ન્યાયોપાર્જિત શુદ્ધદ્રવ્ય પર જીવન નિર્વાહ, અરિહંતની ભક્તિ, દ્રવ્યસ્તવ, સુપાત્રદાન, ગુરુભક્તિ, સહધર્મી, શ્રાવક-શ્રાવિકાની ભક્તિ વગેરેની દેશના એ ભૂમિકાને યોગ્ય દેશના છે, ત્યારે સંસાર ત્યજી મહાવ્રતધારી મુનિ બનેલાને નિર્દોષ ભિક્ષા પર જીવન નિર્વાહ કરવાનો, દ્રવ્યસ્તવ-ગૃહસ્થભક્તિ વગેરે નહિ કરવાનો ઉપદેશ છે. એમાં પણ ગચ્છવાસી સાધુને માટે ઉત્સર્ગ અપવાદમય સંયમ જીવનનો ઉપદેશ છે, ત્યારે એથી આગળ વધી નિરપેક્ષ યતિધર્મે પહોંચેલાને લગભગ અપવાદ રહિત ઉત્સર્ગમય સંયમ જીવનનો ઉપદેશ છે. ત્યારે વીતરાગને તો વળી તપસ્યા, પ્રતિક્રમણ વગેરે ધર્મક્રિયા જ નથી હોતી.

કક્ષાભેદે સાધના જુદી જુદી :-

આમાં સાર એ છે કે તે તે ભૂમિકા પર રહેલાએ તેને તેને યોગ્ય આચાર-અનુષ્ઠાનાદિ પાલન કરવાં જોઈએ; એમ કરતાં કરતાં એ આગળ વધી શકે. સાધુને ભિક્ષા-જીવન છે માટે જો ગૃહસ્થ પણ ધંધો બંધ કરી એમ કરવા જાય તો ધર્મ નિંદાય. સાધુઓને અભિષેકાદિ જિનભક્તિ નથી કરવાની માટે જો ગૃહસ્થ પણ એ મૂકી દે તો સમ્યગ્દર્શન ગુમાવે. એમ, નિરપેક્ષ યતિધર્મનો ચાળો ગચ્છવાસી સાધુ કરવા જાય તો ‘લાંબાની વાંસે ટૂંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય,’ એ કહેવત જેવું થાય. ત્યારે વીતરાગની જેમ સરાગ અવસ્થામાં રહેલા સાધકો ધર્મક્રિયા જ છોડી દે તો પછી તો પાપક્રિયાઓ થોક ઊભી રહેવાથી તદ્દન ભ્રષ્ટ થાય; ઊંચે ચઢવાને કે તેટલે રહેવાને બદલે ત્યાંથી નીચે પતન પામે. તાત્પર્ય કે સાધના કક્ષાભેદે ભિન્ન ભિન્ન હોય. તેથી દેશના કક્ષાને યોગ્ય અપાય. પરસ્થાને દેશના પાપદેશના બને; શુદ્ધદેશના નહિ.

આજે શુષ્ક આત્મધર્મવાળાઓ, મૂર્તિપૂજાના વિરોધકો, દયા-દાનના વિરોધકો આ વસ્તુસ્થિતિ સમજતા નથી, તેથી શુદ્ધદેશનાના નામે પાપદેશનામાં પડે છે. ઉપરના ગુણસ્થાનકવાળાને જે શક્ય ને યોગ્ય છે, તે સાધના નીચેના ગુણસ્થાનક-

૧૪૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“કક્ષાભેદે સાધના જુદી જુદી” (ભાગ-૩૦)

વાળાને ઉપદેશે છે ! પરિણામે, જીવો તેમ કરવા જતાં પોતાની યોગ્ય એ શક્ય સાધના પડતી મૂકી ઊંચી અશક્ય સાધનાની વાત કરવા જતાં સાવ કર્તવ્યબ્રષ્ટ અને નિષાબ્રષ્ટ બને છે. પોતે જે આરંભ-સમારંભ અને વિષય-પરિગ્રહની પાપપ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે તેને ઓછી કરવાને કે ત્યાજ્ય માનવાને બદલે પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય ધર્મક્રિયાને નકામી કહે છે, અને ત્યજી દે છે ! આનું પરિણામ શું આવે ? કેવળ આરંભ-સમારંભાદિ પાપક્રિયાઓથી જ જીવનવ્યાપિતા કે બીજું કંઈ ? એટલે જ લલિતવિસ્તરાકાર ઠીક જ કહે છે કે ક્ષુદ્ર જીવો, શુદ્ધદેશનાના અનધિકારી છે; કેમકે એ કક્ષા મુજબની ચર્યા-સાધના માનવા તૈયાર નથી હોતા, અને એવી સાધનાની દેશનાને અજ્ઞાન-મૂલક સમજી તેનો વિરોધ કરે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૩, તા. ૧૦-૫-૧૯૫૮

(૩) દેશનાની વિધિ મુજબ ભૂમિકા વિકસતા ઊંચી દેશના :-

ભૂમિકા-યોગ્ય દેશનાને વળી બીજી રીતે જોઈએ તો, ઈતર ધર્મને સર્વજકથિત તત્ત્વ તરફ કેમ આકર્ષવા એ માટે શ્રી ધર્મબિંદુ શાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં સદ્ધર્મ-દેશનાવિધિ બતાવી છે. એમાં એની પ્રકૃતિ, એના ઈષ્ટ દેવની મુક્તિ, વગેરે જાણી સામાન્ય ગુણોની પ્રશંસા કરવાપૂર્વક અધિક ગુણોનો ઉપદેશ કરવાનું કહ્યું છે. પછી કહ્યું કે એનામાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગ્રત કરી જ્ઞાનાચારાદિ આચારોનું શક્ય પાલન, અશક્ય પર રુચિ, કલ્યાણ પરંપરારૂપી એનાં મહાન ફળ, અસદ્ આચારોની જુગુપ્સનીયતા, એના દારુણ અનર્થ, નરકાદિ દુઃખ પરંપરા વગેરે ઉપદેશવા સાથે ઉપાયપૂર્વક મોહની નિંદા અને સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રશંસા તથા સત્ પુરુષાર્થના રોચક વર્ણન કરી દેખાડવા; જેથી એ અસદ્ને તજી સદ્ આચારોમાં મગ્ન બનતો જાય. એમ કરતાં પરિણત, પરિપક્વ થાય ત્યારે દેશના વિધિમાં આગળ વધતાં હવે ગંભીર દેશના દેવી શરૂ કરાય. એમાં શાસ્ત્રોના ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ, વગેરે કહેતાં સુવર્ણની જેમ એની કષ, છેદ અને તાપની પરીક્ષા બતાવાય. એમાં તાપ પરીક્ષા તરીકે કેવાં તત્ત્વ અને સિદ્ધાન્તોની સંગતતા હોઈ શકે, આત્મા, કર્મનો અનાદિ, પ્રવાહ, નિત્યાનિત્યતા વગેરેનું સાચું સ્વરૂપ શું હોઈ શકે તે દેખાડાય. આ બધું સાંભળતાં શ્રોતામાં કેવા પરિણામ જાગ્યા તે તપાસવા. પરિણામ નિર્મળ જણાય તો કર્મબંધના પ્રકારો અને ભવ્યત્વ, ગ્રન્થિભેદ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, સદ્ભાવનાઓ, રાગાદિ વિજય અને મોક્ષ અંગેનો ઉપદેશ કરાય. આ બધાનો સારાંશ એ કે જેમ જેમ ભૂમિકાનો વિકાસ થતો આવે, તેમ તેમ દેશનાની માત્રા વધે.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૪૧

આ દેશના-વિધિમાં ગરબડ થાય તો લાભને બદલે નુકસાન થાય. માટે જ કહ્યું છે કે ક્ષુદ્ર જીવો શુદ્ધદેશનાના અધિકારી નથી. અર્થાત્ ઉપર ઉપરની ભૂમિકા નહિ પામેલા નીચેના જીવો તે તે ઉપરની ભૂમિકાવાળાને યોગ્ય પવિત્ર દેશનાને યોગ્ય નથી.

સિંહનાદ સમી શુદ્ધદેશનાથી ક્ષુદ્ર જીવોને અનર્થની હારમાળા :-

(લ૦) શુદ્ધદેશના હિ ક્ષુદ્રસત્ત્વમૃગયૂથસંત્રાસનસિંહનાદઃ । ધ્રુવસ્તાવદતો બુદ્ધિભેદઃ; તદનુ સત્ત્વલેશચલનં; કલ્પિતફલાભાવાપત્ત્યા દીનતા; સ્વશ્યસ્તમહા મોહવૃદ્ધિઃ; તતોઽધિકૃતક્રિયાત્યાગકારી સંત્રાસઃ ।

અર્થ :- ખરેખર શુદ્ધ દેશના એ ક્ષુદ્ર જીવોરૂપી હરણના ટોળાને ભડકાવનાર સિંહનાદ છે. નિશ્ચિત છે કે એથી એને બુદ્ધિનો ભેદ થાય છે; ત્યાર પછી રહ્યું સહ્યું સત્ત્વ ચલિત થઈ જાય છે; પોતે કલ્પેલા ફળનો અભાવ જાણીને દીનતા થાય છે; સારી રીતે અભ્યાસ કરેલા મહામોહની વૃદ્ધિ થાય છે; તેથી પોતે આદરેલી ક્રિયાને પણ છોડાવી દે એવો સંત્રાસ યાને ફડફડાટ થાય છે.

(વિવેચન :-) શુદ્ધદેશના એ સિંહનાદ જેવી છે. જેમ સિંહની ગર્જનાને હરણિયા જીરવી શકતા નથી. ગર્જના થતાં મૃગના ટોળેટોળાં ત્રાસ અને ફડકાટ અનુભવે છે, તેમ શુદ્ધ દેશનાને અનધિકારી જીવ જીરવી શકતા નથી, ત્રાસ અને ફડકાટ અનુભવે છે. એથી એમને અવશ્ય બુદ્ધિનો ભેદ થાય છે.

બુદ્ધિભેદ :- બુદ્ધિનો ભેદ એટલે શું ? એજ, કે બરાબર વિધિસર નહિ, પણ ગમે તેમ પ્રસ્તુત ધર્મક્રિયા પોતે કરતો હોય એના ઉપર પણ, હવે આ શુદ્ધ દેશના સાંભળવાથી ક્ષુદ્રતાવશ અવિશ્વાસ થઈ જાય; તેથી, અને તુચ્છ સત્ત્વના લીધે શુદ્ધ ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય નથી તેથી, ધર્મક્રિયા કરવાના ભાવ જ તૂટી જાય તેનું નામ બુદ્ધિભેદ. એમાં ચિત્ત મુંઝવણમાં પડી જાય છે કે દા.ત. “આ ઉપદેશક તો કહે છે કે ‘સાચો તપ એનું નામ કે જ્યાં ઈચ્છાનિરોધ થાય, વિષય માત્રની ઈચ્છા ન જાગે; બાકી તો મનમાન્યા તપ કરેલા સંસારના વર્ધક બને છે.’ ત્યારે તો હું જે તપ કરું છું તેથી શું સંસાર વધવાનો ? એનાં કરતાં ખાવું શું ખોટું ?” આવી મુંઝવણ થાય છે. પાછું મનને એમ થાય છે કે “ખાઈએ અને દિલમાં ખટકો રહે, ખાવું ખોટું લાગે, તો સમકિત રહે એમ કેટલાક કહે છે. એ હિસાબે તો મારો તપ કરતાં આ સારું.” મનને આમ થઈને પોતાના તપ ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. ત્યારે સંપૂર્ણ ઈચ્છાનિરોધવાળો તપ કરવાનું તેવું સત્ત્વ નથી. એટલે સરવાળે તપ કરવાના દૃઢ્યના ભાવ ભાંગી જાય છે. આ બુદ્ધિભેદ થયો.

૧૪૨ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“કક્ષાભેદે સાધના જુદી જુદી” (ભાગ-૩૦)

પ્ર.- પણ એમાં ખોટું શું ? ધર્મમાં એમ જ ગબડાવ્યે જતો હતો એથી શો લાભ ?

ઉ.- આવા કુતર્ક કરનારને એ ખબર નથી કે જીવમાં અનાદિ કાળથી તો ખાવાના જ સંસ્કાર અને વલણ હતાં. એમાં આ જીવ માંડ કોઈ પૂર્વના પુણ્ય સંસ્કારથી, વર્તમાનના સારા સંયોગ-વાતાવરણથી અને કર્મલઘુતાથી ખાવાનું મૂકી તપ કરવા પ્રેરાયો છે. અલબત્ત હજી બધી જાતના ઈન્દ્રિય વિષયોના આકર્ષણ મટી નથી ગયા, છતાં આહારનું ઉત્કટ આકર્ષણ કંઈકેય મોળું પડ્યું છે તેથી તો તપમાં જોડાયો છે. હવે એને, અપ્રમત્તમુનિને લાગુ પડી શકે એવી આંતરિક ઈચ્છા નિરોધની દેશના આપવી, અને નીચેની કક્ષાની તપ-કરણી માટે કહેવું ? કે ‘આ શું નકામું લઈ પડ્યા છો ?’ એનો અર્થ શો ? એથી તો એ તપ છોડી પાછો ખાવામાં પડશે. ત્યારે શું ખાતે ખાતે ઈચ્છાનિરોધ થઈ જશે ? વિષયો ભોગવતાં ભોગવતા વીતરાગતા આવશે ? ધર્મક્રિયાઓ બંધ કરીને શું પાપક્રિયાઓ કરતાં કરતાં યથાપ્યાત ચારિત્ર આવી જશે ? ના, તો તો દુબળો પણ તપ યા બીજી ધર્મસાધના ચાલુ રહેત તો ભવિષ્યમાં એમાં સુધારો અને વિકાસ થવાને અવકાશ હતો. પણ આ તો ખાવું ભયંકર મનાવવાને બદલે તપ ભયંકર મનાવ્યો ! સંસારની પાપક્રિયાઓ ભયંકર મનાવવાને બદલે પવિત્ર ધર્મક્રિયાઓ ભયંકર મનાવી ! એથી હવે ખાનપાન અને બીજી સંસાર ક્રિયાઓમાં અરુચિ, ભય વગેરે રાખવાનું ક્યાં રહ્યું કે જેથી એનાં આકર્ષણ છૂટે ? સોનગઢી પંથ આવા બુદ્ધિભેદ કરી દયાપાત્ર જીવોના ભાવપૂન કરે છે. એ કહે છે, ‘નિશ્ચય નયથી આત્માની ક્રિયા આત્મા જ કરે છે, જડની ક્રિયા આત્મા પર કશું કરી શકતી નથી. માટે શરીરથી થતી ધર્મક્રિયાઓ આત્માને માટે નકામી છે. તેથી તો અનંતી દ્રવ્યક્રિયાઓ નિષ્ફલ ગઈ છે. આત્માના શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભાવ જ આત્માનું હિત-અહિત કરે છે. મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ । માણસનું મને એટલે કે આત્માના ભાવ એજ બંધ યા મોક્ષમાં કારણભૂત છે. નહિતર ભાવ મેલા હોય અને ક્રિયા કોઈ તપ-જપ વગેરેની થતી હોય તો તે ક્રિયા કેમ લાભ કરતી નથી ? કહેવું જ પડે કે જેવા ભાવ તેવા લાભ; પણ નહિ કે જેવી ક્રિયા તેવો લાભ.’”

હવે જોઈએ તો આ ઉપદેશ બુદ્ધિભેદ કરનારો છે; સાધક આત્માને ધર્મક્રિયા અને ધર્મ આચારો પર અનાસ્થા કરાવી એને છોડી દેવાની અગર ન કરવાની વૃત્તિ જગાડનારો છે; અને એ છૂટ્યું એટલે કેઈ પાપવૃત્તિઓ ઊભી રહેવાની છે. પોતાની તેવી પહોંચ ન હોવાથી એ એવા ઉપદેશ પર એટલું વિચારી શકતો નથી કે ‘જડની ક્રિયા આત્મા પર જો કશું ન કરતી હોય તો શરીર પરના ઘાથી આત્માને

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૪૩

વેદના કેમ થાય છે ? આંખ સામે જેવા જડના ગમન-આગમન થાય તેના આધારે જ આત્મામાં જ્ઞાન કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? કેવળજ્ઞાનીનું કેવળજ્ઞાન કેમ એકરૂપે નહિ પણ ફરતું રહે છે ? કહેવું જ પડે કે જગત પલટાતું છે, તો જે જે સમય જગત જેવું જેવું બને, તે તે સમય તેવા તેવા પલટાયેલા જગતના આધારે જ્ઞાનને તેવા તે બનવું જ પડે. બાહ્ય ક્રિયાની તો બહુ અસર છે. આખો સંસાર એના પર ચાલ્યો છે. આત્માના આંતરિક રાગ-દ્વેષાદિ ભાવો બાહ્ય ક્રિયા પર બહુ પોષાય છે. માતાના ટહુકાર પર સ્નેહ રાગ અને નવી પત્નીના ટહુકાર પર કામરાગ જાગે છે. આત્માની સંસારમય અવસ્થા આખી ય બાહ્ય કર્મની બંધ-ઉદય-ઉદીરણા-સંક્રમણ વગેરે ક્રિયાના આધારે ચાલે છે. આત્મા વીતરાગ થઈ ગયા પછી પણ કાયા અને વાણીની ક્રિયાને લીધે જ કર્મબંધ પામે છે; તેમજ વીતરાગ થવા છતાં હજી પૂર્વ કર્મના ઉદયની ક્રિયાના લીધે જ આત્મા મુક્ત નથી, સંસારી છે.’ આ વિચારવામાં નથી આવતું તેથી ભદ્રક જીવોનો બુદ્ધિભેદ થાય છે.

ક્રિયા ક્યાં નકામી છે ? અનંતી ક્રિયા નકામી ગઈ તે દ્રવ્યક્રિયા હતી માટે. ભાવક્રિયા થઈ હોત તો કામ થઈ ગયું હોત. ક્રિયાનો ભાવ પ્રગટ ન પણ થયો હોય છતાં ભાવ લાવવા માટે કરાતી ક્રિયા પણ ભાવક્રિયાને ઉત્તેજનારી હોવાથી ઉપયોગી છે. મલિન આશય ન હોય, મૂઢદશા ન હોય, તો ક્રિયા કરતાં કરતાં ભાવ જાગે છે. બાહ્ય તપનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં આહારસંજ્ઞા પર કંઈક વિજય થતો આવે છે; પ્રભુપૂજનની ક્રિયા કરતા કરતા અંતરમાં પરમાત્મપ્રીતિનો ભાવ વધે છે; જિનવાણી શ્રવણની ક્રિયા કરતે કરતે તત્ત્વશ્રદ્ધાનો ભાવ પ્રગટે છે. કહો કે શુભ ભાવને જગાવવા-વધારવા માટે શુભક્રિયાઓ જ સમર્થ છે, અશુભ ક્રિયાઓ નહિ. શુભ આચાર-અનુષ્ઠાનોના આધારે જ ધર્મશાસન પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવ્યું છે. એને નકામા કહેવા, એ બુદ્ધિભેદ કરાવનારું છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૪, તા. ૧૭-૫-૧૯૫૮

માણસે બોલતાં બહુ વિચાર કરવાનો છે, જેથી અનધિકારી જીવોનો બુદ્ધિભેદ ન થાય, એને ધર્મ કરવાના પરિણામ (ભાવ) નષ્ટ થઈ જાય, સદ્ગુરુ ઉપરની શ્રદ્ધા ચલિત થઈ જાય, દેવાધિદેવની પૂજા-ભક્તિ કરવાની ઊર્મિઓ મરી જાય, ઈત્યાદિ બધું બુદ્ધિભેદ થયો કહેવાય. અનધિકારીને શુદ્ધદેશના બુદ્ધિભેદ કરાવે છે.

સત્ત્વલેશ-ચલન :- અનધિકારીને દેશનાથી, સુકૃત કરવાનો જે થોડો ઘણો ઉત્સાહ હોય તે મરી જાય છે. બુદ્ધિભેદ થવાથી તો જે સુકૃત કરતો હતો તેને બંધ

૧૪૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“કક્ષાભેદે સાધના જુદી જુદી” (ભાગ-૩૦)

કરવાનું બને છે, પરંતુ સત્વના એટલે કે સુકૃત કરવાના ઉત્સાહનો રહ્યો સહ્યો અંશ નષ્ટ થવાથી આગળ માટે પણ સુકૃતરૂપી ધર્મપ્રવૃત્તિ આચરવાનું બંધ પડે છે. એટલું જ નહિ પણ,

દીનતા :- શુદ્ધદેશના દેનારા જ્યારે એમ કહે છે કે ‘જેમ ધર્મની પ્રવૃત્તિ મુદ્દલ ન કરો તેમ યથાસ્થિત ન કરતાં ગમે તે રીતે કરો તો પણ એની કશી કિંમત નથી, કશો લાભ નથી.’ ત્યારે અનધિકારી જીવને એવા વચન સાંભળીને સ્વકીય ધર્મક્રિયાનું પોતાની બુદ્ધિથી સંભવિત ફલ નહીં ઉપજવાની ગભરામણ થાય છે અર્થાત્ એને એમ થાય છે કે ‘અરે ! આ તો હું ભૂલ્યો પડ્યો ! આ ધર્મની મહેનત હું નકામી જ કરું છું. કેમ કે આ દેશનાકારના કહેવા અનુસાર યથાસ્થિત તો કરી શકતો નથી, તો પછી એનું ધારવા મુજબ ફળ નહિ મળે. ત્યારે તો શા સારુ આ મજૂરી કરું ? આ સુકૃત પર ધર્મબુદ્ધિથી મમતા જ શું કામ કરું ?’ આમ લાભનો અભાવ જાણીને એ દીન શક્તિહીન બને છે.

આનાં દષ્ટાન્ત આજે હયાત છે. કાનજીસ્વામીનો કહેવાતા શુદ્ધ નિશ્ચયનો ઉપદેશ આજ પરિણામ લાવી રહ્યો છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, હુકમમુનિ વગેરેના પ્રતિપાદનોએ આ ભયંકરતા સર્જી છે. એ ઉપદેશ ભાનભૂલાને રળિયામણો લાગે; એમ થાય કે ‘અહો, ખરું તત્ત્વ આજે અનંતકાળે આમણે સમજાવ્યું ! સાચો આત્મધર્મ બતાવ્યો’ પછી આજ સુધી જે થોડું ઘણું સુકૃત એ કર્યા કરતો હતો, તે કરવાની શક્તિ હવે એનામાંથી મૂળમાંથી જ નાશ પામે છે ! એટલે માત્ર ચાલું સુકૃત મૂકી દે, અગર નવાં સુકૃતનો ઉત્સાહ મરી જાય એટલું જ નહિ પરંતુ મૂળમાંથી જ સુકૃત કરવાની શક્તિ જ ખલાસ થઈ જાય છે ! પહેલાં તો કદાચ માનતો હોય છે કે ‘ભલે આપણે મહાત્માઓ જેવું ઊંચું સુકૃત નથી કરી શકતા, છતાં જે સુકૃત કરીએ છીએ એ સાંસારિક પાપકૃત્યો કરતાં તો સારું જ છે, તેથી કંઈક લાભ કરશે;’ પરંતુ હવે તો અનધિકારની દેશના સાંભળવાથી એમ લાગે છે કે ‘અમારાં આ મનમાન્યાં સુકૃતની સાંસારિક પાપકૃત્યો કરતાં કોઈ વિશેષતા નથી લાભકારિતા નથી. માટે હવે વ્યર્થ શા સારુ આમાં કૂચે મરવું ?’ એમ એનામાંથી સુકૃતના મમત્વ જ ઉડી જાય છે; મૂળ સુકૃતશક્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. ‘આ જિંદગીમાં હવે કદી આવાં સુકૃત સામે ન જોવું,’-આવી દીનતા રાંકડાગીરી ઊભી થઈ જાય છે. પછી આનું પરિણામ શું ? એ જ કે,

સુઅભ્યસ્ત મહામોહવૃદ્ધિ :- જન્મોજન્મથી સારી રીતે ને પુનઃ પુનઃ સેવતા આવેલા મહામોહની વૃદ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ મિથ્યાત્વરૂપી મોહ વધુ જોરદાર બને છે.

પ્ર.- મિથ્યાત્વ વધુ જોરદાર શી રીતે ?

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૪૫

ઉ.- પહેલાં તો એટલું જ મિથ્યાત્વ હતું કે સાંસારિક પાપવૃત્તિઓને કરવા લાયક માનતો હતો; હવે મિથ્યાભાવ એ વધ્યો કે સુકૃતની પ્રવૃત્તિને નિરર્થક તો શું પણ આગળ વધીને પાપપ્રવૃત્તિ કરતાં વધુ ભયાનક, વધુ અનર્થકારી માનતો થાય છે ! પહેલાં ધર્મ ન કરવામાં જે આનંદ નહોતો અનુભવતો હતો એવો આનંદ હવે સુકૃત છોડીને અનુભવે છે. એમ માને છે કે ‘હાશ ! આવાં સુકૃતની મારક મમતામાંથી છૂટ્યો !’ આ ઓછું મિથ્યાત્વ વધ્યું ? સુકૃતની મમતા તો તારક કહેવાય; એને મારક માની બેઠો ! પરિણામો; હિંસાદિ પાપકૃત્યો અને મોહમાયાદિને ભયાનક લેખવાને બદલે પ્રભુભક્તિ વ્રત પચ્ચક્રપાણ વગેરે સુકૃતને ભયાનક લેખવા માંડ્યો ! મૂર્તિપૂજના વિરોધીઓ અને દયા-દાનના વિરોધીઓની પણ શી સ્થિતિ છે ? એ જ કે એમને કામોત્તેજક ફોટાઓ પર જે દ્વેષ નથી એ વીતરાગની પ્રશમરસ ઝરતી મૂર્તિ પર છે ! એમને ઘરવાસમાં ચાલી રહેલ ષટ્કાય જીવના આરંભ-સમારંભ જેટલા નથી ખટકતા એટલી મૂર્તિપૂજા ને દયાદાન ખટકે છે ! કામરાગાદિની ચેષ્ટાઓ અને ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગ જેટલા નથી ખૂંચતા એટલી દયા-દાનની પ્રવૃત્તિ ખૂંચે છે ! આ કેટલું મિથ્યાત્વ ?

બીજી રીતે મહામોહની વૃદ્ધિ જોઈએ તો એ કે મિથ્યાદર્શનમાં પડેલા જીવો પણ જિનોકત સુકૃતો, જિનમૂર્તિ, દયા, દાન, વગેરેની પ્રત્યે હિંસા, જૂઠ, અબ્રહ્મ વગેરે પાપો કરતાં વધારે અરુચિ, ને વધારે સુગથી નથી જોતા; જ્યારે આ કહેવાતા નિશ્ચયની કે કહેવાતી અહિંસાદિની દેશના પામેલા અનધિકારી લોક એ જિનોકત સુકૃતાદિને વધુ સુગથી જુએ છે ! તો શું એ મહામિથ્યાત્વ નહિ ? પાપને ઘૂણાથી જોવાને બદલે દયા આદિ ધર્મને ઘૂણાથી જોવું એ મહામોહનો નાચ છે; મંદ મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં પણ નીચી કોટિની ભવાભિનંદીપણાની સ્થિતિ છે. માટે જ માને છે કે ‘હાશ ! હવે હું માર્ગ સમજ્યો ! આત્મધર્મ સમજ્યો ! દયા-દાન-શીલ-તપ-પ્રભુપૂજન-સામાયિક વગેરેને તારક માનવાની મૂર્ખાઈ છૂટી ! આજ સુધી એમ માનીને ઘણું ગુમાવ્યું. ધર્મક્રિયાઓ કરી કરીને અનંતા ભવ ભટક્યો ! આજે જાણવા મળ્યું કે તરવું હોય તો આત્માના ભાવથી જ તરાય. શરીરની ક્રિયા જુદી જ ચીજ છે, એની આત્માના ભાવ પર કોઈ અસર નથી. દયાની ક્રિયાથી સામાનો બચાવ નથી થતો; કટોરી ભોંકવાથી સામાનું ખૂન નથી થતું. સામાનો બચાવ કે મોત તો સામાના તેવા પર્યાયથી થાય છે, ત્યાં બીજાને દયા કરનાર કે ખૂન કરનારા માનવા એ મિથ્યાત્વ છે. આત્મદષ્ટિએ દયા અને હિંસાની ક્રિયા, બંને સરખી છે...’છે કાંઈ મિથ્યામતિની હદ ? મિથ્યાત્વનું કોઈ માપ ? આની પાછળ પછી યથેચ્છ ખાનપાન, દુરાચારો અને પરિગ્રહાદિ મોહમાયા જ વધે કે બીજું કાંઈ થાય ?

૧૪૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“કક્ષાભેદે સાધના જુદી જુદી” (ભાગ-૩૦)

ધર્મ કક્ષા મુજબનો હોય :- અનધિકારીને દેશના આપનારે વિચારવું તો એ જોઈએ કે સૌ સૌની ભૂમિકાવાર, કક્ષાવાર ધર્મપ્રવૃત્તિ જુદી જુદી હોય છે. શાસ્ત્રમાં તો બધા નયની વાતો હોય, પરંતુ શ્રોતાની કક્ષા મુજબ તે તે નયને આશ્રીને ઉપદેશ કરવાનો હોય છે. માટે તો ખુદ સમયસારની બારમી ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે કે નિર્વિકલ્પ દશા નહિ પામેલા જીવોને માટે શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દેશના નથી, અર્થાત્ એણે બાહ્ય આચારના વ્યવહાર અવશ્ય પાળવા જોઈએ, તો જ એ ઊંચા આવી શકે.

(લ૦) ભવાભિનન્દીનાં સ્વાનુભવસિદ્ધમપ્યસિદ્ધમેતદ્ , અચિન્ત્યમોહ-સામર્થ્યાદિતિ । ન ચ્લ્વેતાનધિકૃત્ય વિદુષા શાસ્ત્રસદ્ભાવઃ પ્રતિપાદનીયો દોષભાવાદિતિ । ઉક્તં ચ,

‘અપ્રશાન્તમતૌ શાસ્ત્રસદ્ભાવપ્રતિપાદનમ્ ।

દોષાયાભિનવોદીર્ણે, શમનીયમિવ જ્વરે’ ॥

इति । कृतं प्रसङ्गेन; अधिकारिण एवाधिकृत्य पुरोदितान् अपक्षपातत ?

एव निरस्येतरान्, प्रस्तुतमभिधीयत इति ।

अनधिकारी पर नवा रोगीनुं दृष्टान्त :-

અર્થ :- ભવાભિનંદી જીવોને આ અનુભવસિદ્ધ હોવા છતાં માન્ય થતું નથી; કેમકે (એનામાં રહેલા) મોહનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય છે. એવાઓને આશ્રીને વિદ્વાન પુરુષે શાસ્ત્રનું સત્ય નહિ કહેવું જોઈએ; કારણ કે એથી દોષ જન્મે છે. કહ્યું છે કે ‘અશાંત મતિવાળાને શાસ્ત્રના સત્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે નવા આવેલા તાવ પર તેને દબાવી દેવાનું ઔષધ વાપરવા જેવું છે.’ આ પ્રાસંગિક ચર્ચાથી સર્યું. હવે પૂર્વોક્ત અધિકારીને ઉદ્દેશીને અને વિના પક્ષપાત અનધિકારીને બાદ રાખીને પ્રસ્તુત વિષય કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :- ભવાભિનંદી જીવોમાં રહેલ મિથ્યાત્વમોહનો એમના પર એટલો બધો પ્રભાવ હોય છે કે એ જીવોએ શુદ્ધદેશનાના વિષયને ગમે તે રીતે જાણી લેવાથી બુદ્ધિભેદ વગેરે થવાનો, યાવત્ સુકૃતની શક્તિ નાશ પામવાનો અનુભવ જાતે કર્યો હોય છે, છતાં એ એમ માનવા તૈયાર નથી કે અધિકાર વિના જાણવા-સાંભળવાનું આ કટુ પરિણામ આવ્યું કે સુકૃત ગુમાવ્યા ! એ તો ઊલટું એમ માને છે કે ‘આ સુકૃત તો અનર્થરૂપ હતા, તે અમને અનર્થથી બચાવનારું શ્રવણ મળ્યું ! સાચો પ્રકાશ મળ્યો !’ તેથી હવે એ સુકૃતથી આઘા રહેવાનું હોંશે હોંશે કરે છે. એનું પરિણામ શું આવે ? એ જ ને કે સુકૃત તરફ સુગ કરવાની, મનમાં

શુદ્ધ ‘ભાવ શુદ્ધ ભાવ’ની માળા જપવાની અને બાહ્ય સાંસારિક આરંભ-સમારંભાદિની પ્રવૃત્તિઓ ધરખમ ચાલુ !

માટે જ આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે એવા અનધિકારી ભવાભિનંદી જીવોને ઉદ્દેશીને વિદ્વજનોએ શાસ્ત્રનાં સત્યો, સમ્યગ્ ભાવો નહિ કહેવા જોઈએ; કેમકે તેમ કરવાથી એને ઊલટું ઉપર કહેલું અનર્થ નીપજે છે. જુઓ, પૂર્વ મહર્ષિનું આ વચન એમાં દૃષ્ટાન્ત આપીને સાક્ષી પૂરે છે,

અપ્રશાન્તમતૌ શાસ્ત્રસદ્ભાવપ્રતિપાદનમ્ ।

દોષાયાભિનવોદીર્ણે શમનીયમિવ જ્વરે ॥

-જેવી રીતે નવા સ્ફૂરેલા તાવમાં જો તેને ઉતારી નાખવા માટે ઔષધ અપાય તો તે ઔષધ ગુણ કરવાને બદલે દોષકારી બને છે; તેવી રીતે અશાંત મતિવાળાને જો શાસ્ત્રસત્ય બતાવવામાં આવે તો તે તેને લાભને બદલે હાનિ કરે છે.

જેવી રીતે નવો તાવ આવ્યો ગઈ કાલ તો સારા તાજા-માજા હતા અને આજે એકાએક તાવ ચઢ્યો તો આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે તાવ ઉતારી નાખવા કે પેટનો ક્યરો સાફ કરવા ઔષધ ન આપવું જોઈએ. એમાં તો કુપથ્ય ન કરે તેટલું બસ છે. એમાં તાવે ય જાય, ને કફ હોય તે પણ પાકી જાય. તો જ મૂળથી રોગને દબાવવો તે વસ્તુગત્યા ઔષધને દબાવવા જેવું છે. કુદરતી ક્રિયા છે કે તાવ દ્વારા દોષ કાઢી નાખે. એને દબાવવા જતાં રોગ વધે છે, ઘટતો નથી. અપ્રશાન્ત એટલે કે જેનું મન શાન્ત નથી, વિહ્વલ છે, જે આત્મા સંકલિષ્ટ ચિત્તવાળો છે. તેને શાસ્ત્રનાં સત્ય આપવા તે નવા તાવને દબાવી દબાવવા જેવું છે; વધારે નુકશાન માટે થાય છે, તેથી એ એને માટે અનધિકારી છે. ચૈત્યવન્દન અધિકારીને અપાય. એમાં અધિકારી-અનધિકારીનો પ્રસંગ આવ્યો, તે હવે સમાપ્ત કરવામાં આવે છે; અને પૂર્વે અધિકારીના જે લક્ષણ કહ્યાં, તેવાં લક્ષણવાળા અધિકારીને જ ઉદ્દેશીને અને અનધિકારીને બાદ રાખીને પ્રસ્તુત વિષય કહેવામાં આવે છે; અર્થાત્ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર અંગે વિવેચન શરૂ કરવામાં આવે છે.

પ્ર.- અનધિકારીને બાદ રાખવા, ને અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહેવું એમાં પક્ષપાત નથી ?

ઉ.- ના, ચૈત્યવન્દનાદિ ધર્મથી ઉદ્ધાર પામવાના પાત્ર જીવ અધિકારી જીવો જ છે, અનધિકારીને દે તો ઊલટું મહામોહની વૃદ્ધિ વગેરે નુકશાન થાય છે. માટે અમુકને આપવું ને અમુકને નહિ, એમાં નિષ્પક્ષપાત વલણ છે. અપાત્ર જીવનું વધારે નિકન્દન ન થાય, તેમાં તો દયાભાવ જ છે, તેથી પક્ષપાત નથી. હવે ચૈત્યવન્દનની વિધિ બતાવી સૂત્રની વ્યાખ્યા કરશે.

● ચૈત્યવન્દનની પૂર્વવિધિ ●

(લ૦) ઇહ પ્રણિપાતદણ્ડકપૂર્વકં ચૈત્યવન્દનમિતિ સ એવાદૌ વ્યાખ્યાયતો તત્ર ચાયં વિધિઃ ઇહ સાધુઃ શ્રાવકો વા, ચૈત્યગૃહાદાવેકાન્તપ્રયતઃ પરિત્યક્તાન્યકર્ત્તવ્યઃ પ્રદીર્ઘતરતદ્ભાવગમનેન યથાસમ્ભવં ભુવનગુરોઃ સમ્પાદિતપૂજોપચારઃ તતઃ સકલસત્ત્વાનપાયિનીં ભુવં નિરીક્ષ્ય પરમગુરુપ્રણીતેન વિધિના પ્રમૃજ્ય ચ, ક્ષિતિનિહિતજાનુકરતલઃ પ્રવર્દ્ધમાનાતિતીવ્રતરશુભપરિણામો ભક્ત્યતિશયાત્ મુદ્શ્રુપરિપૂર્ણલોચનો, રોમાઞ્ચાઞ્ચિતવપુઃ, મિથ્યાત્વ-જલનિલયાનેકકુગ્રાહનક્રચક્રાકુલે ભવાબ્ધાવનિત્યત્વાચ્ચાયુષોઽતિદુર્લભમિદં સકલકલ્યાણૈકકારણં ચાઘઃ ‘કૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમં ભગવત્પાદવન્દનં કથઞ્ચિદવાપ્તં, ન ચાતઃપર કૃત્યમસ્તીતિ અનેનાત્માનં કૃતાર્થમભિમન્યમાનો ભુવનગુરૌ વિનિવેશિતનયનમાનસોઽતિચારમીરુતયા સમ્યગસ્ત્રલિતાદિગુણ-સમ્પદુપેતં, તદર્થાનુસ્મરણગર્ભમેવ પ્રણિપાતદણ્ડકસૂત્રં પઠતિ, તચ્ચેદમ્-નમોત્યુ ણં અરહંતાણમિત્યાદિ ।’

(અર્થ):- અહીં ચૈત્યવન્દનમાં પહેલાં ‘પ્રણિપાતદંડક’ નામનું સૂત્ર આવે છે, તેથી તે સૂત્રની વ્યાખ્યા પહેલી કરવામાં આવે છે. ત્યાં (સૂત્ર ભણવા પૂર્વે) આ વિધિ છે. અહીં સાધુ કે શ્રાવક, જિનમંદિરાદિને વિષે એકાન્તે સાવધાન બનેલો, અને બીજા કર્મને છોડીને રહેલો હોય, ચૈત્યવન્દનના ભાવ લાંબો કાળ ચાલે એવા ભાવમાં પ્રવેશ કરીને સંભવ અનુસાર જગદ્ગુરુ પરમાત્માની પૂજા-ભક્તિ કરી હોય ને ત્યારબાદ કોઈ જીવનો નાશ ન થાય એવી ભૂમિ ચક્ષુથી બરાબર જોઈને તથા પરમગુરુએ કહેલી વિધિથી પ્રમાણને જમીન પર ઢીંચણ અને બે હાથના તળિયા સ્થાપિત કરી નમસ્કાર કરે ! અત્યંત ચઢીયાતા તીવ્ર શુભ પરિણામ વધતા ચાલે, ભક્તિના આવેગથી ચક્ષુ હર્ષના આંસુથી ભરાઈ જાય, અને શરીર રોમાંચ-વિકસ્વર બને, તથા પોતાની જાતને એવી કૃતાર્થ માને કે અહો મિથ્યાત્વરૂપી પાણીમાં વસેલા અનેક કુમતરૂપી મત્સ્યોના સમૂહથી વ્યાપ્ત એવા આ સંસારસમુદ્રને વિષે, એમાં ય આયુષ્ય અનિત્ય હોવાથી ભગવાનની આ ચરણવંદના અતિ દુર્લભ એવી પણ મને ગમે તે રીતે મળી ! એ વંદના સકલ કલ્યાણનું જ એક કારણ છે અને એણે ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષની ઉપમાને પણ નીચી પાડી દીધી છે. એવી આ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૪૯

વંદનાથી વધીને કોઈ બીજું કાર્ય નથી. એ પ્રમાણે ભાવના વડે પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માનતો ભુવનગુરુ ભગવાનને વિષે પોતાની દૃષ્ટિ અને મન સ્થાપિત કરી દે. (પદ્મ) અતિચાર લાગી જવાનો ભય હોવાથી સમ્યક્ રીતે અસ્ખલિત વગેરે ગુણસંપત્તિથી યુક્ત અને અર્થના સ્મરણથી ભરેલું ‘પ્રણિપાતદંડક’ નામનું સૂત્ર ભણે. તે સૂત્ર આ ‘નમોઽત્યુ ણં અરહંતાણં...’ વગેરે.

(વિવેચન):- ‘પ્રણિપાતદંડક’ એટલે :- ચૈત્યવન્દનના મહાન અનુષ્ઠાનમાં પહેલું ‘પ્રણિપાતદંડક’ સૂત્ર ભણવામાં આવે છે, તેથી એની વ્યાખ્યા અહીં પહેલી કરવામાં આવે છે. ‘પ્રણિપાતદંડક’ સૂત્ર એટલે પ્રણિપાત યાને નમસ્કાર કરવાનું દંડક સૂત્ર. ‘દંડક’ શબ્દનો અર્થ આલાવો કે આલાપક થાય છે. એ એક વિષયને કહેનારો પદસમૂહ છે. દા.ત. ‘સામાયિકદંડક’ એટલે સામાયિકની પ્રતિજ્ઞાનો આલાવો, ‘કરેમિ ભંતે ! સામાઈઅં...’ વગેરે ‘પ્રણિપાતદંડક’ને સૂત્રના પહેલા પદથી ઓળખીએ તો ‘નમુત્યુષાં’ તરીકે પણ ઓળખાય છે; તેમ એને શકસ્તવ પણ કહે છે, કેમકે શક ઈન્દ્ર, અરિહંતપ્રભુના ચવન કલ્યાણક પ્રસંગે, આ સૂત્રથી એમની સ્તવના કર છે. પ્રસ્તુતમાં આ દંડકસૂત્ર ભણતા પહેલાં ચૈત્યવન્દનની પૂર્વવિધિ શી કરવી, તે કહે છે.

ચૈત્યવન્દનની પૂર્વવિધિ :-

સાધુ યા શ્રાવક જે ચૈત્યવન્દન કરવા ઉજમાળ થયો હોય તે ચૈત્યધર અર્થાત્ જિનમંદિરને વિષે અગર બીજા કોઈ પોષધશાળા વગેરે સ્થાનમાં ચૈત્યવન્દન કરે. ત્યાં ચૈત્યવન્દનની પૂર્વવિધિ આ રીતે બતાવે છે !

(૧) ચૈત્યવન્દન માટે જ એકાન્ત પ્રયત્ન તથા અન્ય કાર્યોનો ત્યાગ.

(૨) પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવ ગમન.

(૩) યથા સંભવ અર્હત્-પૂજા સત્કારનું સંપાદન.

(૪) જીવવિરાધનારહિત ભૂમિનું નિરીક્ષણ તથા પ્રમાર્જન.

(૫) ભૂમિ પર જાનુ અને કરતલનું સ્થાપન.

(૬) અતિ તીવ્રતર શુભ પરિણામનું વર્ધન.

(૭) અતિશય ભક્તિવશ હર્ષના અશ્રુ તથા રોમાંચ.

(૮) કલ્પવૃક્ષ સમાન અર્હત્-ચરણ-વંદનાનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય મળવા બદલ કૃતાર્થતાનું સંવેદન.

(૯) ભુવનગુરુને વિષે જ ચક્ષુ અને મનનું સ્થાપન.

(૧૦) ‘પ્રણિપાત-દંડક’ સૂત્રનું સમ્યક્ પઠન અને અર્થચિંતન

(૧) પહેલાં તો એ એકાન્ત પ્રયત્ન બને, એટલે કે મનમાંથી બીજા-ત્રીજા વિચાર કાઢી નાખી એક ચૈત્યવન્દન માટે સાવધાન બને; ચૈત્યવન્દનના જ ખ્યાલવાળો

બને, બીજા ત્રીજા કાર્ય છોડી દઈ હવે ચૈત્યવન્દનની જ ક્રિયામાં લીન બનવા તૈયાર થાય. ‘મારે ચૈત્યવન્દનના મહાન અનુષ્ઠાનમાં જોડાવું છે. એ દ્વારા અરિહંત પરમાત્માની સ્તવનામાં લયલીન બનવું છે. આ એની વિધિ ને સૂત્ર. એમાં આવા આવા ભાવ પ્રગટાવવાના છે...’ ઈત્યાદિ રૂપે મન સાવધાન બને. જ્યાં ચૈત્યવન્દન શરૂ કરતાં જ આ ભાવ પ્રગટાવવાના હોય, આ તન્મય જાગ્રતિ ઊભી કરવાની હોય, ત્યાં પછી ચૈત્યવન્દનની ચાલુ ક્રિયામાં તો કેટલી બધી તન્મયતા જોઈએ ! ત્યાં સાથિઓ ચિતરવાની કે બીજી-ત્રીજી ક્રિયા ન કરાય. એક માત્ર ચૈત્યવન્દનની જ ક્રિયા તેમાં બીજી-ત્રીજી વસ્તુમાં ધ્યાન કેમ જ રખાય ? માત્ર ચૈત્યવન્દનમાં જ ધ્યાન હોય એ માટે પહેલેથી ખૂબ જ સાવધાન બની જાય; અને તે સારુ અન્ય કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય. હવે માત્ર એકચિત્તે ચૈત્યવન્દન કરવા સિવાય બીજું કાંઈપણ કાર્ય, યાવત્ આસનને સરખું કરવું વગેરે પણ, કરવાનું બાકી ન હોય; કે જેથી ચૈત્યવન્દન કરતી વખતે એવા કાર્યોની ડખલ આવે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૬, તા.૩૧-૫-૧૯૫૮

(૨) પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવ ગમન :- ચૈત્યવન્દનને ઉપયોગી જે ઉચ્ચ કોટિનો ભાવોલ્લાસ, તે લાંબા કાળ સુધી અવશ્ય ટકી રહે, કમમાં કમ ચૈત્યવન્દન ક્રિયાની ઠેઠ પૂર્ણાહુતિ સુધી નક્કી બન્યો રહે એ રીતે ચૈત્યવન્દનના ભાવમાં આરૂઢ થાય. આ એટલા માટે જરૂરી છે કે ચૈત્યવન્દન શરૂ કર્યા પછી ભાવ મંદ ન પડી જાય, ક્રિયામાં મન સૂસ્ત, નિરુત્સાહ કે શૂન્ય ન બને. એ માટે પહેલેથી ભાવોલ્લાસ ખૂબ લાંબો ચાલે એ રીતે મનથી નક્કી કરે એ સારુ ચૈત્યવન્દનની મહાભવ્યતા, પરમાત્માની લોકોત્તમતા-અનંત ઉપકારક્તા વગેરેની વિચારણા ઉપયોગી બને છે.

(૩) યથાસંભવ અર્હત્પૂજા-ઉપચારનું સંપાદન :- ચૈત્યવન્દનની પૂર્વ ભૂમિકામાં ત્રીજી વસ્તુ ત્રિભુવનગુરુની યથાસંભવ પૂજા અને ઉપચાર (સત્કાર) કરી લેવાના છે. ‘યથાસંભવનો’ અર્થ એ છે કે શ્રાવકને પોતાની શ્રાવકપણાની કક્ષા, અને શક્યતા અનુસાર, તથા સાધુને પણ પોતાની સાધુતાની કક્ષા શક્યતાને અનુસાર; કેમકે શ્રાવકપણાની કક્ષામાં શક્યતા મુજબ અભિષેકાદિ પૂજા-સત્કાર આવશ્યક છે; ત્યારે સાધુપણાની કક્ષામાં તદ્દન નિર્વઘ, નિષ્પાપ, નિરારંભ જીવન હોવાથી સચિત્ત જલ વગેરેનો સ્પર્શ પણ નિષિદ્ધ છે, તેમ સત્કારયોગ્ય સ્વકીય દ્રવ્યપરિગ્રહ પણ નિષિદ્ધ છે, તેથી અભિષેકાદિ પૂજા સત્કાર એમને કરવાના હોય નહિ માટે એમને પૂજા-સત્કારના સ્થાને દેવદર્શન-સ્તુતિપાઠ વગેરે કરવાનું હોય છે. એટલે ચૈત્યવન્દનની

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૫૧

પૂર્વ ભૂમિકામાં દ્રવ્યપૂજા-સત્કાર ગૃહસ્થ શ્રાવકને કરવાની આવશ્યક ક્રિયા છે.

પ્ર.- પૂજા અને સત્કારમાં શો ફેર ?

ઉ.- પૂજામાં જલ-ચન્દનાદિથી અભિષેક-અર્ચન-વિલેપન વગેરે આવે, અને સત્કારમાં વસ્ત્ર-અલંકાર વગેરે ઉત્તમ દ્રવ્યોનું અર્પણ આવે, બંનેનું સ્વતંત્ર મહત્ત્વ છે.

અભિષેકાદિ પૂજા એ નિત્ય કરણી :-

પરંતુ પહેલાં એ જુઓ કે ચૈત્યવન્દનની પૂર્વભૂમિકામાં આ જરૂરી કહ્યા; એ હિસાબે જ્યારે ચૈત્યવન્દન એક નિત્ય ક્રિયા છે, તો આ પૂજા-સત્કાર પણ નિત્ય ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે. માટે જે લોકો ‘અભિષેકાદિ પૂજાને હંમેશા કરવાનું વિધાન પ્રાચીન જૈન શાસ્ત્રોમાં નથી’ એમ કહે છે તે શાસ્ત્રના અનભિજ્ઞ છે; અને આવી ભયંકર ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરીને કેઈ ભવ્ય જીવોને અર્હત્પૂજા જેવી ઉત્તમ સાધનાથી ભ્રષ્ટ કરવાનું ધોરપાપ સેવી રહ્યા છે. ચૈત્યવન્દનના એટલે અર્હત્-વન્દના, એ શું રોજનું આવશ્યક નથી ? એ આવશ્યક હોય તો પૂજા-સત્કાર પણ રોજના આવશ્યક હોવાનું સાબિત થાય છે. ત્યારે જો એ રોજના આવશ્યક ન હોય તો ગૃહસ્થના જીવનમાં રોજનો પ્રભુભક્તિનો ધર્મ ક્યાંથી રહેવાનો ? જે અર્હત્ પ્રભુનો આપણા પર અનંત ઉપકાર છે એમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની રૂએ પણ નિત્ય પૂજા આવશ્યક ઠરે છે. વળી ગૃહસ્થને માટે તો દ્રવ્યસ્તવને ખૂબ મહત્ત્વની નિત્ય ક્રિયા તરીકે ફરમાવ્યો છે.

પ્ર.- પ્રભુના અંગે પાણી ઢોળી દીધું એનું શું મહત્ત્વ ? અથવા વીતરાગ એવા એમની આગળ ઉત્તમ દ્રવ્યોના અર્પણથી શું વિશેષ ?

ઉ.- બંને ય નવા જમાનાના પ્રશ્ન છે, પરંતુ પૂજા-સત્કારની પાછળ રહેલો ઉત્તમ આશય-ઉદ્દેશ સમજવાથી એનું સમાધાન થઈ જશે.

અભિષેક-પૂજાનું મહત્ત્વ : સંસારનીજડ અહંત્વ :-

પ્રભુને અભિષેક એ ખાલી પાણી ઢોળવાની કે પ્રભુને સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયા નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રભુની આગળ પોતાની જાતની અપકૃષ્ટતાના, જઘન્યતાના તથા નમ્ર ભાવના પ્રતીકરૂપ અથવા એની ભાવનાની પ્રેરક એક ભવ્ય ક્રિયા છે. માટે પ્રભુના જન્મ વખતે ઈન્દ્રો અને અન્ય દેવો મહાન જન્માભિષેક મહોત્સવ કરે છે; પ્રભુને દીક્ષા લેવાના અવસરે પણ ભવ્ય અભિષેકપૂજા ઉજવે છે. પ્રભુની આગળ વિનયભાવે ઊભા રહી બે હાથમાં કળશ પકડી નમ્ર મસ્તકે ને નમ્ર હૃદયે પ્રભુને અભિષેક કરવામાં આત્માના અનાદિના અહંકાર તૂટે છે. જીવ અનંતાનંત કાળથી સંસારની ટાઢ લાખ યોનીમાં ભટકી રહ્યો છે તેનું એક મુખ્ય કારણ આપમતિ છે, અહંકાર છે. મિથ્યાત્વ પણ એના પર પોષાય છે; અને કદાચ મિથ્યાત્વને હટાવ્યું તો પણ ઉપરના ચારિત્ર સુધીના ઉત્તમ ધર્મની સાધનામાં જતાં

૧૫૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચૈત્યવન્દનની પૂર્વવિધિ” (ભાગ-૩૦)

એ અટકાવે છે. એટલું ધ્યાનમાં રહે કે ધર્મ કઠીન છે માટે મોંઘો, અને સંસાર સરળ છે માટે સસ્તો, એવું નથી. અહંકાર એને મોંઘો-સસ્તો કરે છે. મન એવા એવા લોચા વાળે છે કે ‘ચારિત્ર એ ઊંચો ધર્મ ખરો, પરંતુ હું કુટુંબનો માલિક બન્યો છું તે હવે, એમને શું એમ એકદમ છોડી દઉં ? એકદમ છોડું તો કેવો ઘેલો ગણાઉં ? લોક કહે જુઓ આ બધાને રખડતો મૂકી ચાલ્યા...’ અથવા ‘માર્ગ ઊંચો, કલ્યાણકારી, બધું ખરું, પણ અહીં માલિક તરીકે, શેઠ તરીકે રહ્યા પછી સાધુ બની ગુરુઓના તથા અન્ય સાધુઓના સેવક તરીકેનું જીવન મારાથી કેમ જીવી શકાય ?...’ અથવા ‘આપણે તો ભાઈ ! જરા સહેલ-સગવડમાં જીવેલા, તે આપણાથી આ કાયાએ ચારિત્રના કષ્ટ કેમ ઉપડે ?...’, આવા આવા લોચાનો અર્થ શું ? એ જ કે અહંકાર નડે છે, આપમતિ નડે છે. અરે ચારિત્ર તો તો દૂર, પણ તે પૂર્વના ય કેટલા ય સુકૃત અહંકારને લીધે ગુમાવાય છે આપમિતિને લીધે બગાડાય છે ! તેમ જગતના કેઈ પાપો અહંકાર અને આપમિતિને લીધે જીવ સેવે છે ! અહંભાવના ઉપર કેટલોય ગુસ્સો, અભિમાન, માયા, તૃષ્ણા વગેરે કષાયો અને હાસ્યાદિ નોકષાયો પોષાય છે,’ ‘હું હોશિયાર છું બીજાને બતાવું’ એવા અહંભાવ ઉપર બીજાની હાંસી, મશ્કરી ઉડાવાય છે ! ‘દુકાને બેસું તો પાધરાક (તુરંત) પૈસા મળે છે, સામાયિકમાં એવું પ્રત્યક્ષ ફળ મને દેખાતું નથી.’ આવું કોણ મનાવે છે ? જ્ઞાનીના વિશ્વાસને બદલે આપમતિના વિચાર, અહંભાવની ગણતરીઓ ! સંસારની જડસમા આ અહંભાવનો ઉચ્છેદ કરવાનો એક ઉત્તમ ઉપાય અર્હત્ પરમાત્માની અભિષેક વગેરે પૂજા છે. એ પૂજા કરતાં એ ખ્યાલ આવે છે કે ‘અહો અસંખ્ય દેવોના માલિક ઈન્દ્રોએ પણ પ્રભુની આગળ પોતાની જાતને પશુ જેવી ગણી અતિ નમ્ર ભાવે પ્રભુને અભિષેક કર્યા હતા ! કેવા લોકોત્તમ આ નાથ ! આમનું શરણ આપણને પણ પરમાત્મા બનાવી દે એવું છે. આ અનંતજ્ઞાનીની આગળ હું નિર્બુદ્ધિ છું; જડભરત છું. માટે મારે તો પ્રભુ ! તું જ ગતિ ને તું જ મતિ હો !...’ આમ અભિષેક પૂજાથી આત્મા નમ્ર બને છે. પ્રભુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવવાળો અને આધીન બને છે. ભાવભરી અભિષેકની ક્રિયા એ અહંભાવ અને આપમતિને ઈલેક્ટ્રીક શોક (વિદ્યુત આઘાત), લગાડે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૭, તા. ૭-૬-૧૯૫૮

પૂજા શેને કરી કહેવાય ? :-

મહાન અવધિજ્ઞાનના ધણી ઈન્દ્રો જેવા પણ અભિષેક પૂજા કરવામાં ઉલ્લસિત બને છે; પ્રભુને ઈન્દ્રો અને દેવોના લાખો અભિષેક થાય છે, રાજ્યાભિષેક વગેરેમાં પણ અભિષેકનું મહત્ત્વ હોય છે; ત્યારે અભિષેક પૂજાનું કેટલું બધું મહત્ત્વ ગણાય ? પરંતુ આજે એવી ગણતરી થઈ ગઈ છે કે પ્રભુને કેશરથી ટીકી કરી તો માનશે કે ‘મેં પૂજા કરી; અને એટલું ન થયું પણ અભિષેક, ધૂપ, સ્વસ્તિક વગેરે થયું, તો મનને એમ રહેશે કે ‘મારે પૂજા ન થઈ.’ આ ભ્રમણામાં પરિસ્થિતિ એ બની ગઈ છે કે કેસર ટીકી કરવાની તમન્ના રહે છે, અને અભિષેક તો પૂજારી કરી લે તો ચાલે !

વાળાકુંચીનો ઉપયોગ :- એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રભુ લગભગ પૂજારીને ભળાવાઈ ગયા ! પછી એ પ્રભુના અંગે વાળાકુંચીને કુચડાની જેમ ઘસે અને આશાતના થાય તો વાંધો નહિ ! એમાં ૨૫-૫૦ વર્ષે ધાતુના પ્રતિમાજીના આંખ, કાન, નાક, મુખ ઘસાઈ નાબૂદ થઈ જવાથી પ્રભુના નાશ જેવી ભયંકર આશાતના થઈ જાય તો ય વિચાર કરવાનો નહિ ! ! જે કેશર ભીના કપડાથી ય નીકળતું ન હોય તો કાઢવા વાળાકુંચી યતનાથી વાપરવાનું શાસ્ત્રે કહ્યું છે. યતનાથી વાપરવી એટલે જરાય ઘસાઘસ કે અવાજ ન થાય એ રીતે; નહિતર આશાતના થાય. અભિષેકપૂજાનું ઊંચું મહત્ત્વ સમજે તો આના પર વિચાર કરવાનું બને; તેમજ અભિષેકપૂજા દેવોની જેમ મોટો જનસમૂહ ઉજવે ! એમાં ભાવોલ્લાસના તરંગો ઉછળે ! પરંતુ આજે આ કોણ વિચારે ?

અસ્તુ. અભિષેકની જેમ બીજા પણ ચન્દનાદિથી વિલેપન, કેશરથી અર્ચન, પુષ્પ પૂજન, ધૂપ-દીપાદિથી પૂજન, ઇત્યાદિ ‘પૂજા’માં આવે.

ઉપચાર (સત્કાર) :-

જેમ “પૂજા”થી અહંભાવરૂપી એક મૌલિક દોષ ઘટતો આવે છે, તેમ ‘સત્કાર’થી ‘મૂર્ચ્છા’રૂપી બીજો મૌલિક દોષ હાસ પામે છે; કેમકે એમાં પ્રભુની આગળ પોતાની કિંમતી પણ વસ્તુનું અર્પણ કરવાનું હોય છે, અને તે મૂર્ચ્છા કમી થાય તો જ બને. અહંભાવ અને મૂર્ચ્છા, આ બે સંસારના જબરદસ્ત કારણો છે. જેમ અહંભાવથી કેટલી ય સમજાય એવી અને સરળ પણ ધર્મસાધના ગુમાવાય છે; તેમ મૂર્ચ્છાથી પણ ઘણાંય ધર્મકૃત્યો ગુમાવાય છે. અનાદિનો મૂર્ચ્છા અને સ્વાર્થાધતાનો દુર્ગુણ જ એવો કે પરમાર્થ માટે છોડવું નથી ગમતું. કીડીને ખાવા કેટલું જોઈએ ?

પરંતુ એના દરમાં ઢગલો દાણા પડેલા હોય છે. એમ માણસની પાસે સાત પેઢી ખાય એટલું ધન હોય છતાં સુકૃત કરવું કેમ કઠીન પડે છે ? કહો, મૂર્ચ્છાના યોગે. ત્યારે પરમાત્માનો અગાધ ઉપકાર વિચારી કૃતજ્ઞભાવ અદા કરવા ખાતર પણ ઉપચાર-વિધિ અર્થાત્ સત્કાર કરવામાં આવે તો મૂર્ચ્છા દોષ પર કાપ પડે છે. એમાં પ્રભુને અલંકાર, અંગરચના વગેરેથી સત્કારવાનું આવે. આવા ત્રિલોકનાથનું આલંબન મળ્યા પછી તો મનને એમ થાય કે ‘ફરી આ નાથ ક્યાં મળશે ? તે મને જે કાંઈ મળ્યું છે તે જાતને શોભાવવા નહિ પણ નાથને ત્રિલોકનાથના ચરણે ધરેલું એ અક્ષય સુકૃત બને છે. ‘પંચાશકજી’ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પોતાની જે શક્તિ પહોંચે તે મુજબ પ્રભુભક્તિમાં સ્વદ્રવ્ય અર્પવું. ત્યારે કોઈ પૂછે કે ‘પણ થોડું અર્પે તેથી શું વિશેષ ?’ ના ત્યાં કહ્યું છે કે જેમ સમુદ્રમાં નાખેલું જલબિન્દુ એ અમર બની જાય છે, તેમ વીતરાગ પ્રભુની ભક્તિમાં અર્પેલું થોડું પણ સ્વદ્રવ્ય અક્ષય લક્ષ્મી બને છે. વાત એક જ છે ચૈત્યવન્દન નિત્ય કર્તવ્ય છે. તો તેની પૂર્વવિધિમાં પૂજા-સત્કાર નિત્ય કરો; કંઈક સ્વદ્રવ્ય પ્રભુના ચરણે અર્પો.

આમ, અહંભાવ અને મૂર્ચ્છાને કાપનારા પૂજા અને ઉપચાર (સત્કાર)નું પહેલાં યથાશક્ય સંપાદન કરે તે પછી ચૈત્યવન્દન કરવાનું.

(૪) ચૈત્યવન્દન જે સ્થાને કરવાનું હોય તે સ્થાનને ચક્ષુથી બરાબર જોઈ લેવાનું કે ત્યાં કીડી વગેરે જીવજંતુ ન હોય અને પાછું પરમગુરુ જિનેન્દ્રદેવે કહેલી વિધિ મુજબ એટલે કે ઉત્તરાસંગ (ખેસ)ના કોમળ દશીમય છેડાથી યતનાપૂર્વક ત્રણ વાર પ્રમાર્જી લેવાનું કે જેથી પછી ત્યાં બેસતાં અદૃશ્ય પણ કોઈ સૂક્ષ્મ જંતુ કચરાઈ ન જાય. યતનાપૂર્વક એટલે કે પોચા હાથે ત્યાં કપડાનો છેડો ભૂમિ પર ઘસડવાનો નહિ; નહિતર તો જીવરક્ષાના સ્થાને ઊલટી જીવ-વિરાધના થઈ જાય. સાધુ તેમજ પોષધધારી શ્રાવકે ઉત્તરાસંગને બદલે રજોહરણથી પ્રમાર્જવાનું. અનંત જીવોને અભયદાતાની ભક્તિ કરવાની છે ત્યાં શક્ય એવી અહિંસાનું પાલન અવશ્ય થવું જોઈએ.

(પ) ભૂમિ પર કરતલ સ્થાપન :- પ્રમાર્જન કર્યા પછી પગની પાની પર બેસવાનું કે જેથી બે ઢીંચણ જમીન પર અડે. ચૈત્યવન્દન આ આસને કરવાનું છે. એમાં પહેલું પદ ‘નમોત્યુષાં’માં નમસ્કાર આવવાનો છે. તે પંચાંગ પ્રણિપાતરૂપ એ માટે બે હસ્તતલ પણ જમીન પર મૂકવાના, અર્થાત્ હાથની અંજલિ જમીનને અડાડવાની. એમ કરીને સાથે મસ્તક જમીન પર અડાડી પંચાંગ પ્રણિપાત. અર્થાત્ બે ઢીંચણ, બે હાથ, એક મસ્તક એમ પાંચ અંગથી નમસ્કાર કરવાનો. અહીં જોવા જેવું છે કે બીજા ધર્મવાળા કરે છે તેમ ભૂમિ પર દંડવત્ લાંબા પડીને અષ્ટાંગ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૫૫

નમસ્કાર કરવાનું ન કહ્યું; કેમકે એમાં ભૂમિનું પ્રમાર્જન બરાબર થઈ ન શકે. કદાચ પહેલાં કરી લે તો પણ પછી ઊભા થતાં પ્રમાર્જવાનું ન સાચવી શકાય. પંચાંગ પ્રણિપાતમાં એ સચવાઈ શકે છે. જૈન શાસનની એકેકી ક્રિયા ખૂબ રહસ્યભરી હોય છે.

(૬) અતિ તીવ્રતર શુભ પરિણામનું વર્ધન :-

ચૈત્યવન્દનની પૂર્વવિધિમાં અંતરાત્મામાં અતિ તીવ્ર શુભ ભાવોલ્લાસને વૃદ્ધિગત કરે. ભાવ શુભ તો ખરા, પણ માત્ર સામાન્ય નહિ, કેવળ તીવ્ર નહિ, કિન્તુ અતિ તીવ્ર; અર્થાત્ અત્યંત અધિક ઉત્કટ ભાવ જાગ્રત કરે. શુભ ભાવ એટલે વિષયાસક્તિ અને કષાયોના ભાવ નહિ, પરંતુ વિશુદ્ધ પરમાત્મભક્તિના હાર્દિક ભાવ. આ જગાવવા માટે મનમાંથી અશુભ ભાવોને દૂર કરી મનને જગદ્ગુરુ અરિહંત પરમાત્માની સન્મુખ કરવું જોઈએ. ત્યાં જો આ સંસારમાં પોતાની આજ સુધી થયેલી અનંતદુર્દશા જાણે નજર સામે તરવરે અને એ દુર્દશાનો અંત લાવનાર પરમાત્માની દુર્લભ પ્રાપ્તિ થઈ છે, એવો અટલ વિશ્વાસ હોય તો શુભ ભાવ ઉછળવા માંડે. આ જગતમાં સર્વથા રાગાદિ દોષરહિત આવા વીતરાગ અને અનંત ગુણસંપન્ન પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા એ કેટકેટલું દુર્લભ છે, એવી પ્રાપ્તિ થયા પછી ‘એમની ઉપાસના જ એક શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, મહાપુણ્યયશાલી આત્માઓએ એ જ અપનાવ્યું છે, દેવો અને ઈન્દ્રો જેવા પણ અર્હદ્ ભક્તિમાં કેવા ગુલતાન બને છે...’ ઈત્યાદિ વસ્તુ દિલમાં હાડોહાડ વસી જાય. મન પ્રભુ સાથે તન્મય બનાવી દેવાય, ત્યારે ચૈત્યવન્દનમાં ઉત્કટ શુભ ભાવ ઉછળવા માંડે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૮, તા. ૧૪-૬-૧૯૫૮

(૭) ભક્તિવશ હર્ષાશ્રુ-રોમાંચ :- એ પછી આગળ એ કહ્યું કે ચૈત્યવન્દન કરવા પૂર્વે અરિહંત પરમાત્માની ઉપર પ્રીતિ, ભક્તિ અને બહુમાન ઉછળવાના કારણે આંખમાંથી હર્ષના આંસુ ઉભરાય અને શરીરે રોમાંચ ખડા થાય. ભારે દુખિયારા માણસને મહાન ઓથ-આશ્વાસન દેનાર મળી જતાં આંખ અશ્રુભીની બને છે, રોમાંચ વિક્સ્વર થાય છે; એ પ્રમાણે અહીં જો મનને થાય કે- ‘અહો ! અનંત દુઃખભર્યા ભવમાં ફસેલા મને ઉદ્ધારક પરમાત્મા મળ્યા ! અહો ! કેવું સુંદર શરણ મળ્યું ! પ્રભુ ! તું તો મારા નરકનિગોદાદિ અનંતા દુઃખનો, અનંતી વિટંબણાનો, સર્વ પરાધીનતા, સર્વ અશાંતિ, સર્વ દુર્દશાનો અંત લાવનાર ! વળી જગતની કિંમતમાં કિંમતી વસ્તુ કરતાં અનંતગુણ શ્રેષ્ઠ આ પ્રભુ શોધ્યા ક્યાં મળે ? આ

૧૫૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચૈત્યવન્દનની પૂર્વવિધિ” (ભાગ-૩૦)

મારા પ્રભુએ નિજનાં જીવન કેટલા બધા ભવ્ય વિશ્વદયામય, કઠોર સહિષ્ણુતામય, સર્વોચ્ચ સમતા-ઉદારતા-ગંભીરતાદિ ગુણમય અને મહાજ્ઞાનમય જીવ્યા છે !...’ તો આવા બધા દુઃખોચ્છેદકતા, અને અનંત ગુણોના ખ્યાલ ઉપર આંખ આંસુથી ભરાઈ જાય ! અંગે અંગ પર રોમાંચ ખડા થઈ જાય ! ન મળી શકતું મળ્યા ઉપર રોમે રોમમાં હર્ષ વ્યાપી જાય !

રોજને રોજ હર્ષાશ્રુ અને રોમાંચ શી રીતે :-

પ્ર.- પહેલ વહેલીવાર પરમાત્માની ભેટ થવા ઉપર તો આવું થાય, પરંતુ પછી રોજને રોજ પ્રભુ મળવામાં આ શી રીતે થાય ?

ઉ.- મોટા ટી.બી., કેન્સર જેવા દર્દવાળો માણસ રોજ ને રોજ ડોક્ટરને ભેટતાં ગળગળો થઈ જાય છે, મોટા દેવામાં ફસાયેલો માણસ રોજ ને રોજ કોઈની પાસેથી ભારે સહાય મળતી હોય તો ત્યાં એના રોજના દર્શને ગળગળો થાય છે, એમ અહીં પણ જ્યાં સુધી ઘોર સંસાર-દુઃખ મીટે નહિ ત્યાં સુધી મહાસહાય કરનારા પ્રભુના રોજે રોજ દર્શને ગળગળો જરૂર થાય. અરે ! સહાય તો પછી, તે વિના પણ દુનિયામાં જુઓ કે ગરીબ માણસ કોઈ મહાશ્રીમંતને અપ્સરા જેવી સ્ત્રીનો સ્વામી બની, મોટર-વિમાનમાં મહાલતો, રોજના હજારો કમાતો વગેરે વૈભવ-વિલાસની સ્થિતિમાં જ્યારે જ્યારે જુએ છે ત્યારે ગદ્ગદ થાય છે, તો પ્રભુને રોજે રોજ જોતાં કેમ ગદ્ગદ ન થવાય ? એ પણ અનંતા અવ્યાબાધ સુખમાં મહાલે છે, અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોથી સમૃદ્ધ છે. તો પોતે તેવો ન થાય ત્યાં સુધી આકર્ષણ બન્યું રહે. વાત એટલી કે આ જડ વૈભવ-વિલાસ નહિ પણ અનંતા આત્મવૈભવ-વિલાસની ઉત્કટ ભૂખ લાગી હોય તો બને.

(૮) અર્હત્ વન્દનાનું મૂલ્યાંકન અને કૃતાર્થતાનું સંવેદન :-

ચૈત્યવન્દનની તૈયારી માટે આઠમી વસ્તુ આ જોઈએ કે અર્હત્ પરમાત્માના ચરણે જે વન્દના કરવાનું મળ્યું છે, તેનું ઉત્કૃષ્ટ મહત્ત્વ સમજે, ને તે મળવા બદલ પોતાની જાતને ખૂબ જ કૃતાર્થ માને.

પ્ર.- વન્દનાનું ઉત્કૃષ્ટ મહત્ત્વ એટલે ?

સંસારની ભયાનકતા : વન્દનાની દુર્લભતા :-

ઉ.- મહત્ત્વ આ રીતે, -એક તો આ સંસારસાગર મિથ્યાત્વરૂપી પાણીથી ભરેલો છે. સંસારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં. ને જીવના અનંતાનંત ભૂતકાળમાં ય જ્યાં જુઓ ત્યાં, મિથ્યામતિ. અતત્ત્વશ્રદ્ધા, રાગાદિ દોષ-રુચિ, વિષય-પક્ષપાત વગેરે મિથ્યાત્વના રૂપકો જ ભરચક ભર્યા દેખાય છે. આમાં શુદ્ધ અર્હદ્-વન્દના કે જેમાં સમ્યગ્દર્શન જરૂરી છે એ ક્યાંથી ઝટ પ્રાપ્ત થાય ? વળી એ ભવસમુદ્ર અનેક

અવિરતિ, કષાયો, યોગ અને પ્રમાદરૂપી જળચર પ્રાણીઓના થોકથી વ્યાપ્ત છે. અવિરતિ એટલે વિષયાસક્તિ અને હિંસાદિપાપવૃત્તિ; કષાયો એટલે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ અને હાસ્યાદિ; યોગ એટલે મન-વચન-કાયાની ધૂમ પ્રવૃત્તિ; તથા પ્રમાદ એટલે અજ્ઞાન-ભ્રમ-સંશય અશુભનું સ્મરણ અને શુભનું વિસ્મરણ વગેરે. આ એવા ભયંકર હોય છે કે જીવ એની પકડમાંથી છૂટી જ શકે નહિ; કેમકે જીવને એ અનિષ્ટ પણ લાગતા નથી. ભય પણ થતો નથી. અને એમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન પણ થતો નથી. પછી આમાં શુદ્ધ અર્હદ્-વન્દના ક્યાંથી સૂઝે ? વળી સંસારમાં આયુષ્ય મળે છે તે ય અનિત્ય હોય છે તેથી પણ તે પૂરું થતાં થતાં ચૈત્યવન્દન મળી જવું ક્યાં સહેલું છે ?

અર્હદ્-વન્દના આગળ ચિંતામણિ ય વિસાતમાં નહિ :-

આમ ઘોર સંસારમાં ભગવાનના ચરણે વન્દના કરવાનું મળવું અતિ અતિ દુર્લભ હોય છે. એ મળે એના તો મહાભાગ્યના દરવાજા ઉઘડી ગયા ! કેમકે એ વન્દના દુર્લભ હોવા ઉપરાંત એટલી બધી ઉચ્ચ ફલદાયી છે કે એણે ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષની ય ઉપમાઓને નીચી ઉતારી નાખી છે, ફીકડી પાડી દીધી છે ! ચિંતામણિરત્ન કે કલ્પવૃક્ષ ભલે મનવાંછિત આપે પરંતુ તે તો આ ક્ષણિક જીવન પૂરતું જ. બાકી એની પાછળ જન્મ-મૃત્યુ, દુર્ગતિ વગેરેના ભયંકર દુઃખ ઊભા રહે છે ! જ્યારે અરિહંતને કરાતી વન્દના એ તો અચિંત્ય સ્વર્ગ-મોક્ષ સુધીના ફળને આપે છે; અને જન્મ-મૃત્યુ તથા ભવોભવ-ભ્રમણની અને દુઃખોમાં સબડવાની દુર્દશાનો કાયમી અંત લાવે છે. આવી વન્દનાને ચિંતામણિ સાથે ય કેવી રીતે સરખાવી શકાય ?

કૃતાર્થતાનું સંવેદન :- આ બે રીતે વંદનાનું ઉત્કૃષ્ટ મહત્ત્વ સમજી અહીં ભાવના ભાવવાની કે ‘અહો ! ભીમ ભવસાગરમાં દુર્લભ અને ચિંતામણિને ટક્કર મારે એવું સુંદર અર્હદ્-વંદન મને ગમે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થયું ! મારે તો જાણે આશ્ચર્ય ઘટના બની ગઈ ! આ ચૈત્યવંદનની ક્રિયા તો સમસ્ત રોગ-શોક-દુઃખ-દુર્દશા-જન્મ-જરા-મૃત્યુ વગેરેનો અંત કરનારી છે ! તેથી ચૈત્યવંદન અર્થાત્ અર્હદ્-વંદનથી વધીને જગતમાં કોઈ ચઢીયાતું કૃત્ય નથી, કર્તવ્ય નથી. અહો ! ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યોદય મારો કે આ મને પ્રાપ્ત થયું ! મારાં ભાગ્યની અવધિ નથી. આ પ્રાપ્તિથી, અહો, મારો જન્મ કૃતાર્થ થયો ! જન્મ પામ્યો સફળ થયો !’ આ પ્રમાણે પોતાની જાતને કૃતાર્થ માને; ચૈત્યવંદનની પ્રાપ્તિને મહાન ગૌરવવંતી માને. દુનિયાના બધાં કાર્ય કરતાં અરિહંતને વંદના કરવાનું કાર્ય-કર્તવ્ય શ્રેષ્ઠ માને ! કેમકે બીજા કાર્યનાં પ્રયત્નો આપી આપીને શું આપે ? આખી દુનિયાનું રાજ્ય આપે, સમૃદ્ધિના ઢેર

આપે, પરંતુ તેથી કાંઈ નરક-નિગોદાદિ દુર્ગતિનો ભય મટે નહિ, સંસાર કટે નહિ ! ત્યારે આ અર્હદ્-વંદના તો એ કાર્ય કરી આપે છે ! આવી અર્હદ્-વંદના એટલી બધી દુર્લભ છે કે એ આ જગતમાં શોધી જડે નહિ. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ચૌદરાજલોકના વિરાટ ક્ષેત્રમાં ક્યાં જડે ? વળી અર્હદ્ પ્રભુના ચૈત્ય પાસેના ક્ષેત્રમાં પણ જન્મ મળી ગયો, તો ય ભાવની દૃષ્ટિએ દુર્લભતા છે ! કેમકે મિથ્યાત્વના યોગે જીવ અર્હદ્ પ્રભુ અંગેની એવી મિથ્યા માન્યતાઓમાં ફસ્યો હોય છે કે ત્યાં પણ અર્હદ્-વંદનાના ભાવ જાગતા નથી. ત્યારે અર્હદ્-વંદના કરનારને લાગે છે કે આમ મહાદુર્લભ એવી અર્હદ્-વંદના મને શી રીતે મળી એ આશ્ચર્ય છે ! કેમકે મારામાં તેવી કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ-યોગ્યતા પણ દેખાતી નથી. ત્યારે લાગે છે કે જાણે લોટરીનું ઈનામ લાગે તેમ અર્હદ્-વંદના ગમે તે પ્રકારે મળી ગઈ છે ! તો હવે આનાથી વધીને કોઈ બીજું કર્તવ્ય નથી, એવું મહાદુર્લભ અને અનંતલાભદાયી કર્તવ્ય મને મળ્યું એ બદલ વંદના કરનારો પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને. આનાથી વળી શું બીજું વધુ દુર્લભ કૃત્ય મળવાનું હતું ? કંઈ જ નહિ. માટે આ મળ્યું એજ ખરેખર દુર્લભ મળ્યું. એમ કૃતાર્થતાનું સંવેદન કરે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૩૯, તા. ૨૧-૬-૧૯૫૮

(૯) ભુવનગુરુને વિષે યક્ષુ અને મનનું સ્થાપન, :- એ નવમો મુદ્દો છે. ચૈત્યવંદન શરૂ કરવા પહેલાં ભાવોલ્લાસની વૃદ્ધિ વગેરે કરવાની સાથે હવે દૃષ્ટિ તથા મનને બરાબર ભગવાન અરિહંત દેવ ઉપર સ્થાપિત કરવા જોઈએ. પરમાત્માનું પાદવંદન આંતરશત્રુનો નાશ કરે છે, અનંતા કર્મના બંધનના ભુક્કા કરે છે, એવું પાદવંદન મળ્યાનો ગૌરવ અનુભવનાર સહેજે સહેજે પરમાત્મા ઉપર પોતાની યક્ષુ અને મનને સ્થાપિત કરી દેવાના એટલે એવા ચોટાડી દેવાના કે આખું ચૈત્યવંદન પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી ત્યાંથી ખસે જ નહિ. ખસે નહિ એટલે સમજો છો ? વચમાં વચમાં આડે અવળે ક્યાં ય ન જાય, એક માત્ર ભગવાન પર જ દૃષ્ટિ અને મન રહે. આત્માની ચંચળતા દૂર કરી સ્થિરતા કેળવવા માટે આ સુંદર સાધન છે. આવા અનંતગુણસંપન્ન પરમાત્મા જોવા મળ્યા પછી, અરે ! ભાવવા અને ધ્યાવવા મળ્યા પછી ક્ષણવારમાં આંખ બીજે ભટકે, મન ‘કોણ આવ્યું, કોણ ગયું.’ આજુબાજુ ‘એ શું પડ્યું છે, બીજું શું પડ્યું છે,’ એમ જિજ્ઞાસા સેવ્યા કરે, એનો અર્થ શું ? મનને એમ થવું જોઈએ કે,

‘આ જગતમાં આ મારા દેવાધિદેવથી વધીને જોવા લાયક કોઈ ચીજ નથી.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તાર” (ભાગ-૩૦) ૧૫૯

આમને મેં સ્થિરતાથી દીર્ઘકાળ પર્યંત જોઈ એમનામાં ઠરવાનું કર્યું નથી માટે જ જ્યાં ત્યાં ડાફોળીયા મારવાની અને બીજું ત્રીજું જોવાની કુટેવ ચાલુ રહે છે. બસ, હવે તો આવો સુંદર યોગ મળ્યો છે તો કમમાં કમ ચૈત્યવંદન પૂરું થતાં સુધી નાથને જ જોયા કરું ! અહો, કેવી સુંદર પ્રભુની વીતરાગ-મુદ્રા ! કેવુંક મહા લાવણ્ય ! કેવું ચન્દ્ર જેવું વદન ! કેવું ક ગંભીર અને પ્રૌઢ મુખ ! કેવી પ્રશાંત દૃષ્ટિ !...’

આમ, મન અને યક્ષુ ઉછળતા ઉલ્લાસ અને નિર્ધારિત સ્થિરતા સાથે પ્રભુના ઉપર સ્થાપિત થઈ જવા જોઈએ. પછી ચૈત્યવંદનમાં જે જે બોલાતું જાય તેનો તેનો પ્રભુની સાથે સંબંધ જોડતો જાય; એટલે પણ દૃષ્ટિ અને મન પ્રભુની ઉપર જ લાગ્યા રહે. આવા કોઈ પ્રયત્નો થાય તો અનાદિની કુટેવ અને કુસંસ્કારો નાબૂદ થતા આવે; તેમજ ચૈત્યવંદન એટલે કે પરમાત્માને વંદના, વિનય, શિસ્ત અને વફાદારીથી કરી કહેવાય. દુનિયામાં કોઈ રાજા-મહારાજ જેવા મોટા માણસની આગળ કોઈ વાત કરવાની હોય, અરજ ગુજારવાની હોય તો તે શું આડા-અવળા ડાફોળિયા મારતા થાય ? કે બરાબર સ્થિરપણે દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિ મિલાવીને ? ત્યાં બધી શિસ્ત-વિનય-વફાદારીની ખબર પડે છે, ને અહીં દૃષ્ટિ જ્યાં ત્યાં ભટકાવવામાં પરમાત્માની આશાતના થાય છે. પુણ્યકાર્ય વખતે પાપનું ઉપાર્જન થાય છે, કુટેવ પોષાય છે; ઈત્યાદિ કેઈ નુકસાન થાય છે ! માટે દૃષ્ટિ અને મન બરાબર પ્રભુ ઉપર સ્થાપિત કરી દેવા જોઈએ.

(૧૦) ‘પ્રણિપાત દંડક’ સૂત્રનું સમ્યક્ પઠન અને અર્થ ચિંતન :-

આ રીતે ઠેઠ યક્ષુ અને મનને પરમાત્મા પર બરાબર સ્થાપિત કરી દેવા સુધીની પ્રાગ્-વિધિએ આવી પહોંચ્યા પછી હવે ચૈત્યવંદન શરૂ કરતા આમ ‘પ્રણિપાત દંડક’ સૂત્રનું સારી રીતે ઉચ્ચારણ કરે ‘નમોત્યુષાં’...વગેરે.

ચૈત્યવંદન એટલે કે અર્હદ્-વંદનામાં ‘હું અરિહંત પ્રભુને વંદના કરું છું.’ માત્ર એટલેથી પતાવવાનું નથી. એમાં તો અર્હદ્ પરમાત્માને વિવિધ વિશેષણોથી સ્તવીને એમને નમસ્કાર કરવાનો છે. એ સ્તવના કરવા માટે ગણધર ભગવંતે રચેલ સૂત્રના પદે પદમાં મહાગંભીર તાત્ત્વિક ભાવો ભર્યા પડ્યા છે; એટલે એનું ઉચ્ચારણ વ્યવસ્થિત થવું જોઈએ. વ્યવસ્થિત ઉચ્ચારણનો અર્થ એ કે અસ્ખલિત આદિ ગુણોવાળું બહુ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ. એ સમુદ્રમંથનના જેવા, નાભિમાંથી ઉઠતા ગંભીર અને મધુર અવાજે ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ. અક્ષરે અક્ષર સ્પષ્ટ બોલાય, જે હોય તે બોલાય, જોડાક્ષર હોય તો જોડાક્ષરની જેમ; દા.ત. ‘અનત્ય ઊસસિએણં’ નહિ પણ ‘અન્નત્ય ઊસસિએણં.’ સ્વર સહિત વ્યંજન તે પ્રમાણે અને એકલો

૧૬૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચૈત્યવંદનની પૂર્વવિધિ” (ભાગ-૩૦)

વ્યંજન એકલા વ્યંજન પ્રમાણે. દા.ત. ‘તમ ધમ્મચક્કવટ્ટિ’ નહિ, પરંતુ ‘તમ્ધમ્મ-ચક્કવટ્ટિ’ પાછો એક પણ અક્ષર ઓછો ન બોલાય, કે વધુ ન બોલાય, પણ સ્ખલના વિના, અને એક અક્ષર બીજા પર ચઢી ન જાય, ભેળસેળ ન થાય કે આઘો-પાછો ન થાય એ રીતે બોલાય. કોઈ સાંભળતો હોય તો તે દરેક અક્ષરને મોતીના દાણાની જેમ ગણી શકે એવું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ જોઈએ. વળી પૂર્વે ‘પાઠોપયોગ’માં કહી આવ્યા તે રીતે પદચ્છેદ, ભાર આપવાનું, વગેરે સાચવીને બોલાય. તે પણ આંતરિક ભાવ પૂર્વક બોલાવું જોઈએ. દિલમાં તેને યોગ્ય લેશ્યા અધ્યવસાય, સંભ્રમ, સંવેગ વગેરે ભાવ ઉછળતા રહે અને ઉચ્ચારણ થાય. એમાં ય બને તો પૂર્વ પૂર્વ પદના ભાવની સંકલના સાથે પછી પછીના પદના અર્થનો ભાવ મનમાં સ્ફૂરતો જાય-એ રીતે બોલવાનું.

આ બધું સાચવવાનું કારણ એ છે કે એમાં ગરબડ થાય તો અતિચાર લાગે છે, દોષ લાગે છે; અને ચૈત્યવંદનનો સાધક આત્મા જ્યારે ચૈત્યવંદન આત્માના કલ્યાણ માટે જ કરે છે, તો પછી એને અતિચાર લાગી જવાનો ભય હોય છે. એટલે એ એમ ન વિચારે કે-‘કંઈ નહિ, સૂત્ર બરાબર નહિ બોલાય, તો ૧૦૦ ને બદલે ૮૦ ટકા ફળ મળશે.’ એને તો ખૂબ ડર હોય, ‘રખે મને કોઈ અતિચાર લાગે !’ કેમકે અતિચારથી ક્રિયા વિકૃત થઈ જાય છે. દૂધમાં મીઠું પડે તો ? ફોદા જ થાય ને ? સૂત્ર ગમે તેમ બોલવાથી આશાતના-અનાદર થાય છે, તેથી જીવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મથી બંધાય છે. સમજે એના માટે તો માત્ર સૂત્રનું આલંબન પણ મહાન યોગસાધના રૂપ છે.

સૂત્રનો અર્થ ન આવડતો હોય છતાં જાણે સામે પાટિયા પર લખેલા અક્ષર કેમ વાંચતા હોઈએ, એ રીતે પ્રત્યેક અક્ષર પર ધ્યાન આપીને ઉચ્ચારણ થાય, તો પણ એમાં ચિત્તની મહાન એકાગ્રતાનો યોગ સિદ્ધ થાય છે. સૂત્રના અક્ષરોમાં ડૂબી જવું જોઈએ. પાણીમાં ડૂબેલાને જેમ બીજો ખ્યાલ ન હોય તેમ સૂત્રાક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરતાં કોઈ બીજો ખ્યાલ નહિ, અક્ષરો પર એટલું ચિત્ત લાગેલું હોય કે આ ત્રણ અક્ષરનો શબ્દ બોલાયો, આ ચાર અક્ષરનો બોલાયો...આ સંયુક્ત અક્ષર આવ્યો, આ અડધો અક્ષર આવ્યો...ઈત્યાદિ નજર સામે જાણે દેખાતું જાય. જિનકલ્પી મહાત્માઓનું સૂત્ર-રટણ પણ એટલા બધા સતેજ ખ્યાલવાળું હોય છે કે એના આધારે સમયનું માપ કાઢી શકે છે કે આટલો સમય વીત્યો તો અત્યારે આટલો દિવસ કે રાત્રી વીતી હશે; તેમજ એ સૂત્ર-રટણમાં તલ્લીનતા એવી કે બીજો કોઈ વિચાર મનને સ્પર્શી ન શકે.

આવા સૂત્ર ઉચ્ચારણમાં સાથે અર્થનો ખ્યાલ હોય એટલે તો સોનામાં સુગંધ

ભળી. દા.ત. ‘નમોત્યુણં’ પદ બોલતાં જ એનો અર્થ ‘નમસ્કાર હો,’ ‘ઈચ્છાયોગનું નમન’ એ સાથે જ લક્ષમાં આવે. જ્યાં એ લક્ષમાં નથી હોતું ત્યાં ગોટાળો એવો થાય છે કે માથું નમાવી નમન પહેલું કરી લઈ પછી માથું ઉંચકી ‘નમોત્યુણં’ બોલવાનું કરાય છે. ખરી રીતે ‘નમો...’ બોલતી વખતે જ માથું નમવું જોઈએ; માથું નમતી વખતે જ નમો બોલાવું જોઈએ. પછી ‘અરિહંતાણં’ બોલાય ત્યાં જાણે ખરેખર સમવસરણ નજર સામે હુબહુ દેખાય; એમાં બાર પર્ષદાથી પરિવરેલા, અશોક વૃક્ષ-ત્રણ છત્ર-ચામર-પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરેથી શોભતા જગદ્ગુરુ અર્હત્ પરમાત્મા દેખાય...એવી રીતે આગળના પદોના ઉચ્ચારણ વખતે તેનો ભાવાર્થ નજર સામે આવે. ચતુર્વિંશતિ સ્તવ (‘લોગસ્સ’) સૂત્ર બોલવાનું આવે ત્યાં જાણે નજર સામે ત્રીજા આરાના છેડેથી તીર્થકરદેવ રૂપી સૂર્ય પ્રકાશતા દેખાય; તે ઠેઠ ચોથા આરાના છેડા સુધીમાં ૨૪ સૂર્યો ઝગમગ પ્રકાશી યુગને જ્ઞાનમય બનાવી દેતા દેખાય. સારાંશ, સૂત્રના ઉચ્ચારણની સાથે મનમાં અર્થનું ચિત્ર ખડું થાય. વ્યવહારમાં એમજ વાત-ચીત થાય છે; બોલ્યા કે ‘ફલાણા ભાઈ તો મોટરવાળા !’ એટલે મનમાં નજર સામે મોટર તરવરે છે. એમ અહીં સૂત્રના પદો બોલાતા જાય અને દરેક પદની કહેલ વસ્તુ ખ્યાલમાં આવતી જાય; નહિ કે એક સ્ટેશનથી ગાડી ઉપડી તે વચલા સ્ટેશનોના ખ્યાલ વિના જ છેલ્લા સ્ટેશને જઈ ઊભી. ત્યારે ધ્યાનમાં આવે એની જેમ ખ્યાલ વિના સૂત્ર પૂરું બોલાઈ જાય ત્યારે ખ્યાલમાં આવે કે ‘આ તો પૂરું થઈ ગયું,’ પણ વચમાં શું શું બોલાયું કે એમાં શી શી વસ્તુ આવી ગઈ, એના તરફ તો લક્ષ પણ ગયું નહિ ! ઉચ્ચારણ આવું નહિ થવું જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૬, અંક-૪૦, તા. ૨૮-૬-૧૯૫૮

હવે નીચે પ્રમાણે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર નામનું પહેલું ચૈત્યવંદન સૂત્ર બોલે. આ સૂત્રને ‘શક્તવ’સૂત્ર પણ કહેવાય છે.

● ‘પ્રણિપાતદણ્ડક’-સૂત્ર ●

- (૧) નમોડત્યુણં ૧. અરહંતાણં-૨. ભગવંતાણં,
- (૨) ૩. આઙ્ગરાણં-૪. તિત્થયરાણં-૫. સયંસંબુદ્ધાણં,
- (૩) ૬. પુરિસુત્તમાણં-૭. પુરિસસીહાણં-૮. પુરિસવરપુણ્ડરીયાણં-૯. પુરિસવરગન્ધવ્હત્થીણં,
- (૪) ૧૦. લોગુત્તમાણં-૧૧. લોગનાહાણં-૧૨. લોગહિઆણં-૧૩.

- લોગપર્દવાણ-૧૪. લોગપજ્જોઅગરાણં,
 (૫) ૧૫. અભયદયાણં-૧૬. ચક્ષુદયાણં-૧૭. મગ્ગદયાણં-૧૮.
 સરણદયાણં-૧૯. બોહિદયાણં,
 (૬) ૨૦. ધમ્મદયાણં-૨૧. ધમ્મદેસયાણં-૨૨. ધમ્મનાયગાણં-
 ૨૩. ધમ્મસારહીણં-૨૪. ધમ્મવરચાઅરુત્તચક્કવટ્ટીણં,
 (૭) ૨૫. અપ્પહિહયવરનાણદંસણધરાણં-૨૬. વિયટ્ટહુમાણં,
 (૮) ૨૭. જિણાણં-જાવયાણં-૨૮. તિણ્ણાણં-તારયાણં-૨૯. બુદ્ધાણં
 બોહયાણં ૩૦. મુત્તાણં-મોયગાણં,
 (૯) ૩૧. સવ્વન્નુણં-સવ્વદરિસીણં-૩૨. સિવ-મયલમરુઅમણંત-મક્કચ-
 મવ્વાબાહ-મપુણરાવિત્તિ-સિદ્ધિગઢનામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં-૩૩. ણમો
 જિણાણં જિઅભયાણં.

● શબ્દાર્થ ●

- (૧) નમસ્કાર હો ૧. આ પ્રમાણે અરિહંતદેવને(એ કેવી વિશેષતાવાળાને ? તો
 કે) ૨.ભગવાનને,
 (૨) ૩. આદિના કરનારને- ૪. તીર્થના કરનારને- ૫. સ્વયંસંબુદ્ધ બનેલાને,
 (૩) ૬. પુરુષોમાં ઉત્તમને- ૭. પુરુષોમાં સિહસમાનને- ૮. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ
 પુંડરીક સમાનને- ૯ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી સમાનને,
 (૪) ૧૦. લોકમાં ઉત્તમને- ૧૧. લોકના નાથને- ૧૨. લોકના હિતસ્વરૂપને
 ૧૩. લોકને માટે પ્રદીપ સમાનને- ૧૪. લોકને પ્રદ્યોત કરનારને,
 (૫) ૧૫. અભયદાતાને- ૧૬. ચક્ષુદાતાને- ૧૭. માર્ગદાતાને-
 ૧૮. શરણદાતાને- ૧૯. બોધિદાતાને,
 (૬) ૨૦. ધર્મદાતાને- ૨૧. ધર્મના ઉપદેશને- ૨૨. ધર્મના નાયકને- ૨૩.
 ધર્મના સારથિને-૨૪. ધર્મના શ્રેષ્ઠ યાતુરુત્ત ચક્રવર્તીને,
 (૭) ૨૫. અપ્રતિહત શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનદર્શન ધરનારને-૨૬. છન્નસ્થપણું દૂર કરી
 ચુકેલાને,
 (૮) ૨૭. જિનને-જિન બનાવનારને, ૨૮. તરી ગયેલાને તારનારને,
 ૨૯. બોધ પામેલાને બોધ પમાડનારને, ૩૦. મોક્ષ પામેલાને-મોક્ષ
 પમાડનારને,
 (૯) ૩૧. સર્વજ્ઞને-સર્વદર્શીને- ૩૨. નિરુપદ્રવ અચલ અરોગી અનંત અક્ષય
 અવ્યાબાધ (અને જ્યાંથી સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ ન થાય એવા સિદ્ધિગતિ

નામના સ્થાનને પામેલાને, ૩૩ જેમણે ભયોને જીતી લીધા છે એવા
 જિનને હું નમું છું.

વિવેચન :- ‘પ્રણિપાત’ એટલે નમસ્કાર, ‘દંડક’ એટલે આલાવો, (આલાપક)
 ફકરો. પ્રણિપાત કરવા માટે બોલવાનો દંડક, તે ‘પ્રણિપાત-દંડક’ ‘પ્રણિપાતદંડક’
 નામનું સૂત્ર તે પ્રણિપાતદંડસૂત્ર.

આ સૂત્રથી શ્રી અરિહંત પરમાત્માને નમસ્કાર કરવાનો છે; તે પણ એમની
 જુદા જુદા વિશેષણોથી સ્તુતિ કરીને. તેથી સ્તુતિનો વિષય એટલે કે સ્તોતવ્ય બન્યા
 શ્રી અરિહંત ભગવાન.

એમની અહીં સ્તુતિ જે કરવામાં આવી છે, તેના આઠ વિભાગ પડે છે.
 એકેક વિભાગમાં ૩, ૪, ૫...વગેરે પદો છે. એવા અનેક પદોના દરેક વિભાગને
 ‘સંપદા’ કહેવામાં આવે છે. સંપદા=પદસમૂહ.

આખા સૂત્રમાં પહેલી સ્તોતવ્યસંપદા અને બીજી આઠ સંપદા એમ કૂલ નવ
 સંપદાઓ છે. તેથી આ સૂત્ર બોલતી વખતે નવ મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવાના છે. નવ
 સંપદા યાને વિભાગ. ઉપર સૂત્રમાં જુદા જુદા ફકરા પાડી બતાવ્યા છે.

તો ઉચ્ચારણ, એવી રીતે સંપદાઓ અલગ અલગ દેખાઈ આવે, તે રીતે
 થવું જોઈએ. એની સાથે દરેક સંપદા બોલતી વખતે કમમાં કમ એનો સામૂહિકભાવાર્થ
 સંક્ષેપમાં નજર સામે તરવરવો જોઈએ. તે હવે વિચારશું.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૬, અંક-૪૧, તા.૫-૭-૧૯૫૮

ચૈત્યવંદન સૂત્રના ઉચ્ચારણ વખતે એનો ભાવ નજર સામે તરવરવો થાય એ
 માટે આ પ્રમાણે યોજના કરવાની છે :-

‘નમોત્યુષાં’...સૂત્રની નવ સંપદાનો સંક્ષિપ્ત ભાવ :-

પહેલી સંપદા બોલતી વખતે સમવસરણમાં રત્નસિંહાસને બિરાજમાન આઠ
 પ્રાતિહાર્યયુક્ત શ્રી અરિહંત દેવ, અને એમનું ભગવાનપણું એટલે કે નરેન્દ્ર-
 દેવન્દ્રાદિથી થતા સન્માનાદિ રૂપ ઐશ્વર્ય, અનુપમ રૂપ-લાવણ્ય,...વગેરે જાણે નજર
 સમક્ષ આબેહૂબ તરવરે.

બીજી સંપદામાં બીજા જીવ અને અર્હત્ પરમાત્મા વચ્ચે સમાનતા સાથે
 મહાન અસમાનતા દેખાય. તે એ રીતે કે સામાન્યરૂપે બીજા જીવની જેમ એ જન્મ
 આદિના કર્તા હોવા સાથે, વિશેષરૂપે, ધર્મ-તીર્થના કર્તા અને માટે જ વિશિષ્ટ
 યોગ્યતાથી સ્વયં બોધ પામેલા.

ત્રીજી સંપદામાં અર્હત્ પરમાત્માનો અસાધારણ વિકાસ સમગ્રપણે ચાર કક્ષામાં દેખાય. ૧. જાત્યરત્ન જેવી અનાદિ ઉત્તમતા, ૨. રાગાદિ સામે પરાક્રમ, ૩. ઉપદ્રવનિવારણ અને ૪. શ્રેષ્ઠ ક્રમણ જેવી વિશેષતાઓ, દા.ત. કેવળજ્ઞાનરૂપી શ્રીદેવીનો રહેવાસ વગેરે.

ચોથી સંપદામાં અરિહંત પરમાત્માનો લોકને ઉપયોગ શો શો છે જોવાનું, તે આ :- ૧. ઉત્તમતા, ૨. નાથપણું, ૩. હિતરૂપતા, ૪. પ્રદીપપણું અને ૫. પ્રદ્યોતકતા.

પાચમી સંપદામાં અર્હત્ પ્રભુના એ ઉપયોગની પાછળ કામ કરતા એમના પાંચ નક્કર દાન નજરે ચઢે; તે આ :- ૧. અભય, ૨. ચક્ષુ, ૩. માર્ગ, ૪. શરણ અને ૫. બોધિના દાન. તે માટેનું પ્રસંગચિત્ર આવું દેખાય, -જેમ કોઈ પ્રવાસીને અટવીમાં લૂંટારાઓએ લૂંટી ધન પડાવી લઈને આંખે પાટા બાંધી રખડતો મૂક્યો છે. એને કોઈ દયાળુ પહેલાં ૧. નિર્ભય કરી, પછી ૨. પાટા છોડી, ૩. માર્ગ બતાવે છે; તથા ૪. શરણ આપી, ૫. નક્કર રત્નની મૂડી આપે છે; તેમ જગત-દયાળુ પરમાત્મા પણ સંસાર અટવીમાં લૂંટાઈ અંધ બનેલ જીવપ્રવાસીને એવો ઉપકાર કરે છે. તો જાણે આપણી નજર સામે પરમાત્મા જીવને અભય-ચક્ષુ તરીકે આત્મસ્વાસ્થ્ય-તત્ત્વદર્શનની, પ્રશંસાદિરુચિ, માર્ગ તરીકે ચિત્તનું સર્ગ ગમન, શરણમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને બોધિમાં તત્ત્વદર્શન આપી રહ્યા છે.

છઠ્ઠી સંપદામાં ‘ધમ્મદયાણં’ વગેરે પદોથી અર્હત્ પ્રભુનો લોકને વિશેષ-ઉપયોગ થતો જોવાનો છે. તે ઉપયોગ એટલે ધર્મદાન-ધર્મઉપદેશ-ધર્મનાયકતા-ધર્મસારથિપણું અને ધર્મનું શ્રેષ્ઠ ચતુરન્ત ચક્રવર્તીપણું; એ ઉપકાર કરતા પરમાત્મા દેખાય. જગતમાં બીજા કોઈપણ ઉપકાર કરતાં આ શ્રેષ્ઠ ઉપકાર છે. જાણે આપણી નજર સામે ભાસે કે જગતમાં ધર્મધન વિનાના કંગાળ ગરીબ જીવોને પરમાત્મા શ્રુતધર્મ અને ચારિત્ર ધર્મ એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્રતનિયમોનું છૂટે હાથે દાન કરી રહ્યા છે, ઉપરાંત ધર્મદેશના રેલાવી રહ્યા છે. તે પણ ધર્મનાયક બનીને એટલે કે સ્વયં કઠોર સાધનાથી ધર્મ-સિદ્ધ કરીને ! પાછુ ધર્મમાં ઢીલા પડતા જીવોને ધર્મમાર્ગમાં રાખવા સારથિ અને ચતુર્ગતિનો અંત કરવા ધર્મના સમ્રાટ ચક્રવર્તી બનેલા છે.

સાતમી સંપદામાં ‘અપ્પહિલય...’ વગેરે બે પદથી પરમાત્માનું આત્મસ્વરૂપ એવું જાણે નજર સામે તરવરે કે એક બાજુ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનરૂપી સૂર્યનો ઝગમગ પ્રકાશ એમના આત્મામાં ઝળહળી ઉઠયો છે ! અને બીજી બાજુ રાગાદિ છન્નસ્થભાવની મલિનતા નષ્ટ થઈ જવાથી વીતરાગતાની નિર્મળ સ્થિરતા સિદ્ધ થઈ છે !

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૬૫

આઠમી સંપદામાં ‘જિણાણં જાવયાણં...’ વગેરે, ચાર પદથી અરિહંત પરમાત્માએ સાધનાથી ચાર ક્રમિક ફળ સિદ્ધ કર્યાનું જોવાનું અને અન્ય જીવોને એ ચાર ફળ પ્રાપ્ત કરાવતા હોય એ જોવાનું.

ચાર ફળ આ પ્રમાણે :- (૧) રાગદ્વેષાદિ પર વિજય, (૨) અજ્ઞાન-અશક્તિનો સમુદ્ર તરવાનું, (૩) કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ અને (૪) સર્વ કર્મથી મુક્તિ.

પ્રસંગચિત્ર આ મુજબ :- જેમ દા.ત. આપણી નજર સામે કોઈ સમુદ્રમાં પડેલો માણસ મગરમચ્છની પકડમાં આવી ગયો દેખાતો હોય, તો પહેલાં તો એ મગરની સાથે જોરદાર યુદ્ધ કરી એનો પરાજય કરીને ન છૂટે ત્યાં સુધી એ તરવાનું કાર્ય કરી શકતો નથી; માટે પહેલાં ત્યાં (૧) એની સામે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવતો દેખાય છે, પછી (૨) તરતો દેખાય છે, પછી (૩) કિનારાની ભૂમિ પરનો પ્રકાશ મેળવતો દેખાય છે, અને ત્યારબાદ (૪) ઈષ્ટ સ્થાને એ પહોંચી જતો દેખાય છે; તેમ, અરિહંત પરમાત્મા પોતાની સાધનાથી-

(૧) રાગ-દ્વેષ આદિ આંતર શત્રુઓ સાથે એટલે કે મોહનીય કર્મ સાથે ઝડુમી એના પર વિજય મેળવતા દેખાય છે, એથી દસમા ગુણસ્થાનકના અંતે જિન અર્થાત્ વીતરાગ બન્યા દેખાય છે, પછી,

(૨) બારમે ગુણસ્થાનકે અજ્ઞાન-અશક્તિ વગેરે ટાળવા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અને અંતરાય કર્મનો સમુદ્ર તરી જવા મથતા દેખાય છે; અને ૧૨મા ગુણસ્થાનકના અંતે સંપૂર્ણ અજ્ઞાન-અશક્તિ આદિને તરી જતા, પાર કરી જતા દેખાય છે. તેથી

(૩) હવે ૧૩મા ગુણસ્થાનકની ભૂમિ પર બુદ્ધ બનતા યાને સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન-દર્શનના પ્રકાશ પામતા દેખાય છે; તે ઠેઠ ૧૩મા અને ૧૪મા ગુણસ્થાનકમાં પરમ પ્રકાશવાળા છતાં ઈષ્ટનગરે નહિ પહોંચેલા હોય છે; તે,

(૪) ૧૪મા ગુણસ્થાનકના અંતે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી ઈષ્ટ મુક્તિપુરીને પ્રાપ્ત કરતા દેખાય છે. આ આજે આપણને સાક્ષાત્ જોવા મળવાનું ભાગ્ય ક્યાં ? પરંતુ પદો પરથી નજર સામે આબેહુબ કલ્પનાચિત્ર ખડું કરી શકાય.

અહીં ૧૦ મું, ૧૨મું, વગેરે ગુણસ્થાનક શું, એ સમજવા માટે ૧૪ ગુણસ્થાનકનો આછો ખ્યાલ કરી લઈએ, પરંતુ તે પૂર્વે સંપદાઓનો ટૂંકો વિચાર સમાપ્ત કરીએ, ઉપર કહ્યું તેમ ચાર કક્ષાએ પ્રભુને ‘જિણાણં-તિણાણં-બુદ્ધાણં-મુત્તાણં’-બનનાર તરીકે જોવાના છે, અને પ્રભુ બીજાઓને પણ તેવા બનાવી રહ્યા છે, એ તરીકે દેખવાના છે; અર્થાત્ કૃતકૃત્ય બનેલા એવા પણ પ્રભુનો પ્રભાવ બીજાઓને રાગદ્વેષ સાથેના યુદ્ધમાં જિતાડે છે, અજ્ઞાનાદિ સાગરને પાર પહોંચાડે

૧૬૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નવ સંપદાનો સંક્ષિપ્ત ભાવ” (ભાગ-૩૦)

છે, જ્ઞાનાદિ પ્રકાશ પમાડે છે, તથા મુક્તિના ધામે સ્થાપિત કરે છે.

નવમી સંપદામાં ‘સવ્વન્નૂણં’થી ‘જિયભયાણં’ સુધીના ત્રણ પદોથી પ્રભુને સાધનાના અંતિમ ફલ તરીકે આ ત્રણ વિશેષતાવાળા મોક્ષને વરેલા તરીકે જોવાના છે.

(૧) મોક્ષમાં શાશ્વત કાળ માટે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીપણું, (૨) નિરુપદ્રવ-અચલ-અરોગિ-અનંત-અક્ષય-અવ્યાબાધ-અપુનરાવૃત્તિ સ્થાન. અને (૩) ભયો પર વિજય, તાત્પર્ય, ઝગઝગાટ મારતો અમાપ પ્રકાશ, અનંત શુદ્ધ સુખમય શાશ્વત સ્થિતિ, અને સર્વ ભયોથી પર અવસ્થા, અર્હત્ પરમાત્માની એ મોક્ષદશા નજર સામે તરવરતી જોઈએ. હવે ગુણસ્થાનકો વિચારીએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૬, અંક-૪૨, તા. ૧૨-૭-૧૯૫૮

૧૪ ગુણસ્થાનક :- આત્માના વિકાસની, આત્માની ઉત્કાંતિની ૧૪ ભૂમિકા જેન દર્શનમાં બતાવવામાં આવી છે. એ ઉત્તરોત્તર ચઢતી ભૂમિકા છે, એટલે એને ૧૪ પગથિયાં કહી શકીએ. એ ચૌદે ય પગથિયાં ચઢી જવાથી આખરે મોક્ષ-મહેલમાં પહોંચી ત્યાં શાશ્વત વાસ કરાય છે.

(૧) મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક :- એમાં પહેલું પગથિયું મિથ્યાત્વ અવસ્થાનું છે. મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં મહામિથ્યાત્વથી માંડી ઉત્તરોત્તર એમાં ઢાસ થતાં થતાં ઠેઠ મોક્ષરુચિ પ્રગટીને મિથ્યાત્વ મંદ પામતું જાય, તે અનિવૃત્તિકરણના અંત સુધી, એ સ્થિતિ હોય છે. અહીં મંદમિથ્યાત્વમાં વૈરાગ્ય જવલંત ખીલેલો હોય, મોક્ષની અથાગ પ્રીતિ વિકસી હોય, ‘ધર્મ અર્થે ઈહાં પ્રાણનેજી છંડે, પણ નહિ ધર્મ,’ અર્થાત્ ધર્મ ખાતર પ્રાણ છંડે, પણ પ્રાણ બચાવવા ખાતર ધર્મને ન છંડે, -એવી દશા હોય, છતાં મિથ્યાત્વ અવસ્થા એટલા માટે કહી કે અહીં શ્રી સર્વજ્ઞકથિત તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત નથી થઈ.

(૨) સાસ્વાદન ગુણસ્થાન :- સાસ્વાદન એટલે આસ્વાદન સહિત; પ્રસ્તુતમાં સમ્યક્ત્વના સહેજ સ્વાદવાળું ગુણસ્થાનક. સહેજ સ્વાદ એટલા માટે કહેવાય છે કે યદ્યપિ આમાં મિથ્યાત્વ એટલે અતત્ત્વની રુચિ નથી, પરંતુ તત્ત્વરુચિ સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પણ નથી. એનું કારણ એ છે કે સમ્યક્ત્વ ગુણનો ઘાતક અનંતાનુબંધી નામનો કષાય ઉદયમાં વર્તે છે. કષાય એટલે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, અથવા રાગ-દ્વેષ. આ ચાર કક્ષાના હોઈ શકે છે, (૧) અતિ ઉગ્ર, (૨) ઉગ્ર, (૩) મધ્યમ અને (૪) મંદ, તેના નામ છે. (૧) અનંતાનુબંધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય, (૩) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને (૪) સંજવલન. એ અનુક્રમે આત્માના ચાર ગુણનો ઘાત કરે છે. તે આ રીતે.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૬૭

કષાય	કયા ગુણનો ઘાતક ?
અનંતાનુબંધી	સમ્યક્ત્વ=યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધાનો ઘાતક
અપ્રત્યાખ્યાનીય	દેશવિરતિ=સ્થૂલ અહિંસાદિ વ્રતનો ઘાતક
પ્રત્યાખ્યાનાવરણ	સર્વવિરતિ=સર્વથા અહિંસાદિ મહાવ્રતનો ઘાતક
સંજવલન	વીતરાગતા=સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પણ રાગદ્વેષરહિતતાનો ઘાતક

તો પ્રસ્તુતમાં અનંતાનુબંધીની કક્ષાના કષાયનો ઉદય વર્તવાથી સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ નથી હોતો, થયો હોય તો નાશ પામી જાય છે. પ્રશ્ન થશે કે,

પ્ર.- મિથ્યાત્વનો ઉદય રોકનાર આત્માની શું એ શક્તિ નથી કે એ અનંતાનુબંધીને પણ રોકે ?

ઉ.- શક્તિ તો છે, પરંતુ આ ગુણસ્થાનક જીવને ચઢતા નથી હોતું, પણ સમ્યક્ત્વ ગુણસ્થાનકથી પડતાં હોય છે. એમાં જ્યારે પડતાં મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીના કષાય ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે તો આત્મા સીધો પહેલે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય છે. પરંતુ જ્યારે મિથ્યાત્વને ઉદયમાં આવવાની વાર હોય છે, અને એકલો અનંતાનુબંધી કષાય ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ વમી પડીને બીજે સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકે જાય છે. ત્યાં એ ખીરની ઊલટી પાછળ મોંમાં આવતા સ્વાદની જેમ સમ્યક્ત્વનો લેશ આસ્વાદ અનુભવે છે.

(૩) મિશ્ર ગુણસ્થાનક :- મિશ્ર એટલે જેમાં અતત્ત્વ કે તત્ત્વ કોઈનોય પક્ષપાત નથી, રુચિ નથી, અથવા તત્ત્વ ઉપર રુચિ ય નથી, તેમ અરુચિ ય નથી એવી વચલી અવસ્થા. દા.ત. નાગિયેરી દ્વીપના મનુષ્યને અનાજ ઉપર રુચિ કે અરુચિ કશું ય નથી. આ અવસ્થાનું ગુણસ્થાનક જીવને ચઢતાં ય હોઈ શકે, તેમ પડતાં ય હોઈ શકે. અહીં યદ્યપિ મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાય બંને ય ઉદયમાં નથી વર્તતા, છતાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના અર્ધશુદ્ધ કરેલા પુદ્ગલ ઉદયમાં આવવાથી મિશ્રભાવ વર્તે છે.

(૪) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક :- શુભ અધ્યવસાય દ્વારા મિથ્યાત્વના અર્ધશુદ્ધ ને બદલે પૂર્ણ શુદ્ધ કરેલા કર્મપુદ્ગલ ઉદયમાં આવે છે ત્યારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ થાય છે. મિથ્યાત્વને તદ્દન ઉપશમ કરી દેવામાં આવે છે અર્થાત્ એનો વિપાક-ઉદય તો નહીં પરંતુ પ્રદેશ-ઉદય પણ નહીં ત્યારે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે; અને મિથ્યાત્વના સર્વ પુદ્ગલનો મૂળ સત્તામાંથી સર્વથા ક્ષય કરી દેવામાં આવે છે ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ થાય છે. અહીં સમ્યક્ત્વના

૧૬૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“૧૪ ગુણસ્થાનક ” (ભાગ-૩૦)

યોગે હિંસાદિ પાપને ત્યાજ્ય માની એના તરફ અરુચિ કરી છે, છતાં હજી એનો સ્થૂલ પણ ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા અર્થાત્ સ્થૂલવિરતિ નથી કરી શક્યો તેથી આ ગુણસ્થાનકને અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક કહે છે.

(પ) દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક :- દેશવિરતિ એટલે અંશે વિરતિ, સ્થૂલ અહિંસાદિ પ્રતો. એ જ્યારે બીજા નંબરના અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયોનો ક્ષયોપશમ કરવામાં આવે છે ત્યારે પમાય છે. સ્થૂલ અહિંસાનો અર્થ એ કે નાના-મોટા સમગ્ર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નહિ, પરંતુ ત્રસ યાને હાલતા ચાલતા ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ; તે પણ નિરપરાધી એવા ત્રસ જીવોને ઈરાદાપૂર્વક નિરપેક્ષપણે મારવા નહિ એટલો જ ત્યાગ. એવી રીતે બીજા સ્થૂલ મૃષા (જૂઠ) વગેરેનો ત્યાગ. આ ત્યાગ એમને એમ પાળે એ વિરતિ નહિ, પરંતુ એની પ્રતિજ્ઞા કરવા પૂર્વક પાળે એનું નામ દેશવિરતિ. એ પછી,

(દ) પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક :- આત્મામાં વીર્યોલ્લાસ વધતાં સર્વથા હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ કરવાની વિરતિ લે અર્થાત્ મહાપ્રતો લે, તેનું નામ સર્વવિરતિ ગુણ. આ ત્રીજા નંબરના પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનો ઉદય વર્તે છે, જે પૂર્વના કષાયો કરતા બહુ મંદ કોટિના હોય છે. છતાં આત્મામાં હજી પ્રમાદ અવસ્થા અર્થાત્ નિદ્રા, વિકથાદિ અથવા સંશય, ભ્રમ, વિસ્મરણ વગેરે વર્તે છે, તેથી આ ગુણસ્થાનકને પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે.

(૭) અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક :- સર્વવિરતિપણામાં પણ જ્યારે પ્રમાદને રોકવામાં આવે છે ત્યારે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સુધી ધર્મ ધ્યાનની ગૌણતા અને આર્તધ્યાનરૂપી પાપધ્યાનની મુખ્યતા હોય છે, જ્યારે આ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકથી કેવળ ધર્મધ્યાન હોય છે. એમાં આગળ વધતાં શુકલધ્યાન પણ પ્રગટે છે.

(૮) નિવૃત્તિબાદર યાને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક :- આ અને ઉપરના ૧૨મા સુધીના ગુણસ્થાનક શ્રેણિના ગુણસ્થાનક છે. શ્રેણિ એટલે અધ્યવસાયની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ થતાં થતાં ઘાતીકર્મોના ક્ષય યા ઉપશમની પરંપરા ચાલુ થાય તે. ક્ષયની પરંપરાને ક્ષપકશ્રેણિ કહે છે, ઉપશમની પરંપરાને ઉપશમશ્રેણિ કહે છે. આઠમે ગુણસ્થાનકે એની ભૂમિકારૂપે આત્મા અપૂર્વ અધ્યવસાય અને વીર્યોલ્લાસ પ્રગટ કરે છે, તેથી એને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક કહે છે. એમાં આત્મામાં સત્તાગત કર્મોની કાળસ્થિતિનો ઘાત, રસનો ઘાત વગેરે થાય છે. અહીં હજી કષાય દસમા ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ કષાય બાદર અર્થાત્ સ્થૂલરૂપે ઉદયમાં હોય છે; તેમજ પ્રત્યેક સમયે જે આત્માઓ આગળ વધે છે, એમાંના દરેક સમયે થતા વિશુદ્ધ

અધ્યવસાયો પણ એ આત્માઓની પરસ્પરની તુલનામાં એક સરખા નથી હોતા, પણ જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે, અર્થાત્ સમાનકાળે આ ગુણઠાણામાં પ્રવેશતા અને વર્તતા જીવોના અધ્યવસાયોમાં ફેરફાર હોય છે, નિવૃત્તિ હોય છે, તેથી આ ગુણસ્થાનકને નિવૃત્તિબાદર પણ કહેવામાં આવે છે. ત્યારે,

(૯) અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનક :- આ નવમા ગુણસ્થાનકમાં ચઢનાર આત્માઓનો બધાનો દરેક સમયે એક જ સરખો અધ્યવસાય હોવાથી આને અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. બાદર એટલે પૂર્વે કહ્યું તેમ હવે પછીના દસમા ગુણઠાણાના કષાયની અપેક્ષાએ સ્થૂલરૂપે કષાયો.

(૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક :- સંપરાય એટલે કષાય. અહીં અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ એટલી બધી વધી ગયેલી હોય છે કે સ્થૂલ કષાયનું નામ-નિશાન હોતું નથી. માત્ર સૂક્ષ્મ કષાય અને તે પણ સૂક્ષ્મ લોભ ઉદયમાં હોય છે.

અહીં સુધી આવનાર આત્માઓ બે રીતે આવે છે; કોઈ તો મોહનીય કર્મની ઉપશમના કરતા, અને કોઈ ક્ષપણા કરતા. ઉપશમના કરનાર આત્મા મોહનીય કર્મને અંદર ને અંદર શમાવે છે, અર્થાત્ ઉદય રહિત કરે છે એટલું જ, બાકી સિલિકમાં તો પડ્યા છે; ત્યારે ક્ષપણા કરનાર આત્મા એનો સર્વથા ક્ષય કરી દે છે. આ બે જાતની પ્રક્રિયાના હિસાબે ફળ બે જાતનું આવવાનું. એક ઉપશાન્તમોહ બનશે, બીજો ક્ષીણમોહ બનશે.

(૧૧) ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક :- દસમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધીમાં જેમણે મોહનીય કર્મોની સર્વથા ઉપશમના કરી દીધી, તે હવે અહીં ઉપશાન્તમોહ વીતરાગ બનેલા હોય છે. પરંતુ માત્ર અંતર્મુહૂર્ત એટલે કે બે ઘડીની અંદરના કાળ જેટલું જ આ ગુણસ્થાનકે રહી અંદર શાંત કરેલ મોહનીય કર્મ પાછું ઉદયમાં આવવાથી આત્મા નીચેના ગુણસ્થાનકમાં ગબડે છે. ત્યારે,

(૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક :- દસમા ગુણસ્થાનકની અંત સુધીમાં જેમણે મોહનીય કર્મની સર્વથા ક્ષપણા અર્થાત્ ક્ષય કરી દીધો, તે ક્ષીણમોહ વીતરાગ બનેલા હોવાથી બારમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થયેલા કહેવાય છે. એ વીતરાગ છતાં હજી અહીં જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયવાળા હોવાથી સર્વજ્ઞ નથી, છન્નસ્થ છે, જ્ઞાનની અપૂર્ણતાવાળા છે, અજ્ઞાનદશામાં છે. તેથી એમને છન્નસ્થ વીતરાગ કહેવાય છે એ હવે અહીં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણ ઘાતી કર્મોનો નાશ કરવા માંડે છે, તે બારમાના અંત સમયે સર્વથા ક્ષય કરી દે છે. ત્યારે,

(૧૩) સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક :- અહીં સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી વીતરાગ બને છે; તેમજ અનંતવીર્ય આદિ સહજ આત્મલબ્ધિઓના ધારક બને છે. અહીં હજી

વચનયોગ અને કાયયોગ યાને બોલવા-ચાલવાની ક્રિયા ચાલુ છે, તેમજ પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી બધું જ્ઞાન રહે છે એટલે વિચારવાનું કશું ન હોય માટે મનની જરૂર નહિ, છતાં બીજાના સંશયના માનસિક ઉત્તર આપવા મનોયોગ પણ કરવો પડે છે. આમ ત્રણેય યોગ હોવાથી એ સયોગી કેવળી કહેવાય છે.

(૧૪) અયોગી કેવળી :- તેરમા ગુણસ્થાનકના છેવટના ભાગમાં યોગને રુંધવાની પ્રક્રિયા કરે છે તે અંત સમયે છેવટનો સૂક્ષ્મ યોગનો પણ નિરોધ કરી લે છે; ત્યારે ચૌદમા ગુણસ્થાનકના પહેલા સમયે અયોગી બનેલા હોય છે, અને સર્વજ્ઞ યાને કેવળજ્ઞાની તો છે જ, માટે અહીં સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. તે પાંચ ડ્રસ્વ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં જેટલો સમય લાગે તેટલા કાળમાં બાકીના ચાર અઘાતી કર્મ વેદનીય, આયું, નામ અને ગોત્રકર્મનો સર્વથા ક્ષય કરી દે છે અંતે સર્વકર્મરહિત થવાથી એક જ સમયમાં અહીંથી ઉપર લોકના અંતે સિદ્ધશિલાની ઉપર શાશ્વતકાળ માટે આરૂઢ થાય છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૪૩, તા. ૧૯-૭-૧૯૫૮

આમાં જોયું કે ૧૦મા ગુણસ્થાનકના અંતે રાગ-દ્વેષને જીતે છે માટે જિન બન્યા. ૧૨માના અંતે અજ્ઞાન આદિને તરી જાય છે. માટે તીર્ણ બન્યા, ૧૩મે સર્વજ્ઞ બને છે માટે બુદ્ધ બન્યા, અને ૧૪માના અંતે સર્વ કર્મથી રહિત થાય છે માટે મુક્ત બન્યા. એવા સ્વરૂપવાળા બનનાર અર્હત્ પરમાત્મા બીજાને પણ તેવા બનાવે છે, તેથી સ્તુતિ કરી ‘જિણાણં જાવયાણં...’વગેરે. તે પછી છેલ્લી ભોક્ષસંપદા કહી.

આ સંપદાઓને ગ્રંથકાર પોતે આ રીતે બતાવે છે :-

(લ૦)-ઈહ દ્વાત્રિંશદાલાપકાઃ; ત્રયંચિંશદિત્યન્યે ‘વિયદ્ધુઝમાણમિ’ત્યનેન સહ । ઇહ ચ (૧) આલાપકદ્વયેન સ્તોતવ્યસમ્પદુક્તા, ચતોર્હતામેવ ભગવતાં સ્તોતવ્યે સમગ્રં નિબન્ધનમ્ । (૨) તદન્યૈસ્તુ ત્રિભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ પ્રધાના સાધારણાસાધારણરૂપા હેતુસમ્પત્ । ચતઃ આદિકરણશીલા એવ તીર્થકરત્વેન સ્વયંસંબોધતઃ શ્રૈતે ભવન્તિ । (૩) તદપરૈસ્તુ ચતુર્ભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવાસાધારણરૂપા હેતુસમ્પત્, પુરષોત્તમાનામેવ સિંહ-પુણ્ડરીક-ગન્ધહસ્તિધર્મ્મભોક્ત્વેન તદ્વાવોવપત્તેઃ । (૪) તદન્યૈસ્તુ પચ્ચભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવં સામાન્યેનાપયોગઃ સમ્પદ્, લોકોત્તમત્વ-લોકનાથત્વ-લોકહિતત્વ-

લોકપ્રદીપત્વ-લોકપ્રદ્યોતકરત્વાનાં પરાર્થત્વાત્ । (૫) તદપરૈસ્તુ પચ્ચભિરસ્યા એવોપયોગસમ્પદો હેતુસમ્પદ્, અભયદાન-ચક્ષુર્દાન-માર્ગદાન-શરણદાન-બોધિદાનૈઃ પરાર્થસિદ્ધેઃ । (૬) તદન્યૈસ્તુ પચ્ચભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ વિશેષેણોપયોગસમ્પદ્, ધર્મ્મદત્વ-ધર્મ્મદેશકત્વ-ધર્મ્મનાયકત્વ-ધર્મ્મસારથિત્વ-ધર્મ્મવરચતુરન્ત-ચક્રવર્તિત્વેભ્યસ્તદ્વિશેષોપયોગાત્ । (૭) તદન્યદ્વયેન તુ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ સકારણા સ્વરૂપસમ્પદ, અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરા વ્યાવૃત્તચ્છદ્માનશ્વાર્હન્તો ભગવંત ઇતિ હેતોઃ । (૮) તદપરૈસ્તુર્ભિરાત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસમ્પદ, જિનજાપકત્વ-તીર્ણતારકત્વ-બુદ્ધબોધકત્વ-મુક્તમોચકત્વાનામેવંપ્રકારત્વાત્ । (૯) તદન્યૈસ્તુ ત્રિભિઃ પ્રદાનગુણાપરિક્ષય-પ્રધાનફલાપ્ત્યમયસમ્પદુક્તા, સર્વજ્ઞસર્વદર્શિનામેવ શિવાચલાદિસ્થાનસમ્પ્રાપ્તૌ જિતભયત્વોપપત્તેઃ ।

શબ્દાર્થ :- આ સૂત્રમાં ૩૨ આલાવા છે, અને ‘વિયદ્ધુ ઇઉમાણં’ની સાથે ગણતાં ૩૩ આલાવા છે એમ કેટલાક કહે છે. આમાં

(૧) પહેલા બે આલાપક (નમોત્યુણં અરહંતાણં, ભગવંતાણં)થી ‘સ્તોતવ્ય’ સંપદા કહી, કેમકે સ્તુતિ-યોગ્ય હોવાના સમગ્ર નિમિત્ત અરિહંત ભગવંતમાં જ હોય છે.

(૨) તે પછીના બીજા ત્રણ આલાવા (આઈગરાણં, તિત્થયરાણં, સયં-સંબુદ્ધાણં)થી સ્તોતવ્યસંપદાના સાધારણ અને અસાધારણ હેતુને જણાવનારી હેતુસંપદા કહી; કેમકે આદિકરણશીલ; અર્થાત્ સંસારમાં સર્વ જીવોની સાથે જન્માદિ કરવાવાળા એવા તે અસાધારણ તીર્થકરપણાએ અને સ્વયં સંબોધ દ્વારા સ્તોતવ્ય બને છે.

(૩) તે પછી બીજા ચાર આલાવા (પુરિસુત્તમાણં, પુરિસસીહાણં, પુરિસવરપુંડરીયાણં, પુરિસવરગંધહત્થીણં)થી સ્તોતવ્યસંપદાની જ અસાધારણ હેતુસંપદા કહી. (સ્તોતવ્ય બનવામાં આ અસાધારણ કારણો છે), કેમકે પુરુષોત્તમ હોય તે જ સિંહ, પુંડરીક અને ગંધહસ્તિના ધર્મવાળા બનીને સ્તોતવ્યપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

(૪) ત્યારબાદ બીજા પાંચ આલાવા (લોગુત્તમાણં, લોગનાહાણં, લોકહિઆણં, લોગપર્થવાણં, લોગપજજોઅગરાણં)થી તો સ્તોતવ્ય-સંપદાની જ સામાન્ય-ઉપયોગ સંપદા કહી સ્તોતવ્ય અર્હત્પ્રભુનો ઉપયોગ જણાવ્યો ! કેમકે એમાં કહેલ લોકોત્તમતા, લોકનાથપણું, લોકહિતરૂપતા, લોકપ્રદીપપણું અને લોકપ્રદ્યોતકરતા એ બીજાના ભલા માટે છે.

(૫) તેની પછીના પાંચ આલાવા (અભયદયાણં, ચક્રખું, મગ્ગં, સરણં,

બોહિ) થી આ જ ઉપયોગ સંપદાની હેતુસંપદા કહી. કેમકે એ જે ઉપયોગ અર્થાત્ પરોપકાર છે તે અભયદાન-ચક્ષુદાન-માર્ગદાન-શરણદાન અને બોધિદાન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

(દ) તે પછી બીજા પાંચ આલાવા (ધમ્મદયાણં, ધમ્મદેસયાણં, ધમ્માનાયગાણં, ધમ્મસારહીણં, ધમ્મવરચાઉરન્ત ચક્કવટ્ટીણં) થી સ્તોતવ્ય સંપદાનો જ વિશેષ ઉપયોગ કહેનારી સંપદા કહી. કેમકે ધર્મદાતાપણું, ધર્મદેશકપણું, ધર્મનાયકપણું, ધર્મસારથિપણું, ને ધર્મનું શ્રેષ્ઠ ચતુરન્તચક્કવર્તીપણું, એનાથી સ્તોતવ્ય અરિહંત પ્રભુનો વિશેષ ઉપયોગ (ઉપકાર) સિદ્ધ થાય છે.

(૭) તે પછીના બે પદ (અપ્પહિહયવરનાણ દંસણધરાણં, વિયટ્ટહઉમાણં)થી સ્તોતવ્ય સંપદાની જ સ્વરૂપ કહેનારી સંપદા કારણ સહિત કહી; કેમકે સ્તોતવ્ય શ્રી અરિહંત ભગવાન કદી લેશ પણ હણાય નહિ, એવા શ્રેષ્ઠ (કેવળ) જ્ઞાન-દર્શનને ધરનારા છે; કેમકે તે છન્નો (જ્ઞાનાવરણાદિ) થી રહિત હોય છે.

(૮) ત્યાર પછીના ચાર આલાવા (જિજ્ઞાણં-જાવયાણં, તિજ્જાણં-તારયાણં, બુદ્ધાણં-બોહયાણં, મુત્તાણં-મોયગાણં)થી આત્મતુલ્ય પર ફળ કર્તૃત્વ-સંપદા કહી; કેમકે જિનપણું-જિતાડવાપણું, તરવાપણું-તારવાપણું, બુદ્ધપણું-બોધકપણું, અને મુક્તપણું-મુક્ત કરવાપણું, -એ એવા પ્રકારનું છે. (પોતાની જેમ બીજાને સમાન ફળ નિપજાવવા રૂપ છે.)

(૯) તે પછીના ત્રણ આલાવા (સવન્નૂણં-સવ્વદરિસીણં-સિવમયલમરુઅમણં-ત-મફ્ખય મવ્વાબાહમપુણરાવિત્તિ સિદ્ધિ ગઈ નામધેયંકાણં સંપત્તાણં નમો જિજ્ઞાણં જિઅભયાણં)થી ‘પ્રધાનગુણ અપરિક્ષય-પ્રધાન ફળ પ્રાપ્તિ-અભય’ નામની સંપદા કહી; કેમકે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી રહીને શિવ, અચલ વગેરે સ્થાનને પ્રાપ્ત થયા હોય તેમનામાં જ ભયોને જીતી લેવાપણું ઘટે છે.

ભાવાર્થ :-

સારાંશ, અરિહંત ભગવાન ૧. સ્તુતિયોગ્ય છે. એના ૨. સામાન્ય કારણ તરીકે એ સર્વ સંસારી જીવોની જેમ જન્મ વગેરે કરવાની સ્થિતિમાંથી અસાધારણ તીર્થંકરપણું અને સ્વયંબુદ્ધપણું વરેલા હોય છે; તેમજ ૩. વિશેષ કારણ તરીકે એ પુરુષોત્તમપણું વગેરે પામેલા હોય છે. વળી એ પરમાત્મા લોકોત્તમપણું વગેરેથી ૪. સામાન્ય ઉપકારવાળા, અને ધર્મદાતાપણું વગેરેથી ૫. વિશેષ ઉપકારવાળા છે, એમાં ૬. સામાન્ય ઉપકારવાળા હોવાનું કારણ કે એ અભય-ચક્ષુ-માર્ગ-શરણ અને બોધિનાં દાન કરે છે. એવા પરમાત્માનું ૭. સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ-વીતરાગતાનું છે; અને એ સ્વયં જિન-તીર્ણ-બુદ્ધ-મુક્ત બની બીજાને ૮. તેવા ફળે પહોંચાડનાર છે. પછી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૭૩

તો આ ૯. મુખ્ય ગુણ સદા સ્થાયી રહી મુખ્ય ફળ મોક્ષસ્થાનની પ્રાપ્તિ તથા સર્વથા ભયરહિતતા પ્રગટે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૬, અંક-૪૪, તા. ૨૬-૭-૧૯૫૮

‘નમોત્યુણં...’ સૂત્રનો ટૂંક ભાવાર્થ

જગતમાં સ્તુતિ, પ્રાર્થનાનો અર્થિત્ય મહિમા છે, પ્રાર્થના એટલે માગણી, સ્તુતિ એટલે ગુણગાન. બોલો છો ને ?

‘જિન ઉત્તમ ગુણ ગાવતાં, ગુણ આવે નિજ અંગ.’

ભગવાન જિનેશ્વરદેવ શ્રી અરિહંત પરમાત્માના ગુણગાન અને તે પણ શ્રુતકેવળી શ્રી ગણધર ભગવંતોના શબ્દોમાં કરવાના, એની બલિહારી ઓર છે ! કેમકે એ શબ્દો મંત્રસમા ચમત્કારિક છે ! વળી, જીવનમાં આદર્શ જેટલો ઊંચો તેટલી પ્રેરણા (Inspiration) વધારે. અર્હત્ પ્રભુ જગતમાં ગુણોના, શક્તિના અને ઉપકારોના સર્વોચ્ચ આદર્શ છે. એ બધાનું સ્તવન-ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસન આપણા આત્માને તન્મય કરી દે છે, આપણા જીવનને ઘડવા માટે ઊંચી પ્રેરણા આપે છે, આપણા અસંખ્ય જન્મોના પાપકર્મોનો વિધ્વંસ કરી દે છે, કુમતિને દૂર કરી અને કુસંસ્કારોનો ઉચ્છેદ કરી, આપણા હૃદયને સદ્ભાવનાઓથી ભરી દે છે. માટે અર્હત્-સ્તુતિના આ મહાસૂત્ર વડે, એનો અર્થ-ભાવાર્થ-તાત્પર્યાર્થ લક્ષમાં રાખવાપૂર્વક વારંવાર અર્હત્-પ્રભુની સ્તુતિ કરીને જીવનને ધન્ય અને સફળ બનાવવું જોઈએ. પ્રશ્ન થશે કે,

પ્ર.- બીજા દેવો કે દર્શનપ્રણેતાઓને છોડી અર્હત્ પરમાત્માની જ સ્તુતિ શા માટે ?

ઉ.- સમાધાન સ્પષ્ટ છે, અર્હત્ પરમાત્મામાં જે સ્તુતિ-યોગ્યતા છે એવી બીજામાં નથી; અને તેના આ સંગીન કારણો છે :-

(૧) અર્હત્ ભગવાન :- એ અષ્ટ મહાપ્રાપ્તિહાર્યાદિ યુક્ત અર્હત્ છે; અને અનુપમ રૂપ, યશ, યત્ન, આદિવાળા હોઈ ભગવાન છે. આ સ્તોતવ્ય સંપદા છે.

(૨) આદિકર-તીર્થંકર-સ્વયંબુદ્ધ :- અરિહંત પરમાત્મા આદિકર એટલે પૂર્વે સંસારના બીજા જીવોની જેમ જન્મપરંપરા-વિવિધગતિમાં પર્યટન-શરીર સંયોગ-વિયોગ, વગેરે વહનાર હોવા છતાં એ તીર્થંકર બન્યા છે, અને તે પણ સ્વયંબુદ્ધ થઈને. એનો અર્થ એ, કે તે પોતાની યોગ્યતા અને પુરુષાર્થથી અનીશમાંથી ઈશ

૧૭૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નમોત્યુણં... સૂત્રનો ટૂંક ભાવાર્થ” (ભાગ-૩૦)

બન્યા. વળી એ શરીરાદિના ધારક હતા તો ઉપદેશ કરીને તીર્થ (શાસન) ના કરનાર બન્યા. તે પણ સ્વકીય વિશિષ્ટ યોગ્યતાની રૂએ સ્વયં બોધ પામીને એવા બન્યા. નિત્ય ઈશ્વર માનનારના મતે તો ઈશ્વરને કર્મ જ નહિ હોવાથી શરીર પણ ન હોય, તો એ વચન-પ્રયોગ જ ક્યાંથી કરી શકે ? જગતને તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગ ક્યાંથી બતાવી શકે ? ત્યારે સર્વજ્ઞ વિના ટંકશાળી સત્ય તત્ત્વો અને મોક્ષમાર્ગ જગતને જાણવાય ક્યાંથી મળે ? એ જાણ્યા વિના સાચુ આરાધવાનું શું અને જ્ઞાની બનવાનું કેવી રીતે ? આ બધી આપત્તિ નિત્ય ઈશ્વર માનનારને છે. અર્હત્ પરમાત્માને માનનાર તો માને છે કે અનાદિ અનંત કાળથી પૂર્વ પૂર્વના અર્હત્ પરમાત્માએ બતાવેલા તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરી કરીને નવા નવા અર્હત્ પરમાત્મા બને છે. ‘આદિકર’ એ સાધારણ હેતુ સંપદા, અને તીર્થકર સ્વયંબુદ્ધ એ અસાધારણ હેતુ સંપદા છે.

(૩) પુરુષોત્તમ-સિંહ-પુંડરીક-ગંધહસ્તી :- અરિહંત પરમાત્મા, જેમ જાત્યરત્ન ખાણમાં હોય છે ત્યારથી જ બીજા રત્ન કરતાં ઉત્તમ હોય છે, તેમ અનાદિ કાળથી બીજા જીવો કરતાં ઉત્તમ હોય છે, આ ઉત્તમતા ઉપર જ્યારે એ અરિહંત બને છે. ત્યારે તે સિંહની જેમ પરાક્રમ કરીને; અર્થાત્ રાગાદિ આંતરશત્રુઓ સામે ક્રૂરતા દાખવીને; ઉપસર્ગ-પરીસહોમાં નિર્ભીક રહીને, કર્મક્ષયમાં થાક્યા વિના પુરુષાર્થી બનીને-ઈત્યાદિ રીતે પુરુષસિંહ બને છે. એ બનવાથી ચાર ધાતીકર્મ નાશ થતાં એમનામાં, જેમ શ્રેષ્ઠ કમળ પર શ્રીદેવી વાસ કરે છે તેમ કેવલ્ય-લક્ષ્મી વાસ કરે છે; માટે એ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુંડરીક સમા છે. એ થવાથી તીર્થકર નામકર્મ ઉદયમાં આવે છે; તેના યોગે જેમ શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તીના આગમને ક્ષુદ્ર હાથીઓ ભાગી જાય, તેમ પ્રભુના આગમને સવાસો જોજનમાંથી મારી-મરકી-દુકાળ વગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જાય છે. આ ચાર વિશેષણોથી અસાધારણ હેતુસંપદા કહી.

(૪) લોકોત્તમ-નાથ-હિત-પ્રદીપ-પ્રદ્યોત :- અરિહંત પ્રભુ સ્તવનીય એટલા માટે છે કે એમને લોકોત્તર સામાન્ય ઉપયોગ અને વિશેષ ઉપયોગ છે. સામાન્ય ઉપયોગમાં લોકોત્તમતાદિ અને વિશેષોપયોગમાં ધર્મ-દાતાપણું-દેશકપણું વગેરે. આ બંનેયથી પ્રભુ લોકોને ઉપયોગી બને છે, લોકના લાભ માટે થાય છે. પ્રભુમાં વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વના યોગે બીજા ભવ્ય જીવો કરતાં ઉત્તમતા, ભવ્યોના હિતનો યોગક્ષેમ કરતા હોવાથી નાથપણું, સમસ્ત ચરાચર દ્રવ્યોના સંજ્ઞી જીવોને તત્ત્વપ્રકાશ દેતા હોઈને પ્રદીપસ્વરૂપતા અને ગણધર ભગવંતોને માટે પ્રદ્યોતકરપણું હોય છે. આ પાંચ સંપદાથી સામાન્ય ઉપયોગ સંપદા કહી.

(૫) અભય-ચક્ષુ-માર્ગ-શરણ-બોધિના દેનાર :- પ્રભુ લોકોત્તમ, લોકનાથ

વગેરે બને છે, તે અભયદાન, ચક્ષુદાન, આદિ કરવા દ્વારા. મોક્ષનો અનન્ય માર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. એમાં સમ્યગ્દર્શન એટલે ‘બોધિ’, તત્ત્વશ્રદ્ધા. એ પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલી ‘અભય’ અવસ્થા એટલે કે ચિત્તની સ્વસ્થતા જોઈએ. એ પછી ‘ચક્ષુ’ એટલે કે સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મની રુચિ, પ્રશંસા વગેરે જરૂરી છે. એના ઉપર ‘માર્ગ’ અર્થાત્ આગળના ઉત્કટ તત્ત્વજિજ્ઞાસા, અપૂર્વકરણ વગેરે વિશિષ્ટ ગુણના લાભ કરાવે એવો દર્શનમોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ જોઈએ; જેને ચિત્તનું સરળગમન અને ઉપશમ સુખ કહી શકાય. એ પછી ‘શરણ’ એટલે કે તત્ત્વચિંતા અર્થાત્ એવી તત્ત્વજિજ્ઞાસા જોઈએ કે જેમાંથી શુશ્રૂષા (તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા)-શ્રવણ-ગ્રહણ વગેરે બુદ્ધિના આઠ ગુણ પ્રગટે છે. ત્યારબાદ અપૂર્વકરણાદિ પરાક્રમવશાત્ રાગદ્વેષની નિબિડ ગ્રન્થિનો ભેદ થઈને ‘બોધિ’ એટલે કે જિનપ્રણીત-ધર્મપ્રાપ્તિ-સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે; જેની ઓળખ શમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્ય-એ પાંચ લક્ષણ પરથી પડે છે. અરિહંત પરમાત્મા આ અભયાદિ આપે છે, તે કારણે લોકોત્તમતા-લોકનાથતા વગેરે સામાન્ય-ઉપયોગ થાય છે. માટે આ પાંચ પદના સમૂહને સામાન્ય-ઉપયોગ સંપદાની હેતુસંપદા કહી.

(૬) ધર્મદાતા-દેશક-નાયક-સારથિ-ચક્રવર્તી :- હવે પ્રભુનો વિશેષ ઉપયોગ કહે છે, ‘પ્રભુ સમ્યગ્દર્શન ધર્મ આપે છે’ એ ઉપર કહી આવ્યા. અહીં ‘પ્રભુ ચારિત્રધર્મ આપે છે,’ એમ કહે છે, સાથે સમ્યગ્જ્ઞાનધર્મ આપવાનો નિર્દેશ ધર્મદેશક કહેવાથી થાય છે. સંસારવાસ સળગતા ઘરમાં વાસ જેવો છે. ત્યાં જીવે પ્રમાદ નહિ કરવો અને ચંચલ આયુષ્યમાં પરલોક સાધના કરી લેવી, સાધુ-સેવા, સૂત્રાનુસાર પ્રવૃત્તિ વગેરે કરવી, શાસન ઉઠાડથી દૂર રહેવું... ઈત્યાદિ ધર્મનો ઉપદેશ પ્રભુ કરે છે. વળી પ્રભુ ધર્મના નાયક એટલે કે સ્વામી છે, કેમકે સ્વજીવનમાં આચરીને ધર્મ-સિદ્ધ કર્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સાધકોને પણ ધર્મમાં સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન કરાવવા વડે પ્રભુ ધર્મસારથિ બન્યા છે. આગળ વધીને પ્રભુ ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચતુરન્ત ચક્રવર્તી બન્યા છે; કેમકે ધર્મ દ્વારા આ લોક-પરલોક બંનેનો ઉપકારી એવો, અને ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ હોવાથી ઈતર ધર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો જે ધર્મ, તે ધર્મરૂપી ચક્રવાળા છે; તે ધર્મ ચાર ગતિનો અંત કરનારો છે; પાંચમી મોક્ષગતિ અપાવનારો છે. આ પાંચ પદથી વિશેષ ઉપયોગ સંપદા કહી.

(૭) અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધર, વિનષ્ટ-છન્નસ્થભાવ :- સ્તોતવ્ય પ્રભુની સ્તુતિ-યોગ્યતા હેતુસિદ્ધ છે અને ઉપયોગ સામાન્ય વિશેષ છે, એ કહ્યા પછી હવે કારણ સહિત સ્વરૂપ બતાવે છે. અહીં પ્રભુ કેવળજ્ઞાન-દર્શનથી વૈશાખ માસના વાદળ રહિત મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવા ચમકતા દેખાય છે; અને એના કારણ તરીકે

છબસ્થભાવ યાને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મવાદળો તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયેલા દેખાય છે, તેથી આત્માની અંદરનો અનંત પ્રકાશ ઝળહળી ઉઠ્યો છે. આ બે પદની સકારણ સ્વરૂપસંપદા છે.

(૮) જિન-જાપક, તીર્ણ-તારક, બુદ્ધ-બોધક, મુક્ત-મોચક :- હવે પ્રભુની પોતાની સિદ્ધિ બતાવવા પૂર્વક બીજાને એ પોતાના જેવી સિદ્ધિ યાને ફળ પમાડે છે તે બતાવે છે. આમાં પોતે જિન-તીર્ણ-બુદ્ધ-મુક્ત એટલે કે પૂર્વે બતાવી આવ્યા તે મુજબ રાગાદિ જિતનારા-અજ્ઞાનાદિને તરી જનારા-સર્વજ્ઞ બનનારા અને મોક્ષ પામનારા થાય છે; તેમજ બીજાને પણ તેવા કરનારા અર્થાત્ જાપક-તારક-બોધક-મોચક બને છે. જૈન દર્શનમાં આ વિશેષતા છે કે પરમાત્મા બીજાને પોતાના જેવા મોક્ષપર્યન્તના ફળ પમાડે છે. આ વિશેષતાની ઉપર ઈંગ્લેન્ડના મોટા નાટ્યકાર બર્નાડ શૉએ કહેલું કે પરલોક જેવી વસ્તુ હોય તો હું જૈન ધર્મ માગું; કેમકે એમાં પરમાત્માની (Sole Agency) નથી, કોઈ એકને જ પરમાત્માપણાના સર્વ હક્ક અપાયેલા નથી. અસ્તુ. આ ચાર પદની ‘નિજસમ-પરફલ-કર્તૃત્વ’ નામની સંપદા છે.

(૯) પ્રધાન ગુણની અક્ષયતા-પ્રધાન ફળ પ્રાપ્તિ અભય :- છેલ્લે (૧) આત્માનો મુખ્ય ગુણ અનંત જ્ઞાનદર્શન હવે ઠેઠ મોક્ષમાં પણ ક્ષય પામ્યા વિના શાશ્વત કાળ માટે રહે છે એ બતાવવા ‘સવ્વન્નૂણં-સવ્વદરિસીણં’ પદ કહ્યું. તેમજ (૨) મુખ્ય ફળ તરીકે નિરુપદ્રવ-અચલ-અરોગ, અનંત-અક્ષય-અવ્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિ એ સાત-વિશેષણવાળા ‘સિદ્ધિગતિ’ નામના સ્થાનની પ્રાપ્તિ બતાવવા ‘સિવમચલ...ઠાણ સંપન્નાણં’ પદથી કહ્યું. તથા (૩) ‘નમો જિણાણં જિઅભયાણં’ પદથી પ્રભુ સર્વથા અભય બન્યા છે એ સૂચવ્યું. આ ત્રણ પદની ‘પ્રધાનગુણાપરિક્ષય-પ્રધાનફલાપ્તિઅભય’ નામની સંપદા થઈ.

આ સંક્ષિપ્ત સાર બરાબર લક્ષમાં રાખીને મનમાં વારંવાર ઘુંટવો; અને જ્યારે જ્યારે નમોત્યુણં...’ સૂત્રનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે એનું ઉચ્ચારણ એ લક્ષ સાથે જ થવું જોઈએ.

બીજું, એમને એમ પ્રભુના દર્શન કરતી વખતે પણ આ ભાવ મનમાં રાખીને જો મોઢેથી સ્તુતિ કરાય કે ‘હે અરિહંત ! હે ભગવંત ! હે તીર્થંકર ! હે સ્વયંબુદ્ધ !...’ યાવત્ ‘હે જિતભય !’ તો પણ મનમાં સારી એકાગ્રતા સાથે જિનપ્રીતિ-જિનભક્તિ વગેરે શુભ ભાવો હૃદયમાં ઉછળતા રહે છે.

વળી, જ્યાં મંદિરમાં પ્રદક્ષિણામાં ભગવાનના બિંબ હોય છે ત્યાં તથા જ્યાં ગભારામાં અનેક જિનબિંબ હોય છે ત્યાં, એકેક ભગવાનના સમ્યગ્દર્શન-વંદનનો મહાન લાભ લેવા માટે નત મસ્તકે હાથ જોડી દરેક ભગવાનનું મુખ જોતાં જોતાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૭૭

‘નમો અરિહંતાણ,’ ‘નમો ભગવંતાણ,’ ‘નમો આઈગરાણ’ ‘નમો તિત્થયરાણ,’ ‘નમો સયં-સંબુદ્ધાણ,’... વગેરે પદોમાંથી એકેક પદ બોલી શકાય. એટલું બોલવાનો સમય ન હોય તો ય દરેક ભગવાનનું મુખ જોતાં જોતાં ‘નમો જિણાણં’ ‘નમો જિણાણં’ પદ બોલાય. ધાતુના અનેક બિંબ હોય તો કમમાં કમ ‘અર્હ નમઃ’ ‘અર્હ નમઃ’ પદ બોલી દરેક પ્રભુનું મુખદર્શન થાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૭,અંક-૨,તા.૨૦-૯-૧૯૫૮

વસ્તુ અનન્તધર્માત્મિક : બૌદ્ધ અને વેદાન્તના એકાંતવાદ.

(લ.)—ઇયંચ ચિત્રા સમ્પદ્ અનન્ત ધર્માત્મકે વસ્તુનિ મુખ્યે મુખ્યવૃત્તયા, સ્તવપ્રવૃત્તિશ્ચૈવં પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણામિતિ સંદર્શનાર્થમેવમુપન્યાસોઽસ્ય સૂત્રસ્ય, સ્તોતવ્યનિમિત્તોપલબ્ધૌ તન્નિમિત્તાધન્વેષણયોગાદિતિ પ્રસ્તાવના ।

શબ્દાર્થ :- ‘નમોત્યુણં’ સૂત્રની આ વિવિધ સંપદા અનંતધર્મસ્વરૂપ પારમાર્થિક વસ્તુમાં મુખ્યપણે રહે છે, અને વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારાઓની સ્તુતિ-પ્રવૃત્તિ પણ એ પ્રમાણે થાય છે;—તે બતાવવા માટે આ સૂત્રની રજૂઆત તે રીતે કરી છે. કારણ એ છે કે સ્તુતિપાત્ર (શ્રી અરિહંત પરમાત્મા) સ્તુતિ ક્રિયામાં નિમિત્ત હોવાનું જાણ્યા પછી એમનામાં (તે નિમિત્ત બનવાના) શા કારણો છે, તેનું અન્વેષણ થવું સંગત છે. આટલી (ચૈત્યવન્દન સૂત્ર ઉપર) પ્રસ્તાવના થઈ.

વિવેચન :- પ્ર.- આ બધી વિવિધ સંપદારૂપી ધર્મો બતાવ્યા, તો તે શું એક જ વ્યક્તિમાં રહી શકે ?

ઉ.- એક જ પરમાત્મ-વ્યક્તિમાં વિવિધ સંપદાના અનેક ધર્મો રહી શકે છે; રહે છે; કેમકે પરમાત્મા એ પણ જગતની એક સદ્વસ્તુ છે, અને સદ્વસ્તુ માત્ર અનંતધર્માત્મ હોય છે; કેમકે એમનામાં અનંત ધર્મ છે.

ધર્મો ધર્મસ્વરૂપ છે :-

પ્ર.- તો તો વસ્તુ ધર્મવાળી કહેવાય, ધર્માત્મક શી રીતે ?

ઉ.- ધર્મ કાંઈ ધર્માથી તદ્દન જુદી વસ્તુ નથી, પરંતુ જેમાં એ રહે છે, એ ધર્માસ્વરૂપ છે. માટે કહેવાય કે વસ્તુ ધર્મસ્વરૂપ છે, ધર્મમય છે, ધર્માત્મક છે, દા.ત. સાકરમાં મીઠાશ-ધર્મ સાકરથી તદ્દન જુદી વસ્તુ નથી; સાકર પોતે જ મિઠાશમય છે. કપડું પોતે જ સફેદાઈમય છે એમ ચંદનમાં સુગંધિ ચંદનમય છે, બરફમાં ઠંડો સ્પર્શ બરફમય છે. આત્મામાં જ્ઞાન આત્મમય છે. આ ગુણોને જુદા ન પાડી શકાય. જ્યાં તદ્દન જુદી વસ્તુ હોય ત્યાં તન્મય, તત્સ્વરૂપ કે તદાત્મક ન ૧૭૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નમોત્યુણં...’સૂત્રનો ટૂંક ભાવાર્થ” (ભાગ-૩૦)

કહી શકાય. માટે જ ‘પાણીવાળી ઘડી’ અને ‘પાણીવાળી નદી’ બોલાય સરખું; પણ ઘડીથી પાણી તદ્દન જુદી વસ્તુ હોવાથી ઘડી પાણીસ્વરૂપ ન કહી શકાય; જ્યારે નદી તો પાણીસ્વરૂપ પણ કહી શકાય, કેમકે પાણી એ નદીથી તદ્દન જુદી વસ્તુ નથી. એટલે તો પાણીનું વહેણ ફરી ગયા પછી કહેવાય છે કે નદી ઉપડી ગઈ, બીજી તરફ ગઈ. તો જેવી રીતે નદી પાણીવાળી ય કહેવાય છે, અને પાણી સ્વરૂપ પણ કહેવાય છે; તેવી રીતે વસ્તુ ધર્મવાળી ય છે અને ધર્મસ્વરૂપ યાને ધર્માત્મક પણ છે, ધર્મ એટલે એક જાતની ખાસિયત, પાકી કેરીનો રસ કેસરી છે, મીઠો છે, સુગંધિ છે, મુલાયમ છે, ઈત્યાદિ કહેવાય. ત્યાં કેસરી રંગ, મીઠો સ્વાદ, સારી ગંધ, મૃદુ સ્પર્શ વગેરે શું છે ? કેરીના રસની ખાસિયતો છે, રસના ધર્મ છે, રસના સ્વભાવ છે. હવે કોઈ પૂછે કે ઘડામાં પાણી ભરાય એમ શું એ ધર્મો રસમાં બહારથી આવીને ભરાયા ? ને શું પાછા એમાંથી ઊંચકીને બહાર કાઢી શકાય ? તો કહેવું પડે કે ના, રસ વસ્તુ પોતે પહેલાં ધોળી, ખાટી વગેરે હતી, તે જ હવે કેસરી, મીઠી વગેરે બની ગઈ. રસનું સ્વરૂપ પલટાઈ ગયું; એનો એ રસ નવા ધર્મરૂપે બની ગયો. માટે કહ્યું કે વસ્તુ ધર્મસ્વરૂપ છે.

પ્ર.- તો પણ વસ્તુ તો એક સ્વભાવને આધીન અર્થાત્ એક સ્વભાવને ધરનાર હોય, દા.ત. અગ્નિમાં બળવાનો સ્વભાવ, તો પછી તેમ તો અરિહંત પરમાત્મામાં સ્તોતવ્ય વગેરે અનેક સંપદાઓ કહીને અનેક સંપદા કેવી રીતે હોઈ શકે ? ત્યારે જો વસ્તુસ્થિતિએ નહિ પણ ઉપચારથી કહેતા હો તો જુદી વાત.

ઉ.- ના અરિહંત પરમાત્મામાં અનેક વિચિત્ર સંપદારૂપી ગુણસ્વભાવો ઉપચારથી નથી, પરંતુ મુખ્યપણે અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિએ છે. કેમકે વસ્તુમાત્ર એક જ સ્વભાવવાળી નહિ કિન્તુ અનંત ગુણ-ધર્મસ્વરૂપ છે. એટલું ધ્યાનમાં રહે કે અહીં પહેલાં તો વસ્તુ પણ ઔપચારિક નથી, કાલ્પનિક યાને અસત્ નથી; કિન્તુ મુખ્ય જ છે, સત્ યાને વાસ્તવિક સ્થિતિવાળી છે.

બૌદ્ધ અને વેદાન્ત દર્શન વસ્તુને અસત્ માને છે :-

જગતમાં એવા પણ મત પ્રવર્તે છે કે જે વસ્તુને અસત્ માને છે. બૌદ્ધ દર્શનની ‘માધ્યમિક’ નામની શાખા કહે છે ‘સર્વ શૂન્યમ્’ વસ્તુ માત્ર સ્વપ્નની વસ્તુની જેમ શૂન્યરૂપ છે, અસત્ છે; કેમકે વિચાર કરતાં, કોઈ એક ચોક્કસરૂપે ઘટી શકતી નથી. દા.ત. શું વસ્તુને માત્ર કારણરૂપ ગણીએ ? ના, પાછી કાર્યરૂપ પણ ગણાય છે. સુતર એ વસ્ત્રના કારણરૂપે મનાય છે, તો પાછું રૂના કાર્યરૂપે પણ મનાય છે, આમ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવી કારણરૂપતા અને કાર્યરૂપતા બંને આવવાથી એક ચોક્કસરૂપતા ન રહી; એમ હસ્વરૂપતા કે દીર્ઘરૂપતા, ઉજ્જવલરૂપતા

કે ઝાંખીરૂપતા. દૂરપણું કે નજીકપણું, જૂનાપણું કે નવાપણું, કોઈ એક ચોક્કસરૂપતા નથી, બધું અમુક અમુક અપેક્ષાની ગણતરી ઉપર મનાય છે, માટે વસ્તુ સત્ નહિ પણ કાલ્પનિક છે; માન્યતા પર નિર્ભર છે.

એમ, જો વિચાર કરીએ કે વસ્તુ સત્ હોઈને ઉત્પન્ન થાય કે અસત્ હોઈને તો ય એક ચોક્કસ સ્થિતિ નહિ જણાય. દા.ત. વસ્ત્ર પહેલેથી સત્ હોઈને ઉત્પન્ન થતું હોય; તો એને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર જ શી ? સત્ છે જ. ત્યારે અસત્ હોઈને ઉત્પન્ન થતું હોય તો સુતરમાં જ શા માટે ઉત્પન્ન થાય, માટીમાં કેમ નહિ ? સુતરની જેમ માટીમાં પણ પહેલાં અસત્ તો છે જ. ત્યારે જો કહે કે માટીમાં નહિ પણ સુતરમાં ઉત્પન્ન થતું દેખ્યું છે, તો એનો અર્થ જ એ થયો કે દેખવાને અનુસારે વસ્તુ કલ્પવાની છે, પણ પહેલેથી સત્ કે અસત્ એવું કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ નથી; માટે જ એ કાલ્પનિક છે. આ તો માત્ર બે દલીલ થઈ; બાકી બીજી અનેક દલીલો છે.

બૌદ્ધ દર્શનની યોગાચાર શાખા કહે છે, ક્ષણિક વિજ્ઞાન એજ સત્ છે, વેદાન્તદર્શન કહે છે કે એક શુદ્ધ બ્રહ્મ (આત્મા)જ સત્ છે, વાસ્તવિક છે, બાકી બધું અસત્ છે; ‘બ્રહ્મ સત્યં, જગન્મિથ્યા ।’ કોઈએ સ્વપ્નમાં જોયું કે ‘પોતે લાખ રૂા. કમાયો અને લાવી તિજોરીમાં મૂક્યા. હવે જોઈશે ત્યારે તિજોરીમાંથી લેશે.’ પરંતુ જાગીને તિજોરીમાં લેવા જાય તો રૂપિયા થોડા જ મળે છે ? ના, કેમકે એ અસત્ છે. બસ, જીવન પણ એક સ્વપ્ન છે. ફરક એટલો કે સ્વપ્નમાં આંખ, ખૂલ્યે કશું નહિ અને જીવનમાં ‘આંખ મીંચ્યે ડૂબ ગઈ દુનિયા.’ આંખ બંધ થઈ ગયા પછી કશું હાથમાં નથી આવતું; એમ, જીવતાં પણ જ્ઞાન કરીએ ત્યાંસુધી જ વસ્તુ દેખાય છે, જ્ઞાનના અભાવમાં નહિ. એ સૂચવે છે કે વસ્તુ કોઈ ચીજ નથી, કલ્પના પર આધાર છે; માટે વસ્તુ કાલ્પનિક છે. અસત્ છે, અહીં એક સવાલ ઉઠશે કે તો પછી તે તે સમયે ચોક્કસ રૂપની વસ્તુ કેમ દેખાય છે ? પરન્તુ એનું કારણ તો સ્પષ્ટ છે કે અનાદિકાળની અવિદ્યાવશ યાલી આવતી અને પુષ્ટ થતી તેવી તેવી વાસના ઉઠાવાના હિસાબે તેવા તેવા ચોક્કસરૂપની વસ્તુ દેખાય છે; ને વ્યવહારમાં આવે છે; માટે વાસના પર આધાર છે, વસ્તુ તો કાલ્પનિક છે. આ તે મતોનું કથન થયું એનું ખંડન હવે પછી.

બૌદ્ધ-વેદાંતના અસદ્ વસ્તુવાદનું ખંડન :-

માધ્યમિક, યોગાચાર અને વેદાન્ત ત્રણેય દર્શનની આ માન્યતા યોગ્ય નથી કેમકે જો ‘સર્વ શૂન્ય’ યાને બધું જ કાલ્પનિક, અસત્ કહેવામાં આવે તો પહેલો પ્રશ્ન તો એજ ઉઠે કે ‘સર્વ શૂન્ય’ એવું જ્ઞાન સત્ કે અસત્ ? જ્ઞાન સત્ કહો તો બધું અસત્ કહો તો બધું અસત્ ક્યાં રહ્યું ? ત્યારે જ્ઞાનને પણ અસત્ કહો તો અસત્ એવું જ્ઞાન તો અપ્રમાણ હોવાથી વસ્તુસ્થિતિને અર્થાત્ સર્વશૂન્યતાને સિદ્ધ નહિ કરી શકે ! જેમકે, રસ્તા પર પડેલી છીપમાં ચાંદી તરીકે થયેલું જ્ઞાન અપ્રમાણ હોવાથી ત્યાં ચાંદીની સિદ્ધ કરી શકતું નથી. વળી જે કહ્યું કે વસ્તુ કાર્ય કે કારણ, લાંબી કે ટૂંકી, દૂર કે નજીક... એમ કોઈ એક ચોક્કસરૂપે દેખાતી નથી, માટે અસત્ છે; ત્યાં પણ એ સમજવાનું છે કે દેખવા-દેખવામાં ય ફરક હોય છે; સાચું પણ દેખાય અને ભ્રમ પણ થાય દા.ત. ચાર આંગળીમાંની ત્રીજી આંગળીમાં પહેલી આંગળી કરતાં લાંબાપણું દેખ્યું, અને બીજી આંગળી કરતાં ય ભ્રમથી લાંબાપણું દેખ્યું. અને બીજી આંગળી કરતાં ય ભ્રમથી લાંબાપણું દેખ્યું, ત્યાં કહેવું પડે છે કે પહેલું દર્શન સાચું અને બીજું દર્શન ખોટું, તો એ સાચું કે ખોટું શાનાથી ? કહો, એટલા જ માટે કે લંબાઈ જ્યાં સત્ છે ત્યાં ખોટું દર્શન થયું, ભ્રમ થયો. આ હિસાબે વસ્તુ સત્ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે હવે એટલા પ્રશ્ન રહે કે,

પ્ર.- જો પહેલીની અપેક્ષાએ સત્ લંબાઈ છે, તો પછી ત્યાં જ ત્રીજી કે ચોથીની અપેક્ષાએ સત્ ટૂંકાપણું પણ આવે છે, તો વસ્તુનું એક ચોક્કસ સ્વરૂપ ક્યાં રહ્યું ?

ઉ.- એનું સમાધાન એ છે કે વસ્તુ એકજ સ્વરૂપે હોય એવું સિદ્ધ ક્યાં છે ? દા.ત. પૂર્વે કહ્યું તેમ કેરીનો રસ મીઠો છે, સુગંધિય છે, પીળો ય છે, સુંવાળો ય છે. અલબત્ત જગતમાં પદાર્થ સામાન્ય બુદ્ધિથી બે રીતનો સમજાય છે; નિરપેક્ષ અને સાપેક્ષ. નિરપેક્ષ એટલે જીદી જીદી દૃષ્ટિએ પણ એક રૂપ. દા.ત. કેરીનો રસ એ રામલાલની દૃષ્ટિએ પણ રસ છે, અને હરિલાલની દૃષ્ટિએ પણ રસ જ છે. ત્યારે સાપેક્ષ એટલે જીદી જીદી દૃષ્ટિએ જીદો જીદો; જેમકે એજ રસ રામલાલની દૃષ્ટિએ મીઠો અને હરિલાલની દૃષ્ટિએ મોળો હોઈ શકે છે, અથવા દૂધની અપેક્ષાએ મીઠાઈ, અને હરિલાલની દૃષ્ટિએ મોળો હોઈ શકે છે. અથવા દૂધની અપેક્ષાએ સોંઘો હોઈ શકે છે. અને ગંધની અપેક્ષાએ મોળો; તેમ શેરડીની અપેક્ષાએ મોંઘો હોઈ શકે છે. દાડમની અપેક્ષાએ મોંઘો હોઈ શકે છે.

આ સોંઘું-મોંઘું, કે મોળું-મીઠું સ્વરૂપ અસત્ નથી, પણ સત્ છે. વસ્તુમાં આવા તો કેઈ વાસ્તવિક સ્વરૂપો હોય છે; એ બધા ચોક્કસ સ્વરૂપો જ છે, અને તે વસ્તુ સત્ હોય તો જ તેમાં સરંભવે છે. અસત્ એવા આકાશકુસુમમાં સોંઘું-મોંઘું શું ? કે અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ દેખાતા પણ ધર્મોનો વ્યવહાર થાય, તે ખાલી કલ્પના નથી, કિન્તુ ખરેખર તે ધર્મો હોવાની સત્ય હકીકત છે, વસ્તુસ્થિતિ છે. રામચંદ્રજીમાં દશરથની અપેક્ષાએ પુત્રપણું અને લવણ-અંકુશ (લવ-કુશ) અપેક્ષાએ પિતાપણું એ કાલ્પનિક નહિ પણ વાસ્તવિક હકીકત છે. એમ સૂતરમાં રૂની કાર્યતા અને વસ્ત્રની કારણતા, એ ચોક્કસ સ્વરૂપો છે.

પ્ર.- તો વસ્તુ સત્ હોઈને ઉત્પન્ન થાય કે અસત્ હોઈને એ પ્રશ્નનું શું ?

ઉ.- એમાં એજ કે વસ્તુ સદ્-અસત્ હોઈને ઉત્પન્ન થાય છે. વસ્તુને એકલી સત્ કે એકલી અસત્ માનનાર એકાંતવાદી દર્શનોને વાંધા નડે છે, પણ સદ્-અસત્ માનનાર અનેકાંતવાદી જૈનદર્શનને નહિ. એ તો કહે છે કે દા.ત. ઘડો માટીમાં અવ્યક્તરૂપે સત્ છે, અને વ્યક્ત આકૃતિ આદિરૂપે અસત્ છે. તો જે રૂપે અસત્ છે તે રૂપે પ્રગટ કરવા માટે કારણ સામગ્રી ઉપયોગી બને છે; અને જે રૂપે સત્ છે તે રૂપે ભલે ઉત્પન્ન કરવાનું કશું નથી, પણ માટી સિવાય બીજે સત્ નથી માટે જ ત્યાં તે ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. એ માટીમાં સદ્-રૂપે હોવાનું સાબિત કરે છે.

પ્ર.- તો વેદાન્તી અને યોગાચાર બૌદ્ધ સ્વપ્નના દષ્ટાન્તથી જગતને મિથ્યા કહે છે; અર્થાત્ સ્વપ્નની જેમ જ્યાં સુધી જ્ઞાન છે, ત્યાં સુધી જ વસ્તુ જણાય છે. માટે વસ્તુ કોઈ અલગ ચીજ નથી; તેનું કેમ ?

ઉ.- જગતના પદાર્થો પર મોહ-માયા ન થાય માટે એમને સ્વપ્ન જેવા માનવા, એ વૈરાગ્ય માટે ઉપયોગી છે. એ તો એક ભાવના ભાવવાનો વિષય થયો. પરંતુ તેથી કાંઈ તાત્વિક પરિસ્થિતિ સિદ્ધ થતી નથી. દા.ત. પિતાની ગેરહાજરીમાં મોટા ભાઈને પિતા તુલ્ય માનવા છતાં, વસ્તુસ્થિતિએ એ કાંઈ પિતા અર્થાત્ માતાનો પતિ વગેરે બનતો નથી. પ્રસ્તુતમાં જગત ખરેખર સ્વપ્નની માયા નથી. કેમકે જો એમ હોય તો પ્રશ્ન થશે કે,-

એ સ્વપ્ન કોને આવે છે, અને સ્વપ્ન પણ સત્ છે કે અસત્ માયા ?

સ્વપ્ન બ્રહ્મ-આત્માને આવી શકે નહિ, કેમકે બ્રહ્મ તો સદા એકાંતે નિર્ગુણ-નિર્ધર્મક છે, એમ તેમ કહો છો. સદા એકાન્તે નિર્ગુણ-બ્રહ્મ અવિઘાવશ પણ વસ્તુગત્યા સગુણ બની શકે નહિ; નહિતર તમારે વાસ્તવિક નિર્ગુણ-સગુણનો અનેકાન્તવાદ માનવો પડે. ત્યારે, સ્વપ્નને ખુદને જો સત્ કહો, તો બ્રહ્મ સત્, અને સ્વપ્ન સત્ એમ બે સત્ સિદ્ધ થવાથી, ‘એકલો બ્રહ્મ-આત્મા સત્’ એવા દ્વૈતવાદનો

ભંગ થઈ જાય છે; ને સ્વપ્નને જો અસત્ કહો તો એ આવ્યું અને ગયું. એ ઉત્પન્ન થયું અને નાશ પામ્યું, એ શું ? અસત્ તો વંધ્યા પુત્ર જેવું એમાં જન્મવા-મરવાનું ન હોય, વળી માણસને ઊંઘમાં આવતું સ્વપ્ન, એમાં જોયેલી વસ્તુ મિથ્યા હોવા છતાં, પોતે મિથ્યા નથી. માટે સ્વપ્નનું દષ્ટાન્ત ખોટું છે. તેથી જગત મિથ્યા, અસત્ સાબિત થઈ શકે નહિ. આત્માની જેમ જગત પણ સત્ છે; માટે જ તમે વેદશાસ્ત્ર સાચાં અને બીજાં ખોટાં, એમ કહી શકો છો. કોઈ ગુરુને કોઈ શિષ્ય, કોઈ માતા, કોઈ પત્ની, કોઈ પરસ્ત્રી; કોઈ સરળ-કોઈ કપટી, કોઈ હિંસક ને કોઈ દયાળું; કાંઈ લેવું ને કાંઈ દેવું...વગેરે વસ્તુસ્થિતિ જગત સત્ હોય તો જ બની શકે. અસત્માં એ બધું ઘટી શકે જ નહિ.

ત્યારે યોગાચાર બૌદ્ધદર્શન એકલું જ્ઞાનને સત્ માની એના બાહ્ય વિષયને અસત્ કહે છે, તે ય ખોટું છે; કેમકે જો બાહ્ય પદાર્થ જેવું કાંઈ છે જ નહિ., તો પછી બાહ્ય વિષયના વ્યવહારમાં ભેદ પડવાનું શું ? અગ્નિ બાળે, અને પાણી ઠારે; તલમાંથી જ તેલ નીકળે અને દહીમાંથી જ માખણ, ભ્રમાત્મક જ્ઞાન પછી વસ્તુ ન મળે અને સાચું જ્ઞાન થવા પર વસ્તુ મળે; એ બધું, બાહ્ય સત્ જેવું કાંઈ ના હોય તો, શી રીતે ઘટે ? માટે કહો, જ્ઞાનની જેમ બાહ્ય પદાર્થો પણ સત્ વસ્તુ છે, તેમજ જ્ઞાન પોતનાં આશ્રયભૂત પદાર્થોથી તદ્દન અલગ નહિ કિન્તુ ભિન્નાભિન્ન છે.

એમ, અરિહંત પરમાત્મા પણ અસત્ નહિ, કાલ્પનિક નહિ, પણ પારમાર્થિક વસ્તુ છે. અને એમાં વિવિધ સંપદાઓ, વિવિધ ગુણધર્મો, એ પણ કાલ્પનિક નહિ ઔપચારિક નહિ, કિન્તુ મુખ્ય વસ્તુ સ્થિતિ છે, વાસ્તવિક હકીકત છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે આ સંપદાઓના ગુણોથી ‘નમોત્યુષાં’ની સ્તુતિ રચનારા ગણધર મહર્ષિ છે, મહાવિચાર પૂર્વક કાર્ય કરનારા આદર્શ પુરુષ છે; અને વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનારા પુરુષો ઔપચારિક અર્થાત્ આરોપિત ગુણોથી સ્તુતિ કરનારા નથી હોતા, પરન્તુ વાસ્તવિક ગુણો જોઈને જ એની સ્તવના કરનાર હોય છે. તેથી પણ સંપદાના ગુણ વાસ્તવિક સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે, ગુણ વાસ્તવિક હોય પછી એના આશ્રયભૂત પરમાત્મા તો વાસ્તવિક હોય એમાં શી નવાઈ ? અર્હત પરમાત્મામાં એ ગુણોની વાસ્તવિકતા, આગળ દરેક ગુણની વ્યાખ્યા કરતાં, બતાવશે,

અહીં સ્તોતવ્ય છે અરિહંત પ્રભુ એ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સ્તુતિરૂપ ક્રિયાનું કર્મ છે, કેમકે સ્તુતિકાર એમને સ્તવે છે. વ્યાકરણમાં કર્મને કર્તા, કરણ, સંપ્રદાન વગેરેની જેમ કારક કહેવામાં આવે છે. કારક એટલે ક્રિયામાં નિમિત્તભૂત, તો કર્મકારક એવા સ્તોતવ્ય અરિહંત પ્રભુ સ્તુતિ ક્રિયામાં નિમિત્ત બન્યા. એ સ્તોતવ્ય સ્વરૂપ નિમિત્તને જાણ્યા પછી હવે એ શોધવું સંગત છે, કે તો પછી એ સ્તોતવ્ય

સ્વરૂપ નિમિત્ત હોવાના શા નિમિત્ત છે ?’ એ શોધન, એ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા અર્થે આદિકરત્વ વગેરે તથા ઉપયોગાદિની અર્થાત્ નિમિત્તભૂત ગુણો, ઉપયોગ વગેરેની સંપદાઓ કહેવાશે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૭, અંક-૪, તા. ૪-૧-૧૯૫૮

વ્યાખ્યાનું ૬ પ્રકારનું સ્વરૂપ અને ૭ અંગો

(લ૦) અથાસ્ય વ્યાખ્યા; તલ્લક્ષણં ચ સંહિતાદિ, યથોક્તમ્-

‘સંહિતા ચ પદં ચૈવ, પદાર્થઃ પદવિગ્રહઃ ।

ચાલના પ્રત્યવસ્થાનં, વ્યાખ્યા તન્નસ્ય ષડ્વિઘા ઇતિ ।

પતદ્જ્ઞાનિ તુ જિજ્ઞાસા, ગુરુયોગો, વિધિ ઇત્યાદિનિ । અત્રાપ્યુક્તમ્.

જિજ્ઞાસા-ગુરુયોગો-વિધિપરતા-બોધપરિણતિ-સ્થૈર્યમ્ । ઉક્તક્રિયા-

જ્લપ્તભવતા, વ્યાખ્યાજ્ઞાનીતિ સમયવિદઃ ॥

અર્થ :- હવે આ (ચૈત્યવન્દનસૂત્ર) ની વ્યાખ્યા (કરવામાં આવે છે.) વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ સંહિતા વગેરે છે; જેમ કહ્યું છે કે સંહિતા (શુદ્ધ ઉચ્ચારણ), પદ, પદનો અર્થ, પદવિગ્રહ (સમાસ છૂટા પાડવા તે), શંકા, સમાધાન-આમ છ સ્વરૂપે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા હોય છે.’

જ્યારે, વ્યાખ્યાના અંગો જિજ્ઞાસા, ગુરુયોગ, વિધિ, ઇત્યાદિ છે. આ અંગે પણ કહ્યું છે કે, જિજ્ઞાસા, ગુરુનો યોગ, વિધિ-પાલન, પરિણત બોધ, સ્થિરતા, વચનાનુસાર અમલ, અલ્પ સંસારીપણું- આ સાત વ્યાખ્યા-અંગો છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્ર વેત્તાઓ કહે છે.’

વિવેચન :- કોઈ પણ સૂત્ર શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા મળવાથી આપણને તે સૂત્ર કે શાસ્ત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. વ્યાખ્યા, છ વસ્તુ કરવામાં આવે તો, બની કહેવાય છે. માટે કહો કે એ વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ છ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે અને વ્યાખ્યા ભણનાર વડે સાત વસ્તુ જળવાયાથી સિદ્ધ થાય છે. માટે કહો કે સાત વ્યાખ્યાના અંગ છે. એના ક્રમશઃ નામ સંહિતા-પદ-પદાર્થ-પદવિગ્રહ-શંકા-સમાધાન; તથા જિજ્ઞાસા-ગુરુયોગ-વિધિપાલન-પરિણત બોધ-સ્થિર વચનાનુસાર અમલ-અલ્પ સંસારીપણું આ દરેકનું હવે ગ્રંથકાર વિવરણ કરે છે.

(લ૦)-તત્ર ‘નમોસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ’ ઇતિ સંહિતા

(૧) પદાનિ તુ ‘નમઃ’ ‘અસ્તુ’, અર્હદ્ભ્યઃ’ ।

(૨) પદાર્થસ્તુ 'નમઃ' ઇતિ પૂજાર્થ, પૂજા ચ દ્રવ્યભાવસંકોચઃ; તત્ર કર-શિરઃ પાદાદિસંન્યાસો દ્રવ્યસંકોચઃ । ભાવસંકોચસ્તુ વિશુદ્ધ્ય મનસો નિયોગ ઇતિ । 'અસ્તુ' ઇતિ ભવતુઃ, પ્રાર્થનાર્થોઽસ્યેતિ । 'નમ્' ઇતિ વાક્યાલક્ષ્ણે પ્રાકૃતશૈલ્યા ચેહોપન્યસ્તઃ । 'અર્હદ્ભ્યઃ' ઇતિ દેવાદિભ્યોઽતિશયપૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તેભ્યઃ નમઃ શબ્દયોગાચ્ચતુર્થી ।

અર્થ :- વ્યાખ્યા સ્વરૂપમાં (૧) પહેલી છે સંહિતા, એટલે દા.ત. 'નમોત્યુ પ્ અરહંતાણ' એવું ઉચ્ચારણ; (૨) બીજું છે પદ, (પદોને છૂટા પાડી બતાવવા, તે) જેમકે 'નમો' 'ત્યુ,' 'અરહંતાણ' વગેરે. (૩) ત્રીજું પદોનો અર્થ કહેવો દા.ત. 'નમો' ('નમઃ') પદનો અર્થ પૂજા. ત્યાં પૂજા એટલે દ્રવ્યસંકોચ અને ભાવસંકોચ. એમાં દ્રવ્યસંકોચ એટલે હાથ, પગ વગેરેનું નિયમન; અને ભાવસંકોચ એટલે વિશુદ્ધ મનનું નિયોજન (ઉપયોગ, 'ત્યુ' (=અસ્તુ) એટલે થાઓ. એનો અર્થ પ્રાર્થના એવો થાય છે. (અર્થાત્ નમસ્કારની પ્રાર્થના કરી.) 'નમ્' એ પદ વાક્યમાં શોભા અર્થે છે. અને તે પ્રાકૃત ભાષાની પદ્ધતિએ અહીં મૂકવામાં આવ્યું છે. 'અરહંતાણ' (= 'અર્હદ્ભ્યઃ') એટલે દેવો વગેરે તરફથી અતિશયોની પૂજાને જે યોગ્ય છે, માટે અર્હત્ કહેવાય છે. તેમને, 'નમઃ' પદની સાથે આવ્યું હોઈને આ પદમાં ચોથી વિભક્તિ લાગી છે.

વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ.

વિવેચન :- વ્યાખ્યા લેવા માટે પહેલાં 'સંહિતા' જાણવી જોઈએ; પછી પદો જાણવા જોઈએ; પછી પદાર્થ જાણવાનું જરૂરી છે... વગેરે એ સંહિતા વગેરે છ પગથિયાનો અહિ પરિચય કરાવવામાં આવે છે. ૧. સંહિતા :- સંહિતા એટલે સૂત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દા.ત. 'નમો અરિહંતાણં' ઉચ્ચારણ, 'સંહિતા'માં જોડાક્ષર તરીકે બોલાય, અસંયુક્ત અક્ષર એ તરીકે બોલાય, અસંયુક્ત અક્ષર એ તરીકે 'સવન્નૂણં' ખોટું 'સવ્વન્નૂણં' પણ ખોટું. સાચું સવ્વન્નૂણં. પહેલામાં મડદાને જાણનારને,' બીજામાં સર્વથી ન્યૂન આવા ખોટા અર્થ નિકળે, ત્રીજામાં 'સર્વજ્ઞને' એવો સાચો અર્થ નિકળે. જોડાક્ષરનું યથાર્થ ઉચ્ચારણ કરવા માટે એની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ બોલવો જોઈએ, દા.ત. 'નામગ્રહણં'માં 'મ' નો 'અ' લંબાવીને બોલવાનો નામ ગ્રહણં જોડાક્ષરના શુદ્ધ ઉચ્ચારણ માટે એમાંનો અડધો અક્ષર (સ્વર વિનાનો વ્યંજન) પહેલાં સહેજ જુદો બોલી પછી બાકીનો આખો અક્ષર બોલવાથી સરળતા થશે. શુદ્ધ ઉચ્ચારણ માટે આ ઉપરાંત અમુક શબ્દો પર જરૂરી ભાર આપવાનો. અનુસ્વાર, વિસર્ગ સ્પષ્ટ બોલવાના; અમુક પદ અમુકની સાથે અને અમુકથી જુદા જ બોલવાના;

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૮૫

(દા.ત. 'કારાવણે અ, કરણે' બોલવાનું, પણ નહિ કે કારાવણે, અકરણે.' કેમકે એમાં તો પછી 'અકરણે' નો અર્થ 'પાપ ન કરવામાં' એવો થશે, અને એનું કાંઈ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય નહિ.) ઈત્યાદિ ધ્યાન રાખવાનું હોય છે. 'તમ-તિમિર-પડલ-વિદ્ધં સણસ્સ' બોલો ત્યાં 'વિદ્ધં' ને 'સણસ્સ'થી શું સમજાય ? એ તો 'તમ તિમિર પડલ વિદ્ધંસણસ્સ' બોલે તો સમજાય કે 'મોહ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનારને. એમ 'વંદણ-વય-સિકખાગા રવેસુ' બોલવાથી અર્થ કેમ સમજાય ? એ તો 'વંદણ- વય- સિકખા ગારવેસુ' બોલો તો સમજાય.

૨. પદ : વ્યાખ્યામાં બીજું પગથિયું 'પદ.' વિભક્ત્યતં પદમ્ જે શબ્દને છોડે વિભક્તિ હોય તેને પદ કહેવાય દા.ત. ક્રિયાપદ, નામપદ, વિશેષણપદ વગેરે. તે એકાકી (અસામાસિક) પદ હોય, દા.ત. 'લોએ', અથવા બે કે અધિક શબ્દથી બનેલું સામાસિક પદ હોય, જેમકે સવ્વસાહૂણં'. સંહિતા પછી સૂત્રના પદ અલગ પાડી બતાવાના; જેમકે પ્રસ્તુતમાં નમો, ત્યુ, ણં, અરહંતાણં', જેથી સરળતાથી સમજાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૭, અંક-૫, તા. ૧૧-૧૦-૧૯૫૮

૩. પદાર્થ :- હવે પદોનો અર્થ બતાવવો, પ્રસ્તુતમાં 'નમો' પદનો અર્થ નમસ્કાર થાય છે; અને નમસ્કાર એટલે પૂજા લેવાની છે. પૂજા એટલે સંકોચ કરવો તે. તે બે પ્રકારે. ૧. દ્રવ્યસંકોચ અને ૨. ભાવસંકોચ.

દ્રવ્યસંકોચમાં હાથ, પગ, મસ્તક, વગેરેનું અમુક ચોક્કસ પ્રકારનું નિયમન આવે. હાથ વગેરેનું નિયમન એટલે શાસ્ત્રે કહ્યા મુજબ એને સ્થાપિત કરવા; અર્થાત અંજલિબદ્ધ પ્રણામ કરવો હોય તો હાથની અંજલિ જોડી, મસ્તક સહેજ નમાવી આગળ અંજલિ રાખવી. બે પગના તળિયાં વચ્ચે અંતર આગળથી ૪ આંગળ પાછળ સહેજ ઓછું, મંદિરમાં પેસતાં જ જ્યાં પ્રભુ દેખાયા કે તરત જ આ અંજલિબદ્ધ પ્રણામથી 'નમોજિણાણં' બોલી નમસ્કાર કરવાનો છે. એ બોલવું એ વાણીનું નિયમરૂપી દ્રવ્યસંકોચ છે, ગભારા આગળ પહોંચી પ્રભુ સામે ઊભા રહેતાં અર્ધાવનત પ્રણામ કરવાનો. એમાં કેડમાંથી નમીને એજ અંજલિબદ્ધ પ્રણામની મુદ્રાએ, નમો જિણાણ કહેવાનું ચૈત્યવંદન શરૂ કરવા પૂર્વે ખમાસમણું દેતાં પંચાંગ-પ્રણિપાત કરવાનો; જેમાં નીચે પડી ભૂમિને બે ઢીંચણ, અંજલિ જોડેલા બે હાથ અને લલાટ, એમ પાંચ અંગ અડે. 'નમોત્યુણં' શરૂ કરતાં પણ, અહીં કહે છે, ભૂમિ પર બે ઢીંચણ અને બે હાથ સ્થાપિત કરી 'નમોત્યુણં અરહંતાણ બોલવાનું

૧૮૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“વ્યાખ્યાનું ૬ પ્રકારનું સ્વરૂપ” (ભાગ-૩૦)

આ બધું દ્રવ્યસંકોચ.

ભાવસંકોચમાં વિશુદ્ધ મનનું નિયોજન કરવાનું. આના વિના ઉપર કહેલું બધું સાચવ્યું છતાં લાભ નથી. લાભ તો સાથે વિશુદ્ધ મનને ભેળવવાથી થાય, માનસિક શુભ લક્ષથી થાય. અહીં પ્રશ્ન થશે કે,

વિશુદ્ધ મન એટલે શું ? :- ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ નામના શાસ્ત્રમાં પહેલી યોગદૃષ્ટિના પ્રસંગમાં ‘જિનેષુ કુશલં ચિત્તં’ વગેરે યોગના બીજનો સંગ્રહ કરવાનું કહ્યું છે. તેમાં જિનેન્દ્રદેવ ઉપર કુશળ ચિત્ત, અને વાચિક સ્તુતિ, તથા સંશુદ્ધ પ્રજ્ઞામાદિ કરવાનું કહ્યું, ત્યાં સંશુદ્ધિ યાને વિશુદ્ધિ શું, એ માટે કહ્યું છે કે એ ચરમાવર્તકાળમાં જ તથા ભવ્યત્વનો પરિપાક થયે થાય, અને આવા સ્વરૂપવાળી હોય :-

ઉપાદેયધિયાત્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ ।

ફલાભિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં’ હ્યોતદીહશમ્ ॥

અર્થાત જે પ્રજ્ઞામાદિ (૧) અત્યન્ત ઉપાદેય બુદ્ધિથી યાને જગતનાં બીજાં કાર્યો કરતાં મહાકર્તવ્ય તરીકે હૃદયથી વધાવીને થતું હોય, સાથે (૨) આહારાદિ ચાર સંજ્ઞા અને ક્રોધાદિ ચાર સંજ્ઞા તથા ઓધસંજ્ઞાઓ અને લોભસંજ્ઞાના નિગ્રહવાળું હોય, તેમજ, (૩) સાંસારિક કોઈ ફળની આશંસા અપેક્ષા વિનાનું હોય, તે વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞામાદિ છે. આમાં સ્પષ્ટ થઈ જાય કે વિશુદ્ધ મન માટે આ ત્રણ વસ્તુ જોઈએ.

(૧) અત્યન્ત ઉપાદેય બુદ્ધિ :- યાદ્ય નમસ્કાર હોય કે બીજું કોઈ ધર્માનુષ્ઠાન હોય, પહેલું તો એના માટે મન એટલું નિશ્ચલ જોઈએ કે અંદરથી એ પોકાર કરીને કહે કે -‘આ અર્હટ્-નમસ્કારાદિ એ અનુપમ કાર્ય છે ! મારે અત્યંત આદરણીય છે, મહા-ઉપકારક ને મહાહિતકારક છે ! આ કરવામાં જ મારા જીવનની શોભા છે, સાર છે ! માનવ જીવનનો મારે આ એક મહાન લહાવો છે !...’ વગેરે. એનું નામ અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ.

(૨) સંજ્ઞાઓનો નિગ્રહ :- વિશુદ્ધ મન માટે આહારાદિ દસ સંજ્ઞાઓને ય અટકાવવી જોઈએ. સંજ્ઞા એટલે માત્ર ઈચ્છા નહિ, કિન્તુ વલણ અને પક્ષપાત, લત અને લગની. આહારની ઈચ્છા તો થાય પણ માત્ર ઈચ્છા હોય તો આહાર લીધા પછી લત ન રહે. આ તો પેટ ભરીને જમ્યા પછી કોઈનું નોતરું આવે ને એમ થતું હોય કે ‘અરેરે ! કેવી મેં જમી લેવાની ઉતાવળ કરી ! ને આ ગુમાવવાનું થયું ! તો એ લત છે. નહિતર તો એમ થાય કે- ‘હવે શું છે ? આહારની વેઠ પતી ગઈ.’ બસ, સંજ્ઞાને લીધે આહારાદિની ક્રિયા એ વેઠરૂપ નથી લાગતી, એજ વાંધો છે. વેઠ સમજો છો ને ? પોતાનું કાર્ય પતાવી જલદી પાછું આવવું છે, એમાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૮૭

પાડોશી કામ વળગાડે અને અનિચ્છા છતાં ના પડાતી નથી, તો એ કામ કરશે, પણ વેઠરૂપ માનીને, આહાર, વિષય, પરિગ્રહ, અને નિદ્રા એ ચાર તથા ક્રોધાદિ ચાર કષાયો, લોકબુદ્ધિ, ને ઓધ-ગતાનુગતિક પ્રવૃત્તિ, એ દસની સંજ્ઞા હોય છે. એ બધું વેઠરૂપ લાગવું જોઈએ, પછી એની સંજ્ઞા કાબૂમાં આવી જશે.

વેઠરૂપ લગાડવા માટે દરેકની સંજ્ઞાનો પૂર્વ ઈતિહાસ, સંજ્ઞામાં તણાયા આત્માનાં અથાગ પ્રયત્નોની બરબાદી, સંજ્ઞાના ફળસ્વરૂપે આત્માને વર્તમાન અને ભવાંતરોની દુઃખદ દુર્દશા, વગેરે ખૂબ હૃદયથી વિચારવા જેવું છે.

આહારસંજ્ઞામાં, જીવ ગર્ભમાં આવે ત્યારથી તરત પહેલી આહારની લપ શરૂ થાય છે ! પ્રતિસમય આહાર લે છે ! કવિ કહે છે ‘આહાર, કરતાં અહનિશ માગ્યો, નાચ્યો ઈણ સંસાર, સાંભળ વિશરામી’ તો હવે ક્યાં સુધી એની લત રાખવી ? પેટ બિચારું ગમે તે આહારથી ભરાયા પછી માગતું નથી; તો લત શા સારું જોઈએ ? ભૂખને લીધે નહિ પણ આહારની સંજ્ઞામાં તપ ન કરતાં છૂટા રહેવાનું મન રહે છે. તપ ગુમાવવાથી અઢળક પાપક્ષય કરવાનું ગુમાવાય છે, વગેરે પર વિચાર કરતાં આહારની સંજ્ઞા કાબૂમાં આવી શકે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૭, અંક-૬, તા. ૧૮-૧૦-૧૯૫૮

વિષયાદિ-સંજ્ઞાઓના નિગ્રહ.

વિષયની સંજ્ઞા પર કાપ મૂકવા માટે પણ ઈન્દ્રિયોને મનગમતા વિષયો, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ તથા એના આશ્રય, ને એના સાધનનાં ભોગવટા પણ વેઠરૂપ લાગવા જોઈએ કેમકે એનો ઈતિહાસ જુગ જૂનો છે; કાળો ઈતિહાસ છે ! એની પાછળ આત્માના અથાગ પ્રયત્નો છતાં પરિણામે વિશ્વાસઘાત, નિરાશા, નાલેશી અને નિકંદન સિવાય બીજું શું મળ્યું છે ? ૮૪ લાખ યોનિમાં અનંતા ચકાવા ! આટલું છતાં વિષયોની કારમી ભૂખ પાછી એની એ ! મોહમદિરાનો નશો એ છે ! વિષયોનાં આકર્ષણ આત્માના વૈરાગ્યનાં પરાક્રમને જર્જરિત કરે છે, તત્ત્વદૃષ્ટિને આવરે છે, પરમાત્મા-સગાઈને જામવા દેતાં નથી. પ્રકાશમય માનવ-જીવનમાં આ અંધારા ? વિષયો પાછળ કેવી વિટંબણા ! એના શા પક્ષપાત રાખવા, શી લતા ધરવી ?

પરિગ્રહસંજ્ઞાએ તો દાટ વાળ્યો છે ! જીવને પરિગ્રહની એવી લત લાગી છે, બસ, જે અને જેટલું મળે તે ભેગું કરો. ગોખી રાખ્યું છે કે સંઘર્ષો સાપ પણ કામ લાગે !’ ઝાઝું હશે તો વધારે નિરાંત !’ ખબર નથી કે વિશાળ પૃથ્વી પટ

૧૮૮ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“વ્યાખ્યાનું ૬ પ્રકારનું સ્વરૂપ” (ભાગ-૩૦)

પર તો અપરંપાર પડ્યું છે ! તું શું, ને કેટલું ભેગું કર્યું જઈશ ? ભેગું કરેલું ય કોના માટે ? લોભનો ખાડો અપૂર્વ છે, ‘અપૂર્ણ: પૂર્ણતામેતિ, પૂર્યમાણસ્તુ હીયતે’ એને પૂરવાનું બંધ કરાય તો પૂરાઈ જાય છે ! ને પૂરવા જતાં ઊંડો થતો જાય છે ! પાછું ગમે તેટલું ભેગું કર્યું પણ તે અવશ્ય મૂકીને મરવાનું જ ! ને થોક પાપનાં ઉકરડા ઊંચકી પરલોક ચાલવાનું ! વિષયસંજ્ઞામાં રાજસભાવ પ્રવર્તે છે; ને એના સંરક્ષણમાં નરકદાયી રૌદ્રધ્યાન આવે છે ! વળી સંસારનું મૂળ આરંભ-સમારંભ, અને એનું મૂળ પરિગ્રહ છે. માતા-પિતાની ભક્તિ અને સગાંના સ્નેહ તોડાવનાર પરિગ્રહ છે. કલેશ કે કંકાસને જન્મ આપનાર પરિગ્રહ છે. પરિગ્રહની લત જડની આસક્તિ પોષી ધર્મની અરુચિ કરાવે છે. ગુણોનો નાશ અને દોષોનો વાસ કરાવનાર પાપી પરિગ્રહ છે.....પરિણામે ભવભ્રમણના ચક્રોળે ચઢાવનાર એ પરિગ્રહ વેઠ નહિ તો બીજું શું ?

નિદ્રા અને ભયસંજ્ઞા પણ જીવને સત્ત્વહીન બનાવે છે, જરા નવરો પડ્યો કે ‘લાવ આરામ કરું,’ સૂઝશે, અથવા રાત્રે ઊંઘ નથી આવતી કે વહેલો જાગી પડ્યો તો ‘કેમ ઊંઘનું ઠેકાણું નથી.’ એમ થશે ! પણ લાવ, તત્ત્વચિંતન કે પરમાત્મ-સ્મરણ કરું’ એ નહિ. દુનિયાનો બીજો સ્વાર્થ ધવાતો હોય એવી ઊંઘ આવી ગઈ તો ખેદ થાય છે, પણ ‘નિદ્રાની લપમાં આત્મજાગૃતિ ગુમાવી રહ્યો છું,’ એમ નથી થતું ! યાદ નથી કે આત્માના અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્તકાળ નિદ્રામાં ગયા, આ તો આત્મચિંતનના પંચેન્દ્રિય માનવપણાનો કાળ છે ! આ જીવનની પળેપળ કિંમતી છે. ત્યાં બહુ નિદ્રા ને આરામ શી ?

ભયસંજ્ઞા પણ ચારેબાજુનો જરી જરી વાતનો ય ભય લગાડે છે. ‘શરીર બગડશે ? ચીજ બગડી જશે ? ફલાણાને ખોટું લાગશે ? હું મૂર્ખ ગણાઈશ ?’...હાલતાં ને ચાલતાં ભય ! ભયસંજ્ઞાથી વળતું કાંઈ નથી, ને સત્ત્વહીનતા મળે છે ! કાર્ય સુધારવાને બદલે કેટલીક વાર બગાડી નાખવાની ઉતાવળ થાય છે ! કર્મનાં અટલ સિદ્ધાંત ભૂલાય છે ! પરમાત્માનો વિશ્વાસ ગુમાવાય છે ! નહિતર ‘છે શું ? વારે વારે ડરપોકપણું શું ? અરિહંતપ્રભુની કૃપાએ બધું સારું જ થવાનું છે.’ એવી લગની રહ્યાં કરે.

ત્યારે ક્રોધાદિની સંજ્ઞાઓ ખોટી. જીવ છે, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ થઈ જાય, પરંતુ એની લત શી ? યોગીઓ ક્ષમાદિના ભેખ લે તેમ, જીવે આ તો જાણે ગુસ્સો, ને અહંકાર, ને તૃષ્ણાના ભેખ લીધા ! અરે ! એમાં કદાચ તત્કાલ પૌદ્ગલિક લાભે ય દેખાયો, જો કે એ લાભ તો પુણ્ય પહોંચતું હતું માટે દેખાયો, નહિ કે કષાયથી, -છતાં એમાં આત્મસ્વરૂપ વધારે મલિન થઈ રહ્યું છે. એ હકીકત

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૮૯

છે. ક્ષમા-નમ્રતાદિની ઉત્તમ તક ગુમાવાઈ રહી છે ! ક્યાં એ ક્ષમાદિના જોરદાર અને વારંવાર અભ્યાસ કરી દીલને ઉદાર, ગંભીર અને તૃપ્ત બનાવવાનું, ને ક્યાં ક્રોધાદિમાં નીપજતી ક્ષુદ્રતા, તોછડાઈ, લંપટતા વગેરે ! કષાય જ સંસાર છે, ને **કષાયમુક્તિ કિલ મુક્તિરેવ’૦૦૦** ત્યારે **લોકસંજ્ઞા** એકજ ધૂન રખાવે છે ! ‘કેમ લોકમાં સારો હોશિયાર દેખાઉં ! સામાને વહાલો થાઉં !’ પછી એમાં જૂઠ, કપટ વગેરે પાપોનો સંકોચ નથી રહેતો ! લોકસંજ્ઞામાં તણાયા મુનિ પણ માર્ગ ભૂલે છે ! લોક કશું પરખાવી દેતો નથી; ઊલટું અનંતા સિદ્ધ ભગવાન કે જે આપણાં યથાર્થ દર્શન કરી રહ્યા છે એમને દૃષ્ટિમાં રાખવાનું ગુમાવી અજ્ઞાન મોહાંધ લોકના સર્ટીફિકેટ લેવાની ઘેલછા થાય છે ! તારક જિનાજ્ઞાને વહાલી કરવાને બદલે મૂઢ લોકને વહાલા થવાની દુર્બુદ્ધિ રહે છે !

આધસંજ્ઞામાં, નિર્વિચાર બની હિતાહિતનું લક્ષ ભૂલી ગતાનુગતિક ચાલવાની સંમૂર્છિત દશામાં ઘસડાયા રહેવાનું થાય છે ! પ્રવૃત્તિ પાપની થતી હોય તો ય સાથે સાથે, આલોક-પરલોકનું શું અહિત થઈ રહ્યું છે એનો ધીખતો ખ્યાલ જોઈએ; અને ધર્મચર્યા હોય તો એમાં હિતનો, વિધિનો, સૂત્રાર્થનો વગેરે પાકો માનસિક ઉપયોગ જોઈએ.

આવી બધી વિચારણા આહારાદિની પ્રવૃત્તિને વેઠરૂપ મનાવે છે, કમી કરાવે છે, એની સંજ્ઞાનાં જોસ મોળાં પાડે છે અને એમ સંજ્ઞાનો નિગ્રહ થતો આવે છે.

નિષ્કામ સાધના :-

નમસ્કારાદિ ધર્મ વિશુદ્ધ મનથી કરાય. વિશુદ્ધ મન માટે, નમસ્કારાદિ ધર્મક્રિયાના ફળ તરીકે કોઈ માનપાન, રાજ્ય, ઋદ્ધિ વગેરે કે દેવલોકાદિ સુખની લેશ પણ અપેક્ષા ન રખાય, અભિલાષા ન રખાય. એવી અપેક્ષા-અભિલાષાદિથી કરાતી ધર્મક્રિયા એ મનને પૌદ્ગલિક સુખનાં બીજાં પાપ સાધનની જેમ એક પ્રકારનું સાધન માત્ર ભાસે છે; તેથી પૌદ્ગલિક સુખની ઈચ્છા આગળ એ ગૌણ બની જાય છે, મૂળ મમત્વ પૌદ્ગલિક સુખનું; એટલું જ નહિ, પણ મન હરખે છે કે ધર્મક્રિયાથી તો એ સુખ ઊલટાં બહોળાં મળશે, તથા અવશ્ય મળશે એટલે એવો હરખ મનને એ સુખમાં અતિશય ગૃહ, લંપટ ને મૂર્છિત બનાવે છે. માટે એવી ફલાણસાનો, ફળ-કામનાનો ત્યાગ કરી નિષ્કામવૃત્તિએ ધર્મસાધના કરવી જોઈએ.

પ્ર.- એ નહિ, તો મોક્ષની તો કામના રહેશે ને ? પછી નિષ્કામ શી રીતે ?

ઉ.- મોક્ષની કામના, એ ખરી રીતે કામના નથી, પણ કામનાઓનો મોક્ષ છે, અર્થાત્ ઈચ્છાઓનો ત્યાગ છે; માટે નિષ્કામવૃત્તિ છે.

તો ભાવપૂજારૂપ નમસ્કાર એટલે જે ભાવસંકોચ અર્થાત્ વિશુદ્ધ મનનો

૧૮૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નિષ્કામ સાધના” (ભાગ-૩૦)

નિયોગ કહ્યો, તેમાં મનની વિશુદ્ધિ માટે ઉપર કહ્યા મુજબ નમસ્કારમાં મહાકર્તવ્ય-બુદ્ધિ, સંજ્ઞાનિગ્રહ, અને નિષ્કામવૃત્તિ જોઈએ. ‘નમોત્યુ ણં અરહંતાણ નમો’ નો આટલો અર્થ થયો.

નમસ્કારની પ્રાર્થના અને નમસ્કારમાં ફેર.

હવે ‘ત્યુ’ અર્થાત ‘અત્યુ=અસ્તુ’ નો અર્થ ‘હો’ એવો થાય. એનો ભાવ પ્રાર્થના છે; અર્થાત્ અહીં નમસ્કારની પ્રાર્થના કરી પ્રાર્થના એટલે જે વસ્તુ આપણી પાસે નથી અને જોઈએ છે, તેની માગણી. તેથી સૂચિત થાય છે કે પ્રસ્તુતમાં સ્તુતિકાર હું નમસ્કાર કરું છું. એવો દાવો નથી રાખતા, પણ ‘મને નમસ્કાર કરવાનું મળો.’ એવી પ્રાર્થના કરે છે “ત્યુ-અસ્તુ” વિના એકલું ‘નમો અરિહંતાણ’ પરમાત્માને નમું છું,’ એવો થાય ત્યાં ‘નમસ્કાર હો’ એવો અર્થ નહિ.

પ્ર.- ત્યારે એક સ્થાને નમસ્કાર કરવાનો દાવો અને બીજે નમસ્કારની પ્રાર્થના કેમ ?

ઉ.- જ્યાં ‘નમસ્કાર કરું છું’ એમ કહ્યું ત્યાં ઈચ્છાયોગનો નમસ્કાર કર્યો ને જ્યાં પ્રાર્થના કરી ત્યાં સામર્થ્યયોગનો નમસ્કાર કરવાની માગણી કરી. શ્રી ગણધર મહર્ષિ જેવા પણ આવા સામર્થ્યયોગના નમસ્કારનો દાવો નથી કરતા, કેમકે એ શાસ્ત્રયોગની ય ઉપરનો છે, ને શ્રેણિમાં ચઢેલા જ કરી શકે તેવો છે. એ તો પ્રમાદના યોગે ખોડખાંપણવાળો છતાં અત્યંત અભિલાષાપૂર્વક થતો નમસ્કાર કે જે ઈચ્છાયોગનો નમસ્કાર છે, એ કરવાનો ઈકરાર કરે છે માટે અહીં ‘નમો ત્યુ’ ઊંચા નમસ્કારની પ્રાર્થના કરી. આ સૂચવે છે કે આત્મામાં કેટલો બધો નમ્રભાવ અને લઘુભાવ પ્રગટે ત્યારે ઊંચી નમસ્કાર ક્રિયાની પ્રાર્થના થાય ! અને પછી તો કેટલી બધી અત્યંત ઉચ્ચ દશા પામે ત્યારે ઊંચો નમસ્કાર કરે ! ત્યારે પોતે એવા નમસ્કાર લેવાને યોગ્ય થાય એ તો વળી કેટલી બધી સર્વોચ્ચ પરમાત્મદશા ! ‘ઊંચા ઊંચા વિકાસ નિજના આત્માના કરો, માટીની માયા,-બંગલા, તિજોરી, વેપાર, હકુમત, કીર્તિ વગેરે-ના કર્યેથી શું ?’ એ તાત્પર્ય છે ‘ણં’નો અર્થ કાંઈ નથી. માત્ર તે વાક્યના અલંકાર માટે, એટલે કે ઉચ્ચારણમાં શોભે તે માટે મૂકવામાં આવ્યું છે. એ સંસ્કૃત ભાષામાં નથી આવતું; પણ અહીં પ્રાકૃતભાષાની શૈલીથી મૂકેલું છે.

‘અરિહંતાણં’નો અર્થ.

‘અરહંતાણં-અર્હદ્ભ્યઃ’ એટલે દેવ વગેરેથી કરાતા અતિશયરૂપી પૂજાને જે યોગ્ય છે તે. સંસ્કૃતમાં ‘અર્હ’ અને પ્રાકૃતમાં ‘અરહ’ અથવા ‘અરિહ’ નો અર્થ ‘યોગ્ય હોવું’ એવો થાય છે. તે પરથી અર્હત-અરહંત કે અરિહંતનો અર્થ યોગ્ય હોનાર’ એવો થાય છે. તે પરથી ‘અરહંતાણ’ અથવા અરિહંતાણં પદ બને. તેમાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા”(ભાગ-૩૦) ૧૯૧

છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગી તે ચોથી વિભક્તિના અર્થમાં છે; કેમકે પ્રાકૃતભાષામાં ચોથી વિભક્તિ નથી, પણ જરૂર પડ્યે છઠ્ઠી વિભક્તિથી ચોથી વિભક્તિનો અર્થ લેવાય છે. પ્રસ્તુતમાં ચોથી વિભક્તિનો અર્થ એટલા માટે લેવાનો છે કે ‘નમો=નમઃ’ પદના યોગમાં જેને નમસ્કાર કરવામાં આવે તેને ચોથી વિભક્તિ લાગે, એવો નિયમ છે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રહે કે ‘અરહંત’ કે ‘અરિહંત’ એ નામનો મુખ્ય અર્થ, દેવાદિથી થતા અતિશયો કે જેમાં અશોકવૃક્ષ વગેરે આઠ પ્રાતિહાર્ય આવે છે, તે રૂપી પૂજાને યોગ્ય’- એવો લેવાનો છે; નહિતર તો જો ‘અરિ-(રાગાદિ શત્રુ) હણનારા’ એવો અર્થ લઈએ, તો તેવા તો બીજા વીતરાગ કેવળજ્ઞાની પણ હોય છે, છતાં તેમને અરહંત કે અરિહંત તરીકે સંબોધવામાં કેમ આવતા નથી, એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય.

(લ૦) પદવિગ્રહસ્તુ યાનિ સમાસભાજ્ઞિ પદાનિ તેષામેવ ભવતીતિ નહોચ્યતે । ચાલના તુ અધિકૃતાનુપપત્તિચોદના; યથા, અસ્તિવતિ પ્રાર્થના ન યુજ્યતે, તન્માત્રાદિષ્ઠિસિધ્ધે । પ્રત્યવસ્થાનં તુ નીતિતસ્તન્નિરાસઃ; યથા, યુજ્યતણ્વ, ઇત્યમેવેષ્ઠિસિધ્ધેરિતિ । પદયોજનામાત્ર મેતદ્ ભાવાર્થં તું વક્ષ્યામઃ ।

અર્થ-પદોનો વિગ્રહ તો જે સમાસવાળા પદો હોય, તેનો જ થાય છે. (પણ અહીં સમાસ નથી.) એટલા માટે અહીં પદવિગ્રહ કહેવાનો નથી. ચાલના વળી પ્રસ્તુતની અસંગતિ અંગે પ્રશ્નરૂપ છે. જેમકે (‘નમસ્કાર હો’ એમાં) ‘હો’ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવી યોગ્ય નથી; કેમકે પ્રાર્થના માત્રથી ઈષ્ટની સિદ્ધિ થતી નથી. ત્યારે પ્રત્યવસ્થાન એ યુક્તિપૂર્વક તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવારૂપ છે. જેમકે (પ્રાર્થના) યોગ્યજ છે; કારણ કે પ્રાર્થના કરવાથી જ ઈષ્ટની સિદ્ધિ થાય છે. વ્યાખ્યાનું આ સ્વરૂપ બતાવ્યું, એ પદોની યોજના માત્ર છે; કિન્તુ ભાવાર્થ આગળ કહીશું.

વિવેચન-(૪) પદવિગ્રહ :- વ્યાખ્યાના પદવિગ્રહ નામના ચોથા સ્વરૂપમાં જે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાની હોય તેના સામાસિકપદ (સમાસ)ના અવાંતરપદો વિભક્તિ સાથે છૂટા પાડી બતાવવાના હોય છે. દા.ત. ‘શ્ચેતાંબર’ પદનો વિગ્રહ કરતાં કહેવાય કે શ્ચેત છે અંબર (વસ્ત્ર) જેના. ‘નમોત્યુણં અરહંતાણં ભગવંતાણ’માં કોઈસમાસવાળું પદ નથી. માટે અહીં પદવિગ્રહ વગેરે કહેવાનું નથી.

(પ) ચાલના :- વ્યાખ્યાના પાંચમાં સ્વરૂપમાં ચાલના કરવાની હોય છે, અર્થાત સૂત્રમાં કહેલી વસ્તુ સામે ‘એ કેમ ઘટી શકે,-’ એવો પ્રશ્ન, અસંગતિ યાને શંકા ઉભી કરવાની હોય છે; જેમકે પ્રસ્તુતમાં કહેવાય કે ‘નમોસ્તુ’માં અસ્તુ કહીને જે પ્રાર્થના લો છો, તે કેવી રીતે ઘટી શકે ? કારણ કે પ્રાર્થના કરવા માત્રથી ઈષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. દા.ત. મોક્ષની પ્રાર્થના કરવાથી મોક્ષ થોડા જ મળી

૧૯૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નિષ્કામ સાધના ” (ભાગ-૩૦)

જાય છે. એમ પ્રાર્થના માત્રથી નમસ્કારનું સામર્થ્ય ક્યાંથી મળી શકશે ? આ શંકા કરી, અસંગતિ ઉભી કરી, હવે,

(૬) પ્રત્યવસ્થાન :- પ્રત્યવસ્થાન એટલે કે યુક્તિદ્વારા શંકાનું સમાધાન કરવું; અસંગતિનું નિવારણ કરવું જેમકે પ્રાર્થનાથી જ ઈષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. ઈષ્ટસિદ્ધિમાં અલબત્ત બીજાં કારણો કામ કરે છે ખરાં, પરંતુ પ્રાર્થના મુખ્ય કામ કરે છે. કારણ કે પ્રાર્થના વિના ચાલી શકે નહિ, ‘બધુ સારું અરિહંતના પ્રભાવથી જ થાય છે, એવી જોરદાર આસ્થા હોય તો પ્રાર્થના થાય છે; અને એ આસ્થા ઈષ્ટની આડે આવતા આવરણભૂત કર્મોનો નાશ કરે છે; અને તો જ ઈષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કહેવાય કે, પ્રાર્થના જ આસ્થા દ્વારા ઈષ્ટને સાધી આપે છે. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનાં છ સ્વરૂપ અર્થાત લક્ષણ બતાવ્યાં. આ તો પદોની યોજના માત્ર થઈ. ભાવાર્થ અવસરે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૧૫, અંક-૨૪, તા.૯-૩-૧૯૬૭

પરમાત્માનું વિશેષણ ‘અભયદયાણં’

પ્ર.- અરિહંત ભગવાન અભયદાન આદિ કરનાર શી રીતે ? એટલે કે જીવને અભય, ચક્ષુ, માર્ગ વગેરે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય એના દાતા ભગવાન શી રીતે ?

ઉ.- આ સમજવા માટે પહેલાં આઘ સાધનાથી માંડી મોક્ષ પર્યન્તની પ્રક્રિયા અતિ સંક્ષેપમાં જોઈએ. જીવને આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં અનંતાનંત પુદ્ગલપરાવર્ત જેવા જંગી કાળ વીતી ગયા. ૧ પુદ્ગલપરાવર્ત=૨૦-૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ વર્ષના અનંતા કાળચક્ર. જ્યારે મોક્ષે જવા પૂર્વે છેલ્લા પુદ્ગલ-પરાવર્ત (ચરમાવર્ત) કાળમાં જીવ આવે છે ત્યારે જ એને સંસારનો રસ-રુચિ-પક્ષપાત તૂટી સંસારવાસ પર ઉદ્વેગ, અરુચિ, અનાસ્થા પ્રગટે છે. એટલે કે ભવનિર્વેદ જાગે છે. પછી જ ધર્મ સાચા સ્વરૂપે ગમે છે. બાકી તો ધર્મ ગમે, કરે, તે સંસાર-સુખનાં સાધનરૂપે. એટલે ત્યાં ખરેખર તો સંસાર જ ગમે છે, ધર્મ તરીકે ધર્મ નહિ.

ભવનિર્વેદ કેવો અને શાથી ? :-

ભવનિર્વેદ એટલે ભવ પર કંટાળો, સંસાર પર અરુચિ, સંસારવાસ એ કારાગારમાં વસવા જેવો ઉદ્વેગકારી લાગે. એનું કારણ, સંસાર જો કે મુખ્યતયા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૯૩

ઠીક ઠીક શરીર, વૈભવ અને મનગમતા સ્નેહીઓ વગેરેના સંયોગ પર મીઠો લાગવા જાય, પરંતુ એ ત્રણેયની દુર્દશા દેખાય છે.

શરીર એવું છે કે જેને અનેક ઉપદ્રવો અને અંત નાશ નિકટમાં છે. સંપત્તિ વૈભવ એ આપદાઓનું ઘર છે; અને ઈષ્ટ સ્નેહીઓ વગેરેના સમાગમ એ નક્કી વિખરવાના છે; કહો કે ઉત્પન્ન થનારું બધું જ નાશવંત છે. હવે એ ગમે તેટલા રુડાં લાગી સંસાર મીઠો લાગવા જાય, પરંતુ ઉપદ્રવ, આપદા વિયોગની ખાસિયતવાળા હોઈને, રૂડા લાગેલા એ એક દિ’ રોવરાવવાના છે, તો એના પર શી આસ્થા, હુંફ ને રુચિ રહે ?

શરીર-સંપત્તિ-સ્નેહીસંયોગ એ ઉપદ્રવનાં ઘર :-

શરીર છે માટે જ ભૂખ-તરસ, ટાઢ-તડકો, શ્રમ-સુસ્તી, અપમાન-અનાદર, અને નાના મોટા અનેક રોગ વગેરે ઉપદ્રવ જાગે છે, તેમજ મૃત્યુ અવશ્ય નજીકમાં છે. શરીર ન હોય તો આમાંનું કશુંય શાનું હોય ? પણ શરીર છે અને ‘આવું કાંઈ આવવા જ દઉં નહિ’ એવી સત્તા કોઈ ચલાવી શકતું જ નથી. ત્યારે એ કોઈ ગમતી વાત પણ નથી.

એમ, સંપત્તિ વૈભવ એ લુંટારાના સન્માનની જેમ આપત્તિઓથી ભરેલાં છે. દંભી લુંટારો સન્માને, તે વિશ્વાસમાં રાખી લૂંટી લેવા માટે. એમ સંપત્તિ વહાલી થાય, તે જીવને ખુવાર કરવા જ.

સંપત્તિ કમાવવામાં કષ્ટ છે, ને કમાયેલીને સાચવવામાં ય કષ્ટ છે. મોહવશ એ કષ્ટરૂપ લાગે નહિ એ જુદી વાત; બાકી ધન-માલના આવવામાં ય દુઃખ છે અને જવામાં ય દુઃખ છે. ધિક્કાર છે દુઃખ-આપત્તિ-સંતાપના ઘરસમા આ સંપત્તિ-વૈભવને ! મોહના કેફમાં ઉન્મત્ત બનેલાં હૃદયને આની પરવા ન હોય એ જુદી વાત, છતાં સરવાળે આપદા જ છે; અને એક દિ એ જવાનાં જ છે. આ ગમતી વાત નથી. હવે રહ્યા સ્નેહીઓ વગેરેના સંયોગ. એ વળી વિયોગમાં પરિણમનારા છે. ગમે તેવા સારા અને સશક્ત પરિવાર પણ એક દિ’ રવાના થાય છે; અને ત્યારે ભારે શોક અને ઉદ્વેગ જન્મે છે, કાંઈ ગમતું નથી; પણ પછી હૃદય ધિક્કું બનવા માંડે છે, ને પાછું બધું ય ગમવા માંડે છે ! કેવો કઢંગો સંસાર ?

“વાલેસર વિના એક ઘડી, નવિ સોહાતું લગાર રે;

(પણ) તે વિના જન્મારો વહી ગયો, નહિ કાગળ સમાચાર રે;

સહજાનંદી રે આતમા. સૂતો કાંઈ નિશ્ચિત રે;

મોહતણા રણિયા ભમે; જાગ જાગ મતિમંત રે;”

સ્નેહીના જ સંયોગ શું ? સંયોગ માત્રના અંતે વિયોગ છે. સંયોગથી ચઢેલાને

૧૯૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નિષ્કામ સાધના” (ભાગ-૩૦)

એનાથી અવશ્ય પડવાનું નાસ્તિકને ય એટલું માનવું જ પડે કે બધું મૂકીને એકલાને મરવાનું; બધું ઊભું રહે ને પોતે ખલાસ ! સંયોગ એટલે વિયોગ નક્કી. વિયોગનો કલ્પાંત ભારે ! અને પંખીમેળા-સમો પરિવાર ! જે કાંઈ નવા સંયોગ ઊભા થાય છે, તે નાશવંત છે, દુઃખ-ભરપૂર છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૧૫, અંક-૨૫, તા. ૪-૩-૧૯૬૭

મોટી મહેલાતો અને સંપત્તિઓ તથા મોટા પહેલવાનો અને પાદશાહો, કેઈ ઊડી ગયા ! સંસાર એટલે કાયા, સંપત્તિ અને સમાગમો; એ ઉપદ્રવ, આપત્તિ અને વિનાશના કલંકથી કલંકિત છે તો એના પર હૈયાનાં હેત શા ઊભરાવવા ? દિલની આસ્થા શી કરવી ?

ભવનિર્વેદ એ ભગવદ્-બહુમાન :-

ભવ્યાત્માને આવા સંસાર પર અભાવ જાગે, અરુચિ થાય, ભવનિર્વેદ આવે. એ આવે તો જ વીતરાગ ભગવાન પર બહુમાન થાય. વળી ભગવાન વીતરાગ છે, અને ભવ તો રાગાદિ ઉપર સર્જાય છે. હવે જો ભવ એટલે કે રાગાદિની પ્રત્યે અરુચિ થઈ, તો એનો અર્થ જ એ કે વીતરાગતાનું આકર્ષણ થયું, એટલે કહેવાય કે રાગાદિભર્યા ભવ પર નિર્વેદ એ જ ખરું વીતરાગ ભગવાન પર બહુમાન; ભવ પર ઉદ્વેગ થાય, નિર્વેદ જાગે, ત્યારે જ વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન પર બહુમાન જાગે છે, પક્ષપાત થાય છે, ભવનિર્વેદ નથી, સંસાર પર લેશ પણ ઉદ્વેગ નથી, અને કહે કે ‘મને ભગવાન બહુ ગમે છે,’ તો એ કથન પોકળ છે. કેમ કે ત્યાં ભગવાન ગમ્યા હશે એ ભગવાનથી લભ્ય કોઈ ભવની ચીજ ગમી હશે માટે ગમ્યા હશે. એટલે ખરેખર તો શુદ્ધ ભાવે ભગવાન નથી ગમ્યા, પણ ભવ જ ગમ્યો છે. ભવનિર્વેદ વિના ભગવાન ગમતા નથી, ભગવાન પર વાસ્તવિક કોટિનું ભગવદ્ બહુમાન હોતું જ નથી. એટલે જો કે વાસ્તવમાં એ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે થાય, કિન્તુ એની પૂર્વ ભૂમિકામાં નૈગમનયે એમ કહી શકાય કે ભવનિર્વેદ પ્રગટ્યો એ ભગવદ્-બહુમાન થયું. નૈગમનય પ્રારંભિક અવસ્થામાં પણ કાર્યનો વ્યપદેશ કરે છે.

ભગવદ્ બહુમાનથી વિશિષ્ટ કર્મ-મિથ્યાત્વ-મોહનીયાદિ-કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે, ત્યાં અભય, ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ વગેરે ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે થાય તો જ પછી સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષોપયોગી ધર્મ આવે, યાને મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે પણ તે વિના નહિ. એટલે આ બધું સિદ્ધ થવામાં ભગવદ્-બહુમાન

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૯૫

પહેલું જરૂરી છે; અને દાનાદિ બધા ધર્મપ્રકારોમાં તેમજ ઉત્તરોત્તર બધી ધર્મકક્ષાઓમાં એ વણાયેલું રહેવું જોઈએ.

ખૂબી આ છે કે બહુમાન બીજા કોઈ પ્રત્યે નહિ કિન્તુ વીતરાગ અરિહંત ભગવાન પ્રત્યે ધરવામાં આવે તો જ અભયાદિ ધર્મથી માંડીને ઠેઠ ઉપર સુધીનાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અર્થાત્ અચિંત્ય પ્રભાવ એ ભગવાનનો જ છે કે એમના જ બહુમાન ઉપર અભયાદિ કલ્યાણ સિદ્ધ થાય. આમ, અભયાદિ પ્રત્યે ભગવદ્બહુમાન અને ભગવાન પ્રધાન કારણ બન્યા. માટે પ્રધાન કારણના હિસાબે કહી શકાય કે એ જ પ્રભુ અભયાદિનું પ્રદાન કરે છે.

એટલે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ કહે છે કે અરિહંત ભગવાન તે તે રૂપે અર્થાત્ અભય ચક્ષુ આદિ ધર્મનું દાન કરવા દ્વારા જીવોનાં સમ્યક્ત્વાદિ કુશળ કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ બને છે, એ વસ્તુ બતાવતાં સૂત્રકાર ‘નમોત્યુષાં’ સૂત્રમાં ‘અભયદયાણાં’ વગેરે પાંચ સૂત્ર કહે છે.

સાત પ્રકારે ભય :-

અહીં અરિહંત અભયદાતા એટલે કે કેવું અભય આપે છે, એ બતાવવા માટે પહેલાં ભયના પ્રકાર કહે છે.

ભય સાત પ્રકારે છે :-

૧. ઈહલોક-ભય
૨. પરલોક-ભય
૩. આદાન-ભય
૪. અકસ્માત્-ભય
૫. આજીવિકા-ભય
૬. મરણ ભય
૭. અશ્લાઘા-ભય

(૧) ‘ઈહલોકભય.’ એમાં ‘ઈહ’ એટલે અહીં અર્થાત્ પ્રસ્તુત ભીતિવાળા નો ‘લોક’ એટલે ક્ષેત્રલોકાદિ નહીં કિન્તુ ભાવલોક, અર્થાત્ સમાનજાતીય જીવો, એનાથી ભય તાત્પર્ય, પોતાના સમાન જાતિવાળા તરફથી ભય ‘દા.ત. મનુષ્યને બીજા મનુષ્યથી ભય, પશુને બીજા પશુ તરફથી ભય એ ઈહલોકભય.

(૨) ‘પરલોકભય’ એટલે અન્યજાત તરફથી ભય, દા.ત. મનુષ્યને કૂતરા, સર્પ વગેરે તિર્યચનો યા ભૂતપિશાચાદિ દેવ વગેરેનો ભય.

(૩) ‘આદાનભય’ એટલે પોતાનું ચોરાઈ-ઝુંટવાઈ જવાનો ભય.

(૪) ‘અકસ્માત્ ભય’ એટલે બાહ્ય નિમિત્ત વિના જ ઘરમાં કે બહાર રહે, રાત્રિ વગેરે સમયે યા તેવા સ્થાનમાં એકાએક ભયની લાગણી ઊભી થાય તે.

(૫) ‘આજીવિકા ભય’ એટલે ચાલુ આજીવિકા પર કોઈનાથી કંઈક અટકાયત ઊભી થતાં યા થવાનો ભય.

(૬) ‘મરણભય’ પ્રસિદ્ધ છે; પોતાને કોઈ રોગ યા અકસ્માત્ થતાં અથવા

૧૯૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નિષ્કામ સાધના” (ભાગ-૩૦)

બહાર હુલ્લડ, પ્લેગ વગેરે ફાટી નીકળતાં ‘હાય ! હું મરી જઈશ ?’ એવો ભય થાય તે.

(૭) અશ્લાઘાભય એટલે અપકીર્તિ-અપજશ થવાનો ભય, આબરૂને ધક્કો પહોંચવાનો, સ્નેહી-સંબંધીમાં કે લોકમાં માન ઘટી જવાનો ભય; ‘આવું કરું ને મોટો અપજશ થાય તો ?’ એવા ભયથી પ્રવૃત્તિ નથી કરતો.

આ ભયના પ્રતિપક્ષ અર્થાત્ પરિહારથી અભય. ભયની લાગણી મટી જાય સ્વસ્થતા થાય, એનું નામ અભય. એ આગળ કહેવાનારા ચક્ષુ આદિ ગુણોમાં જરૂરી હોવાથી અને ચક્ષુ આદિ ગુણો સ્વસ્થ આત્મામાં જ પ્રગટતા હોવાથી અહીં અભય આત્મ-સ્વાસ્થ્ય-સ્વરૂપ, ધૃતિરૂપ લેવાનો છે.

અભય પહેલું જરૂરી શા માટે ? :-

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અભયગુણ અને આ પાંચ પદની સંપદામાં આગળ બતાવેલ બીજા ગુણો ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ અને બોધિ, -પાંચેય ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થનારા ગુણો છે. અર્થાત્ અભય આવે તો જ ચક્ષુ પ્રગટે. ચક્ષુ આવે તો જ માર્ગ હોય, તો જ શરણ, અને શરણ ઉપર જ બોધિ જન્મી શકે. એટલે પહેલું અભય યાને વિશિષ્ટ આત્મ-સ્વાસ્થ્ય જરૂરી છે; કેમ કે એ પછીના ગુણોમાં કારણ છે. આ વિશિષ્ટ આત્મ-સ્વાસ્થ્ય-ધૃતિ-ધૈર્ય-સ્વરૂપ છે; અને ધૃતિ એ સર્વ સાધનાઓમાં અત્યંત આવશ્યક છે. નિઃશ્રેયસ ધર્મોની યાને સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષસાધક ધર્મોની ભૂમિકા ધૃતિ ઉપર રચાય છે, ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય ઉપર મંડાય છે.

મોક્ષસાધક એ સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મોની ભૂમિકા શું છે ? માર્ગ-બહુમાનાદિ; યાને એ ધર્મ પર બહુમાન, ધર્મ-પ્રશંસા, ધર્મ-અભિલાષા આદિ એ ધર્મ-ભૂમિકા છે. જેને આગળ ‘ચક્ષુ’ તરીકે ઓળખાવવાના છે એ કાંઈ ભયભીત, અસ્વસ્થ, વિહ્વળ, ડોલંડોલ જીવોને સાચા રૂપમાં પ્રગટ થાય નહિ. ‘મને કોઈ મારશે તો ? મારું લૂંટી લેશે તો ? હાય ! મોત આવશે ?..... આવી આવી ભયની લોથ બેઠી હોય ત્યાં ધર્મરૂચિ, ધર્મઅભિલાષા અને ધર્મ શાનો પ્રગટે ? ધર્મની ભૂમિકાના ગુણો અને ધર્મ જે ચિત્તમાં વસાવવા હોય ત્યાંથી બાધક એવી ભયભીત દશા હટાવવી જોઈએ. માટે અભય, યાને વિશિષ્ટ આત્મ-સ્વાસ્થ્ય પ્રથમ આવશ્યક છે.

ધર્મ ચૂકવાનો ભય એ ભય નહિ :-

એટલું ધ્યાનમાં રહે કે આજીવિકા તૂટવા વગેરેની ચિંતાની પાછળ મુખ્યપણે ધર્મ ચૂકવાનો જ ભય હોય તો એ બાધક નથી. માટે જ અહીં ભય તરીકે ધર્મ ચૂકવાનો ભય સાત ભયોમાં નથી ગણ્યો; ને એનાથી ધર્મરૂચિ-સ્વરૂપ ચક્ષુ આદિને માટે જરૂરી એવું જે અભય, ચિત્તસ્વાસ્થ્ય એ કાંઈ ઘવાતું નથી.

પ્ર.- ભય તો બંનેય છે, તો આવો ફરક શી રીતે છે એક તો મોક્ષસાધક ધર્મને રોકે, અને બીજો નહિ ?

ઉ.- ધર્મ ચૂકવાનો ભય તો ધર્મ પ્રત્યેની રુચિ હોવાનું સૂચવે છે. ધર્મની રુચિ-અભિલાષા વગેરે હોય તો જ એ ભય રહે, માટે એ ધર્મરૂચિમાં બાધક નથી. ત્યારે બીજા ભય તો ચિત્તને બગાડે છે, ધર્મ તરફ આકર્ષાવા દેતા નથી.

ખરી રીતે આ ઈહલોકાદિ ભયોથી વળતું કાંઈ નથી, કેમ કે કર્મ સંયોગે ઉપદ્રવ આવવાના હોય તે તો આવે જ છે; પરંતુ ચિત્તમાં એ ઉપદ્રવોનો ભય એ ચિત્તની એક આંતરિક વસ્તુ હોઈ, ચિત્તનો અત્યંત પરાભવ કરે છે, અતિ પીડે છે; માટે એ ધર્મરૂચિને અને સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મને ચિત્તમાં પેસવા દેતા નથી. અતિ વિષયરાગમાંથી એ ભયો ઊઠે છે, પછી ત્યાં ધર્મ કેમ સ્થાન પામે ? મોક્ષસાધક સમ્યગ્દર્શનાદિધર્મની ભૂમિકામાં પણ ધર્મ બહુમાનાદિ ગુણો છે, એ આવવા પૂર્વે અભય યાને ચિત્તસ્વાસ્થ્યની જરૂર છે. એ એટલા માટે છે કે એ જો ચિત્તસ્વાસ્થ્ય હોય તો જ સિદ્ધ થાય છે. ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોય તો ધર્મ સિદ્ધ ન થાય; કેમ કે ધર્મનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ ચિત્તની વસ્તુ હોઈને એને સ્વસ્થ ચિત્તની અપેક્ષા રહે છે.

પ્ર.- ચિત્તમાં બીજા વિકારોની જેમ ભય પરિણામ પડ્યો હોય છતાં ધર્મ કેમ ન વસી શકે ? જો વસી શકે તો પછી ધર્મને સ્વાસ્થ્યની અપેક્ષા શી ?

ઉ.- સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ અને ભય પરિણામને વિરોધ છે. તેથી ભયપરિણામ હોય ત્યાં સુધી ધર્મ ન વસી શકે. કારણ એ છે કે ભય અસ્વસ્થતા ઊભી કરે છે, જે ધર્મસાધક ચિત્તસ્વાસ્થ્યનું વિરોધી છે. આ ભયપરિણામ ધર્મને તો શું પણ ધર્મ ભૂમિકાગત ધર્મ-બહુમાનને પણ અટકાવનારો છે. ધર્મ-બહુમાન પણ અતિ વિષયરાગપીડિત ચિત્તમાં પ્રગટતું નથી. એ રાગપીડા મંદ થવા જેવી સ્વસ્થતા ઊભી થાય, તો જ ધર્મબહુમાન જાગે અને ભય હોય ત્યાં એ સ્વસ્થતા રહે નહિ. માટે જ ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય યાને ધૃતિ ભૂમિકાના ગુણો માટે ય જરૂરી છે.

અરિહંત અભયદાતા શાથી ?

ધૃતિ એ જ અભય છે અને તે અરિહંત થકી જ સિદ્ધ થાય છે; એનાં ચાર કારણ છે, -

અરિહંતની ૪ વિશેષતા :-

૧. અરિહંત ઉત્કૃષ્ટ ગુણ સ્વરૂપ છે,
૨. અરિહંત અચિંત્યશક્તિ-સંપન્ન છે,
૩. અરિહંત અભય ભાવે અવસ્થિત છે, અને

૪. અરિહંત સર્વ પ્રકારે પરહિત કરનારા છે.

આ ચાર વિશેષતાઓને લીધે અરિહંત પ્રભુ જ અભયદાતા છે,

પ્ર.- અરિહંત સિવાય બીજા અચિંત્ય શક્તિયુક્ત ઈશ્વર પણ અભયદાન કરી શકે ને ?

ઉ.- ના, કેમ કે ઉપરોક્ત ચાર વિશેષતાઓ ક્રમશઃ સંકળાયેલી છે; અર્થાત્

(૧) ગુણપ્રકર્ષ એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ ગુણવત્તા હોય તો જ એમનામાં અચિંત્ય શક્તિ હોય; અને

(૨) અચિંત્ય શક્તિ હોય તો જ એમનું સર્વથા અભય-ભાવે રહેવાપણું હોય; અને

(૩) એમનામાં એ હોય તો જ તે અભયાદિ પરહિત કરી શકે.

એટલે જો ગુણપ્રકર્ષ નહિ, તો દોષના અંશ હોવાથી અચિંત્ય શક્તિ ન હોઈ શકે; એ નહિ તો બીજી વિશિષ્ટ કોઈ શક્તિના દબાણનો સંભવ હોઈ સર્વથા અભય ભાવે અવસ્થ ય નહિ; તો એના વિના અભયાદિ સમસ્ત પરહિત કરવાનું સામર્થ્ય ન હોઈ શકે. જે સ્વયં અભય ભાવે ન રહ્યા હોય એ બીજાને અભય શું આપી શકે ? ને પાયાનું અભયહિત નહિ, તો ઉપરના હિતો તો શું ય આપી શકે ?

સર્વથા વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંતમાં જ ગુણ-પ્રકર્ષ છે, તેથી જે ઈશ્વર કહેવાતાં છતાં એવા અરિહંત નથી એમનામાં અચિંત્ય શક્તિ, અભય ભાવે રહેવાપણું, અને સર્વથા પરહિતકારિતા સંભવતી જ નથી.

પ્ર.- ગુણપ્રકર્ષ વિના પણ અચિંત્ય શક્તિ હોવામાં શો બાધ છે ?

ઉ.- બાધ એ, કે જો ગુણપ્રકર્ષ નથી, તો એનો અર્થ એ જ થાય કે હજી એ દોષમાં બેઠા છે, અને તેથી કર્મથી દબાયેલા છે. પછી એમનામાં અચિંત્ય શક્તિ ને અભયભાવ ક્યાંથી હોઈ શકે ? જીવોએ એવાઓનું જાપ ધ્યાનાદિ દ્વારા કરેલું આલંબન શી રીતે વીતરાગતા સુધીનાં સર્વ પ્રકારે હિત કરી શકે ? ન કરી શકે તો એમની અચિંત્ય શક્તિ શી ? જાતે જો કર્મથી દબાયેલો છે અને દોષયુક્ત છે, તો એ સર્વથા નિર્ભય નથી બન્યા; કેમ કે એમને કર્મના ઉપદ્રવનો ભય ઊભો છે, અને રાગાદિ દોષ એમને સતાવી રહ્યા છે. હવે એ બીજાને અભયદાન શું કરી શકે ?

અનાદિશુદ્ધ કોઈ ઈશ્વર નથી :-

પ્ર.- પરંતુ અનાદિશુદ્ધ એક ઈશ્વર તો ગુણપ્રકર્ષવાન, અચિંત્ય શક્તિમાન વગેરે હોઈ શકે ને ?

ઉ.- ના, આવું માનનાર બે રીતે ભૂલે છે; (૧) એક તો આવા કોઈ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૧૯૯

અનાદિશુદ્ધ ઈશ્વર છે એ વાત તર્ક-યુક્તિથી સિદ્ધ નથી. એમ નહિ કહેતા કે ‘આ વિરાટ વિશ્વનું સર્જન સંચાલન એવા અચિંત્ય શક્તિવાળા ઈશ્વર વિના ન હોઈ શકે, એ તક છે ને ?’ કેમ કે એવું માનવામાં તો અનેક દોષ છે;

ઈશ્વર સર્જક માનવામાં દોષો :-

દા.ત. (૧) ભયંકર દુઃખનાં સ્થાન નરકાદિ તથા સાધન છરા આદિ સર્જવામાં ઈશ્વર મહા નિર્દય ગણાશે !

(૨) જીવોને પાપ કરતાં નહિ રોકવામાં અસમર્થ ગણાશે, સર્વશક્તિમાન નહિ !

(૩) મૂળ આધાર અને કારણ-સામગ્રી વિના સર્જન કરે તો કાર્યકારણ ભાવનો લોપ થશે !

(૪) સર્જન સંચાલનમાં મુખ્યતઃ જીવોનાં કર્મ જ જવાબદાર હોય તો ઈશ્વર આકાશની જેમ અન્યથા સિદ્ધ ઠરશે, કારણભૂત નહિ !... ઈત્યાદિ...

બીજી વાત એ છે કે આવા અનાદિશુદ્ધ ઈશ્વરને કર્મ ન હોવાથી એ અવતાર ન લઈ શકે, તો તત્વોપદેશ કોણ કરે ? અને જો અવતાર લઈ દુષ્ટ-શિષ્યો પર નિગ્રહ-અનુગ્રહ કરે છે, તો સાબિત થાય છે કે એ શુદ્ધ વીતરાગ આદિ નથી.

માટે માનવું જોઈએ કે અનાદિશુદ્ધ કોઈ ઈશ્વર છે નહિ; પણ અશુદ્ધ જીવ શુદ્ધ બને છે. તેમાં શુદ્ધ બનેલા અરિહંત પરમાત્મા જ ગુણપ્રકર્ષવાળા તેમજ અચિંત્ય શક્તિને અભયભાવ ધરનારા, તથા સમસ્ત પરહિત કરનારા હોય છે. ફલતઃ એ જ અભયદાતા છે.

પ્ર.- જીવોનું હિત તો પોતાનો પુરુષાર્થ હોય તો જ થાય છે, ને અભય પણ પ્રયત્ન કરે તો જ મળે છે, એમાં અરિહંત હિતકર્તા અભયદાતા શી રીતે ?

ઉ.- આ રીતે કે અરિહંતના આલંબન વિના પુરુષાર્થ નકામા છે. પુરુષાર્થ તો મિથ્યાદેવ વગેરેના આલંબને ઘણાય કર્યા, પણ તે ફોગટ ગયા. માટે કહો વિશેષતા પ્રધાન કારણતા પુરુષાર્થની નહિ, પણ પુરુષાર્થમાં આલંબનભૂત અરિહંતની છે.

અરિહંત પ્રભુનું આલંબન જ એવું પ્રભાવવંતુ છે અરિહંતનું નામસ્મરણ, અરિહંતના ગુણગાન, અરિહંતનું ધ્યાન, અરિહંતના નિર્ભીક-સાત્ત્વિક જીવનનું સ્મરણ, અરિહંતના સુકૃતોનું અનુમોદન, અને અરિહંતનો મોક્ષમાર્ગનો તથા આત્મા-કર્મ-ષડ્દ્રવ્ય-સ્યાદ્વાદ વગેરે સિદ્ધાન્તોનો તત્વોપદેશ વગેરે વગેરે બધું અરિહંતનું જ હોય તો જ એવાં સમર્થ છે કે કલ્યાણ-સાધનાની ભૂમિકારૂપે મનને સ્વસ્થ બનાવી દે, માટે આ ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય અને બીજાં કલ્યાણ પ્રત્યે અરિહંત પ્રભુ જાપ-ધ્યાનાદિ દ્વારા અસાધારણ, અનન્ય અદ્ભુત કારણ બન્યા ! એમનો જ કોઈક એવો અચિંત્ય

૨૦૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“અરિહંતની ૪ વિશેષતા” (ભાગ-૩૦)

પ્રભાવ છે કે નામ-સ્મરણાદિ એમના કરાય તો જ આ લાભ મળે છે; માટે કહો આ ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યનો લાભ પ્રથમ નંબરે અરિહંતના પ્રભાવ યાને ઉપકારને જ આભારી છે. એનું જ નામ અભયના દાતા અરિહંત પ્રભુ છે. એટલે ‘ચિત્ત તો જાતે સ્વસ્થ બનાવવાનું છે, એમાં અરિહંત દાતા શેના?’ એવી કુશંકા અને કૃત્વભાવનો વિચાર નહિ કરવો, કેમ કે અરિહંતના આલંબન વિના એ નથી બનતું. આ રીતે ‘અભયદયાણં’ પદનું વિવેચન થયું.

અરિહંત ભગવાન શરણદાતા છે એટલે તત્ત્વવિવિદિષા એ શરણ :-

‘નમોત્યુષ્ણં’ સૂત્રમાં હવે ‘સરણદયાણં’ પદની વ્યાખ્યા. શરણદાતા અરિહંત પ્રભુને મારો નમસ્કાર હો. પ્રભુ શરણદાતા આ રીતે, કે શરણ એટલે ભયથી પીડાતાને રક્ષણ આપનારા પ્રભુ છે. અરિહંત પરમાત્મા થકી જ ભયભીતને રક્ષણ મળે છે. આ રક્ષણ શરણ પ્રસ્તુતમાં તત્ત્વવિવિદિષા અર્થાત્ તત્ત્વચિંતારૂપ છે. ‘તત્ત્વ શું હશે?’ એ ચિંતા થાય, જાણવાની આતુરતા અભિલાષા જાગે, એનું નામ શરણ મળ્યું, ભયથી રક્ષણ મળ્યું કહેવાય.

પ્ર.- ભય કયો ? અને તત્ત્વચિંતા એ શરણ કેવી રીતે ?

ઉ.- આ સંસાર એક જંગલ સમાન છે, એમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગની ગીચ ઝાડી છે. સંસારી જીવો એમાં અનાદિ કાળથી અટવાઈ પડ્યા છે, એવા ફસી ગયા છે કે એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ શોધવાની વાત તો શું, પરંતુ ફસામણ હોવાનું પણ સમજતા નથી. ત્યાં રહ્યા એ અતિ જોરદાર રાગ, દ્વેષ વગેરેથી પીડાય છે, વિટંબણા પામે છે, અને અનેક પ્રકારના ભયથી વ્યાકુળ બને છે. બાહ્ય સંયોગો દા.ત. દરિદ્રતા, પરાધીનતા, અપમાન, અપયશ, કુભાર્યા, કુપુત્ર વગેરેની જે પીડા નથી, તે આંતરિક શલ્ય અહંત્વ ને રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા વગેરેની છે. કેમ કે એ અહંત્વાદિ છે, માટે તો બહારના સંયોગોની મન પર અસર થાય છે, અને તેથી જીવને દુઃખ લાગે છે, ચિત્ત પીડાય છે. એ રાગાદિ કલેશ જો ન હોય તો બીજી પેલી દરિદ્રતા વગેરેની અસર લેવાની હોય જ શાની ? પછી પીડા છે જ ક્યાં ? ચિત્તના સંકલેશથી જ આત્મસમુદ્ર ખળભળી ઊઠે છે, સુખશાંતિ રહેતી નથી. એક બાજુ ક્રોધ-માન-માયા-લોભના તીવ્ર આવેશ, આ બંને ભયજનક બને છે, ભયરૂપ બને છે. અલબત્ત મૂઢતાને લીધે જ જીવને એની ગમ નથી પડતી; અને બહારના પ્રતિકૂળ સંયોગોને દુઃખનું કારણ સમજી પીડા અનુભવે છે. આ મૂઢતા છે. એ મૂઢતાનું કારણ પેલા જોરદાર રાગ-દ્વેષ મિથ્યાત્વાદિરૂપી સર્પોના વિષની પીડા છે.

હવે જો કંઈક પણ એમાંથી માથું ઊંચું કરે, ને એને એમ લાગે કે ‘આ બધું

શું ચાલી રહ્યું છે ? આ જન્મવું, જીવવું ને મરવું, આ વારંવાર ફરતા-ફરતી રાગ ને દ્વેષ, મિત્રતા અને શત્રુતા, શેઠાઈ અને ગુલામીવૃત્તિ, રુચિ ને અરુચિ, તથા હર્ષ અને શોક કર્યા કરવા એ શું ? ઘડી ગુસ્સો કરવો ને વળી પાછી ગમ ખાવી, ખીલવું ને પાછું પસ્તાવું, આ બધું શું ? આ દુઃખની ફોજ કેમ ઊતરી આવે છે ? એમને જ કેમ, જડને કેમ નહિ ? ઈષ્ટ સંયોગો કેમ ચાલી જાય છે ? અનિષ્ટ કેમ વળગી પડે છે ? અરે ! આ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ જ કેમ લાગ્યા કરે છે ? આ બધું શું ? આ ઘટમાળ શું હશે, શી રીતે ચાલતી હશે ? હું કોણ, બીજા કોણ ? ત્યારે તત્ત્વ શું હશે ? આવી કોઈ ચિંતા જાગે, જિજ્ઞાસા જાગે, તો ઉત્થાનનું પગથિયું લાધે. એ ચિંતા જાગવી એ અરિહંતનું પ્રાથમિક શરણ મળ્યું કહેવાય; કેમ કે અરિહંત શરણ. તરીકે શું આપે છે ? એ જ કે જીવોને તત્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ નાંખાવી અતત્ત્વમાંથી ઊગારી લે છે.

જીવને તત્ત્વનું જ્ઞાન મળે એ મહાન આશ્વાસન આપે છે. રાગાદિ સંકલેશો અને સંસારનું સ્વરૂપ ભયંકર છે. એ ભયની સામે જબરદસ્ત આશ્વાસન તત્ત્વજ્ઞાન છે. સમુદ્રમાં પડેલાને બેટની જેમ રાગાદિથી ક્ષુબ્ધ સંસાર-સાગરમાં પ્રાથમિક આશ્વાસન તત્ત્વચિંતા, તત્ત્વજિજ્ઞાસા છે, ‘હું ત્યારે આ સંકલેશભર્યા ભીષણ સંસારની ગડમથલનું મૂળ કોઈ હશે ? કહે છે તત્ત્વ પ્રકાશક છે; તો શું હશે એ તત્ત્વ ?’ આટલી ચિંતા જાગે ત્યાં કંઈક આશ્વાસન ઊભું થયું કહેવાય. આ તત્ત્વચિંતારૂપી હાર્દિક ભાવ ઊભો થાય તેને તત્ત્વની વિવિદિષા કહે છે, તત્ત્વની જિજ્ઞાસા કહે છે એ થવાની શી આવશ્યકતા છે, અને એ થવા પર કેવી ભવ્ય સ્થિતિ બને છે, એ હવે વિચારવાની બાબત છે.

તત્ત્વજ્ઞાન થવા માટે તત્ત્વશુશ્રૂષા વગેરે બુદ્ધિના આઠ ગુણરૂપી પગથિયાં ચઢવાં પડે છે, અને તે તત્ત્વશુશ્રૂષા, મૂળમાં જો તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય, તો જ જન્મે છે, તેથી તત્ત્વજિજ્ઞાસાની અતિ આવશ્યકતા છે. બુદ્ધિના આ શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણની પ્રક્રિયા જોઈએ.

બુદ્ધિનાં ૮ ગુણ :-

(૧) તત્ત્વશુશ્રૂષા એટલે તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા, ‘લાવ ગુરુ પાસે જઈ તત્ત્વ સાંભળું’ આ અભિલાષા. તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા થાય તો જ પછી ગુરુ પાસે જઈ સાંભળવાની ઈચ્છા થાય, અને એ થાય તો જ સાચું શ્રવણ થાય. કંઈ જાણવા-સાંભળવાની ઈચ્છા નથી એને સંભળાવો તો ભીંત પર શબ્દ અથડાવા જેવું થાય, ગ્રહણ કાંઈ નહિ. ત્યારે જો ખરેખર જિજ્ઞાસા-શુશ્રૂષા છે, અર્થાત્ તમન્ના છે, તો ગમે ત્યાંથી શ્રવણ શોધી કાઢશે, શ્રવણમાં એકે એક અક્ષર પકડશે, અને

આગળ ધારણા-ઊહાપોહ-અર્થબોધ-તત્ત્વજ્ઞાન સુધી પહોંચવા પામશે.

માટે તો તત્ત્વશુશ્રૂષાને કૂવાની પાતાલસેર જેવી કહી છે, નિત્ય હૃદયમાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી જળ વહેવડાવનારી. પરંતુ એ રાજાની ઊંઘ લાવવાના ઉદ્દેશથી થતા કથા-શ્રવણની ઈચ્છા જેવી ન જોઈએ; કેમ કે એમાં કાંઈ તત્ત્વ સાંભળવાની તાલાવેલી નથી. ‘લાવો, વ્યાખ્યાને જરા બે ઘડી બેસી આવીએ,’ એમ નહિ, પણ ‘ચાલ, તત્ત્વ સાંભળીને જાણી આવું, તત્ત્વ પામ્યા વિનાનું જીવન ધૂળ છે. પછી ભલેને લાખો રૂપિયા મળ્યા ને ભોગવ્યા તેથી શું?’ આ તત્ત્વશુશ્રૂષા જોઈએ. તાત્પર્ય, શ્રવણ જીવન સુધારવા માટે, તત્ત્વ પામવાની જ શુદ્ધ ઈચ્છાથી જોઈએ, કોઈ ગતાનુગતિક કે બીજા ત્રીજા ઈરાદે નહિ.

ઔદયિક ભાવ અને ક્ષયોપશમ ભાવની ધર્મક્રિયા :-

બીજા ત્રીજા ઈરાદે થતી ધર્મશ્રવણ વગેરે ક્રિયા તો એક મોહનો ચાળો છે, મોહનીય કર્મના ઉદયનું કાર્ય છે. ‘ચાલો વ્યાખ્યાને; દલીલો સારી મળે છે, હોંશિયારી આવશે, બીજાને ચૂપ કરી શકાય, વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય.’ અગર ‘ધર્મી તરીકે માન મળે’...વગેરે; આ તો બદઈરાદો છે. આમાં લોભ-મોહનીય કર્મનો ઉદય કામ કરી રહ્યો છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૧૫, અંક-૨૬, તા.૧૧-૩-૧૯૬૭

દાનમાં રૂપિયા હજાર દીધા, અભિનંદન મળ્યું; બીજાઓએ પણ આપ્યા એમાં નંબર પહેલો મળ્યો; ખીલ્યા; વળી પાંચ દસ હજાર દેતાં પાંચ મિટિંગમાં અભિનંદન મળે એમ છે તો દો;’ આ ઈચ્છા એ મોહનો ઉદય છે, માનાકાંક્ષા છે. ઘરમાં રીસાયા તેથી ઉપવાસ કર્યો એ દ્વેષ-મોહનીયનો ઉદય થયો. એવા મોહના ઘણાં રૂપકો છે જે ધર્મ પ્રવૃત્તિ ય કરાવે, પરંતુ તે ઔદયિક ભાવનો ધર્મ એટલે કે ધર્માભાસ છે એવું ધર્મશ્રવણ ને શુશ્રૂષા એ ગુણ નહિ, ગુણાભાસ છે. હાં, દેતાં મનને એમ થાય કે ‘આ વિનશ્વર લક્ષ્મીથી અવિનાશી ધર્મ કમાવા મળે છે. રૂપિયા તો એક દિ’ જવાના જ છે, પણ ગયા પછી દાન-ધર્મ નહિ કમાઈ શકાય, માટે એ છે ત્યાંસુધી દઉં;’ તો આ રોગ-મોહનીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી દીધું ગણાય. ‘મારા દેવા ઉપર બીજાઓ પણ સારા દેશે, મારા રૂપિયા લેખે લાગશે. ધર્મનું સારું કાર્ય થશે. આવું હોય તો જરૂર ફરી પણ મારે દેવું,’ તો એ શુદ્ધ ધર્મભાવના થઈ, ધર્મની અનુમોદના થઈ, દાનવૃત્તિ વધી એ બધું કર્મના ક્ષયોપશમના ઘરનું કહેવાય. ત્યાં શુદ્ધ ધર્મ છે, ગુણ છે. એ સંસાર ટૂંકો કરે છે. એને મૂકી સંસારવર્ધક મોહનું

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૦૩

ઘર એવી ધર્મક્રિયા કોણ સુજ કરે ?

સારાંશ, તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા મોહના ઘરની નહિ, ગતાનુગતિક નહિ, કિન્તુ તત્ત્વ પામવાની શુદ્ધ ઈચ્છારૂપ જોઈએ અને તેય કૂવાની પાતાલસેર જેવી સદા જીવંત જોઈએ, જવાળામુખી જેવી સતત ભભુકતી જોઈએ. એવી તત્ત્વશુશ્રૂષા એ તો અનુપમ કામધેનું છે, કેવળજ્ઞાન સુધીનાં ફળ દે !

ગૌતમ સ્વામીજીથી પ્રતિબોધિત ૧૫૦૦ તાપસને એવી તત્ત્વશુશ્રૂષા જાગી હતી, ‘ક્યારે એ મહાયોગી કેલાસ-શિખરેથી નીચે આવે અને એમની પાસે તત્ત્વ પામીએ !’ આવ્યા, કહે છે ‘કેલાસનાથનાં દર્શન કરાવો, તત્ત્વ બતાવો, કેમ અમે અહીં જ અટકી પડ્યા છીએ ?’

ગણધર ભગવાન ગૌતમ સ્વામીજીએ શું સમજાવ્યું હશે કે પેલા ત્યાંજ દીક્ષા પામે અને તરત જ એમાંથી ૫૦૦ પારણું કરતાં, ૫૦૦ રસ્તે જતાં, અને ૫૦૦ શ્રી વીર પ્રભુના સમવસરણે પહોંચતાં કેવળજ્ઞાન પામે ? એવું જ કાંક કે

કેલાસનાથ મૂર્તિરૂપે જોવા છે કે જીવંત ? અને નાથનાં દર્શન આમ કરશો ? આત્માનાં ઠેકાણાં વિના ? વિવેક વગરના કાયકલેશ ગમે તેટલા કરો તેથી શું ? પાપપ્રવૃત્તિને, પાપની અપેક્ષાને ત્રિવિધ ત્રિવિધ પચ્ચક્રખાણથી વોસિરાવી બંધ કરી નથી ને મચી પડ્યા છો ઉપવાસ પર ! શું વળે’ તત્ત્વ સમજાવ્યું. ઠેઠ મુક્તિ સુધીનો માર્ગ બતાવ્યો, મહાપ્રતધારી સાધુ બનાવ્યા. બસ, ધીખતી તત્ત્વશુશ્રૂષાની આગથી આગળ વધતાં ઠેઠ ઘનઘાતી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને એમણે બાળી ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા ! ગુરુને છંદસ્થતાની ધરતી પર ચાલતા રાખી લોકાલોક પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન અને વીતરાગતાનાં આસમાનમાં એ ઊડ્યા ! ધન્ય તત્ત્વશુશ્રૂષા !

(૨) શ્રવણ :- બુદ્ધિનો બીજો ગુણ શ્રવણ. શ્રવણ એટલે તત્ત્વના ઉપદેશના અક્ષરે અક્ષર પર ક્ષોત્રેન્દ્રિયનું બરાબર સચોટ લક્ષ. બરાબર એટલે શ્રુતજ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ થઈ બોધ થાય એવી વૃત્તિવાળુ. સચોટ એટલે જેમ બજારની વિશ્વસનીય નવી રૂખ આગાહી સંભળાય. તે રીતે.

(૩) ગ્રહણ :- શ્રવણ પણ તે રીતે થાય કે એમાં વક્તા જે જે બોલતાં જાય તે ગ્રહણ થતું જાય, સમજમાં ઉતારાતું જાય તત્ત્વ પામવાની ગરજ ઉપરાંત ચિત્તની સાવધાની જોઈએ, બુદ્ધિનો ઉપયોગ જોઈએ, ને શુદ્ધ આશય જોઈએ;

(i) કહેવાનું તાત્પર્ય કાંઈ હોય ને બીજું જ પકડાય એમ નહિ, એ સાવધાની;

(ii) કહેવાતી વસ્તુને તે રૂપમાં અને સંકલનાબદ્ધ સમજતા જવું એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ. ‘સંકલનાબદ્ધ’ નો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુ કહ્યા પછી હવે બીજી વસ્તુ

૨૦૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“બુદ્ધિનાં ૮ ગુણ” (ભાગ-૩૦)

પકડવી. એક વિષયના પ્રતિપાદનમાં પણ એક વાક્ય પછી બીજું વાક્ય આવ્યું, તે પૂર્વ વાક્યથી કહેવાયેલના કારણ તરીકે છે કે કાર્ય તરીકે ? હેતુરૂપ છે ? તર્ક-યુક્તિરૂપ છે ? કે દષ્ટાંતરૂપ છે ? કે વિરુદ્ધ પક્ષરૂપ છે ?...વગેરે કયા સંબંધવાળું પ્રતિપાદન છે ? એ પકડવું. એમ ફકરે ફકરે સંબંધ જોડવો તો એ સંકલનાબદ્ધ પકડવું કહેવાય, અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો કહેવાય. ત્યારે,

(iii) શુદ્ધ આશય એટલે વક્તાના કહેવાના ભાવને ઈરાદાપૂર્વક ઊલટા કે ભળતા ભાવમાં ન ઘસડી જવો. આ રીતે શ્રવણથી ગ્રહણ કરાતું જાય તો શ્રવણનું ફળ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થાય.

(૪) ધારણા :-

સાંભળ્યું તે વખતે સમજ્યા પણ ખરા પરંતુ જો એ યાદ ન રાખ્યું તો પછી મીંડુ ! તેથી સમજેલું ભવિષ્યમાં ન ભૂલાય એ માટે મનમાં એને બરાબર ધારી રાખવાનું, સ્થિર કરી રાખવાનું. ગ્રહણ વખતે જ એવો પુરુષાર્થ થાય તો એ ધારણાના સંસ્કાર નાખી શકે. ગ્રહણ વખતે કહ્યું તેમ સંકલનાબદ્ધ કરીને સમજતા જવાય તો ધારણા સરળ બને છે. વક્તાના બોલવા કરતાં સમજ અને સંકલના કરવાની ઝડપ વધારે હોય તો આખા વ્યાખ્યાનના એક એક મુદ્દા મનમાં બરાબર સાંકળબદ્ધ ગોઠવાતા જાય, ને યાદ રાખી શકાય. જેમ જેમ ભાષણ આગળ વધે તેમ તેમ અલબત્ત સાંકળ મોટી થતી જાય પણ જો કડીબદ્ધ ગોઠવતાં જઈએ, પાછું વચમાં વચમાં મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દા પર સિંહાવલોકન એટલે પાછળ નિરીક્ષણ કરતા જઈએ, તો મનમાં ધારણા સહેલી બને છે.

પ્રભુ આગળ સ્તવન બોલીએ કે સાંભળીએ ત્યાં પણ કડીએ કડીએ સંબંધ જોડવાનો છે દા.ત. ‘માતા મરુદેવાના નંદ’ વાળા સ્તવનમાં જુઓ તો આ પ્રમાણે કડીએ કડીએ સંબંધ યાને સંકલના દેખાશે, ‘પ્રભુ ! તમારી મૂર્તિ લોભાવે એવી છે; કેમ કે આપે કરુણા-સાગર બની અનુપમ સુંદર કાયા મેળવી છે. અને આપે એ સુંદર રૂપનો ઉપયોગ શો કર્યો ? એજ કે ત્રિગટે-સમવસરણ પર બેસી જીવોને આકર્ષી જોજનગામિની દેશના દેવાનો ! એ દેશના પણ એવી કે એના પર રંભા ઉર્વશી નાચવા માંડે છે ! અને કહે છે કે ‘પ્રભુ ! તું જ બ્રહ્મા, તું જ વિદ્યાતા, તું જ તારણહાર, દેવોમાં અજોડ તું, તું જ બ્રાતા-ત્રાતા-વિશ્વદેવા, માટે તો સુર-નર-કિન્નર તુજ ચરણની સેવા કરે છે’... આમ ગ્રહણ થાય તો ધારણા સહેલી બની જાય. એ ધારણાની કસોટી પણ સાંભળવા પછીના કાળમાં કરાતી રહેવી જોઈએ, કે એ યાદ આવે છે ને ?

(૫) વિજ્ઞાન :-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૦૫

વિષય સાંભળ્યો-સમજ્યા ધારી રાખ્યો, એના પર હવે મોહ, સંદેહ, કે વિપર્યાસ ન થાય એવી રીતે એનો બોધ સંગીન રાખવાનો.

મોહ એટલે વ્યામોહ, મૂંઝવણ. શાસ્ત્રની વાત પર મન ડામાડોળ થાય, એક સ્થાનની વસ્તુ મનને બીજા જ સ્થાને જોડાયેલી ભાસે શું હશે ? એવી મૂંઝવણ થાય, એ મોહ કહેવાય.

સંદેહ એટલે શંકા; યાદ તો રાખ્યું છે પરંતુ પછી વહેમ પડી જાય કે ‘આમ કેમ હશે ? આ હશે કે બીજું ?’ વિપર્યાસ એટલે ભ્રમ, શાસ્ત્ર-વસ્તુથી તદ્દન ઊલટો જ ભાસ થાય. આ ત્રણેય ઉપસ્થિત ન થાય એવી કાળજી, એવી ચોક્કસાઈ કરીને રાખેલ બોધ, તે વિજ્ઞાન. બીજે સ્થળે વિજ્ઞાન=અર્થવિજ્ઞાન, એને ઉહઅપોહ પછી બતાવવામાં આવે છે.

(૬-૭) ઊહ-અપોહ :-

શ્રવણ-ગ્રહણ-ધારણા-વિજ્ઞાન કર્યું, હવે એથી મળેલા પદાર્થ ઉપર ઊહાપોહ કરવો જોઈએ. સમજ્યા પછી ધારી રાખ્યું હોય તો જ એના પર ઊહાપોહ થઈ શકે, વિચારણા થઈ શકે.

‘ઊહા’ એટલે બીજાઓમાં વ્યાપ્તિવાળું અનુકૂળ તર્કણ, ભાવભર્યું તર્કણ. ‘અપોહ’ એટલે વિપરીત તર્કણ, અભાવ-મુખું તર્કણ. ભાવમુખું તર્કણ એ કે પ્રસ્તુત પ્રતિપાદન દા.ત. કારણ અને કાર્ય બીજે ક્યાં ક્યાં લાગુ પડે છે, ક્યાં ક્યાં એની વ્યાપ્તિ ઘટે છે, એ તપાસવાનું. એમ અભાવ-મુખું તર્કણ એ રીતે, કે પ્રસ્તુતમાં પ્રતિપાદન કરેલી વસ્તુ જ્યાં ન હોય તો એમાં બતાવેલ ફળ પણ નથી હોતું, આવું ક્યાં ક્યાં બને છે તે તપાસવાનું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઊહામાં સદ્ભાવ અને અપોહમાં અભાવ જોવાનો દા.ત. સાંભળ્યું કે ‘જેટલી જરૂરિયાત વધારો તેટલી પીડા વધશે;’ તો હવે બહાર દાખલા જોવાના કે ક્યાં જરૂરિયાત વધારી અને આપદાઓ વધી; આ ‘ઊહા’ એમ ‘અપોહ’માં એ દાખલા જોવાના કે ક્યાં જરૂરિયાત ઘટાડી અને સુખ-શાંતિ વધી.

(ii) અથવા ઊહામાં સ્વપક્ષ સાધક તર્ક, અને અપોહમાં વિપક્ષ-બાધક તર્ક લડાવવાનો.

‘સ્વપક્ષ’ એટલે પોતાનું વિધાન; દા.ત. જરૂરિયાતના વધારામાં નુકશાન, આપદા ‘વિપક્ષ’ એટલે પોતાના વિધાનના અભાવનું વિધાન; દા.ત. જરૂરિયાતના ઘટાડામાં લાભ, સુખ. ‘સ્વપક્ષનો સાધક તર્ક’ એટલે એનું સમર્થન કરનારી દલીલ, અને ‘વિપક્ષનો બાધક તર્ક’ એટલે વિપક્ષને તોડનારી યુક્તિ. આ યુક્તિની સાથે શાસ્ત્ર વચનોનો સહારો પણ લેવાનો.

૨૦૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“બુદ્ધિનાં ૮ ગુણ” (ભાગ-૩૦)

(iii) અથવા 'ઊહા' એટલે સામાન્ય જ્ઞાન, 'અપોહ' એટલે વિશેષ જ્ઞાન 'સામાન્ય'થી પ્રસ્તુત પ્રતિપાદન બીજાઓની સાથે સમાનતાવાળું કેટલું છે તે જોવું, 'વિશેષ'થી જુદી વિશિષ્ટતાવાળું કેટલું છે તે જોવું. વસ્તુના નિર્ણય પછી આગ્રહ માટે ઊહાઅપોહથી એને ચોક્કસ કરવાની જરૂર છે.

(૮) તત્ત્વાભિનિવેશ :- 'વિજ્ઞાન અને ઉહ-અપોહના બરાબર અનુસરણ દ્વારા સિદ્ધ આ પદાર્થ આ તત્ત્વ, આ સિદ્ધાન્ત આમ જ છે' એવો પાકો તર્ક સંશોધિત નિર્ધાર એનું નામ તત્ત્વાભિનિવેશ, તત્ત્વનો આગ્રહ. એથી સૂચવ્યું કે પાકો નિર્ધાર કરવા માટે મોહ, સંદેહ, વિપર્યાસ ટાળી ઊહા અને અપોહના તર્ક બરાબર લાગુ કરવાની જરૂર છે. તર્કની ચાળણીએ ચળાયા પછી તત્ત્વ નિર્ણય પાકો થાય. અહીં તત્ત્વનો અભિનિવેશ એમાં 'અભિનિવેશ' શબ્દ વાપરી એમ સૂચવે છે કે આમ તો નિર્ણય 'વિજ્ઞાન' નામના પાંચમે પગથિયે થઈ ગયો છે, પરંતુ હજી એના પર તર્ક અને શાસ્ત્રવચનોનો આધાર લગાવી અભિનિવેશાત્મક નિર્ધાર કરવાનો છે; અર્થાત્ તત્ત્વની દૃઢ પકડવાળો નિર્ણય. પછી ગમે તેવા વાદો કે ભેજાબાજ માણસ ઊંધું સમજાવવા આવે, પરંતુ પોતે તત્ત્વના નિર્ણયમાંથી જરાય ચસકે નહિ. ઊહાપોહથી તત્ત્વ નક્કી કર્યું હોય તો આ સ્થિતિ બને.

શુશ્રૂષાદિ ૮ ગુણોમાં ક્રમિક આત્મવિકાસ

પ્રજ્ઞાના આ શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણો બહુ મહત્ત્વના છે કેમકે શુદ્ધ તત્ત્વાભિનિવેશ તરફ પહોંચવા માટે થતા આત્માના ક્રમિક વિકાસમાંથી એ જન્મે છે. માટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ કહે છે કે ઉત્તરોત્તર એ દરેક ગુણ અનંતા અનંત પાપ-પરમાણુઓ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ક્લિષ્ટ કર્મ-પુદ્ગલોના અણુઓનો નાશ થતો આવવાથી પ્રગટ થાય છે. અરિહંતદેવના ઉપકાર રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ અભય, ચક્ષુ, માર્ગ અને શરણ-તત્ત્વજિજ્ઞાસાથી આત્મામાં એક એવો શુભ વીર્યોલ્લાસ અને ભાવોલ્લાસ સ્ફુરાયમાન થાય છે કે એ અનંત-અનંત ક્લિષ્ટ પરમાણુઓનો વિધ્વંસ કરતો આવે છે, અને એથી ઉત્તરોત્તર શુશ્રૂષા, શ્રવણ વગેરે ગુણો પ્રગટ થતા આવે છે; જે જીવને તત્ત્વજ્ઞાન સુધી લાવી મૂકે છે, આ વસ્તુ મહાન શાસ્ત્રજ્ઞ-બહુશ્રુત પુરુષોએ કહી છે.

ભળતી અને સાચી તત્ત્વશુશ્રૂષા :-

તાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થવામાં અનંત પાપપરમાણુઓનો નાશ કારણભૂત કલ્મો, એનું કારણ એ છે કે એમ તો શુદ્ધ તત્ત્વ પામવાના ઈરાદે નહિ, કિન્તુ ભળતા કારણે પણ શુશ્રૂષાદિ ગુણ પ્રગટેલા જોવા મળે છે. પરંતુ તે કાંઈ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના અનંતા પાપપરમાણુઓનો નાશ થઈને પ્રગટેલા હોતા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૦૭

નથી, તેથી એ તત્ત્વજ્ઞાન કરાવી શકતા નથી. માટે જ એ શુશ્રૂષા, શ્રવણ વગેરે ગુણ સાચા ગુણ નહિ પણ ગુણાભાસરૂપ છે, પારમાર્થિક શુશ્રૂષાદિ ગુણથી વિલક્ષણ ભિન્ન જાતિના છે. દેખાવમાં સરખા દેખાય એટલું જ એક જણને અનંતા પાપાણુના નાશથી તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા થઈ, તત્ત્વશ્રવણ કરવા આવ્યો, શ્રવણ કરતાં ગ્રહણ કરવા લાગ્યો, ...ત્યારે બીજો કોઈ પાપાણુનો નાશ કર્યા વિના બીજા જ કોઈ ઈરાદે તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છાથી આવ્યો, શ્રવણ કરે છે, ...દેખાવમાં બેની એ ક્રિયાએ ગુણ સરખા દેખાય એટલું જ, પરંતુ બંનેના એ ગુણો તદ્દન જુદી જુદી જાતના છે; અને એ વસ્તુ ફળ ઉપરથી સમજી શકાય છે. કેમ કે પહેલાને તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વાભિનિવેશ થાય છે, ત્યારે બીજાને તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વનો અભિનિવેશ જરાય થતો નથી. (એ કેમ એ આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે) ફળની આ જુદાઈ કારણની જુદાઈ વિના ન બની શકે. કારણ જુદાં જુદાં છે તો જ ફળ જુદું જુદું જન્મવું સંગત થઈ શકે છે.

પ્ર.- તત્ત્વ તો બંનેને સમજાય છે, કેમ કે બંને ય શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણા વગેરે કરતા આવે છે; પછી એકને તત્ત્વજ્ઞાન થયું, બીજાને નહિ, એ શી રીતે ?

ઉ.- અહીં તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? એ સમજવા જેવું છે, લલિત વિસ્તરાના ટીકાકાર મહર્ષિ કહે છે કૃત્રિમ શુશ્રૂષાદિ ગુણોથી 'તત્ત્વજ્ઞાન' એટલે કે સંસારની નિર્ગુણતા વગેરે પરમાર્થની સમજ થતી નથી; કૃત્રિમ અને તાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિના અંતિમ કાર્યભૂત બોધમાં આ ફરક છે, એકને ભવાનુરાગ અર્થાત્ સંસારનો રસ ને બીજાને ભવવિરાગ એટલે કે સંસાર પ્રત્યે અરુચિ જાગે છે. આ બે એકબીજાથી અત્યંત વિલક્ષણ છે, વિરુદ્ધ છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે તે તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વાભિનિવેશના પહેલે પગથિયે હૈયામાં સંસારની નિર્ગુણતાનો સચોટ પ્રકાશ હોવો જોઈએ.

‘સંસાર નિર્ગુણ,’ એ જાણ્યા પછી તત્ત્વજ્ઞાન :-

પ્ર.- તત્ત્વ તો જીવ, અજીવ વગેરે ગણાય, એના બોધને છોડીને તત્ત્વબોધમાં સંસારની નિર્ગુણતાનો પ્રકાશ કેમ લીધો ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨૭, તા. ૧૮-૩-૧૯૬૭

ઉ.- જીવ, અજીવ વગેરે પણ તત્ત્વરૂપે ત્યારે જ સમજાશે કે જ્યારે પહેલાં આ સંસારની નિર્ગુણતા ભાસમાન થશે. કેમકે સંસાર જો નિર્ગુણ નહિ પણ સારભૂત, માલવાળો અને ઉપકારી લાગતો રહેશે, તો કદાચ ક્યાંકથી જીવનું લક્ષણ, જીવોના

૨૦૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“શુશ્રૂષાદિ ૮ ગુણ” (ભાગ-૩૦)

ભેદ વગેરે જાણવા મળ્યું તો પણ તત્ત્વરૂપે એને એ હૈયે જ્યશે નહિ. કેમકે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ જીવ માત્ર હૈયે જ્ય્યા એનું નામ કે એ જીવો કરુણાપાત્ર લાગે, જીવો સ્વમાન-સુખદુઃખની લાગણીવાળા સમજાયા હોઈ દુઃખ ન દેવા લાયક લાગે. જ્યું આનું નામ. પરંતુ સંસાર માલદાર સારભૂત લાગતો હશે તો તો એના રસમાં તણાયા રહી જીવહિંસામય આરંભ સમારંભ વગેરે કર્તવ્ય લાગવાના, જીવોની પરવા રહેવાની નહિ, સૂક્ષ્મ તો જાણે જીવો જ નથી એમ લાગવાનું ! પછી જીવ પદાર્થને તત્ત્વરૂપે જ્યવાની વાત ક્યાં રહી ? એવું જ બીજા પુણ્ય-પાપ, આશ્રવ-સંવર વગેરે પદાર્થો ય તત્ત્વરૂપ એને જ્યવાનું અસંભવિત છે. આમ તો જાણવા ભણવાનું ધણું કર્યું હોય, મગજમાં સ્ટોક (Stock) સંગ્રહ સારો ભેગો કર્યો હોય, પરંતુ એ જાણે એક Living Library જીવંત ગ્રંથસંગ્રહ ! અંતરમાં તત્ત્વ જ્યવાની કોઈ વાત જ નહિ, અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વાભિનિવેશ તત્ત્વપરિણતિ નહિ.

એ તો મૂળમાં ભાસે કે ‘સંસાર નિર્ગુણ છે, દુઃખરૂપ દુઃખફલક-દુઃખાનુબંધી છે, આત્મસ્વરૂપનો આવારક-આચ્છાદક છે,’ એમ ભાસે, ને ‘એથી વિપરીત મોક્ષ અને મોક્ષનાં સાધન દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, દાન-શીલ-તપ-ભાવના, એ જ ગુણકારી છે, દુઃખમાત્રનો અંત લાવનારાં છે, શુદ્ધ અનંતજ્ઞાનાદિમય આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરી આપનારાં છે,’ એમ ભાસે, તો જીવાદિ તત્ત્વ દિલમાં જ્યે. માટે અહીં પહેલું તત્ત્વ ભવનિર્ગુણતા કહ્યું. અનંત પાપાણુના નાશથી પ્રગટેલ તત્ત્વ-શુશ્રૂષાદિ ગુણોથી એનો પ્રકાશ થાય છે. તેથી ફળરૂપે ભવવિરાગ થાય છે. સંસાર પરથી પક્ષપાત ઊઠી જાય છે, સંસારના જન્મ-મરણ, પુદ્ગલસેવા, રાગાદિદોષવશતા, વિષય-ગુલામી, કર્મપરાધીનતા વગેરે પર ઉદ્દેગ-કંટાળો જન્મે છે. તેથી જ આત્માનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ મોક્ષની મમતા લાલસા જાગે છે.

આ ઉપરથી આપણાં દિલમાં તત્ત્વપ્રકાશનું માપ કાઢી શકીએ છીએ. ‘શું અમે ધર્મસ્થાનમાં શ્રદ્ધા વિના આવતા હોઈશું ? એમ કહીને આપણી શ્રદ્ધાને પ્રમાણિત કરતાં પહેલાં એ શ્રદ્ધા સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા-શુશ્રૂષા-શ્રવણ વગેરે...યાવત્ સંસારનિર્ગુણતાના પ્રકાશ તથા ભવવૈરાગ્યના પાયા પર છે કે ભળતી જ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિવાળી છે, એ માપી લેવું જોઈએ.

પ્ર.- તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ જો સાચા ન થતા હોય તો તો કરે જ શા માટે ?

ઉ.- કૃત્રિમ શુશ્રૂષાદિ પણ થવા અસંભવિત નથી, કેમકે તત્ત્વજિજ્ઞાસા ન હોય તો પણ બીજી ત્રીજી વસ્તુનાં એક સાધન તરીકે એ કરાવા સંભવિત છે. દા.ત. માન-સન્માન, લોક-વાહવાહ વગેરે મેળવવા માટે પણ મનને એમ થાય કે ‘આ તત્ત્વજ્ઞાન ઠીક છે, એથી લોકમાં ખ્યાતિપ્રસિદ્ધિ મળશે, વિદ્વાન તરીકે સત્કાર-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૦૮

સન્માન પામીશું. માટે લાવો તત્ત્વશુશ્રૂષા રાખીએ, તત્ત્વ સાંભળવા જઈએ; સાંભળીએ, સમજીએ, યાદ રાખીએ...’ એથી ય તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ જાગવા સંભવિત છે. પરંતુ એ ગુણરૂપ નહિ, ગુણભાસ છે.

વિદ્વાન ગોવિંદ બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે ‘જૈનાચાર્યો પાસે મહાન તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્ક-વિદ્યા છે, એ જો લઈ આવું તો તો પછી હું મહાવાદી તરીકે જગમાં મહાહું; આવ્યા જૈનાચાર્ય પાસે, જોયું કે,

‘સાધુ બન્યા વિના નહિ મળે,’ એટલે મહાન વૈરાગ્યનો ડોળ દેખાડી દીક્ષા લીધી. હવે તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ દેખાડે છે, એ કેવાં છે ! ગુણભાસ; કેમકે કીર્તિના એક ઉપાય તરીકે ઊભા કરેલા છે. મંડ્યા ભણવા ! પરંતુ ભવિતવ્યતા સારી કે વિશ્વમાં અનન્ય એવું જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જેમ જેમ મેળવતા ગયા તેમ તેમ એ તત્ત્વ-સિદ્ધાન્તમાંનું સ્વપ્નેય નહિ દેખેલું તે હવે શુધબુધમાં દેખવા મળ્યું, તેથી ‘ઓહો !’ થતું ગયું; અને મિથ્યાત્વ ઓગળતું ચાલ્યું. આમાં અનંત પાપ-પરમાણુઓનો નાશ થતો જવાથી હવે સાચી તત્ત્વશુશ્રૂષા આદિ પ્રગટતા ગયા અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રથમ સંસાર-નિર્ગુણતાના તત્ત્વનો પ્રકાશ થયો મનને લાગ્યું કે, ‘અરે ! આ હું ક્યાં ભૂલો પડી ગયો ? આટલા ઊંચા તત્ત્વોના જ્ઞાનથી મેં મોટા વાદી તરીકેની ખ્યાતિ, રાજાનાં સન્માન, ધનનાં ઢગલાં... આ મેળવવાની કુમતિ કરી ? એ બધુંય અંતે તો સંસાર જ ને ? એ કેટલું ટકવાનું ? મર્યા પછી અનંતકાળના પ્રવાસમાં શું ? આ વિરાટ વિશ્વમાં જીવની કર્મ-પરાધીનપણે થતી કંગાળ ગુલામી, મૂલ્યહીનતા. વિવિધ યોનિઓમાં ભ્રમણની મહાદુર્દશા... આ બધાની આગળ તુચ્છ કીર્તિ-કંચનની શી કિંમત ? આહાહાહા ! શું રત્ન જેવા માનવભવને આ કીર્તિ-કંચનની વિટંબણામાં જ પૂરો કરવાના ?’ એમને કીર્તિકંચન વગેરે સ્વરૂપ સંસાર પર ભારે વૈરાગ્ય ઝળહળ્યો ! ગુરુ આગળ ઈકરાર કરી પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક સાચી તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ દ્વારા કમશ: મહાન વ્યાખ્યાકાર સમર્થ ગોવિંદાચાર્ય બન્યા !

આ ઉપરથી સમજાશે કે તત્ત્વજિજ્ઞાસાથી નહિ કિંતુ-કીર્તિ-સન્માનાદિ કમાવાના ઉદ્દેશથી પણ તત્ત્વ-શુશ્રૂષાદિ જન્મે; પરંતુ તે મોહનીય-પાપકર્મના અનંતાણુઓના નાશથી નહિ, કિંતુ કીર્તિ-મોહ વગેરે પાપના ઉદયથી જન્મે છે, અને સફળ થયે મોહને વધુ પોષે છે. માટે જ એ સ્વાત્મ હિતના ઘાતક છે આત્મહિત એ, કે મોહનાશ માટેનો જે વિશુદ્ધ અધ્યવસાય, વિશુદ્ધ ચિત્તપરિણામ થાય. કીર્તિ આદિની આશંસા એવા શુદ્ધ ચિત્તનો ઘાત કરે છે. તેથી એવી મલિન આશંસા-પોષક શુશ્રૂષાદિને પારમાર્થિક-તાત્ત્વિક સાચા કહેવાય નહિ. એનાથી વાસ્તવિક તત્ત્વબોધ, તત્ત્વાભિનિવેશ થઈ શકતો જ નથી. તત્ત્વ-પ્રકાશથી એ અત્યંત બલવાન મિથ્યાત્વ

૨૧૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“શુશ્રૂષાદિ ૮ ગુણ” (ભાગ-૩૦)

મોહની નિદ્રા છે, મોહનો ઘેરાવો છે; જીવ એમાં મૂર્છિત રહે છે સારાંશ શુદ્ધ તત્ત્વવિવિદિષા યાને માત્ર તત્ત્વજિજ્ઞાસાને બદલે ભળતા ઈરાદે ગમે તેટલું તત્ત્વ સાંભળે, તેથી તત્ત્વ પ્રકાશ ન થાય; ત્યાં તો ઊલટું બળવાન મિથ્યાત્વ મોહની પકડ રહે છે.

જૈનેતર આચાર્ય ‘અવધુત’ની સાક્ષી :-

આ સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા જાગ્યા વિના શુશ્રૂષાદિ ન થઈ શકવાની વાત જૈનેતર અધ્યાત્મચિંતકો અર્થાત આત્મતત્ત્વના ગવેષકોએ પણ રજૂ કરેલી છે. દા.ત. ‘અવધુત’ નામના ‘યોગમાર્ગ’ના રચયિતા આચાર્યે કહ્યું છે કે “સદાશિવ ઈશ્વરના અનુગ્રહ-ઉપકાર વિના તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ, તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા વગેરે ગુણ પ્રગટી શકતા નથી. ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થવાનું ચિહ્ન આ કે એનું ઈશ્વર તરફ ચિત્ત વળ્યું હોય, ચિત્ત સંસારની ઘટમાળ જોઈ મુંઝાતું હોય, ‘ત્યારે તત્ત્વ શું હશે?’ એવી ચિંતા જાગી હોય, આનું નામ તત્ત્વવિવિદિષા, તત્ત્વજિજ્ઞાસા. એ થાય તો જ ‘લાવ, તત્ત્વ સાંભળવાનું કરું’ એમ તત્ત્વશુશ્રૂષા જાગે, સાંભળે સમજે. વગેરે કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન પામે. સાચી તત્ત્વ જિજ્ઞાસા વિના ય તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ થાય ખરા, પરંતુ તે ખરેખર તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી કેમકે એ પાણી દૂધ-અમૃત સમાન તત્ત્વજ્ઞાન પેદા કરી શકતા નથી. હાં, પામરજન-પ્રસિદ્ધ કહેવાતા તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ થાય, પરંતુ તે તો શય્યામાં પડેલા રાજાની કથા શ્રવણની ઈચ્છાની માફક તત્ત્વબોધ કરતાં બીજા જ ઉદ્દેશથી થયેલા હોય છે.

જલ-ક્ષીર-અમૃતસમા શ્રુત-ચિંતા-ભાવના જ્ઞાન :-

પ્ર.- શું ઉદ્દેશ બીજો છતાં શાસ્ત્રશ્રવણાદિ દ્વારા જ્ઞાન ન થાય ?

ઉ.- ના, જ્ઞાન તો વિષયતૃષ્ણા મિટાવે એવા બોધને જ કહેવાય. કેમકે જ્ઞાન એ શામક છે, જીવના વિષય-તૃષ્ણારૂપી દાહને શમાવનારું છે. એ મૂદુ મધ્ય અને અધિમાત્ર એમ ત્રણ કક્ષાવાળું હોય છે, અને શ્રુત-ચિંતા-ભાવના એ એની ચઢતી ચઢતી કક્ષા છે. પહેલી મૂદુ કક્ષાવાળું શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે, એ થોડી તૃષ્ણા શાંત કરે છે.

(૧) શ્રુતજ્ઞાન એટલે વાક્યાર્થ જ્ઞાન, જેટલું સાંભળ્યું તેનું શબ્દાર્થ જ્ઞાન. આટલું પણ ગુરુ-વિનય-ભક્તિ, શુદ્ધ તત્ત્વપ્રકાશ-રુચિ અને મોહ-અજ્ઞાનના નિવારણની રુચિ, વગેરેના પાયા ઉપર જ થઈ શકે કેમકે તો જ એ જ્ઞાન મૂદુ-અલ્પ માત્રામાં ય તૃષ્ણા શાંત કરી શકે છે. ‘ઉપદેશપદ’ અને ‘અધ્યાત્મ-ઉપનિષદ’ ‘શાસ્ત્રયોગશુદ્ધિ’ નામના અધિકારમાં શ્રુત-ચિંતા-ભાવનાજ્ઞાનને સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે શ્રુતજ્ઞાન કોઠીમાં પડેલા બીજ સમાન છે. કેમકે એમાં આગળના ભાવનાજ્ઞાન

સુધીનાં પાકની શક્તિ પડેલી છે, પરંતુ હાલ તો છે તેટલું જ રહેનારું છે.

(૨) ચિંતાજ્ઞાન એટલે ચિંતન, મનન, તર્ક-યુક્તિ-દષ્ટાંત-અન્વય-વ્યતિરેક વગેરે લગાડવા દ્વારા નિશ્ચિત કરેલ મહાવાક્યાર્થનું જ્ઞાન. મહાવાક્યાર્થ એટલે પૂર્વાપર (આગળ પાછળના) વાક્યાર્થ સાથે સંગત થઈ શકે તેવો, તે સહિત પ્રસ્તુત વાક્યના અર્થનો બોધ તે ચિંતનાદિ દ્વારા જ થાય. માટે એને ચિંતાજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન પાણી પર પ્રસરી જતા તેલના બિંદુનું જેમ વિસ્તાર પામનારું છે. મહાવાક્યાર્થ ઉપરથી સંબંધિત કેટલાય ભાવોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ મધ્યમાત્રાનું જ્ઞાન છે.

(૩) ભાવનાજ્ઞાન એટલે વાક્યાર્થ-મહાકાવ્યાર્થ જ્ઞાન કરવા ઉપર સમસ્ત કથાનું રહસ્ય શું. તાત્પર્ય શું છે, ઐદંપર્ય શું છે, એનું જ્ઞાન, પરંતુ તે વિધિ-નિષેધમાં યત્નવાળું હોય. અર્થાત્ વિહિત વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ વસ્તુથી નિવૃત્તિ કરાવનારું તાત્પર્યજ્ઞાન તે ભાવનાજ્ઞાન. મહાવાક્યાર્થ જ્ઞાનમાં તો શબ્દાર્થજ્ઞાનને પૂર્વાપર સંબંધ અને યુક્તિ પ્રયુક્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત કર્યું; પરંતુ તાત્પર્યજ્ઞાનમાં સમસ્ત કથનનો અંતિમ ભાવ લેવાય છે. વક્તાને આ કહીને અંતે શું વિવક્ષિત છે તે નક્કી કરાય છે. ભાવનાજ્ઞાન એ ઊંચી માત્રાનું જ્ઞાન છે.

જ્ઞાનની આ ત્રણ કક્ષા પરથી સમજાય એવું છે કે (૧) શ્રુતજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રના અક્ષર પકડી યથાશ્રુત અર્થ સમજવો પડે; (૨) ચિંતાજ્ઞાન માટે તર્કયુક્તિપૂર્વક શાસ્ત્રમાંના આજુબાજુના સંદર્ભ અને પ્રતિપાદન સાથે સંગતિ કરીને અર્થબોધ કરવો ઘટે; તેમજ (૩) ભાવનાજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રના વિધિ-નિષેધ અને તત્ત્વ સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ ભાવ આમાંથી ફલિત થવો જોઈએ તો જ તત્ત્વપ્રકાશ લાધે શાસ્ત્રમાંથી ગમે તે વાક્ય ઉપાડી લેવું, કુતર્ક લડાવવા તથા શાસ્ત્રના બીજા ભાવ સાથે વિરોધ ઊભા થાય તેની પરવા ન કરવી, અને મનઘડંત અર્થ ઘટાવવો, એ આ કોટિમાં ન આવે. માટે ગમે તે ગમે તે વાક્યને પકડીને ‘શાસ્ત્રમાં મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ છે;’ ‘સાધુને સવસ્ત્ર ધર્મ નથી હોતો’ ‘મોઢે મુહપત્તિ સદા બાંધી રાખવી જોઈએ;’ ‘શાસ્ત્રમાં દયા દાનની મનાઈ છે;’ ‘નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી;’ ‘બાહ્ય ક્રિયામાં ધર્મ નથી કહ્યો;’ ‘પુણ્યક્રિયા હેય છે;’ વગેરે કરતાં પ્રતિપાદન શ્રુત-ચિંતા-ભાવનાજ્ઞાનની ભૂમિકા સિદ્ધ કર્યા વિનાના છે, માટે તત્ત્વજ્ઞાનાભાસના ધરના છે.

આ ત્રણ જ્ઞાન-કક્ષાને જલ, દૂધ અને અમૃતની ઉપમા આપી છે. એ જળ વગેરે ઉત્તરોત્તર અધિક દાહશામક અને મિઠાશવાળું હોય છે; જળ કરતાં દૂધ વધારે, દૂધ કરતાં અમૃત વધારે. એમ શ્રુતજ્ઞાન કરતાં ચિંતાજ્ઞાન અને ચિંતાજ્ઞાન કરતાં ભાવનાજ્ઞાન વધારે વિષયતૃષ્ણાશામક છે. (અથવા કહો, જલથી શુષ્કતા

મટી ભિનાશ આવે, દૂધથી રુક્તા જઈ સ્નિગ્ધતા આવે, અને અમૃતથી મૂર્છા-જડતા જઈ ચૈતન્ય સ્ફુરાયમાન થાય એમ શ્રુતજ્ઞાનથી વિષયતાપની શુષ્કતા મટી ઉપશમની ભિનાશ આવે; ચિંતાજ્ઞાનથી વિષયચિંતાની રુક્તા મટી તત્ત્વચિંતનની સ્નિગ્ધતા આવે; અને ભાવનાજ્ઞાનથી વિષયરસની જડતા મટી તત્ત્વાભિનિવેશનું ચૈતન્ય આવે.)

સપ્તનુપકથા શુશ્રૂષા :-

સારાંશ, જ્ઞાન તેને જ કહેવાય કે જે વિષયતૃષ્ણાને દૂર કરનારું હોય. એવું જ્ઞાન સાચી તત્ત્વશુશ્રૂષા વગેરેમાંથી જ જન્મે છે, પરંતુ બનાવટી શુશ્રૂષાદિમાંથી નહિ; કેમકે એમાં તો ઉદ્દેશ જ પૌદ્ગલિક હોવાથી વિષયતૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થયેલી હોય છે. એવી કૃત્રિમ શુશ્રૂષા રાજાની ઊંઘવા માટેની કથા-શ્રવણની ઈચ્છા જેવી છે. ઊંઘ નથી આવતી તે લાવવી છે એટલે રાજા શય્યામાં પડ્યો પડ્યો માણસ પાસે કથા સાંભળે છે. આ કથા-શ્રવણની ઈચ્છા કાંઈ કથાનો બોધ મેળવવા માટે નથી. એમ દેખીતી તત્ત્વ સાંભળી લેવાની ઈચ્છા પણ તત્ત્વબોધ માટે નથી, કેમકે એ બીજો જ ઉદ્દેશ છે. દા.ત. ‘લોકમાં પાંડિત્ય દેખાડુ, બુદ્ધિનો ચમત્કાર બતાવું, વિદ્વાન, સંશોધક, વ્યાખ્યાતા તરીકે પંકાઉ,’ એવા એવા જ કોઈ મલિન ઉદ્દેશથી તત્ત્વ જાણ્યું, પણ એ વિષયતૃષ્ણાનું શામક નહિ હોવાથી વસ્તુસ્થિતિએ તત્ત્વજ્ઞાન નથી, અજ્ઞાન છે. એ તો મોહનીય કર્મની પ્રેરણાથી થાય છે; ત્યારે વિષયતૃષ્ણાનું શામક તત્ત્વજ્ઞાન વિશિષ્ટકર્મ-મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટે છે.

પ્ર- અહીં જ્ઞાનને માત્ર વિષયતૃષ્ણા-નિવારક જ કેમ કહ્યું? કષાયશામક કેમ ન કહ્યું?

ઉ- કષાયનું મૂળ વિષયો છે. ‘શ્રી આચારાંગ’ માં કહ્યું છે ‘જે શબ્દાદિ વિષયગુણો છે, તે સંસારના મૂળરૂપ કષાયોનું સ્થાન છે. કષાયો વિષયમાંથી ઊઠે છે. ઈન્દ્રિયોના વિષયોની ખાતર જીવ કોધાદિ કષાયો સેવે છે. ત્યારે તો ઉપદેશમાલા-કાર કહે છે કે ‘આ જગતમાં વિષયો ન હોત તો જગતના જીવો કેટલા બધા સુખી હોત !’ વિષયોને લીધે જીવ રાગ, દ્વેષાદિ કરી કરી દુઃખી થાય છે, ક્લેશ પામે છે. એ વિષયોની તૃષ્ણા મટે, પછી કષાય તો સહેજે, અટકવાના; કેમકે પછી તો કષાયો કરે જ કોના માટે? એટલે અહીં કષાય-નિવારક ન કહ્યું.

આ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થવાનાં મૂળમાં વિષયતૃષ્ણા શમવી જ જઈએ, તો જ એ જ્ઞાન કહેવાય. આજની ભૌતિક વિદ્યા-કેળવીને જ્ઞાન-દાનના નામે ઓળખવામાં આવે છે, એ કેવી ભ્રાન્તિ છે એ આથી સમજી શકાય છે. ઉપર કહ્યું તેમ એ અજ્ઞાનમાં ખપે.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૧૩

તત્ત્વજિજ્ઞાસારૂપી શરણના દાતા શ્રી અરિહંત :-

તત્ત્વજ્ઞાન યથોક્ત અરિહંત-શરણના અભાવે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. એ શરણ એટલે પ્રારંભે કહ્યું તેમ તત્ત્વ-વિવિદિષા તત્ત્વજિજ્ઞાસા. આપણને આવી તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઊભી થઈ એ શરણ મળ્યું કહેવાય. એ મળવાથી હવે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આ શરણ કોની પાસેથી મળે છે? ‘અભયદયાણં’ વગેરે પદમાં કહ્યા મુજબ શ્રી અરિહંત ભગવાન પાસેથી એ મળે છે. મૂળ ઉપકાર એ ભગવાનનો છે કે આપણને આ તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કહ્યું ભગવાન શરણ આપે છે. અર્થાત્ શરણદાતા છે, તત્ત્વજિજ્ઞાસા આપે છે. એમને નમસ્કાર હો.

પરમાત્મા ‘ધમ્મવર ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટી’ છે એટલે ?

‘નમુત્યુણં’ સૂત્રમાં ‘ધમ્મવર-ચાઉરંતચક્કવટ્ટીણં’ પદ આવે છે. એમાં અરિહંત પરમાત્માની અનન્ય વિશેષતા અને જૈનધર્મનું અનુપમ સ્વરૂપ કેવું સૂચિત છે, એ નીચે પ્રમાણે ‘પરમતેજ’ વિવેચનમાંથી આપવામાં આવે છે)

ધર્મવર-ચતુરંત-ચક્કવર્તીને નમસ્કાર હો. ધર્મ એટલે પ્રસ્તુત જ ચારિત્ર-ધર્મ સમજવાનો છે. એના ત્રણ વિશેષણ, ચારિત્રધર્મ કેવો છે? તો કે ‘વર, ચાઉરંત, ચક્ક;’ અર્થાત્ વર, ચતુરંત, ચક્ક જેવો. એવા ધર્મથી વર્તનશીલ તે ધર્મવર-ચતુરંત-ચક્કવર્તી કહેવાય. જેમ એક ચક્કવર્તી સમ્રાટ ચતુરંત ચક્કને ધારણ કરનાર હોય છે, તેમ ભગવાન પણ પ્રધાન ચતુરંત ધર્મચક્કને ધારણ કરનારા છે. ભરતક્ષેત્રના ચક્કવર્તીનું સામ્રાજ્ય ભરતખંડની પૃથ્વીના ચારે છેડા સુધી પ્રસરેલું હોય છે; ત્રણ બાજુ લવણસમુદ્ર સુધી, અને એક ઉત્તર બાજુ હિમવંત પર્વત સુધી, એમ એ ચક્કવર્તી સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્રના ચારે અંત સુધીની હકુમતવાળો હોય છે, માટે એ ચતુરંત ચક્કવર્તી કહેવાય. ત્યારે ભગવાન શી રીતે ચતુરંત ધર્મચક્કવર્તી છે? એ ધર્મવર એટલે કે ધર્મપ્રધાન શી રીતે છે?...વગેરે વિચારણા હવે બતાવવામાં આવે છે.

(૧) ચક્કવર્તીના ચક્ક કરતાં ધર્મચક્ક શ્રેષ્ઠ :-

ધમ્મવર-ચાઉરંત-ચક્ક એટલે કે ધર્મરૂપી પ્રધાન ચતુરંત ચક્ક. એનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે, ધર્મ તરીકે ‘ધમ્મદયાણં’ પદમાં બતાવ્યા મુજબ ચારિત્રધર્મ લેવાનો છે. એ એક ચક્ક છે, પણ ચક્કવર્તીના ચક્કરત્ન કરતાં પ્રધાન છે. કેમકે ચક્કવર્તીનું ચક્ક તો બાહ્ય શત્રુનો નાશ કરી આ જીવન પૂરતું જ ઉપકારક બને છે, એ છ ખંડનું સામ્રાજ્ય અપાવે, સનેપાતિયા સુખ દેખાડે; કિન્તુ તે ય આ જીવનનાં અંત સુધી જ ટકે, મર્યા પછી નહિ! પછી કેમ? તો કે ‘ખા ગયા ખો ગયા.’ મોટી છ ખંડની ઠકુરાઈ ભોગવી લીધી, જીવન પૂરું થયું, એટલે એ ચક્કવર્તીપણાનું અને

૨૧૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પરમાત્મા ‘ધમ્મવર ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટી’” (ભાગ-૩૦)

રાજ્ય વૈભવ-વિલાસનું પુણ્ય પણ પૂરું થયું, પુણ્ય ખોયું. પછી નિષ્પુણિયો જીવ દીર્ઘાંતિદીર્ઘ કાળ માટે દુર્ગતિમાં દરિદ્ર, પરાધીન, અને દુઃખના દરિયામાં ડૂબેલો ! આ છે ચક્રવર્તીના ચક્રની સ્થિતિ.

ધર્મ ઉભયલોક-સુખકારી કેમ ? :-

ત્યારે ધર્મચક્ર આંતરશત્રુનો નાશ કરી આ લોક અને પરલોક ઉભયને ઉપકારક બને છે. આ જીવનમાં પણ સાચી-બાદશાહી, સાચી સુખ-શાંતિ આપે છે, અને ભવાંતર માટે તો પૂછવાનું જ શું ? અહીંના ચારિત્ર-ધર્મના પ્રભાવે પરલોકમાં સુંદર સદ્ગતિ ! અસંકલ્પ ભોગની સામગ્રી ! અને ઉત્તમ ધર્મસામગ્રી ! આનું કારણ સ્પષ્ટ છે,-

ચક્રવર્તીપણાના ભોગવટામાં આત્મા પુણ્યને ભોગવે છે ખરો, પરંતુ પોતે પાછો મોહથી ભોગવાઈ જાય છે. પોતે તો પુણ્યનો લહાવો લે છે, અને મોહ એનો લહાવો લે છે. મોહ એની પાસે દુર્ગતિદાયી એવી ધારી પાપરમતો કરાવે છે.

ત્યારે ચારિત્ર ધર્મમાં રાગદ્વેષાદિનો નિગ્રહ થવાથી નિર્ભયતા છે, વળી જરૂરિયાતોનો જ અંત છે; તેથી સાચી બાદશાહી છે.

રાજા લશ્કરથી નિર્ભય અને ખજાના વૈભવથી તુષ્ટ રહી બાદશાહી માને છે; આ ચારિત્રધર્મી તત્ત્વની સમજથી જ નિર્ભય, અને બિનજરૂરિયાતથી જ મહાસંતુષ્ટ રહી સાચો બાદશાહ છે; તેમ ત્યાગ અને નિરાશંસભાવથી સાચો સુખી છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૧૫,અંક-૨૮,તા.૨૫-૩-૧૯૬૭

પરમાત્મા ‘ધમ્મવર-ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટી’ છે એટલે ?

‘પરસ્પૃહા મહાદુઃખં નિસ્પૃહત્વં મહાસુખમ્ ।’

‘પરની આશ, દુઃખની રાશ.’ એ ટાળી એટલે સુખ અનુપમ ! વળી ‘જ્ઞાનામૃતં ભોજનં,’ જ્ઞાનરૂપી અમૃત ભોજનના અખૂટ રસમય આસ્વાદમાં જંગી કાળના કાળ સુખમય પસાર થાય છે. આ તો થઈ આ લોકના ઉપકારની વાત પરલોક માટે, અહીં જે ધર્મચક્રથી મિથ્યાત્વ, કષાય, અવિરતિ, ને અઢાર પાપસ્થાનકની અશુભ પ્રવૃત્તિ બંધ કરી દઈ અહિંસા-સંયમ-તપની ગુણમય સત્પ્રવૃત્તિ રાખી છે, તેથી ઉપજેલા પુણ્યના થોક ઉત્તમ કેવી રીતે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

(૨) અરિહંતકથિત ધર્મ ઈતર ધર્મચક્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ કેમ :-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૧૫

સાંખ્યાદિ દર્શનના પ્રણેતા કપિલ વગેરેએ બતાવેલ ધર્મચક્ર કરતાં અરિહંત ભગવાને ઉપદેશેલ ચારિત્રધર્મ શ્રેષ્ઠ છે; એનું કારણ, આ ચારિત્રધર્મ ત્રિકોટીપરિશુદ્ધ છે, પેલા તેવાં નથી.

(૧) ત્રિકોટીપરિશુદ્ધના બે અર્થ છે;

૧. ત્રિકોટીપરિશુદ્ધ એટલે ત્રણ પ્રકારે અર્થાત્ આદિમાં, મધ્યમાં, અને અંતે વિશુદ્ધ; ક્યાંય અશુદ્ધિ નહિ, વિરોધ નહિ; પરસ્પર વિસંવાદ નહિ, અવિસંવાદી. જે મોક્ષમાર્ગ, તત્ત્વ અને સિદ્ધાંત ઉપર ધર્મશાસ્ત્ર કે ધર્મના પ્રારંભમાં ઉત્થાન પામ્યો હોય, એ જ મોક્ષમાર્ગ, તત્ત્વ અને સિદ્ધાંતને જરાય બાધ ન પહોંચે કિંતુ અનુકૂળ રહે એવું મધ્યમાં હોય; અને એવું જ અંતે-પૂર્ણાહુતિમાં હોય. પ્રારંભમાં કાંઈ કહે, અને વચમાં કે અંતે બીજું જ કહે, કે જે પ્રારંભ સાથે અથડામણીમાં આવે, એવું નહિ; જેમકે ઈતરધર્મમાં પહેલાં કહ્યું, ‘મા હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ,’ પછી કહ્યું ‘સ્વર્ગકામનાવાળો બકરાનો યજ્ઞ કરે,’ આ પૂર્વોત્તર વિસંવાદી છે.

પ્ર.- તો પછી જૈનધર્મમાં ય યોગપૂર્વ સેવામાં ‘ગુરુદેવતપૂજન’ અર્થાત્ સામાન્યથી મિથ્યા પણ ગુરુ અને દેવનું પૂજન કર્યું, અને પછી સમ્યક્ત્વ અવસ્થામાં અરિહંત ભગવાનને જ શુદ્ધ દેવ અને મહાપ્રતધારીને જ શુદ્ધ ગુરુ તરીકે ભજવાના કહ્યા, મિથ્યા દેવગુરુને નહિ. તો એ શું પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી ?

ઉ.- ના, વિરુદ્ધ નથી; કેમકે પ્રાથમિક અવસ્થાનું વિધાન એની કક્ષાને ઉચિત છે તથા અપવાદ માર્ગરૂપ છે. તો શું ઈતરનું બકરાનાં યજ્ઞનું વિધાન અપવાદરૂપ ન ગણાય ? ના, કેમકે અપવાદ તે જ બની શકે કે જેનો ઉદ્દેશ ઉત્સર્ગ (મુખ્ય) માર્ગના ઉદ્દેશથી જુદો જ ન હોય. બકરાના યજ્ઞનો ઉદ્દેશ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ બતાવે છે, જ્યારે ઉત્સર્ગ-માર્ગ કોઈનીય હિંસા ન કરવાનો ઉદ્દેશ તો પરમ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહે છે આમ ઉદ્દેશ ભિન્ન ભિન્ન થયા. તેથી બકરાની હિંસાવાળો યજ્ઞ આ ઉત્સર્ગ માર્ગ ‘સર્વ-અહિંસા’નો અપવાદ ન ગણાય.

ત્યારે જૈનધર્મમાં સમ્યક્ત્વ અવસ્થામાં શુદ્ધ વીતરાગદેવ ને શુદ્ધ નિર્ગ્રન્થ ગુરુની ઉપાસનાના ઉત્સર્ગમાર્ગનો ઉદ્દેશ સ્વયં વીતરાગ બનવાનો છે. તો યોગ-પૂર્વસેવામાં અપવાદથી મિથ્યા દેવ-ગુરુ ભજવાના કહ્યા ત્યાં પણ ઉદ્દેશ એ જ છે, કે એથી પહેલાં અશુભ વિષય-રાગાદિથી છૂટાય તો વીતરાગ બનવાનો રસ્તો હાથ લાગે. જીવ જડાભિનંદી મટી આત્મદષ્ટિવાળો બને તો જ ઊંચો આવી શકે.

પ્ર.- જો બંને અવસ્થામાં એક જ ઉદ્દેશ છે તો સાધનામાં ફરક શાથી ?

ઉ.- એનું કારણ એ છે કે, સાધક એક દર્દી જેવો છે; સાધના એની ચિકિત્સા છે. ચિકિત્સા દર્દીના દર્દની સ્થિતિને અનુસારે જ હોય. હવે જૂઓ કે મૂળમાં જીવને

૨૧૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પરમાત્મા ‘ધમ્મવર ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટી’” (ભાગ-૩૦)

ભવનો આનંદ, કેવળ ભૌતિક દષ્ટિ, ઇન્દ્રિયવિષયકલીનતા વગેરે દર્દ છે. જીવ અનાદિકાળથી સંસારાભિનંદી છે, કેવળ ભૌતિક દષ્ટિવાળો છે, ઇન્દ્રિય-વિષયોમાં ગળાબૂક ડૂબેલો છે. હવે એને મોક્ષરસિક બનાવવો છે, અધ્યાત્મ દષ્ટિવાળો કરવો છે, અને ઇન્દ્રિય-વિષયોથી પરાક્રમુખ રાખવો છે, કે જેથી એ ક્રમશઃ અંતિમ ઉદ્દેશ વીતરાગભાવ સુધી પહોંચે. પ્રાથમિક અવસ્થામાં જૈનેતરકુળમાં જન્મેલો જીવ, શુદ્ધ દેવ-ગુરુને એકદમ માની લે એવી એની સ્થિતિ, અને એની દષ્ટિને વળાંક તો અપાવવો જ છે, ભૌતિક તન્મયતામાંથી માથું ઊંચું કરાવી એની આધ્યાત્મિક દષ્ટિ ખોલાવવી છે, તેથી યોગ-પૂર્વસેવામાં કુળપરંપરાદિથી પ્રાપ્ત દેવ તથા ગુરુની પૂજાનું એના માટે વિધાન છે. એમાં એ હવે આત્મા તરફ દષ્ટિવાળો બને છે પછી આગળ વધી વિવેક પ્રગટે, ને તત્ત્વજિજ્ઞાસાદિ વધે, ત્યારે હવે સર્વજ્ઞકથિત યથાર્થ મોક્ષમાર્ગને અનુસરવા શુદ્ધ દેવ અને ગુરુને જ વળગવાનું રહે છે. એમાં પણ એ જ મોક્ષરસ, આધ્યાત્મિક દષ્ટિ, વિષય-પરાક્રમુખતા વગેરે વધુ વિશિષ્ટ વિકાસ પામે છે. ત્યારે પૂર્વસેવામાં મિથ્યા પણ દેવગુરુપૂજાનું વિધાન એની ક્ષાને યોગ્ય જ હતું, તેમ અહીં શુદ્ધ દેવાદિપૂજાનું જ વિધાન એની વિકસિત ક્ષાને યોગ્ય જ છે. દર્દની ચિકિત્સા (ટ્રીટમેન્ટ) એની દર્દ-અવસ્થાના અનુસારે જ થાય તો જ એને આરોગ્ય અને શક્તિ પ્રાપ્ત થતી આવે. કર્મરોગના દર્દી જીવને પણ એ જ ક્ષા યોગ્ય સાધનાની પ્રક્રિયા જોઈએ. આટલી ધર્મમાં આદિ-મધ્ય-અંતે અવિસંવાદની વાત થઈ.

ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તત્ત્વ, સિદ્ધાંત અને મોક્ષમાર્ગ શરૂમાં, વચમાં અને અંતે એક સરખા હોય તો જ ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધ કહેવાય. ઈતર દર્શનો પ્રારંભ એકાંતરૂપનાં સિદ્ધાંતથી માની લે છે ! કેમકે છૂટકો નથી હોતો. દા.ત. સાંખ્યમત પુરુષને એકાંતે કુટસ્થ ‘નિત્ય માને છે, પણ પછી પ્રધાન (પ્રકૃતિ)તત્ત્વમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ત્રિગુણાત્મકતા, અને છતાં એકાત્મકતા એવો અનેકાંત માને છે. આ સિદ્ધાંત ભેદ પડ્યો.’

વેદશાસ્ત્ર અને ગીતામાં તત્ત્વ અંગે દેખાય છે કે પ્રારંભમાં જે તત્ત્વ માની પ્રતિપાદન કર્યું, આગળ વધતાં એથી વિરુદ્ધ તત્ત્વ સ્વીકારીને નિરૂપણ કર્યું છે. દા.ત. એક બાજુ કહેવું ‘બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા,’ અને બીજી બાજુ કહેવું ‘વેદ એ પરમ સત્ય છે;’ ત્યાં વિચારણીય છે કે અરે ! જો જગત આખું ય મિથ્યા છે, તો વેદ પણ જગતમાંની જ એક વસ્તુ હોઈ એ પણ મિથ્યા ઠરશે ! તો પરમ સત્ય શી રીતે ?

ગીતામાં પ્રારંભ અદ્વૈત (એક જ તત્ત્વ શુદ્ધ આત્મા) માની કર્યો, પણ આગળ પ્રકૃતિ અને અનેક પુરુષ (આત્મા) માન્યા ! એમ માર્ગ સંબંધમાં પહેલાં

કહ્યું કે ‘તત્ત્વજ્ઞાનાન્મુક્તિઃ’ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય, અને પછી આગળ શમ, દમ, તિતિક્ષા વગેરે માટે અનેક આચારો આચરવાના કહ્યા ! જો તત્ત્વજ્ઞાનથી જ મોક્ષ કહો છો તો અર્થાત્ ક્રિયાનો નિષેધ થઈ જાય છે, ક્રિયા મોક્ષ સાધન નહિ; પછી આગળ મુમુક્ષુને આચાર-ક્રિયા જરૂરી બતાવો છો ! એ પૂર્વની સાથે વિરોધમાં જાય છે....વગેરે.

જૈનદર્શનના શાસ્ત્રોમાં શું આદિમાં, શું વચમાં, કે શું અંતે, માર્ગ, તત્ત્વ અને સિદ્ધાંતમાં કાંઈ જ ફેર પડતો નથી; કેમકે મોક્ષમાર્ગ મુખ્ય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રારંભમાં બતાવી, આગળ જેટલો માર્ગ કહે છે એ બધો આને અનુકૂળ છે;... યાવત અંતિમ માર્ગ શૈલેશીકરણ (જુઓ પરમતેજ ભા-૧) એ મુખ્ય મોક્ષમાર્ગ જ્ઞાનાદિત્રય રૂપનો જ પરમ વિકાસ છે, જરા ય વિરોધમાં નહિ. એમ તત્ત્વ પણ પ્રારંભે જીવ, અજીવ વગેરે અનેકાંત ધર્મમય તત્ત્વ સ્વીકારીને આગળ પર એને અનુકૂળ જ વર્ણન છે. પેટામાં આઠ પ્રકારના કર્મતત્ત્વનું જે વર્ણન છે, એને બરાબર સંગત થતું આગળનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. સિદ્ધાંત પણ અનેકાંત વગેરેના, તે પ્રારંભ, મધ્ય અને અંતે અખંડિત ચાલે છે.

(૨) ‘ત્રિકોટ પરિશુદ્ધ’નો બીજો અર્થ કષ-છેદ અને તાપની પરીક્ષામાં બરાબર પસાર. એવો જૈન ધર્મ હોવાથી કપિલ વગેરેએ રચેલા સાંખ્યાદિ ધર્મ કરતાં ઉત્તમ છે; કેમકે એ ઈતર ધર્મો આ ત્રિવિધ પરીક્ષામાં પસાર નથી. કષપરિક્ષા શુદ્ધ એટલે કસોટી-પરીક્ષામાં પસાર; જેમ સોનું કસોટી પર શુદ્ધ રેખા આપે તો કસોટી પર પાર ઊતર્યું ગણાય; એમ જે ધર્મમાં યોગ્ય વિધિનિષેધ હોય તે કષ-પરીક્ષામાં શુદ્ધ ગણાય. છેદ પરિક્ષા-શુદ્ધ એટલે જેમ સોનાને વધુ તપાસ માટે જોવાય કે એમાં વિધિનિષેધને અનુકૂળ જ આચાર-અનુષ્ઠાનો કહ્યા છે ? એ હોય તો છેદ-પરીક્ષા-શુદ્ધ કહેવાય. તાપ પરીક્ષા-શુદ્ધ એટલે કે વધુ તપાસ માટે જેમ સોનાને ભઠ્ઠીમાં તપાવી ઓગાળવામાં આવે અને જરાય ઝાંખપ ન આવતાં ઊલટું વધુ તેજસ્વિતા આવે, એવી રીતે જે ધર્મમાં જીવાદિ તત્ત્વ અને અનેકાંતવાદાદિ સિદ્ધાંતો એવા બતાવ્યા હોય કે વિધિ-નિષેધ અને આચાર-અનુષ્ઠાન સંગત થઈ શકે.

ઈતર ધર્મોની અશુદ્ધિ :-

ઈતર ધર્મોમાં આ ત્રિવિધ શુદ્ધિ નથી મળતી; કેમકે પહેલી કષ-શુદ્ધિમાં એમાં ‘આત્મદર્શન કરવું, હિંસા-અસત્ય વગેરે પાપ ન કરવા;’ એવા સ્થૂલ વિધિ-નિષેધ યોગ્ય બતાવવા છતાં સૂક્ષ્મ વિધિ-નિષેધ યોગ્ય નથી બતાવ્યા. બીજી છેદ-શુદ્ધિમાં આચાર અનુષ્ઠાન એવાં બતાવ્યાં છે કે જે વિધિ-નિષેધને બાધક હોય દા.ત. ‘પંચાગ્નિ તપ તપો’ કહ્યું, ત્યાં કાષ્ટના ઝીણા જંતુ તથા અગ્નિકાય-વાયુકાય

વગેરે જીવોની હિંસા થવાથી હિંસા-નિષેધનો ભંગ થવાનો. એમ ‘અપુત્રિયાને સદ્ગતિ ન થાય,’ વગેરે કહી લગ્ન, મૈથુન વગેરેને ધર્મ મનાવ્યો ! ત્યાં અબ્રહ્મનો મૂળ નિષેધ ખંડિત થાય છે. ત્યારે તાપ-શુદ્ધિ પણ નથી, કેમકે તત્ત્વ અને સિદ્ધાંતની શુદ્ધિ નથી.

તત્ત્વની અશુદ્ધિમાં પહેલું જીવ તત્ત્વ જ કાં તો કોઈ એકાંતે નિત્ય, તો કોઈ વળી એકાંતે અનિત્ય માને છે. ત્યારે સાંખ્યો વળી એકાંતે જીવ-પુરુષને અબદ્ધ-અમુક્ત, તો વેદાન્તી એક જ અદ્વૈતઆત્મા માને છે. આ એકાંત માન્યતાઓમાં વિધિપાલન અને નિષેધ ભંગથી પુણ્ય-પાપનો બંધ થવાનું ઘટી શકે નહિ; કેમકે નિત્યવાળાને ‘આત્મામાં પહેલાં બંધ નહિ, ને હવે કર્મનો બંધ,’ એવું પરિવર્તન માનતાં નિત્યતાનો ભંગ થાય અનિત્ય ક્ષણિકવાળાને તો પાલક કે ભંજક આત્મા સર્વથા નાશ પામી જવાથી ‘બંધ કોના પર ? વળી પછી પૂર્વ પુણ્યપાપનો ભોગ કોણ કરે ?’ એ દોષ ઊભો થાય. ત્યારે સાંખ્યને આત્મા જ બંધ-મોક્ષને અયોગ્ય હોઈ વિધિ-નિષેધ શા કામના ? વેદાંતીને એકજ શુદ્ધ નિર્ગુણ આત્મા હોઈ વિધિ-નિષેધની આજ્ઞા આદરે જ કોણ ? કહો અવિદ્યાથી આદરે, તો પ્રશ્ન એ છે કે શુદ્ધ આત્મા તો એક જ છે, પછી કોઈ તો વિધિપાલન કરેને કોઈ વિધિ-ભંગ કરે એ બને જ કેમ ? આમ જીવતત્ત્વની માન્યતા જ બરાબર નથી એવું બીજા એકાંત તત્ત્વોમાં.

એમ જ સિદ્ધાંત-અશુદ્ધિ છે. દા.ત. ગુણ અને ગુણીનો એકાંત ભેદ અથવા એકાંતે અભેદ માન્યો. ભેદમાં આત્મદર્શન, અહિંસા વગેરે ગુણ આત્માથી તદ્દન જુદા ઠરતાં આત્માનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ જ નહિ રહે ! તેમજ ‘આત્માના જ એ ગુણ’ એવું પણ નક્કી નહિ થાય ! ત્યારે ગુણ-ગુણીના એકાંતે અભેદ પક્ષમાં પહેલાં અશુદ્ધ આત્મા ગુણથી તદ્દન અભિન્ન ચાલ્યો આવે; એટલે આત્મા પહેલેથી અજ્ઞાન-હિંસાદિ-ગુણરૂપ જ હોવાથી, આત્મા જો નાશ પામે તો જ એ અજ્ઞાનાદિનો નાશ થાય ! બાકી તો આત્મા રહે ત્યાંસુધી તો એકાંતે અભિન્ન એ અજ્ઞાનાદિ ધર્મ નાશ પામી શકે જ નહિ. તો વિધિનિષેધ ક્યાં ઘટવાના ? સારાંશ ઈતર ધર્મોમાં ત્રિવિધ પરીક્ષા-શુદ્ધિ નથી.

જૈનધર્મમાં ત્રિવિધ પરીક્ષા-શુદ્ધિ છે :-

(૧) **કષયશુદ્ધિમાં,** જૈન ધર્મમાં વિધિ-નિષેધ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને જાતના સુયોગ્ય બતાવ્યા છે. નિષેધમાં ‘મન-વચન-કાયાથી હિંસા કરવી, કરાવવી કે અનુમોદવી નહિ,’ એમ અસત્ય વગેરેનો ત્યાગ, આ બધું પાછું વિરતિમાં યાને પ્રતિજ્ઞામાં આવીને કરવાનું એમ, ઝીણામાં ઝીણી રતિ-અરતિ, પરપરિણતિ, પ્રમાદ,

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૧૯

ઉત્સુક્તા, યોગ-ચાંચલ્ય, રાગ-દ્વેષ, મન-વચન-કાયાના દંડ, ત્રિગારવ, ત્રિશલ્ય, જ્ઞાનાદિવિરોધના, આહારાદિસંજ્ઞા, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન, વગેરે વગેરેના ઠેઠ સૂક્ષ્મ કોટિ સુધીના નિષેધ બતાવ્યા છે. ત્યારે વિધિમાં તપ, સ્વાધ્યાય-ધ્યાન પણ ઉચ્ચ કોટિના વિહિત કર્યા છે. દા.ત. સ્વાધ્યાયની કક્ષા ત્યાં સુધીની કે એમાં એકતાન બનેલ આત્માને પોતાની કાયા પરના ઘોર ઉપદ્રવની ય ખબર ન પડે ! વળી કેટલો સ્વાધ્યાય થયો એના પરથી કેટલો કાળ પસાર થયો, એ ચોક્કસ જાણી શકે ! એમ સૂત્રને પશ્ચાન્નુપૂર્વાથી અર્થાત્ છેડેથી પહેલે સુધી યાદ કરી શકે ! વગેરે.

(૨) **છેદશુદ્ધિમાં,** જૈન ધર્મમાં આચાર-અનુષ્ઠાન પણ વિધિ-નિષેધને બરાબર અનુકૂળ આવે એવાં બતાવવામાં આવ્યા છે. દા.ત. શ્રાવકને સામાયિક-પૌષધમાં અને મુનિને મુનિ-જીવનમાં પાળવાની પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનો ભવ્ય આચાર જૈન ધર્મમાં જ જોવા મળે છે, અને તેજ હિંસાદિ-નિષેધને બરાબર સંગત થાય છે...

પ. સમિતિ-૩ ગુપ્તિ :-

(૧) ગમનાગમન કે બેસવું-ઊઠવું, અંગોપાગ હલાવવા, વગેરેમાં પણ મૃદુ ઊની રજોહરણથી પૂંજવું-પ્રમાર્જવું. (૨) બોલતાં મુખે આડું વસ્ત્ર રાખવું નિષ્પાપ બોલવું..., ! (૩) સાધકે સ્વયં રાંધી-રંધાવી તો નહિ, પણ કોઈએ સાધક માટે રાંધેલી યા રાખેલી ચીજ પણ સાધકે ન લેવી વગેરે; (૪) વસ્તુ લેતાં મૂકતાં વસ્તુ અને ભૂમિ પ્રમાર્જ લેવી. (૫) કફ-મળ-મૂત્ર નિર્દોષ-નિર્જીવ ભૂમિએ સાવધાનીથી છોડવા. આ પાંચ સમિતિ છે.

એમ, મન-વચન-કાયાને શુભમાં જ પ્રવર્તાવવા, ને અશુભથી રોકવા, એ ત્રણ ગુપ્તિ. આ ચારિત્રાચાર છે.

એમ જ્ઞાનના, સમ્યગ્દર્શનના, તપના, ને વીર્યના પણ અતિ નિપુણ પવિત્ર આચારો બતાવ્યા છે. દા.ત. એમાં, વિનય, બહુમાન,...તત્ત્વ નિઃશંકતા, સાધર્મિક-ઉપબૃહણા-વાત્સલ્ય,...અનશન. રસત્યાગ, કાયકષ્ટ, મન-વચન-કાયાની સંલીનતા-સંગોપન, પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવચ્ચ, કાયોત્સર્ગ વગેરે,... એવા ભવ્ય આચાર કહ્યા છે કે જે વિધિ-નિષેધને માત્ર અનુકૂળ જ નહિ કિન્તુ ઉત્તેજક બને તેવા છે !

આચાર અનુકૂળ હોવાનું એક વિશેષ કારણ એ છે કે આચારોમાં પાલન કરવાના અંશ સાથે વિરાધનાઓ ત્યજવાનો અંશ પણ છે; દા.ત. મન-વચન-કાયાના દંડ, રસ-ઋદ્ધિ-શાતા ગારવ, માયા-નિદાનાદિ શલ્યો, રાજકથા-દેશ-ભોજન-સ્ત્રી કથા, આહારાદિ-સંજ્ઞા, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન...યાવત્ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રતિ-અરતિ, પરપરિણતિ, આનો ત્યાગ કરવાનો છે. એ બધું વિધિનિષેધની આજ્ઞાના પાલનને

૨૨૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ઈતર ધર્મોની અશુદ્ધિ” (ભાગ-૩૦)

ઉત્કર્ષ આપે તેવું છે.

એમ સદ્દેહા-લિંગાદિ સમ્યગ્દર્શનનો ૬૭ વ્યવહાર વ્રતકર્મ-શીલ-ગુણ આદિ એ ભાવ-શ્રાવકનાં લિંગ, તેમ શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમા (વિશિષ્ટ અભિગ્રહ), તથા માર્ગાનુસારી ક્રિયા-અનુષ્ઠાન-શ્રદ્ધા-પ્રજ્ઞાપના પ્રિયતા ક્રિયામાં અપ્રમાદ, ઈત્યાદિ ભાવ સાધુનાં લક્ષણ, ઉપરાંત મહાવ્રતની ૨૫ ભાવનાની ચર્ચા વગેરે, એ વિધિ-નિષેધની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડનાર છે, પણ વિરોધક નહિ. માટે છેદ પરીક્ષામાં પણ જૈન ધર્મ ઉત્તીર્ણ (પસાર) બને છે.

૩. તાપશુદ્ધિ :-

જૈન ધર્મ ત્રીજી પરીક્ષા 'તાપ-શુદ્ધિ'માં એ રીતે અણીશુદ્ધ પસાર થાય છે કે પૂર્વોક્ત વિધિ-નિષેધ અને આચાર-અનુષ્ઠાનને જરાય બાધ ન પહોંચે, પણ ઉપરથી એ સંગત થઈ શકે, એવા એના સિદ્ધાંતો છે.

જૈનેતર મતમાં તો એકાંત નિત્ય અથવા એકાંત અનિત્ય દ્રવ્ય, તેમજ ગુણ-ધર્મો દ્રવ્યથી એકાંતે ભિન્ન અથવા એકાંતે અભિન્ન, સંસારી આત્મા એકાંતે અરૂપી કર્મ એ પુદ્ગલ નહિ પણ ગુણ યા સંસ્કાર-રૂપ, ...આવા આવા સિદ્ધાંત માન્યા; એટલે વિધિ-નિષેધ વગેરેની સંગતિ થઈ શકતી નહોતી.

ત્યારે જૈન ધર્મમાં તો અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતથી દ્રવ્યો નિત્યાનિત્ય અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય કલ્પા છે, એટલે કે ઠેઠ આકાશ સુધીનાં દ્રવ્યઉત્પાદ વ્યવ-ઐવ્ય યુક્ત છે, દ્રવ્ય પોતાનાં મૂળ દ્રવ્ય સ્વરૂપે ધ્રુવ ઊભું રહી, અર્થાત્ નિત્ય કાયમ રહી, અનિત્ય તરીકે જુની અવસ્થારૂપે નષ્ટ થઈ નવી નવી અવસ્થા રૂપે પરિણમે છે.

આ હિસાબે વિધિનિષેધની આ રીતે સંગતતા થાય છે કે આત્મા પહેલાં વિધિપાલન નહિ કરવાની સ્થિતિમાંથી હવે વિધિપાલનને આચરવાની સ્થિતિમાં આવી શકે છે; એ અનિત્ય હોઈ આ પરિવર્તન પામી શકે છે. તેમજ એ નિત્ય પણ હોઈને જે પોતે વિધિપાલન કરનારો છે, તે જ પોતે એનાં ફળને ભોગવવા ઊભો રહે છે.

આચારાદિમાં પણ એમ જ સંગતતા થાય છે. એમ દ્રવ્ય અને ગુણધર્મ ભિન્નાભિન્ન હોવાના સિદ્ધાંત પર, અભિન્નના હિસાબે વિધિપાલન એ આત્માનું પોતાનું જ સ્વરૂપ છે, અને ભિન્નના હિસાબે એ વિધિઓ વગેરેનું પાલન એ આત્મામાં આવે ને જાય. દ્રવ્યથી ગુણ એકાંત અભિન્ન જ હોય તો આ ન બને ત્યાં તો ગુણ એકાંત અભિન્ન જ હોય તો આ ન બને ત્યાં તો ગુણ ગયો તો સાથે દ્રવ્ય પણ ગયું !

એમ સંસારી આત્મા રૂપી-અરૂપી હોઈ એના પર કર્મના લેપ ચડી શકે છે. એકાંત અરૂપી પર તો આકાશની જેમ કોઈ જ લેપ ન લાગી શકે.

એમ કર્મ પૌદ્ગલિક ન હોય તો એમાં સંક્રમણ અર્થાત્ એકમાંથી બીજા રૂપમાં પરિવર્તન થવું, સ્થિતિ-હ્રાસવૃદ્ધિ એટલે કે એના કાળમાનમાં ઘટાડો વધારો થવો, ઈત્યાદિ ઘટી શકે નહિ તો પછી વિધિ-નિષેધ માટે યોગ્ય ગુણ-વિકાસ અથવા એની સામે દોષ-પ્રાબલ્ય વગેરે સંગત ન બની શકે, તાત્પર્ય, અનેકાંત-વાદ, ભેદાભેદ, વગેરે વિના બંધ-મોક્ષાદિ ઘટી શકે નહિ.

'ચાઉરંત' પદના બે અર્થ

હવે અહીં 'ધમ્મવર ચાઉરં તચક્કવટ્ટીણં' પદમાંના 'ચાઉરંત' શબ્દની વ્યાખ્યા બતાવવામાં આવે છે. 'ચાઉરંત' એ ચઉરંત શબ્દમાંના 'ચ'માં ભળેલા 'અ'નો 'આ' થવાથી બનેલ છે. અર્થ 'ચઉરંત'નો જ લેવાનો છે. અર્થાત્ ચાઉરંત એટલે ચઉરંત-ચતુરંત 'ચતુર'=ચાર, 'અંત=ઉચ્છેદ. આખા પદની વ્યુત્પત્તિ બે રીતે થાય;

(૧) ચારનો અંત કરવાથી, એ અંતમાં કારણભૂત એવો જે ધર્મ તે 'ચાઉરંત' કહેવાય; અથવા

(૨) ચાર વડે અંત જે ધર્મમાં થાય છે તે ધર્મ ચાઉરંત કહેવાય.

(૧) ધર્મ ચાર ગતિનો અંતકારી :-

અરિહંત ભગવાન એવા ધર્મચક્રથી ચક્રવર્તી છે, કે જે ધર્મચક્ર નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ, એ ચાર ગતિનો અંત કરનારું છે.

ચાર ગતિનો અંત એટલે શું ? શું ચાર ગતિમય વિશ્વનો પ્રલય કરનારા ? ના, વિશ્વ તો નિત્ય શાશ્વતા ચરાચર દ્રવ્યોથી અનાદિ અનંત છે.

'નાભાવો વિદ્યતે સતઃ' સત્નો સર્વથા નાશ થઈ શકે નહિ; માત્ર એની અવસ્થાઓમાં ફેરફાર થયા કરે એટલું જ. તેથી અહીં ચાર ગતિનો અંત એટલે જીવની વારાફરતી થયા કરતી નરકગતિ, તિર્યચગતિ વગેરે અવસ્થાઓનો કાયમી અંત લેવાનો છે, જેથી કાયમી મુક્ત અવસ્થા પ્રગટ થાય.

અર્હદ્ધ ધર્મમાં આ અંત કરવાની તાકાત છે. એ ચાર ગતિનો ઉચ્છેદ યાને અંત કરનારું સાધન છે, માટે એને ચાઉરંત કહેવાય. 'ચાઉરંત' એટલે તો ચારનો અંત; પણ અંતના સાધનને ચાઉરંત કેમ કહેવાય, એવો પ્રશ્ન થાય. પણ અહીં સમજવાનું છે કે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો અર્થાત્ કાર્ય 'અંત' શબ્દનો પ્રયોગ કારણભૂત ધર્મમાં કરી ધર્મને જ ચતુરંત કલ્પો.

ચારગતિના અંતમાં ધર્મ કારણભૂત એટલા માટે બની શકે છે કે જે ઉપાયોથી સંસારની ચાર ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે, એનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ ઉપાયો કે જે ચારગતિનો અંત કરી શકે એ આર્હત્ ધર્મ બતાવે છે.

(૨) ‘ચાર વડે અંત છે જેમાં’ એવો ધર્મ;- આ ‘ચાઉરંતનો’ બીજો અર્થ છે. અહીં ‘ચાર’ કયા ? દાન, શીલ, તપ અને ભાવના નામના ધર્મો એનાથી અંત થાય છે. અંત કોનો ? ચાલુ પ્રકરણ, ચાલુ અધિકાર મોક્ષનો છે, માટે અંત સંસારનો લેવાનો.

સંસાર એટલે સંસરણ; જેમાં

- (૧) એક ભવથી બીજા ભવે,
- (૨) એક રાગદ્વેષાદિ ભાવથી અન્ય રાગદ્વેષાદિ ભાવમાં,
- (૩) એક પુદ્ગલ પરથી બીજાં પુદ્ગલ પર,
- (૪) એક કર્મના ઉદયમાંથી બીજા કર્મના ઉદયમાં,

સરક્યા કરવાનું થાય છે. ભ્રમણ ચાલે છે; તેનું નામ સંસાર. એનો અંત દાનાદિ ચાર ધર્મથી આવે છે. આ ચારથી અંતની વાત અરિહંતદેવના ધર્મચક્રમાં છે, માટે એ ધર્મચક્ર ચાઉરંત કહેવાય.

દાનાદિ ચારથી સંસારનો અંત કેમ ?

જીવનો સંસાર ચાલવામાં કારણભૂત જીવના એ મલિન ચિત્તપરિણામ અને પ્રવૃત્તિ છે કે જે પરિગ્રહ, વિષય, આહાર અને કષાયાદિ પ્રમાદની સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને પ્રવર્તે છે. ‘દાન’ પરિગ્રહ સંજ્ઞાનો વિરોધી, ‘શીલ’ ઈન્દ્રિયોની વિષયસંજ્ઞાનો, વિરોધી, ‘તપ’ આહારસંજ્ઞાનો વિરોધી, અને ‘ભાવના ધર્મ’ કષાયાદિ પ્રમાદસંજ્ઞાનો વિરોધી હોવાથી એ સંજ્ઞાઓનો અંત લાવે છે. માટે કહેવાય કે એના પર નભતી સંસારહેતુભૂત મલિન પરિણામ-પ્રવૃત્તિનો અંત આવવાથી સંસારનો અંત થાય છે.

(૨) અથવા, સંસાર મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય અને યોગના લીધે ચાલે છે. ‘દાનધર્મ અનંતાનુબંધીની કોટિના લક્ષ્મી-પરિગ્રહના રાગને તોડે છે, તેમજ ઉત્તમોત્તમ દાનપાત્ર તીર્થંકર દેવની, તથા સુપાત્ર ગુરુઓની, ભક્તિ ઊભી કરવા દ્વારા દેવ-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા પોષીને મિથ્યાત્વને તોડે છે. ત્યારે ‘શીલધર્મ’ એ વ્રતનિયમો દ્વારા અવિરતિનો અંત કરે છે. ‘તપધર્મ’ બાહ્ય અને આભ્યન્તર ભેદે આરાધાતાં કષાયોને જર્જરિત કરી નાખે છે. ત્યારે ‘ભાવનાધર્મ’ ઉત્તમોત્તમ શુભ ભાવોથી આત્માને ભાવિત કરી અશુભ ભાવથી પોષાતી અશુભ પ્રવૃત્તિનો યાને અશુભ

મન-વચન-કાયાના યોગનો અંત લાવે છે. એ રીતે સંસારનો અંત આવે છે.

(૩) અથવા સંસાર તૃષ્ણા-મૂર્ચ્છાદિ દોષો, અવિનયાદિ દુર્ગુણો, ક્રોધાદિ કષાયો અને હિંસાદિ દુષ્કૃત્યો પર નભે છે. ત્યારે દાનાદિ ધર્મ એનો કેવી કેવી રીતે નાશ કરે છે, એ જોઈએ

દાન ધર્મથી કયા દોષ જાય ? :-

દાન-ધર્મમાં જ્ઞાનદાન, અભય-દાન, ધર્મોપકરણદાન અનુકંપા-દાન, અને ઔચિત્ય-દાન છે. જ્ઞાનદાનથી અજ્ઞાનનો પક્ષપાત કપાય; નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાનદાન કરે તેથી તૃષ્ણા-આશંસા દ્વાસ પામે. ધર્મના ઉપકરણના સુપાત્રાદિ દાનમાં, જે એટલું પાપમાં જાત, તે બચ્યું. પોતાની મહેનતથી ઉપાર્જેલી કે હકમાં આવેલી વસ્તુનો ત્યાગ છે, તેથી મૂર્ચ્છા દોષ કપાય. પૂજ્યને પૂજ્ય માનીને દાન કરાય તેથી અહંકાર તૂટે. અભયદાનથી નિર્દયતા-કઠોરતા-નિષ્ઠુરતા જાય. અનુકંપા-ઔચિત્યદાનમાં નિર્ધ્વસ પરિણામ અને અનુચિતતાથી બચાય. દાનમાં (i) ઉદારતાથી ક્ષુદ્રતા કૃપણતા કપાય; (ii) સામાના ભલાની બુદ્ધિથી દેવાય તેથી સ્વાર્થાધતા કપાય; (iii) દે એટલું પરિગ્રહ પાપ ઘટે.

શીલ ધર્મથી કયા દોષ જાય ? :-

શીલ ધર્મમાં વ્રતો અને સદાચારો છે; તેથી અવિરતિ તથા અસદ્ આચાર ઘટે. માર્ગાનુસારીના ન્યાયસંપન્ન-વિભવ વગેરે આચારોથી અન્યાય-અનીતિ આદિ કેટલાય દોષ-દુર્ગુણો-દુરાચારો કપાય. એમ, એ તથા અપુનર્બંધકના ને યોગપૂર્વસેવાના આચારોથી અનાદિ સહજ ભાવમળનો નાશ થાય; અને ઈર્ષ્યા-વૈરવિરોધ-પુદ્ગલરસિકતાદિ દોષો કપાય. સમ્યક્ત્વ-શીલથી મિથ્યાત્વ, મિથ્યાધર્મોની પાપકરણી, મિથ્યાત્વીગુરુના પરિચય, વગેરેનો અંત આવે છે. અહિંસાદિ વ્રતોના શીલથી હિંસા, જૂઠ વગેરે પાપો કપાય; ઉત્તરગુણોથી ઈન્દ્રિયમનોનિગ્રહ દ્વારા અસંયમ, ભોગપિપાસા અને અનેક રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણો કપાય; શીલની અંતર્ગત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના આચારોથી અનેક પ્રકારની મોહની ચેષ્ટાઓ પાપમય પ્રવૃત્તિઓ છૂટે.

બાહ્ય તપધર્મથી કયા દોષ કપાય ? :-

તપધર્મમાં અનશન (ઉપવાસાદિ,) ઊનોદરી, દ્રવ્યસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયકલેશ, મન-વચન-કાયાની સંલીનતા સ્થિરતા એ છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ આવે.

અનશનહિ ચારથી જાલિમ આહારસંજ્ઞા કપાય, અતૃપ્તિ-અસંતોષ, નિરંકુશ દ્રવ્યભોગ અને રસની ગુલામી ઓછી થાય. કાયકલેશથી કાયાની સુંવાળાશ ઘટે, સુખશીલતા ઘટે અને એની પાછળ થતાં કેટલાયે પાપ મટે.

સંલીનતાથી મન-વચન-કાયાની ચંચળતા, યોગચાંચલ્ય, પાપ તરફ ઢળવાનું,

વગેરે દોષો કપાતા આવે, એમ બિનજરૂરી ચેષ્ટા, બિનજરૂરી ભાષણ અને આહુત્ત દોહક વિચારો અટકી જઈ કિંમતી માનવસમય વેડફાય નહિ, કે નિરર્થક પાપવૃદ્ધિ થાય નહિ.

સમગ્ર બાહ્ય તપથી કાય-મમતા, ઈન્દ્રિય-ગુલામી, સંજ્ઞાનું જોર, તથા એની પાછળ તાં કેટલાંય પાપ અને પાપાયરણનો દુરાગ્રહ, અહંકાર, વગેરે ઘટતા આવે.

આભ્યન્તર તપથી કયા દોષ જાય ? :-

આભ્યન્તર તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત-વિનય-વૈયાવચ્ચ-સ્વાધ્યાય-ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ આવે.

પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપ, તથા પાપના અનુબંધ (બીજશક્તિ) અને પાપના ઉત્સાહ-પક્ષપાત તૂટે.

વિનયથી પ્રમાદિ વૃત્તિ, અહંત્વ-ધિદ્વાઈ-અભિમાન, રીસ-અનૌચિત્ય વગેરે કપાય.

વૈયાવચ્ચ (સેવાભક્તિ)થી હરામીવેડા-સ્વાર્થપટ્ટતા-કૃતઘ્નતા-ગુણની બેકદર, પૂજ્યની અવગણના, મિથ્યા કાર્યના આગ્રહ વગેરે તૂટે,

સ્વાધ્યાયથી કષાયો, નિંદા, વિકથા-કુથલી-મોહમૂઢતા, ખોટા વિચાર, અજ્ઞાન, પાપરસ, બિનજરૂરી પ્રવૃત્તિ વગેરે કેટલુંય ઓછું થતું આવે.

શુભ ધ્યાનથી યોગચંચળતા, સંકલ્પવિકલ્પ, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન, પાપના અનુબંધ, અશુભ કર્મ, અપવિત્ર વિચારો વગેરે કપાય,

કાયોત્સર્ગથી કાયા-ઈન્દ્રિયો-વાણીની મુદ્દામ પ્રવૃત્તિ તથા મનની અપ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિ અટકે. મન-વચન-કાયાનાં મૂળ ઉપર સદસત્ પ્રવૃત્તિનાં વૃક્ષ ઊગે છે.

કાયોત્સર્ગ તે મૂળ અસત્ પ્રવૃત્તિ પર જ જબ્બર નિયંત્રણ મૂકે છે. સમગ્ર બાહ્ય-આભ્યન્તર તપથી કેટલાંય કર્મ નાશ પામે છે.

ભાવના ધર્મથી કયા દોષ કપાય :-

ભાવના ધર્મમાં, અનિત્ય-અશરણ-સંસાર ભાવનાથી ભવરાગ-વિષયમોહ-ધનમૂર્ચ્છા-પાપી-શરણ વગેરે તૂટે.

એકત્વ-અન્યત્વ ભાવનાથી આત્મ અજ્ઞાન, આસક્તિ-સ્નેહરાગ, મમતા, દીનતા-શોક, મોહ તથા અન્ય પાપી વૃત્તિઓ કપાય.

અશુભ ભાવનાથી શરીરરાગ-કામરાગ-ભોગનાં આવેશ કપાય.

આશ્રવભાવનાથી ૧૮ પાપસ્થાનકના ચડસ અને નિર્ભય પાપવૃત્તિ ઓછી થાય.

સંવર-નિર્જરા-ધર્મભાવનાથી ધર્મઉપેક્ષા, તથા આરાધનામાં પ્રમાદ, વિરાધના,

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૨૫

અને આશ્રવમાં આંધળિયા, ધર્મધર્મીનો અનાદર વગેરે તૂટે.

લોકસ્વભાવ ભાવનાથી અતત્ત્વમોહ, જડની આસક્તિ-ગર્વ વગેરે કપાય.

બોધિ-દુર્લભ ભાવનાથી મિથ્યાત્વ-ધર્મપ્રમાદ-જડમૂલ્યાંકન વગેરે ટળે.

વળી બાર ભાવના ઉપરાંત બાધક દોષનાં અનર્થ પાપાધિકરણના ભાર, સદ્ગુરુયોગનું મૂલ્ય...વગેરેનો વિચાર, તથા ક્ષણલવચિંતા અર્થાત્ કિંમતી પણ ટૂંકા માનવ અવસરનો વિચાર, ઈત્યાદિની શુભ ભાવનાથી પ્રમાદ-રાગ-દ્વેષ-વગેરે કપાય. એમ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ-વૈરાગ્યની ભાવનાથી મિથ્યાત્વાદિ ટળે. આમ, દાનાદિ ધર્મથી સંસારપોષક દોષો કપાય.

ધર્મ એ ચક્ર શી રીતે ?

‘ધમ્મવર-ચાઉરંત-ચક્ર’ પદમાં ધમ્મવર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ આર્હત્ ધર્મનાં બે વિશેષણ છે. ચતુરત્ન અને ચક્ર એમાં ચતુરત્નની વાત થઈ, હવે ચક્રની વાત. આ ધર્મ એ એક ચક્ર છે. કેમકે જેમ ચક્રવર્તીનું ચક્ર શત્રુઓને હણી નાખે છે, એમ આ ધર્મરૂપી ચક્ર આત્માના અતિ ભયંકર ભાવશત્રુ યાને આંતરિક શત્રુઓને હણી નાખે છે.

દ્રવ્ય-ભાવ-શત્રુ :-

મહામિથ્યાત્વ, હિંસાદિ-અવિરતિ, રાગદ્વેષાદિ કષાયો, કુયોગો તથા પ્રમાદ એ આત્માના આંતરિક શત્રુ છે, ભાવશત્રુ છે. બહારના દુશ્મનો એ દ્રવ્યશત્રુ કહેવાય, ગૌણ, અવાસ્તવિક શત્રુ ગણાય; કેમકે જેના અંતરમાં મહામિથ્યાત્વાદિ ન હોય તેનું એ બિચારા કશું બગાડી શકતા નથી; તેથી એ ખરેખરા યાને વાસ્તવિક મુખ્ય શત્રુ નથી. મુખ્યપણે યાને વાસ્તવમાં શત્રુવટ ધરાવનાર તો મહામિથ્યાત્વાદિ છે ! કેમકે જીવને એ જ અહીં પણ પીડે છે, વિડંબે છે, ને સંસાર-ચક્રની ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ય ભમાવી ભમાવી ભયંકર દુઃખ-ત્રાસ-વિટંબના આપે છે ! માટે એ ભાવશત્રુ છે. અંતરમાં જો એ નથી તો કોઈ પીડા સંતાપ કે બગડવાનું નથી. મહાવીર પ્રભુના પ્રત્યે સંગમદેવ વગેરેએ ઘણુંય શત્રુનું વર્તન કર્યું, પરંતુ પ્રભુ મહામિથ્યાત્વાદિથી રહિત હતા, તો એમની સ્વસ્થતા-શાંતિ-પ્રસન્નતાને કે પરલોકના અનંતા સુખને લેશ આંચ ન આવી. માટે સંગમાદિ એ વાસ્તવ શત્રુ નહિ, ગૌણ શત્રુ, દ્રવ્યશત્રુ કહેવાય.

આ સૂચવે છે કે આપણું બગાડનાર આપણા જ મિથ્યાત્વ-રાગદ્વેષાદિ દોષો છે, બહારના કોઈ જીવ નહિ. માટે એ જીવો પ્રત્યે તો આપણે મિત્રભાવ જ રખાય. જો ત્યાં શત્રુભાવ રાખીએ તો એ દ્વેષરૂપી ભાવશત્રુ આપણા દિલમાં પેઠી સમજો, એ જ આપણું બગાડશે.

‘દ્રવ્ય અને ભાવ,’ એમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનો એક અર્થ ‘ગૌણ-અપ્રધાન-

૨૨૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“સંસાર એટલે સંસરણ;” (ભાગ-૩૦)

અવાસ્તવિક' વિચાર્યો, બીજો અર્થ 'કારણ' એવો થાય છે. ભાવનું કારણ એ દ્રવ્ય. દા.ત. રાજકુમાર જો આગળ પર રાજા થવાનો છે, તો ખરેખર રાજા થશે ત્યારે 'ભાવરાજા' કહેવાશે, અને અત્યારે એ ભાવી રાજ-અવસ્થાનો કારણભૂત છે, માટે 'દ્રવ્ય-રાજા' કહેવાય. એમ પ્રસ્તુતમાં 'ભાવશત્રુ' મહામિથ્યા-ત્વાદિ આંતરિક ભાવો છે, એ તેવા તેવા મિથ્યાત્વાદિ કર્મના ઉદયથી થાય છે, તો કારણભૂત બન્યા સત્તાગત એ કર્મ તેથી એને 'દ્રવ્યશત્રુ' કહેવાય. આ પેલા બાહ્યશત્રુ કરતાં ભયંકર છે, કેમકે આ ઉદયમાં આવીને મિથ્યાત્વાદિને અવશ્ય જગાડે છે. અલબત્ત દાનાદિધર્મ-તપ-સંયમ-સ્વાધ્યાયાદિથી એનો વિધ્વંસ કરી નખાય તો ભય નહિ. ત્યાં પણ મુખ્યપણે તો ઉદયમાં કામ કરી રહેલા રાગાદિ ભાવશત્રુને પહેલાં દબાવવા છેદવા જોઈએ. એ કાર્ય દાનાદિ ધર્મ કરી શકે છે.

પ્ર.- દાનાદિ ધર્મમાં એવું શું રહસ્ય છે કે એ મિથ્યાત્વ-રાગાદિ ભાવશત્રુને હણે ?

ઉ.- સર્વજ્ઞ ભગવાને બતાવેલ દાન, શીલ, તપ, અને ભાવના ધર્મને યથાવિધિ વારંવાર સેવવાથી અસત્ના આગ્રહાદિ અર્થાત્ આવેશ, પકડ, મૂર્છા, આદિ દોષો કપાતા આવે છે; કેમકે જેમ સુદર્શન ચૂર્ણ આદિ ઔષધમાં તાવ આદિ દોષોનાં વિરોધી તત્ત્વ પડ્યાં છે, તેમ દાનાદિ ધર્મમાં આગ્રહ આદિ દોષોનાં વિરોધી તત્ત્વ રહેલાં છે; અને આ આગ્રહ આદિ દોષો એ મિથ્યાત્વાદિ ભાવશત્રુના પ્રાણ છે. આગ્રહ-પકડ હોવાથી જ એ મિથ્યાત્વાદિ દૃઢ રહે છે. ધર્મથી ભાવશત્રુના પ્રાણ હણાવ્યા એટલે ભાવશત્રુ મરેલા જ સમજવાના.

ભાવશત્રુના પ્રાણ આગ્રહાદિ આ રીતે, કે કુમત-કુમાન્યતા-આપમતિ-પાપ-દોષ વગેરેનો આગ્રહ રહે, 'આ બરાબર જ છે' એવી પકડ રહે, ત્યાંસુધી મિથ્યાત્વરૂપી ભાવશત્રુ ઊભો જ રહે છે, તેથી આગ્રહ એનો પ્રાણ છે. એમ ધન પૈસા પરિવારાદિની મૂર્છા ને વિષયોની આસક્તિ નિર્ભીકપણે સેવ્યે જવાય ત્યાંસુધી ભાવશત્રુ અવિરતિ જીવતી રહે છે; એટલે મૂર્છા-આસક્તિને અવિરતિના પ્રાણ કહેવાય. એમ અસ્વસ્થતા-વિહ્વળતા-સત્ત્વહીનતા-મૂર્છા-તામસભાવ ઊભા હોય ત્યાં સુધી રાગદ્વેષ-કષાયો જીવતા રહે છે, તેથી એ એના પ્રાણ ગણાય. એમ, રાજસભાવ, બાહ્યભાવ, અને ભોગપિપાસા, વગેરે ઊભા હોય ત્યાંસુધી અશુભ વાણી-વિચાર-વર્તાવરૂપી કુયોગ પ્રવર્તે છે. માટે એ એના પ્રાણ કહેવાય.

દાન, શીલ, તપ અને ભાવના ધર્મનો અભ્યાસ આ આગ્રહાદિરૂપ પ્રાણનો નાશ કરે છે, એટલે સહજ છે કે પ્રાણનાશ મિથ્યાત્વાદિ ભાવશત્રુઓનો નાશ થાય. અલબત્ત એકાદ બે વાર દાનાદિ ધર્મ સેવ્યામાં આ ફળ ન દેખાય, પરંતુ એ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૨૭

વારંવાર સેવવા જોઈએ. વારંવારના અભ્યાસથી દિલમાં દાનાદિના રસ ઊભા થાય છે. અને તેનાથી પરિગ્રહાદિના આગ્રહ આદિ દોષ ટળે છે. મહાન આત્માઓને આ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે કે પહેલાં તો પોતે અનાદિના મૂઢ હોવાથી કેવળ સંજ્ઞાઓના આગ્રહ-મૂર્છા આદિમાં ફસેલા હતા પરંતુ જેમ જેમ ગુરુકૃપાએ દાનાદિ ધર્મ સેવતા ગયા, તેમ તેમ આગ્રહાદિ ઘસારે પડતા ગયા. આગ્રહાદિના ઊંડા સંસ્કાર હોવાથી એ દાનાદિના અભ્યાસ દ્વારા જ ક્રમશઃ ઘસાતા આવે છે.

આ રીતે ભાવશત્રુને હણનાર શ્રેષ્ઠ ધર્મચક્ર-ધર્મશાસન અરિહંત પરમાત્મા પ્રવર્તવિ છે, માટે એ ધમ્મવર-ચાઉરંત-ચક્કવટ્ટી છે. એવાને હું નમું છું.

લૌકિક-લોકોત્તર સૌંદર્ય : 'જય વીયરાય' સૂત્રની આઠ માગણી

(શ્રી અરિહંત પરમાત્માની દ્રવ્યપૂજા કર્યા બાદ ભાવપૂજાર્થે ચૈત્યવંદન કરવામાં આવે છે. એમાં સ્તોત્ર-સ્તવન-જિનગુણગાન કર્યા બાદ 'જય વીયરાય જગગુરુ !' એ પ્રણિધાનસૂત્ર બોલવામાં આવે છે. એમાં કેવા ભવ્ય ભાવો ભર્યા છે, તે આપણને આચાર્યપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનાં વચનોથી આ પ્રમાણે જાણવા મળે છે.

આ 'જય વીયરાય' સૂત્રમાં પહેલી બે ગાથામાં વીતરાગ જગદ્ગુરુને આમંત્રીને એમના પ્રભાવથી એમના સામર્થ્યથી આ આઠ બાબતો પ્રાપ્ત થવાની આશંસા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે;

(૧) ભવનિર્વેદ,	(૨) માર્ગાનુસારિતા,
(૩) ઈષ્ટફળસિદ્ધિ,	(૪) લોક-વિરુદ્ધ ત્યાગ,
(૫) ગુરુજન-પૂજા,	(૬) પરાર્થ-કરણ,
(૭) શુભ ગુરુ-યોગ,	(૮) શુભ ગુરુ-વચન સેવા.

આ આઠ વસ્તુનું પ્રણિધાન, આશંસા, અભિલાષા, મિથ્યાત્વ-ગુણસ્થાનક રહેલા આત્માઓ પણ કરે; તે પણ આશંસા તરતમતાએ તીવ્ર સંવેગનું તીવ્ર ધર્મરંગનું કારણ બને એવી કરે; અર્થાત્ પ્રભુ આગળ આ આશંસા કરતાં તીવ્ર ધર્મરંગ જાગે એ રીતે આશંસા કરાય એ યોગ્ય છે, યુક્તિયુક્ત છે. એ સૂચવે છે કે ધર્મરંગ માટે આ પાયાની વસ્તુ છે.

અહીં સારી રીતે દ્રવ્ય ખરચીને જિનપૂજા કર્યા પછી સ્તવન-ગુણગાન કર્યા ઉપર, જાણે ઈનામ માગવાનું હોય, તેમ આ ભવનિર્વેદ આદિ આઠનું પ્રણિધાન કરવાનું છે, આશંસા અભિલાષા વ્યક્ત કરવાની છે. એ વખતે ચિત્ત કેટલું બધું એકાગ્ર, તન્મય અને ભાવભર્યું હોય ? જો એ નહિ, તો મોટા ચકવર્તીની, સારી

૨૨૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“જય વીયરાય” (ભાગ-૩૦)

રીતે અર્થવ્યય કરવા પૂર્વક, સ્તુતિ-ગુણગાન કર્યા બાદ, એને ચક્રવર્તી કહે, ‘બોલ, શું જોઈએ છે?’ એમ કહી ઈનામ માંગવા સૂચવે, ત્યારે એ ઈનામના વખતે જ ચિત્ત બીજે ભટકતું રહે કે ઝોકું ખાય એના જેવું ‘જય વીયરાય’ વખતે ચિત્ત અન્યત્ર ભટકાવવાથી થાય. પણ ત્યાં તો પહેલેથી જ સેવાભક્તિ વખતે ચિત્ત ઈચ્છિત વસ્તુની માગણી માટે તત્પર જ હોય છે. તો ઈનામનો અવસર આવી લાગ્યે તો, એ કેટલું ય સજાગ હોય, અને કેવીક ગદ્ગદતાથી ઈનામ માગી લે છે ! બસ, એમ અહીં પણ ચિત્ત આ આશંસિત આઠ વસ્તુ માટે પહેલેથી જ તૃષ્ણાવાળું અને તત્પર હોય, અને છેવટે આ સૂત્ર બોલવાના અવસરે તો ભારે તન્મયતા-તત્પરતાવાળું બની ગદ્ગદ્ દિલે એની આશંસા વ્યક્ત કરે. માટે જ આને ‘પ્રણિધાન સૂત્ર’ એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક સૂત્રમાં પ્રણિધાન તો જરૂરી છે જ, પણ આમાં વિશેષરૂપનું જરૂરી છે. તે ‘ભવનિર્વેદો’ ‘મગ્ગાણુ-સારિયા’... વગેરે એકેક માગણી પર અલગ અલગ લક્ષ મૂકવાનું છે.

ભવનિર્વેદાદિ અતિ જરૂરી :-

બીજી વસ્તુ એ છે કે આ ભવનિર્વેદ વગેરે આઠનું પ્રણિધાન યાને આશંસા મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાથી માંડીને ઠેઠ વીતરાગ બનવા સુધી કરવી ઉચિત છે. એ સૂચવે છે કે મોક્ષમાર્ગની આરાધનાના અભિલાષીને આ આઠ બાબતો પ્રથમ પગથિયે અત્યંત આવશ્યક છે. માટે ધર્મની બીજી સાધનાઓ ભલે કરતા હોઈએ, પરંતુ આ વસ્તુઓની લેશ પણ ઉપેક્ષા થઈ શકે નહિ; ઊલટું આની પ્રાપ્તિ અને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકાસની ભારે ધગશ રહે, તેમજ એ માટે પ્રયત્ન પણ સદા જાગતો રહે. મન નિશ્ચિતપણે કહે કે “આ ‘ભવનિર્વેદ’ યાને સંસાર પર વૈરાગ્ય વગેરે વિના ચાલી શકે જ નહિ, ધર્મની સગાઈ જ થાય નહિ; માટે આ વસ્તુઓ તો મારે પહેલાં જ જોઈએ. કેમકે ભવનિર્વેદાદિ આવવા પર ધર્મ મંડાય છે. તો એની આશંસા-પ્રાર્થના તો પહેલી કરું; કેમકે પ્રાર્થનાથી જ ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય; અને એ માટે શક્ય પુરુષાર્થ પણ ખાસ રાખ્યા કરું.” મનના આ નિર્ધાર માટે રોજ આ સૂત્ર અનેકવાર બોલે; ‘મારે આ જોઈએ છે; મારે પ્રભુ ! આની ખાસ જરૂર છે.’ એ ભાવ જાગ્રત રાખીને એના પદ પદ અલગ પાડી લક્ષ દઈને બોલે.

ભવનિર્વેદાદિ પ્રાપ્ત છતાંય પ્રાર્થના ?

પ્ર.- સૂત્રની વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી, દા.ત. મુનિઓને શા માટે હવે આ સૂત્ર બોલવાનું હોય ? એમને તો ભવનિર્વેદ વગેરે પ્રાપ્ત છે. તો પ્રાપ્તની હવે શી આશંસા કરવાની ?

ઉ.- મોટા મુનિઓને પણ આ સૂત્ર બોલવાનું છે તે ઊંચી કક્ષાની એ વસ્તુની

આકાંક્ષાથી. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે, આ ભવનિર્વેદ આદિ આશંસિત વસ્તુ કાંઈ એક જ કક્ષાની નથી હોતી, એ તો ઊંચી ઊંચી માત્રાએ તરતમતાવાળી અનેક પ્રકારે હોય છે. એટલે પોતાને પ્રાપ્ત ભવનિર્વેદાદિ કરતાં પણ અધિક ઊંચા ભવનિર્વેદાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રણિધાન કરાય, આશંસા કરાય, એ સહજ છે, જરૂરી જ છે. ભવનિર્વેદાદિની તરતમતા યાને ઓછા-વત્તાપણું જાગતના જીવ-જીવ વચ્ચે પણ દેખાય છે; કોઈને સામાન્ય ભવનિર્વેદ, તો કોઈને વિશેષ ભવનિર્વેદ, ત્યારે કોઈને એથી પણ તીવ્ર ભવનિર્વેદ, આ સૂચવે છે કે ભવનિર્વેદાદિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંતોષ વાળી દેવાનો નથી કે ‘મને એ પૂર્ણસ્વરૂપે ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાના પ્રાપ્ત થઈ ગયા.’ ના, વીતરાગભાવ ન આવે ત્યાંસુધી ગુણોમાં ઉત્કર્ષ-ઉચ્ચતા વધારતા જ જવાનું છે. તેથી આ સૂત્ર બોલતાં અપ્રાપ્ત ગુણાધિક્તા તરફ લક્ષ રહેવું જ જોઈએ.

આમ ‘જય વીયરાય’ સૂત્ર બોલતાં ૩ વસ્તુ લક્ષમાં રાખવાની થઈ,

(૧) ઈનામ વખતે ગેરહાજર નહિ, પરંતુ આ સૂત્ર બોલતાં ‘આ ૮ વસ્તુ (અને પછીની પાંચ વસ્તુ) પોતાને ખાસ જોઈએ છે,’ એ તીવ્ર ગરજથી ગદ્ગદ દિલે અને તત્પર-તન્મય ચિત્તે એની આશંસા વ્યક્ત કરવાની; ‘એ મારે જોઈએ છે’ એ ભાવ કરીને સૂત્ર બોલવાનું.

(૨) ધર્મની બધી સાધનાઓના પાયામાં આ આવશ્યક છે, આના વિના ન જ ચાલે, એ સચોટ નિર્ધારથી જ આની આશંસા અને પુરુષાર્થ જોઈએ.

(૩) આ પ્રાપ્ત હોય તો ય સંતોષ ન વાળી લેતાં એનાથી ઊંચી માત્રાના આ જ ગુણ પ્રાપ્ત કરવા માટે તીવ્ર ધગશથી જ આશંસા વ્યક્ત કરવાની.

હવે સૂત્ર-પદોનો અર્થ જોઈએ, :-

‘જય વીયરાય જગગુરુ !’ એટલે ‘હે વીતરાગ જગદ્ગુરુ ! તમે જય પામો, વિજયવંતા રહો.’

પ્ર.- અહીં ‘તમે જય પામો’ કહીને ભગવાનને શું આપણે આશીર્વાદ આપીએ છીએ ?

ઉ.- ના, ભગવાન તો વિજયવંતા જ છે. એ બહુ મોટા પુરુષ છે, પરમ પુરુષ છે; એમને આપણે આશીર્વાદ આપનાર કોણ ? આપણું શું ગજું ? કિન્તુ આપણે આપણા દિલની આશંસા વ્યક્ત કરીએ છીએ કે કે ‘હે પ્રભુ ! આપ મારા દિલમાં વિજયવંતા રહો, કે જેથી કારમા આંતરશત્રુઓ મારા દિલમાંથી ભાગી જાય. મારા પર સામ્રાજ્ય આજસુધી રાગાદિ આંતર અરિ-ગણનું ચાલી આવ્યું છે, તે હવે આપનું, આપના ગુણોના જ પ્રબળ આકર્ષણનું, એના પક્ષપાતનું, અને

આપની આજ્ઞાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યું રહે; આ ભાવથી ‘જય વીયરાય...’ બોલવાનું છે. એટલા જ માટે અહીં લલિતવિસ્તરાકાર કહે છે કે ‘જય વીયરાય જગગુરુ !’ એ ત્રિલોકનાથ ભગવાનને આમંત્રણ છે, આમંત્રવાનું વચન છે, અને તે ભાવસંનિધાન માટે છે. ભગવાનને આમંત્રવાના ક્યાં ? પોતાના દિલમાં. શા માટે. ભાવસંનિધાન માટે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૦, તા. ૮-૪-૧૯૬૭

ત્યારે ભાવ સંનિધાન એટલે ! આના બે અર્થ છે.

(૧) ‘ભાવસંનિધાન’ ભાવથી સંનિધાન, હૃદયમાં વીતરાગનું ભાવથી સંનિધાન અર્થાત્ નિકટતા, સાંનિધ્ય, નિશ્રા હોય તે. દ્રવ્યથી સાંનિધ્ય-નિકટતા તો, એ હાલ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરતા હોઈ, ત્યાંના રહેવાસીને છે; અથવા એ મોક્ષમાં બિરાજમાન હોઈ ત્યાં રહેલાને છે. પરંતુ ભાવથી સંનિધાન આપણને આપણા જ્ઞાનોપયોગરૂપે આપણા દિલમાં પ્રભુ વસાવવાથી હોય. તેથી અહીં રીતે આપણા દિલમાં વસ્યા રહે, એ આપણી પાસે જ હોય, સંનિહિત જ હોય, એવી આકાંક્ષા છે. અથવા

(૨) ‘ભાવસંનિધાન’ એટલે ભાવનું સંનિધાન. અર્થાત્ શુભ ભાવની પાર્શ્વવર્તિતા; અર્થાત્ શુભભાવ જ આપણી પાસે રહે. એ માટે ‘જય વીયરાય...’ એ વીતરાગ જગદ્ગુરુને આમંત્રણ છે, સંબોધન છે; અને ખરેખર ! વિશુદ્ધ તથા અર્થી દિલે ‘જય વીયરાય જય વીતરાગ’ એ આમંત્રણ કરાય તો શુભ ભાવ હૃદયસ્થ બને છે. એ પરથી આ સૂચિત થાય છે કે શુભભાવ હૃદયસ્થ બનાવવા અને અશુભ ભાવોથી બચવા ‘જય વીયરાય’ ‘અરિહંતા મે સરંણ’ એની વારંવાર રટણા એ સુંદર ચાવી છે, અમોઘ ઉપાય છે.

મળવામાં ભગવાનનો પ્રભાવ શો ? :-

‘હોઉ મમ તુહપ્પભાવઓ ભયવં !’ એટલે કે ‘હે ભગવન્ ! મારે તારા પ્રભાવથી થાઓ’ શું ? હવે કહેવાશે તે ભવનિર્વેદ આદિ. આમ કહીને એ સૂચવ્યું કે આ ભવનિર્વેદ આદિ વીતરાગ અરિહંત ભગવાનના પ્રભાવથી, શક્તિ-સામર્થ્યથી, આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે, વિકસે છે, અને પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. અહીં પ્રશ્ન થશે કે,

પ્ર.- ભવનિર્વેદાદિ તો આપણે પુરુષાર્થ કરીએ તો થાય, એમાં ભગવાનનો પ્રભાવ શો આવ્યો ?

ઉ.- પણ જુઓ કે કોક ખોલીએ તો જ ચકલીમાંથી પાણી મળે છે; કિંન્તુ શું કોક ખોલવા માત્રથી પાણી મળે છે ? ના, મૂળ ટાંકીમાંથી નળમાં ચાલ્યું આવે છે તેથી જ મળે છે. ટાંકીમાંથી આવતું બંધ, કે ટાંકીમાં જ ન હોય, તો ન મળે. એવી રીતે ભવનિર્વેદ આદિ ગુણો કે ધર્મ પ્રાપ્ત કરવામાં આપણો પુરુષાર્થ જરૂરી ખરો, પરંતુ એ પુરુષાર્થ અને એની સફળતા થવામાં મૂળમાં અરિહંત ભગવાનનો પ્રભાવ શક્તિ-સામર્થ્ય કામ કરે છે. ભગવાન જાણે પાવર હાઉસ છે, એમાંથી આપણને સાધનારૂપી વિજળીનો પાવર મળે છે. પુરુષાર્થ તો માત્ર સ્વીય છે. સ્વીય દાબવાથી જ પ્રકાશ થાય એ વાત સાચી, પરંતુ પાવરહાઉસના પાવર સાથે સંબંધ હોય તો જ પ્રકાશ થાય. એમ અરિહંતના સંબંધે જ ભવનિર્વેદાદિ આવે.

પ્ર.- ભગવાન તો મોક્ષમાં સ્થિર બિરાજમાન છે, એ ક્યાં કશું કરે છે ? પછી અહીં આપણને ભવનિર્વેદાદિ એમના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થવાનું શી રીતે ?

ઉ.- જેમ ચિંતામણિ કશું કરતું નથી, છતાં એનો એવો કોઈક પ્રભાવ છે કે એનાથી ઈચ્છિત મળે છે; એમ વીતરાગપ્રભુનો એવો અચિંત્ય પ્રભાવ છે કે એનાથી ભવનિર્વેદાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આનું પ્રમાણ એ, કે વીતરાગનું જ આલંબન કરીએ તો સાચા ભવનિર્વેદાદિ જાગે છે, વિકસે છે ને પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. એ સૂચવે છે કે વીતરાગનું એવું કોઈક અચિંત્ય સામર્થ્ય એમાં કામ કરી રહ્યું છે કે એમનું જ આલંબન કરવાથી એ ભવનિર્વેદાદિ પૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત થાય. જૈનેતરને ભવનિર્વેદ આવે એમાં પણ ઊંડે ઊંડે વીતરાગ ભાવનું આલંબન કામ કરતું હોય છે.

(૧) ભવનિર્વેદો :-

હવે અહીં પહેલા નંબરે ‘ભવનિર્વેદો’ ભવનિર્વેદ માગવામાં આવે છે. એ સૂચવે છે કે ધર્મરંગ ઊભો કરવા માટે સંસાર પર ગ્લાની પહેલી જરૂરી છે. એ હોય તો જ ધર્મરંગ લાગી મોક્ષ માટે પ્રયત્ન થાય.

ભવનિર્વેદ વિના મોક્ષાર્થ યત્ન જ નહિ એટલે બધીય ધર્મસાધના ખરેખર તો ભવનિર્વેદ આવ્યા પછી જ થાય. દાન દો, શીલ પાળો, તપ કરો, જિનભક્તિ કરો, વ્રત ચારિત્ર લો. ક્ષમાદિ ધર્મનું પાલન કરો,...બધું ખરું, પરંતુ સંસાર પર ગ્લાની ઊભી કરીને એ કરો તો જ એ મોક્ષ માટે થાય.

સંસારસિકના તપ આદિ એ નિર્બીજ ક્રિયા :-

પ્ર.- એમ તો કેટલાય જીવો સદ્ગુરુ-સેવા, કઠોર તપસ્યા, મોટા દાન, વ્રત વગેરે ધર્મ કરતાં દેખાય છે ને ?

ઉ.- તેથી શું ? જ્યાંસુધી ભવનિર્વેદ નથી થયો ત્યાં સુધી એવો બધો પ્રયત્ન એ તો સાંસારિક સુખ-સન્માનાદિની કાંક્ષાથી હોય છે, યા નરકાદિના દુઃખ ન આવે

એટલા માટે હોય છે. સ્વર્ગાદિ મળે તે તો જોઈએ જ છે, પણ નહિ કે મોક્ષની ઈચ્છા છે. ભવ કડવો ન લાગે તો મોક્ષ મીઠો કેમ લાગે ? ઈષ્ટ ક્યાંથી લાગે ? સંસારનો પ્રતિબંધ છે, આસક્તિ-મમતા-આકર્ષણ છે, ત્યાં સુધી સંસાર પર નિર્વેદ-ખેદ-ઉદ્વેગ નથી જાગતો. એવા સંસારમત્ત્વ પૂર્વકના ઠેઠ દેખીતા ચારિત્રધર્મ સુધીના પ્રયત્ન પણ વસ્તુગત્યા મોક્ષ માટેના પ્રયત્ન જ નથી. જેવી રીતે નિર્જીવ મડદાની ક્રિયા, દા.ત. કોઈએ મડદાના હાથ ઊંચા નીચા કર્યા, તો એ કાંઈ જેનું મડદું છે એનો પ્રયત્ન ન ગણાય; એમ સંસારરસિકના આવા પ્રયત્ન પણ મોહના ધરના પ્રયત્ન કહેવાય, આત્માની પોતાની મોક્ષરુચિના પ્રયત્ન નહિ, માટે સંસાર-આસક્તિ તો દૂર કરવાની, સંસારરસ પહેલાં રવાના કરવાનો.

અહીં મોક્ષ માટેના પ્રયત્નમાં પહેલે પગથિયે ભવનિર્વેદ કહ્યો, ‘ભવનિર્વેદો’થી જેનું નામ ‘સંસાર,’ તેના પર નિર્વેદ, પછી યાદ્ય એ સંસાર દિવ્ય સુખરૂપ હો, મન-માની સગવડ-અનુકૂળતા રૂપ યા સમ્રાટ ચક્રવર્તી કે મોટા ઈન્દ્રની બાદશાહી સત્તા-સન્માન રૂપ હો. ગમે તે સ્વરૂપના સંસાર ઉપર ખેદ, ઉદ્વેગ, દિલનો અભાવ, એની આશંસા પહેલી મૂકી. એ સૂચવે છે કે લૌકિક-લોકોત્તર કોઈપણ ધર્મના મૂળમાં ભવનિર્વેદ પહેલો જોઈએ.

પ્ર.- ભવનિર્વેદ એ ધર્મનું મૂળ શાથી ? :-

(૧) ધર્મ તરીકે ધર્મ પર રસ તો જ જામે કે જો સુખ રૂપ પણ સંસાર અકારો લાગતો હોય. અકારો ન લાગે તો તો ધર્મ એવા કોઈ સંસાર સુખના સાધન તરીકે જ ગમવાનો ! અને એનું પરિણામ ભવકેદની મુદત-વૃદ્ધિ !

(૨) ભવનિર્વેદ હશે તો જ, સંસાર ખરાબ લાગે છે માટે એનાં પોષક પાપ સ્થાનક પર પણ ગ્લાની થશે, અભાવ થશે, અને સુકૃત-સત્કૃત્ય અને સદ્ગુણ-સદાચારની જ કિંમત અને મહત્તા હૈયે તરવરતી રહી, એના પર આદર-બહુમાન સાથે એની જ સાધનાની તીવ્ર ભૂખ રહેશે. ભવનો નિર્વેદ અને ભવનો ભય જાગતો રાખ્યા વિના આ પાપગ્લાની અને સુકૃત-સદ્ગુણના મૂલ્યાંકન-બહુમાન તીવ્રભૂખ ક્યાંથી આવે ? ફરિયાદ છે કે ‘ધર્મનો રસ કેમ નથી જાગતો રહેતો ?’ પણ ભવ ખૂંચતો રહ્યાં વિના શા માટે જ એ રસ જાગે ? ભવ ન ખૂંચે એમાં અંધ ઈન્દ્રિય, વિષયરસ કામ કરે છે; અને એ ધર્મનો રસ ન જાગવા દે. વિષયોરૂપી ભવ ખૂંચવા માંડે તો ધર્મનો રસ જરૂર જાગે.

(૩) ભવનિર્વેદ હોય તો જ ભવનાં મૂળ કારણભૂત કષાયો, પછી યાદ્ય તે રાગરૂપ-દ્વેષરૂપ, યા હર્ષરૂપ કે શોકરૂપ, એના પર પણ ગ્લાની થાય, તો જ અનિવાર્ય પાપપ્રવૃત્તિમાં પણ અને સુકૃતાદિ સાધતાં ય કષાયચોટ્ટાને દાબમાં રખાય

જેથી પાપ એ મહાપાપ ન બને, અને ધર્મ કલુષિત ન થાય. જો ભવ-નિર્વેદ હોય નહિ, તો તો કષાયો અને હિંસાદિ પાપરંગ ફાલ્યા-ફૂલ્યા રહેવાના.

આમ આ કારણોએ ભવનિર્વેદ પાયામાં જોઈએ જ.

(૨) મગ્ગાણુસારિઆ :-

બીજી આશંસા છે માર્ગાનુસારિતાની. માર્ગાનુસારિતા એટલે તત્વાનુસારિતા, તત્ત્વ તરફ હૃદયનો ઝોક રહેવો, અતત્ત્વ-તરફી વલણ ઊઠી જવું. વાતમાં, વિચારમાં, ને વર્તાવમાં સન્માર્ગ શું, તત્ત્વ શું, એ તરફ જ દિલ જાય. તત્ત્વહીન અસાર ને ફોફાં જેવી વાતો ગમે નહિ; દિલ એમાં ઓતપ્રોત ન થાય. કંઈ પણ બોલે, વિચારે, કે પ્રવૃત્તિ કરે, ત્યાં તત્ત્વ, માલ, સાર તરફ જ ખાસ દૃષ્ટિ હોય. એ હોય તો જ ભવનિર્વેદ જાગે, ટકે, વધે.

તત્વાનુસારિતા કેમ આવે ? :-

ચાલુ જીવનમાં તત્વાનુસારિતા લાવવા-માટે જીવન-સરણી ક્ષુદ્ર-તુચ્છ ઉપલક્ષ્યા દૃષ્ટિથી નહિ, પણ ગંભીર વિશાળ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી ચાલવી જોઈએ. એ અસદ્ગ્રહ-દુરાગ્રહનો નિગ્રહ કરવાથી આવે. જ્યાં સુધી તત્ત્વહીન-નિરસાર-માલ વિનાની વાતોમાં લયલીનતા હોય, અતત્ત્વની પકડ હોય, અભિનિવેશ હોય, ‘એ જ સાચું’ એવું અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ હોય, હૈયું અતત્ત્વ તરફ સહેજે ઢળતું હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વ ન પામી શકાય, તત્વાનુસારી ન બની શકાય સંભવ છે. સર્વજ્ઞકથિત તત્ત્વની પ્રાપ્તિના સંયોગ ન મળ્યા હોય, છતાં જે મિથ્યામાર્ગમાં બેઠો છે ત્યાં મધ્યસ્થ ભાવ હોય; એમ સમજીને કે ‘શાસ્ત્ર ઘણાં, મતિ થોડલી માટે મારું તે સાચું નહિ, પણ સાચું તે મારું,’ એ સહેજે આશંસા કરે કે ‘મને તત્વાનુસારીતા મળો.’ સરળ ભદ્રક પ્રકૃતિવાળો, તત્ત્વમાર્ગનો પ્રેમી, અને ‘પ્રજ્ઞાપનીય’ અર્થાત્ શુદ્ધ સમજવાની વૃત્તિવાળો, એ માર્ગાનુસારિતાને ઝંખનારો હોય.

ભવનિર્વેદ થવા ઉપર પણ માર્ગાનુસારિતાની જરૂર છે. વક્તા કાઢી સરળતા લાવવાની વાત છે; જેથી અમાર્ગ ઉન્માર્ગ-અતત્ત્વની ખેંચ-પકડ ન થાય; નહિતર બિચારો મોક્ષનો અભિલાષી છતાં અતત્ત્વમાં જકડાઈ રહેલો તત્ત્વ-માર્ગના પગથિયાં ચડવા જ ન પામે. શાસ્ત્રમાં પોતાની અલ્પમતિએ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતી વાત લાગે, ત્યાં જો તત્વાનુસારિતા-ગુણ હોય તો તત્ત્વજ્ઞ પાસે સમજવા પ્રયત્ન કરશે, છેવટે નહિ સમજાય તો ‘તત્ત્વં કેવલિગમ્યં’ અર્થાત્ ‘સર્વજ્ઞે કહ્યું તે સાચું’ એમ સમાધાન કરશે, પરંતુ અશ્રદ્ધામાં નહિ પડે.

તત્વાનુસારિતા તો એક દિવ્ય દૃષ્ટિ છે, જેથી (૧) શાસ્ત્રની ભિન્નભિન્ન વાતોને એનાં મર્મ, પ્રયોજન, સ્થાન, આશય વગેરેના વિચાર-પૂર્વક યોગ્ય ન્યાય

અપાય છે, ઘટતી રીતે લગાવાય છે; દા.ત. ઉત્સર્ગ એ ઉત્સર્ગ, અપવાદ એ અપવાદ; અમુક સ્થાને અપવાદ જરૂરી, અમુક સ્થાને ઉત્સર્ગ;...ઈત્યાદિ; (૨) તેમજ કોઈપણ પ્રસંગ, પદાર્થ, કે વાણી, વિચાર, વર્તવમાં જ્ઞાનદષ્ટિને જાગતી રાખી એમાંની તાત્વિકતા પર લક્ષ રાખી મોહદષ્ટિને દાબી દે છે. માટે માર્ગાનુસારિતા યાને તત્વાનુસારિતાની આશંસા જરૂરી. હવે ત્રીજી વસ્તુ.

(૩) ઈક્કલ સિદ્ધિ :-

સુમનસ્કતા માટે ઈષ્ટ-સિદ્ધિ જરૂરી છે. એનું કારણ એ છે કે ભવનિર્વેદ ઉપર તત્ત્વનો ઝોક આવે, તેથી જેમ તત્વાનુસારિતા-માર્ગાનુસારિતા માંગી. તેમ એ આવે એટલે હવે ચિત્તના શુભભાવ-સમાધિ જળવાય એવા ઈષ્ટ ફળની સિદ્ધિની અપેક્ષા રખાય છે.

‘ઈક્કલસિદ્ધિ’નો અર્થ છે સુમનસ્કતાને અવિરોધી ફળની, અર્થાત્ ચિત્તને ન બગાડે એવા ફળની ઉત્પત્તિ, આવું ફળ એટલે અવિરુદ્ધ આજીવિકાદિરૂપ ઈચ્છિત કાર્ય. એ સિદ્ધ થાઓ એવી આશંસા વ્યક્ત કરી. આમાં,.

‘અવિરોધી-અવિરુદ્ધ’ બે રીતે,

(૧) આજીવિકાના ઉપાય આદિ પોતાના ધર્મસ્થાનને વિરુદ્ધ ન જોઈએ, અનુચિત ન હોવા જોઈએ. દા.ત. પોતે શ્રાવક ગૃહસ્થ હોય તો સામાન્ય રીતે અનર્થદંડના ધંધા, અંગારકર્મ, વનકર્મ, અસતી-પોષણાદિના ધંધા વગેરે ન જોઈએ. એમ કોઈ પણ જૈન-જૈનેતર ગૃહસ્થ માટે અનીતિ-અન્યાયના વ્યવસાય ન જોઈએ. એવા ધંધાની આજીવિકા એ અહીં ઈષ્ટ ફળ નહિ. વળી

(૨) અવિરોધિ વ્યવસાય એટલે કે સુમનસ્કતા યાને ચિત્તની પ્રસન્નતા-સમાધિ ગુમાવરાવે એવા ધંધા નહિ. દા.ત. કોઈ માણસ ઈચ્છે કે ‘મને લાખ બે લાખ રૂપિયા મળો, જેથી મારા મનને શાંતિ થાય,’ તો એ ઈષ્ટફળ ન કહેવાય; કેમકે એમાં માનેલી ચિત્ત-શાંતિ એ ખરેખર શાંતિ નથી, પરંતુ ચિત્તનો અશુભ ભાવ છે, મોહનો ઉન્માદ પોષવારૂપ છે, રાગની વર્ધક છે એથી સમાધિ ઊલટી છેટી જાય છે ! રાગ-મમત્વ-અહંત્વાદિથી તો ચિત્તસંકલેશ વધે છે, અસમાધિ વધે છે. માટે એ નહિ, કિન્તુ સત્-શોભનચિત્તને અવિરોધિ ઈષ્ટની સિદ્ધિ માગી.

પ્ર.- ઈષ્ટસિદ્ધિની આત્મહિતમાં શી જરૂર છે તે અહીં આઠની અંદર એને ગણી ? :-

ઉ.- આત્મહિતમાં જરૂરી આ રીતે છે કે એનાથી જીવની જીવનનિર્વાહની સામગ્રી મળવાની આશાનો ભંગ ન થાય, એથી ચિત્તની પ્રસન્નતા સ્વસ્થતા, નિરાંત-નિશ્ચિત્તા બની આવે. ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તો આરાધ્ય દેવપૂજાદિ કર્તવ્યોમાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૩૫

પ્રસન્નતાથી પ્રયત્ન થાય; ને આમ જો દેવપૂજા-ગુરુસેવાદિ કર્તવ્ય પ્રસન્ન ચિત્તે બજાવાય તો તો મહાન આત્મહિત સધાય. આનંદધનજી મહારાજે કહ્યું છે ને,-

‘ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજનફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ.’

એવી સ્વસ્થ મનની દેવપૂજાદિ કરણીના ઊંડા સંસ્કાર પડી એ પૂજાદિ અહીં અને પરલોકે પણ અખંડિત ધારાએ ચાલી વિકસી શકે છે. આ બધું તો જ બને કે જો ઈષ્ટસિદ્ધિથી અવિહ્વળ ચિત્ત રહે.

પરંતુ મૂળમાં જો ઈષ્ટ-સિદ્ધિ યાને અનિવાર્ય જીવન-નિર્વાહાદિના ઉપાયની અપેક્ષા ફળીભૂત જ ન થતી હોય, તો તો તેથી ચિત્તની આશા-ઉત્સુક્તા વિહ્વળતા એ વિષયમાં ઊભી જ રહેવાની, મટે જ નહિ. તેથી રહેતી ચિત્તની વિહ્વળતા-અપ્રસન્નતાને લઈને દેવપૂજાદિ કાર્યમાં મન ક્યાંથી લાગે ? પ્રયત્ન ક્યાંથી થાય ? કદાચ થાય તોય વિહ્વળ ચિત્તે કરાતા એ કાર્યમાં ભલીવારે ય શો આવે ? ‘પેટમાં ફૂવો ને વરઘોડો જુઓ’ જેવું થાય.

પ્ર.- એમ તો કોઈને બંગલા-બગીચાદિ ઈષ્ટ હોય, એની ઈચ્છા રહેતી હોય, એ ન મળે ત્યાંસુધી ચિત્તની ઉત્સુક્તા મટતી ન હોય, તેથી એને દેવપૂજાદિ કાર્ય સ્વસ્થ-પ્રસન્ન મનના નહિ થાય. તો શું એ ઈષ્ટની સિદ્ધિ અહીં પ્રાર્થનીય નહિ ?

ઉ.- ના, નહિ, એનું કારણ એ છે કે મૂળમાં એવી સિદ્ધિની ઈચ્છા, અને એ મળવા પર પ્રસન્નતા એ જ મોટી વિહ્વળતા છે. કેમકે એ ઈચ્છવા જશે તો પાછી નવી ઉત્સુક્તાઓ જન્મશે ! એ ફલીભૂત થતાં વળી નવી ઈચ્છાઓ જાગશે ! એ ફલીભૂત થતાં વળી નવી ઈચ્છાઓ જાગશે ! એમ ઈચ્છાઓનો પાર જ નહિ આવે. ‘લાહા લોહો પવડ્ઢઈ’ લાભથી લોભ વધે છે. ‘જહા લાહો, તહા લોહો’ જેમ લાભ થતો જાય તેમ વધુ લોભ જાગતો જાય છે. એટલે ખરી રીતે તો એવી અસદ્ ઉત્સુક્તાઓ એના વિષયની સિદ્ધિ દ્વારા શાંત કરવા જેવી જ નહિ; કિન્તુ વિવેક-વિશેષદર્શિતા તથા અર્થના અનર્થ-દર્શન અને સંતોષભાવથી મિટાવવા જેવી છે. શાસ્ત્ર ઉપદેશ તથા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રનાં શ્રવણ-મનનથી એ સંતોષભાવ બની આવે છે. અધિક સંપત્તિ પાછળ સર્જતા મહાન અનર્થો જગતમાં જોવા મળે છે તે પર વિચાર કરવાથી પણ સંતોષ વળીને એવી આકાંક્ષા મટે છે. એવી અસદ્ આકાંક્ષાઓ તો એમ જ શાંત કરવી જોઈએ, અને થઈ શકે છે. જ્યારે, જીવનનિર્વાહના સાધનનો તો સવાલ જ એવો છે કે એની આકાંક્ષા-ઉત્સુક્તા એ સાધન સિદ્ધ થયા વિના એકલી ભાવનામાત્રથી મટતી નથી. પેટ જ ભૂખ્યું હોય, આંખે અંધારા જ આવતા હોય, એ ભાવનામાત્રથી શે સ્વસ્થ થાય ? માટે એના નિર્વાહના સાધનની સિદ્ધિની અહીં આશંસા કરવામાં આવી.

૨૩૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ઈક્કલ સિદ્ધિ” (ભાગ-૩૦)

આ પરથી એ પણ સૂચિત થાય છે કે ઈષ્ટફળની સિદ્ધિ કાંઈ સુખ-મોજ માટે અપેક્ષિત નથી, કિન્તુ ચિત્તની પ્રસન્નતા-શાંતિ-સ્વસ્થતા ઊભી કરી વ્યગ્રતા-વ્યાકુળતા તેમજ સંકલ્પ વિકલ્પ અને આર્તધ્યાન, અસમાધિ ટાળવા માટે, તથા એ ટાળીને પણ દેવપૂજાદિ ઉપાદેય કાર્યો-સુકૃતો બજાવતા રહેવા માટે અપેક્ષિત છે. જીવનના નિર્વાહનું કાર્ય તો એક અનિવાર્ય વસ્તુ છે; જ્યારે સ્વસ્થ મન સાથે દેવપૂજા-ગુરુસેવા વગેરે સત્કાર્ય તો અતિ આવશ્યક, અવશ્ય કરણીય વસ્તુ છે. અનિવાર્ય અને આવશ્યકમાં મોટો ફરક છે. માટે અહીં ઈષ્ટફળસિદ્ધિમાં ગર્ભિત માગણી ચિત્તના નિરુત્સુક ભાવની છે, ચિત્તસ્વસ્થતાની છે; સમાધિની છે.

(૪) ‘લોકવિરુદ્ધચ્યાઓ’ :-

લોકવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ એ ચોથી આશંસિત વસ્તુ છે. ભવનિર્વેદ ઉપર માર્ગાનુસારિતા એટલે કે તત્વાનુસારિતા લાવવાની. એ જાળવીને ઉપાદેય કાર્ય કરાતા રહે એ માટે જરૂરી ચિત્તની સ્વસ્થતા ખાતર ઈષ્ટફળ-સિદ્ધિ જોઈએ. ચિત્ત સ્વસ્થ થવા ઉપરાંત કોમળ પણ બનવું જોઈએ; કેમકે આત્મવિકાસ માટે હૃદયની કોમળતા પહેલી જરૂરી છે. એ કોમળ હૃદય માટે પોતાના આત્માની જેમ બીજાનો વિચાર પણ એ રીતે રાખવાનો છે કે આપણા નિમિત્તે એને ચિત્ત-સંકલેશ ન થાય. આપણે એવી બેપરવાહી ન કરાય, યા કઠોરતા ન રખાય, કે જેથી આપણે મનમાની પ્રવૃત્તિ કરીએ ને એથી બીજાઓને સંકલેશ થાય. આ ટાળવા માટે લોકવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ કરવાનો છે. તેથી અહીં હવે લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ મગાય છે.

‘લોકવિરુદ્ધ’ એટલે લોકોનાં ચિત્તમાં સંકલેશ ઊભો કરે, ખેદ-દ્વેષ દુર્ભાવ પેદા કરે, એવાં કાર્ય, એવા બોલ, એવા અનુચિત વ્યવહાર; દા.ત. નિન્દા, દ્રોહ, કોઈકનાં નાણાં લાવી પાછા ન આપવા, અન્ય ધર્મીના તિરસ્કાર, ...વગેરે વગેરે; આવાં આચરણથી લોકોને સંકલેશ થતાં, અનર્થ એ ઊભા થાય છે કે એ બિચારા જીવો કષાયના અનુબંધ ઊભા કરે છે, કર્મથી બંધાય છે, અને આગળ વધી ધર્મ તરફ દુર્ભાવવાળા બને છે. અહીં જ સદ્ધર્મ પ્રત્યે દુર્ભાવ, દુર્ગંધા કરી હોય એટલે ભવાન્તરે સદ્ધર્મ તરફ આકર્ષણ ક્યાંથી થાય ? આ મહાન અપાય-સ્થાન કહેવાય, મહા નુકસાનીનો પ્રસંગ લેખાય. એનું મૂળ લોકવિરુદ્ધ કાર્યનું આચરણ છે. એમાં દિલની કઠોરતા પોષાય છે. કોઈની નિન્દા કરાય, દ્રોહ કરાય, ખોટા આરોપ ચઢાવાય એ કાંઈ દિલ કઠોર કર્યા વિના ન બને, દિલ કઠોર રહે પછી એમાં ગુણો કે સાધના સરળતાથી ઊતરી શકે નહિ. માટે કઠોરતા ટાળી લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ.

પ્ર.- શું લોકવિરુદ્ધ સેવન એ બહુ મોટો દોષ છે ? :-

ઉ.- હા, લોકના ચિત્તને સંકલેશ કરે એવી લોકવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં તો એવું થાય છે કે બીજાને સારું પમાડવાનું તો દૂર રહું, સારી કોઈ ધર્મભાવના, વૈરાગ્યભાવ, ધર્મ કે ગુણની અનુમોદના યા પ્રોત્સાહન, વગેરે જગાવવાની વાત તો રહી નહિ, ઊલટું એમના ભાવ બગાડી વિપરીત પરિણામ ઊભું કરવાનું થાય છે. પોતાનું ખાનગી અનાચરણ પોતાને એકને ભારે; પણ બહુજનોને સંકલેશ-અનર્થના માર્ગે દોરવા એ ભયંકર પાપસ્થાનક છે ! પોતે પોતાનો ધર્મ ગુમાવે એ તો પોતાને નુકશાનકારી, પણ ઘણા માણસોનો ધર્મ ગુમાવરાવે એ ઘણાને નુકશાનકારી !! એની ઉપેક્ષા, એના તરફ આંખ મિચ્યામણા કરવા એ હૃદયની ઘણી ઘણી નિષ્ઠુરતા કહેવાય. આત્મવિકાસ દિલની કઠોરતા પર, યા ‘બીજાનું મારે શું જોવાનું ?’ એવી ધૃષ્ટતા પર ન થઈ શકે. એમાં બાળજીવોની ભાવદયાનો વિચાર જ નથી રહેતો. દયા ને કોમળતા વિનાના દિલમાં ધર્મની સગાઈ શી ? આત્મવિકાસ શો ? સાંસારિક પ્રવૃત્તિ તો શું, પણ પોતે પોતાની ધર્મ-પ્રવૃત્તિ કરે એ પણ લોકને સંકલેશકારી ન થાય એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. દા.ત. કોઈ ઉદારતાથી શેરીમાં ધાર્મિક જમણ કરે, પણ એથી લોકોના ઘર આગળ કે રસ્તા પર પડેલાં એંઠવાડ સાફ ન કરાવે; યા સાધુ જીવરક્ષાની જાગૃતિ રાખે, પણ એ ખાતર લોકોના જવા આવવાના માર્ગ ઉપર એને દુર્ગંધા થાય એ રીતે માત્રુ પરઠવે; અથવા શ્રાવક આપો દિવસ ધર્મ-ધ્યાન કરે, પરંતુ પેટ ભરવા ભીખ માગે;.... વગેરે; તો આથી લોકોનાં મન બગડે; લોક ધર્મની પણ નિન્દા કરે, દુર્ગંધા કરે ને એથી મહા અનર્થમાં પડે ! માટે લોકવિરુદ્ધના ત્યાગની અહીં આશંસા કરી.

(૫) ગુરુજન પૂજા પહેલી ચાર આશંસાથી

(૧) ભવનિર્વેદથી સંસાર પરથી દષ્ટિ ઊઠી;

(૨) માર્ગાનુસારિતાથી ચિત્ત સરળ બની તત્ત્વ તરફ ઝોક થયો :

(૩) ઈષ્ટફળ સિદ્ધિથી ચિત્ત સ્વસ્થ બન્યું;

(૪) લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગથી ચિત્તમાં કોમળતા આવી, ભાવ દયા આવી, કે ‘મારી અનુચિત પ્રવૃત્તિના નિમિત્તે જીવો બિચારા કષાય સંકલેશમાં ન પડો’ !

આ તો દષ્ટિ અને ચિત્તને સરખા બનાવ્યા. હવે આત્મવિકાસ અર્થે આગળ પર સદ્ગુરુયોગ વગેરે સાધના આચરણ કરવી જરૂરી છે, તેની ભૂમિકારૂપે જે કરવું અતિ જરૂરી છે. એની હવે અહીં આશંસા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે કે ‘મારે ગુરુજનની પૂજા હો.’ અર્થાત્ ગુરુજન-પૂજા એ નિર્મળ દષ્ટિ અને સ્વસ્થ ચિત્ત ઉપર પહેલા નંબરમાં જરૂરી સાધના છે.

ગુરુજન-પૂજા એટલે માતાપિતા વગેરે ઉપકારી યા ગુણિયલ વડિલ પૂજ્ય પુરુષોની પૂજા, અર્થાત વિનય સેવાભક્તિ.

(૧) વિનયમાં :-

૧. એ આવે એટલે ઊભા થવું હાથ જોડવા.
૨. એમને આસન દેવું, ત્રિકાળ પ્રણામ કરવા;
૩. લેવા-મૂકવા જવું;
૪. એમની હાજરીમાં ઊંચા સાદે બોલવું નહિ;
૫. કોઈની સાથે એ વાત કરતા હોય એમાં વચ્ચે બોલવું નહિ;
૬. એમનાથી નીચા આસને બેસવું;
૭. એ કાંઈ આદેશ કરે ત્યારે આદેશને 'હાજી,' 'તથાસ્તુ' વગેરેથી આવકારવો;
૮. એમને પૂછીને બધું કરવું;
૯. એમના જમ્યા પહેલા જમવું નહિ;
૧૦. બીજાની આગળ એમના જ ગુણ ગાવા.
૧૧. એમને જ આગળ લાવી, જશ એમને જ અપાવવો;... વગેરે વગેરે વિનયના પ્રકારો છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૧૫,અંક-૩૧,તા.૧૫-૪-૧૯૬૭

(૨) 'સેવા' માં, :-

૧. એમને આપણા પોતાના કરતાં સારી વસ્તુ દેવી, દા.ત. સારાં ખાનપાન, મુલાયમ વસ્ત્ર ગાદલાં વગેરે;
  ૨. રોજ એમની ચંપી કરવી;
  ૩. એમની બિમારીમાં ખાસ સમય કાઢી એમની સેવામાં રહેવું;
  ૪. એમનું કામકાજ બજાવવું; વગેરે;
- (૩) 'ભક્તિ' માં, :-
૧. અંતરમાં એમના પ્રત્યે અથાગ બહુમાન રાખવું;
  ૨. બહુમાન પ્રમાણે એમની અદબ જાળવવી
  ૩. વિશેષ ભક્તિકાર્ય કરવાં;
  ૪. બીજાઓ આગળ એમનું ગૌરવ વધારવું.
  ૫. કદી એમની નિંદા કરવી નહિ કે સાંભળવી નહિ; પણ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૩૯

૬. એમના દોષ ઢાંકવા, ને ગુણ ગાવા;

૭. એમનો સ્વભાવ ઉગ્ર હોય તો ય તે સહન કરી લેવો, પણ એમને તુચ્છકારવા-નિંદવા નહિ.

આ માતાપિતાદિ-ગુરુજન-પૂજાથી કૃતજ્ઞતા અદા થાય છે, ગુણાનુરાગ વધે છે, આત્મ-કલ્યાણને ઉત્તેજન મળે છે, ગુણાનુરાગ વધે છે, આત્મ-કલ્યાણને ઉત્તેજન મળે છે. અન્યથા જ્યાં પૂજ્યોની પૂજાનો લોપ છે ત્યાં કલ્યાણનો અવરોધ થાય છે, અટકાયત થાય છે, કુદરત ચલાવી લેતી નથી; અર્થાત્ પૂજ્યપૂજાભંગથી એવા તીવ્ર અંતરાય કર્મ ઊભા થાય છે કે એ શ્રેયસિદ્ધિ તીવ્ર અંતરાય કર્મ ઊભા થાય છે કે એ શ્રેયસિદ્ધિ થવા જ ન દે. ગુરુજનપૂજાની સાધના વિના આત્મામાં સદ્ગુરુ-સાધુની સેવા ને એમને સમર્પણ પ્રાયઃ આવવા નથી પામતા, કેવળ પોતાના સ્વાર્થની સેવામાં રક્ત રહી ઉપકારી ગુરુજનોની પૂજાને ઠોકરે મારે એ સદ્ગુરુ સાધુને શું આરાધી શકે ? ત્યારે એના બીજાં વ્રત-નિયમ-દાન-તપસ્યા વગેરે પણ એને ઊંચો ક્યાંથી લાવી શકે ? માટે જ અહીં અત્યંત જરૂરી. ગુરુજન-પૂજાની આશંસા વ્યક્ત કરી.

(૬) પરત્યકરણ

‘પરત્યકરણ’ એટલે પરાર્થકરણ. આમાં ‘સ્વ’થી વિરુદ્ધ ‘પર’ શબ્દ છે, તેથી સ્વાર્થ-કરણ નહિ, સ્વપ્રયોજન સાધવાની વાત નહિ, પણ પરાર્થકરણ પરના યાને જીવોનાં પ્રયોજન સારવાની. પરહિત કરવાની વાત છે. અલબત્ત શક્તિ-સંયોગાનુસાર, પણ બીજાનું કરી છુટવું. બીજાને ઉપયોગી થવું, સહાયક થવું, પોતાની તન-મન-ધનની કિંમતી શક્તિ બીજાના ભલામાં કામે લગાડવી એ પરાર્થકરણ છે. ગુરુજન-પૂજામાં કૃતજ્ઞતા બજાવાય છે. પરાર્થકરણમાં ઉદારતા ને સ્વાર્થત્યાગ થાય છે.

પરાર્થકરણ એ પૌરુષનું ચિહ્ન :-

પ્ર.- પરાર્થ ન સાધે તો શું અટકી પડે ?

ઉ.- ‘મોક્ષ’ એ પુરુષાર્થની ઉત્કૃષ્ટ પ્રબળતા પર સિદ્ધ થાય છે અને ‘પરાર્થકરણ’ એ પુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે, જ્ઞાપક લક્ષણ છે. સ્વાર્થબુદ્ધિ દબાવી પરનું ભલું કરવા નીકળવામાં વિશિષ્ટ પુરુષાર્થ ફોરવવો પડે છે.’

મુખ્ય પુરુષાર્થ કોને કહેવાય ?

જીવ ક્યારે પરાર્થકરણ માટે ઉજમાળ બને છે ? જ્યારે જડ સ્વાર્થ ભૂલી બીજાની ખાતર ભોગ આપવાનું એનામાં સત્ત્વ વિકસે છે ત્યારે એનું જ નામ આત્માનું સદ્વીર્ય, પૌરુષ, સત્પુરુષાર્થ વિકસ્વર થયો કહેવાય.

૨૪૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ પરત્યકરણ” (ભાગ-૩૦)

પ્ર.- તો શું સ્વાર્થના પ્રયત્નમાં આત્મવીર્ય સ્ફુરાયમાન ન થયું ગણાય ? એય પુરુષાર્થ જ છે ને ?

ઉ.- ના, સ્વાર્થ ચેષ્ટામાં પુરુષાર્થ ગૌણ છે, મુખ્ય તો મોહની પ્રબળતા છે, કર્મની ગુલામી છે, એને સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લીધેલ અજ્ઞાનના અંધકારપટનું આચ્છાદન છે.

પુરુષાર્થની વિશેષતા કે મુખ્યતા તો તે ગણાય કે પુરુષાર્થ કર્મ-ગુલામીને અને અજ્ઞાનાચ્છાદનને વશ ન થતાં, સહાયક ન બનતાં, સ્વતંત્રપણે એ ગુલામીનો સામનો કરે. ઈન્દ્રિયવિષય-ભોગનો સ્વાર્થ સાધવામાં કે ભોગનાં સાધનભૂત પૈસા-પત્ની વગેરે અનુકૂળ કરવાની સ્વાર્થ-સિદ્ધિમાં તો જીવ મોહનીય કર્મના ઉદયને અને અજ્ઞાનોદયને વશ પડી જાય છે ! એની ધારે ધારે પોતાના આત્મ-વીર્યને ચલાવી ચલાવી બરબાદ કરે છે ! તેથી એને મુખ્યપણે પોતાના પુરુષાર્થનું કાર્ય શાનું ગણાય ? એ તો એવી સ્વાર્થ-વૃત્તિના ઉપરવટ થાય, સ્વાર્થ-વૃત્તિને સહાયક ન થાય, સામનો કરી ઊભો રહે, ત્યારે એની મુખ્યતા-વિશેષતા ગણાય. પરાર્થ-કરણમાં આ બની શકે છે. સ્વાર્થને ઉપયોગી તન-મન-ધન વગેરેને પરની સેવામાં નિઃસ્વાર્થ ભાવે અને બદલાની આશા વિના કામે લગાડે છે એવું પરાર્થકરણ સૂચવી રહ્યું છે કે આંતર પુરુષાર્થ સ્વતંત્રપણે જાગ્યો; સ્વને ઈષ્ટભોગ-ભોગસાધનનો નિગ્રહ કરનારો ઊભો થયો; તેથી જ પરની સેવામાં કામે લગાડનારો બન્યો. એટલે પરાર્થકરણ એ પુરુષાર્થ જાગ્યાનું સૂચક ચિહ્ન થયું. એ સાચો પુરુષાર્થ છે, પૌરુષ છે, મદર્નગી છે. ઉદરભરિતા-સ્વાર્થાધિતા એ તો કાયરતા છે; પુરુષાર્થની વિટંબણા છે, વિનાશ છે ! માનવજીવનમાં પુરુષાર્થનો વિનાશ એ કર્મસત્તાના ગુનેગાર બનાવે છે; કેમ કે એણે આપેલ એ ભવ્યશક્તિ બરબાદ કરી.

પરાર્થ-કરણ એ જીવનસાર :-

પરાર્થ-કરણ એ જીવલોકનો સાર છે. જીવલોક એટલે જીવન. જીવનને જે નિષ્ફળ જવા નથી માગતા; લુહારની ધમણની જેમ માત્ર શ્વાસોશ્વાસ પૂરા કરીને તુચ્છ વિષય સેવામાં સમાપ્ત કરવા નથી ઈચ્છતા, એને માટે જીવન સફળ કરવા સારભૂત આ છે કે પરાર્થકરણ સાધવું. આમ કાંઈ એકદમ સર્વત્યાગ થાય એમ નથી. તો કમમાં કમ શક્ય પ્રમાણમાં સ્વાર્થત્યાગ કરી પરાર્થ-સેવન આચરવું, એ જીવનનો સાર છે, જીવનમાંથી સાર ખેંચવારૂપ છે; જીવનની સુવાસ છે. શ્રીમંત માણસ પોતાના માટે દસ લાખ રૂપિયાનો બંગલો બાંધીને એ ભોગવે એથી કાંઈ ‘એણે જીવનમાં મહત્વનું કામ કર્યું’ એવો લોકયશ પામતો નથી જ્યારે, મધ્યમ સ્થિતિવાળો ૫-૨૫ હજાર રૂપિયા ખર્ચા ધર્મશાળા બંધાવીને જનહિતાર્થે ખુલ્લી મૂકી દે, તો એ લોકની દુઆ પામે છે, આશીષ પામે છે, પ્રશંસા પામે છે કે ‘વાહ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૪૧

ભાઈ ! જીવનમાં એક ખરું કામ એણે કર્યું !’ મોટા ચાંદીના પાટલે ચડી સોનાના થાળમાં જાતે મેવા-પફવાન ઉડાવે એની કિંમત નથી, પરંતુ એના આંગણે બીજા ગરીબ કે સાધર્મિક પામી જાય એ મહત્વનું છે, એ જ જીવનમાંથી બચત રૂપે કામ આપે છે. સ્વાર્થભોગ તો જીવન પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ ‘ખા ગયા, ખો ગયા’ના ન્યાયે શૂન્યમાં પરિણમે છે; જ્યારે સ્વાર્થ ત્યાગીને પરાર્થ સધાય એ સુકૃત પુણ્ય તથા સુસંસ્કાર અને નિર્મળ યશરૂપે ઠેઠ પરલોક સુધી જીવની સાથે ઊભા રહે છે. લોક આ પરાર્થસાધક-પરોપકારીના મર્યા પછી પણ એના પરોપકાર યાદ કરી એનો યશવાદ ગાય છે, અને પુણ્ય તથા સુસંસ્કાર તો એ આત્મા સાથે પરલોકમાં જાય જ છે.

પરાર્થ-કરણની ઉપેક્ષામાં કષાય પ્રબળ :-

પ્ર.- પરાર્થકરણ ન સાધે અને પરમાત્મ-ભક્તિ, તપસ્યા, જ્ઞાનધ્યાન, વ્રત-નિયમ વગેરે આરાધે તો આત્મકલ્યાણ થવામાં ક્યાં અટકે ?

ઉ.- અહીં સમજવા જેવું છે કે પરમાત્મભક્તિ, તપ વગેરેને જે આત્મકલ્યાણની સાધના તરીકે ગણવામાં આવે છે તે, કષાયની અમુક હદની મંદતા થયા વિના, આત્મ-કલ્યાણરૂપ કે આત્મકલ્યાણની જનક નથી બની શકતી, ત્યારે જેને એ બધું તો આરાધવું છે; પણ નર્યા સ્વાર્થમાં રમ્યા રહેવું છે, ભગવદ્-ભક્તિ કરવી છે પણ પરભાર્યા પોણાબારથી, મંદિરમાં તૈયાર દૂધ-કેશર-પુષ્પ-અગરબત્તી-દીવાથી, પણ પોતાનાં ખીસાનું કાંઈ જ ખરચવું નથી, અગર પોતાનું થોડું લઈ આવે છે તો એમાંથી લેશમાત્ર બીજા કોઈ સાધન વિનાનાને પૂજા માટે દેવું નથી; એમ તપ-જ્ઞાનધ્યાન-વ્રતનિયમ તો વિના-ખર્ચનો ધર્મ છે એટલે એ કરવો છે, પણ ખર્ચવાળું દાન,-પરોપકાર, પરહિત, એ કરવાનો જરાય મોખ નથી, અરે ! શરીરથી કે સમયથી પણ બીજાના કામે ખાસ જરૂરી પ્રસંગમાં ય ધસાવું નથી, આવા જીવને તો એ આરાધ્ય દેવ-ગુરુ-ધર્મ કરતાં ધન અને કાયા વધુ વહાલા લાગ્યા ! એ લોભ-કષાયની ભારે પકડ ગણાય ! પછી એ હોય એટલે કોઈ એને કર્તવ્યનું ભાન કરાવનારી પ્રેરણા કરે તો એના પર દ્વેષ ધરવો છે, એ કોધ-કષાયની પકડમાં આવ્યો ! એની સાથે માન-કષાય, ‘હું બધું સમજું છું’ એવો અહંભાવ, એ પણ કોટે વળગ્યો જ છે ! આમ, કષાયોનું સતેજપણું હોય ત્યાં મૂળ જરૂરી સહજમલ દ્વાસ અને કષાય મંદતાના અભાવે આત્મકલ્યાણ ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ? પરાર્થ-પરોપકાર-કરણમાં એ લોભ-કષાય થોડો જતો કરવો પડે છે, કષાય મંદ પડે છે, તેથી કલ્યાણની ભૂમિકા ઊભી થાય છે.

પ્ર.- પરોપકાર કરીને ય અભિમાન યા માનાકાંક્ષા ક્યાં નથી થતી ? એમાં

૨૪૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પરત્યકરણ” (ભાગ-૩૦)

કષાયમંદતા ક્યાં રહેવાની ?

ઉ.- પરંતુ ભલું કર્યા પછી અભિમાનાદિ થાય એ તો પાછળની વાત થઈ; પણ પહેલાં પરકાર્ય કરવાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ થઈ એ શાથી થઈ ? શું અભિમાનને લીધે ? શું માત્ર માન પામવાના લોભથી ? ના, એતો પછી આવ્યા, પહેલાં તો સહેજે દિલની કોમળતા થઈ, સ્વાર્થ લોભ ઓછો થયો, કષાય મંદ પડ્યો, અને પરનું કરી છૂટું એવી ભાવના થવાથી પરાર્થ પ્રવૃત્તિ થઈ ત્યારે પરાર્થકરણ જેને પાલવતું નથી, ને સ્વાર્થ-સાધનામાં જ જે અખંડ મશગુલ રહે છે એને તો મૂળમાં જ ધનમૂર્છા, અને શરીર-મૂર્છા, સ્વસમયમૂર્છા વગેરે જોરદાર અને મુખ્ય રહે છે, એટલે તો એ પરાર્થકરણથી આઘો ને આઘો રહે છે. માટે એવા નર્યા સ્વાર્થરસિકને કષાયની મંદતા નથી.

પરાર્થકરણનાં બે પ્રમાણ :-

લક્ષ્મી અને વિષયોની આવી એકાંગી પકડ, આવો મૂર્છાનો આવેશ, કે જે પોતાના સ્વાર્થને જ દેખવા દે, પરાર્થની ઉપેક્ષા જ થવા દે, એ પ્રબળ દોષ છે. એ થોડો ય મોળો પડ્યા વિના આત્મવિકાસ અશક્ય છે. માટે તો (૧) પહેલો ધર્મ ‘દાન’નો કહ્યો પછી શીલ-તપ-ભાવના ધર્મ, એમ (૨) શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયમાં ધર્મહિતુ-પ્રસાધન યાને ધર્મહિતુ સિદ્ધ કરવા માટે ત્રણ ઉપાય કહ્યા, એમાં પહેલાં સાધુસેવા કહી પછી મૈત્રી અને મમત્વની પકડ-આવેશનો ત્યાગ કહ્યા. સાધુસેવા માટે સ્વાર્થનો ભોગ આપવો પડે, પરાર્થ પ્રયત્ન કરવો રહે. મૈત્રી અને મમત્વાવેશ-ત્યાગને સક્રિય કરવા માટે પણ એ કરવું પડે આમ પરાર્થકરણમાં મૂર્છા મંદ પડે છે, ને તેથી આત્મકલ્યાણને અવકાશ મળે છે. એટલે પરાર્થકરણ એ જીવનનો સાર હોવાનું નક્કી છે, એ પુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે.

લૌકિક લોકોત્તર સૌંદર્ય :-

અહીં ‘પરાર્થકરણ’ સુધીની વસ્તુઓ બતાવી એ લૌકિક સૌંદર્ય છે એ પ્રાપ્ત હોય તો જીવ હવે ‘શુભગુરુયોગ’ વગેરે લોકોત્તર ધર્મનો લોકોત્તર સૌંદર્યનો અધિકારી બને છે. માટે હવે કહે છે ‘સુહગુરુજોગો,’ મને શુભ ગુરુનો યોગ થાઓ

લૌકિક સૌંદર્ય એટલે લોકદષ્ટિએ, અર્થાત્ જન સામાન્યની અને ઈતર અસર્વજ્ઞ-કથિત ધર્મોની દષ્ટિએ સુંદર હોય તે. ભવનિર્વેદથી માંડી પરાર્થ-કરણ સુધીની વસ્તુઓ એ લૌકિક સૌંદર્ય છે. કેમકે દા.ત. (૧) ભવનિર્વેદને ઈતર આર્યધર્મો તો સુંદર કહે છે જ, પણ લોકદષ્ટિએ ય ભવનિર્વેદવાળો જીવ વિષયો અને વિષયસાધનોનો એવો લાલચુ ન હોય, એટલે લોકોને ય એ સહેજે સારો લાગે. તેથી ભવનિર્વેદ સુંદર છે એમ, (૨) માર્ગાનુસારિતા-તત્વાનુસારિતાગુણથી ખોટી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૪૩

તત્વહીન ખેંચપકડ નહિ પણ વિવેકથી વર્તન હોઈ એ પણ લોકદષ્ટિએ સૌંદર્ય છે. ત્યારે (૩) ‘ઈષ્ટફળ-સિદ્ધિ’ થી જીવ ભીખ માગતો કે વિહ્વળ-વ્યાકુળ રહેનારો નહિ; (૪) ‘લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગ’ થી લોકના ચિત્તને સંકલેશમાં મુકનારો નહિ; (૫) ‘ગુરુજન-પૂજા’થી વડિલોની સેવા-ભક્તિ-બહુમાન કૃતજ્ઞતા પાળનારો, અને (૬) ‘પરાર્થકરણ’થી પરકાર્ય કરી છૂટનારો હોય, એ બધું લોકો અને ઈતર ધર્મોની દષ્ટિએ સારું સારું જ લાગે છે માટે એને લૌકિક સૌંદર્ય કહેવાય. લોકોત્તર સૌંદર્ય તે છે કે જે સર્વજ્ઞકથિત ધર્મની જ દષ્ટિએ સુંદર છે.

લોકોત્તર સૌંદર્યનો મર્મ :-

પ્ર.- શું ભવનિર્વેદાદિ એ સર્વજ્ઞની દષ્ટિએ સારું નથી ? જો સારું છે જ, તો એને લોકોત્તર સૌંદર્ય પણ કેમ ન કહેવું.

ઉ.- અલબત્ત ભવનિર્વેદાદિ એ અનંતજ્ઞાની સર્વજ્ઞની દષ્ટિએ સારા તો છે જ, પરંતુ ખાસ લોકોત્તર સૌંદર્ય તે છે કે જેને બિચારા જનસામાન્યની કે અસર્વજ્ઞકથિત ધર્મોની દષ્ટિમાં સારું સુંદર માનવા સુધીની પહોંચ નથી, અને જે માત્ર સર્વજ્ઞકથિત ધર્મની દષ્ટિએ સુંદર છે. દા.ત. કોઈએ વિશિષ્ટ ચારિત્રસંપન્ન શુભ ગુરુનો જ યોગ સાધ્યો, એમાં કાંઈ જનસામાન્ય કે ઈતર ધર્મવાળા ‘આ બહુ સરસ કર્યું !’ એમ પ્રશંસવા નથી લાગતા હા, ગુરુજનપૂજા પરોપકારાદિ કરાય તો ઝટ એની પ્રશંસા કરશે. એટલે લૌકિક સૌંદર્ય તે છે કે જેને લોક પણ સારું-સરસ તરીકે માનવાનું કરે છે. બાકી લોકોત્તર જ્ઞાની ભગવંતો તો એને લોકોત્તર સૌંદર્યની ભૂમિકા રૂપે સારું લેખે જ છે. પણ એટલા માત્રથી એને લોકોત્તર સૌંદર્ય કહેલ નથી. લોકોત્તર સૌંદર્ય તે, કે જેમાં સારું સુંદર પરાક્રમ માનવાની લોકની પહોંચ નથી, અને અનંતજ્ઞાનીની દષ્ટિએ એ સારું સુંદર પરાક્રમ છે, તેમજ જે સીધું મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય છે. દા.ત. શુભગુરુનો યોગ વગેરે એવા છે.

પ્ર.- જિનેન્દ્રભક્તિ-ઉત્સવ વરઘોડો, ગુરુપ્રવેશોત્સવ વગેરેને તો લોકોત્તર સૌંદર્ય કહેવાય છે. પરંતુ એમાં તો લોક પણ પ્રશંસા કરે છે, તો એ લોકોત્તર સૌંદર્ય શી રીતે ?

ઉ.- લોક પ્રશંસે છે એ વાત સાચી, પણ તે તો એમાં જે દાન-પરોપકાર-પરાર્થકરણ થાય છે એ અંશને લઈને પ્રશંસા છે, અને પરાર્થકરણ એ તો લૌકિક સૌંદર્ય છે જ, બાકી તો લોકને યક્ષુ-શ્રોત્ર આદિ ઈન્દ્રિયોને ઈષ્ટ વિષય મળે એટલી એની પ્રશંસા કરે એ સહેજ છે, છતાં એ ઉત્સવાદિમાં દેવાધિદેવની ભક્તિ, ગુરુભક્તિ, શાસનપ્રભાવના વગેરે જે અંશ છે, તેમાં સૌંદર્ય માનવાની લોકની પહોંચ નથી, અને જ્ઞાનીએ એને સુંદર આત્મહિતકર તરીકે ફરમાવ્યા છે, માટે એ

૨૪૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પરત્યકરણ” (ભાગ-૩૦)

લોકોત્તર સૌંદર્ય હોવામાં બાધ નથી.

લૌકિક સૌંદર્ય વિના લોકોત્તર સુંદર ભાવ નહિ :-

લોકોત્તર સૌંદર્ય એ લોકોત્તર ધર્મ છે. ‘લોકોત્તર’ એટલે મિથ્યાદષ્ટિ લોકોની બુદ્ધિમાં બેઠેલ ધર્મથી આગળનો ઊંચી કોટિનો અને અસર્વજ્ઞના ધર્મ કરતાં ઊંચો એવો ધર્મ સર્વજ્ઞકથિત જ હોય. આ લોકોત્તર ધર્મના અધિકારી બનવા માટે ઉપરોક્ત લૌકિક સૌંદર્ય હોવું આવશ્યક છે. સિંહણનું દૂધ સુવર્ણપાત્રમાં રહે, એ ન્યાયે સિંહણના દૂધ જેવો લોકોત્તર ધર્મ પણ લૌકિક સૌંદર્યવાળા પાત્ર જીવમાં ઊતરી શકે, એટલી એ કિંમતી વસ્તુ છે. દેખાય પણ છે કે જેમાં

(૧) ભવનિર્વેદ નહિ ને વિષયાંધતા છે, (૨) તત્વાનુસારિતા નહિ ને તત્ત્વઅરુચિ છે, (૩) લોકવિરુદ્ધસેવનથી લોકને સંકલેશકારિતા છે, (૪) ગુરુજન પ્રત્યે અભક્તિ-અવિન્યાદિ છે, (૫) પરાર્થકરણને બદલે સ્વાર્થાંધતા છે, એ લોકોત્તર ધર્મ સાધતો દેખાય તો ય ખરેખર એના દિલમાં લોકોત્તર શુભ પરિણામ જ ઊભો નથી થતો; કેમકે પેલી લૌકિક અસુંદરતાઓ ધર્મ-બાધક કષાયોને દિલમાં પગભર રાખે છે એવા કષાય જાગ્રત હોય ત્યાં લોકોત્તર શુભ પરિણામ શાના ? અહીં એ પણ સૂચિત થાય છે કે,

માત્ર લૌકિક સૌંદર્યથી ઇતિકર્તવ્યતા નથી, મોક્ષસાધના પૂર્ણ નથી થતી. પૂર્ણ જ શું, પ્રારંભ પણ થતો નથી. મોક્ષસાધના તો લોકોત્તર ધર્મથી ‘સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:’ સમ્યક્ત્વથી શરૂ થાય છે. તેથી લૌકિક સૌંદર્ય પછી લોકોત્તર ધર્મ આરાધવો જ રહે છે. હા, લૌકિક સૌંદર્યવાળો એનો અધિકારી બને છે તેથી લૌકિક સૌંદર્ય પહેલું લાવવું જ જોઈએ. એ લાવ્યા પછી અધિકારી બનવાની રુએ લોકોત્તર ધર્મ અપનાવવો જ ઘટે. માટે અહીં એવા ધર્મ તરીકે પહેલી શુભગુરુયોગની આશંસા મૂકી એ વિના પરાર્થકરણ વગેરે લૌકિક ધર્મ માત્રથી ભવપાર ન થવાય. એમ થવાનું માનવું એ ભ્રમણા છે.

(૭) ‘સુહગુરુ-જોગો’

સાતમી આશંસા શુભગુરુના યોગની છે. લૌકિક સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થવા પર જ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર મળે, એ હિસાબે પૂર્વોક્ત પરાર્થકરણ સુધીનો ગુણોનો ખપ કરવા પર જ પહેલું કાર્ય શુભગુરુ-યોગ સાધવાનું. અન્યથા જો એ ગુણરૂપ લૌકિક સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરવાની પરવા ન હોય અને એમ જ ગુરુનો યોગ સાધવાનું કરે તો તે દોષભરેલા પેટવાળો પુષ્ટિકારક પથ્ય ખાય, એના જેવું થાય. ખરી રીતે એ યોગ ગુરુયોગ જ નથી, એ પથ્ય એવા માટે પથ્ય જ નથી. પેટમાં મળ ખદબદતા હોય, પાયક રસો દૂષિત થઈ ગયા હોય, ત્યાં પથ્ય મલાઈ વગેરે ખાધે

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૪૫

શું વળે ? પુષ્ટિ શાની થાય ? એ પચાવવાની તાકાત જ નથી. એટલે પુષ્ટિગુણ તો દૂર, ઊલટું દોષવાળી હોજરી એને વધારે દોષરૂપ બનાવે છે. એવી રીતે ગુરુજનપૂજા, પરાર્થકરણ લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ વગેરે લૌકિક સૌંદર્યનો ખપ નથી ને શુભ ગુરુનો યોગ કરવા જાય, એ જ્યારે સામાન્ય ગુરુજન એવા માતાપિતાનો વિનય-સેવા-ભક્તિ આદિ નથી સાચવતો, તો મહાન ગુરુજન-શુભગુરુનો યોગ કરીને ય વિન્યાદિ શું સાચવવાનો હતો ? સામાન્ય પરોપકાર નથી, પરનું કરી છૂટવાનું નથી, એ મહાન ગુરુનું શું કરી છૂટવાનો ? એટલે ઉપરથી દેખાય કે સદ્ગુરુનો સમાગમ કર્યો, પણ વાસ્તવમાં સમાગમ જેવું કાંઈ નહિ

બનાવટી શુભગુરુયોગ :-

એવા પણ માણસો હોય છે કે જે સદ્ગુરુ પાસે આવે છે ખરા, પણ, તે ગુરુ પાસેથી કશું લેવા નહિ, પણ પોતે ગુરુને આપવા આવે છે ! ગુરુને કાંઈ ગામગપાટા સંભળાવવાનું કરશે, યા પોતાની બહાદુરી બતાવવાનું ગાશે, અથવા કોઈની નિંદા માંડશે,...! વગેરે વગેરે. આવા માણસને શો ગુરુયોગ થયો ? એ યોગ કૃત્રિમ બનાવટી શુભગુરુયોગ છે. ખરી રીતે આ ગુરુયોગ જ નથી. મૂળમાં ભવનિર્વેદ જ નહિ, તત્વાનુસારિતા જ નહિ, એટલે ધર્મગુરુ તરીકે ગુરુનો સત્સંગ સાધવા જેવી એ વસ્તુ જ નથી. શુભગુરુનો સંપર્ક શા માટે સાધવાનો ? અથવા સંપર્ક સહેજે મળ્યો તો એમાંથી શું લેવાનું ? ભવનિર્વેદ-તત્વાનુસારિતા નહિ હોય તો કશું આત્મહિત પામવાની ભૂખ જ નથી; ઊલટું ભવની ઠંડક અને અતત્ત્વનું જ અનુસરણ છે, એટલે ભૌતિક-વૈષયિક-વાહિયાત વાતો જ ગમે છે, પછી ગુરુયોગ શો કર્યો ! એમ લોકવિરુદ્ધત્યાગ, ગુરુજનપૂજા, અને પરકારકરણના અખાડા છે, દેવાળું છે, એટલે કે કૃતઘ્નતા, લોકવિરુદ્ધસેવન અને નિષ્કૃતતા ઝળહળે છે; એને ગુરુયોગ શું કરે ? ગુરુ તો એને આત્મહિતની સંસારની અસારતા, ભવનિર્વેદ, તત્વાનુસરણ વગેરેના પાયા ઉપરની વાત કહેવાના. એ એને ઊલટી દ્વેષ કરાવનારી થવાની, શુભગુરુનો યોગ તો મહાન પુષ્ટિકારક પથ્ય જેવો છે, પણ દોષ ટળ્યા વિના એ શે સફળ થાય ?

સામાન્ય-ચારિત્રી ગુરુ કેમ ન ચાલે ?

‘શુભયોગ’ એટલે વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન આચાર્યનો સંબંધ. ધર્માચાર્ય જો ચારિત્રસંપન્ન ન હોય તો એમનો સંસર્ગ કુસંગ થાય. વળી ચારિત્ર પણ સામાન્ય રૂપનું જેટલું ગૃહસ્થને હોય એટલા માત્રથી ન ચાલે, કેમકે એમાં તો સંપર્કમાં આવનારને આરાધ્ય તરીકે એટલું જ ચારિત્ર લાગે, પણ વિશેષ એથી કોઈ ઉચ્ચ ચારિત્ર હોવાની કલ્પના ન આવે. એ કલ્પના ન આવવાથી એવા વિશિષ્ટ ચારિત્રનો

૨૪૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પરત્યકરણ” (ભાગ-૩૦)

મનોરથ ન થાય, અને એની અત્યંત ઉપાદેયતા વગેરે પણ ન જાગે; અને કદાચ એવા સ્વયં સામાન્ય રૂપના ચારિત્રવાળાના પણ વિશિષ્ટ ચારિત્રના ઉપદેશ પરથી એનો ખ્યાલ આવે તો પણ વિશ્વાસ ન પડે કે ‘એ કર્તવ્ય હશે ? પાળવું શક્ય હશે ?’ કેમકે પ્રત્યક્ષ દેખે છે એ ઉપરથી તો એમ જ લાગે કે ‘જ્યારે આ પોતે એ આચરતા નથી, તો પછી એ કરવા જેવું કે કરવું શક્ય કેવી રીતે હોય ?’ માટે ધર્માચાર્ય વિશિષ્ટ ચારિત્ર સંપન્ન જોઈએ વિશિષ્ટ ચારિત્ર એ, કે જેમાં (૧) કંચન-કામિનીનો સર્વાંશ ત્યાગ હોય; (૨) અહિંસાદિ મહાવ્રતોનો સ્વીકારપૂર્વક એનું અણીશુદ્ધ પાલન હોય, (૩) સર્વજ્ઞની આજ્ઞાની પ્રતિબદ્ધતા હોય, (૪) આહાર-પાણી પણ સ્વયં તૈયાર કરેલ-કરાવેલ નહિ, કે (૫) કોઈએ વિશિષ્ટ ચારિત્રી માટે બનાવેલ પણ નહિ, વગેરે નિર્દોષ, નિર્જીવ આહાર પાણીથી નિર્વાહ હોય. આવા વિશિષ્ટ ચારિત્રસંપન્ન આચાર્યનો સંબંધ સાધવાનો. લોકોત્તર સૌંદર્યમાં પહેલો આ શુભગુરુયોગ મૂક્યો છે એ સહેતુક છે. હેતુ આ છે

શુભગુરુયોગની અગત્યતાનાં કારણો :-

(૧) શુભગુરુયોગ પહેલો એટલા માટે જરૂરી છે કે ‘ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ.’

પ્ર.- ગુરુયોગ વિના શું સીધું પુસ્તકમાંથી જ્ઞાન ન મળે ?

ઉ.- અનુભવની નિશ્રાવાણું જ્ઞાન ન મળે. ગુરુની પાસેથી મળતા જ્ઞાનની પાછળ એમનો અનુભવ કામ કરતો હોય છે. સ્વયં જીવનમાં જીવીને બતાવે એ જ્ઞાનની બલિહારી છે. શ્રોતાને એ જ્ઞાન સક્રિય બને એવી એના પર શુભ ગુરુની અસર પડે છે. શુભગુરુનો યોગ થાય તો આગળના લોકોત્તર ધર્મના લોકોત્તર સૌંદર્યનો બોધ મળે.

પ્ર.- તો શું લૌકિક સૌંદર્ય પામવા માટે શુભગુરુ યોગ જરૂરી નથી ?

ઉ.- અલબત્ત શુભગુરુનો યોગ એ પમાડી શકે છે; પરંતુ એ તો ન ય થયો હોય છતાં કુળસંસ્કારથી યા ઈતર વિરાગી ગુરુના યોગથી પણ લૌકિક સૌંદર્ય મળી શકે છે. શિષ્ટજનોનો વ્યવહાર જોઈને પણ એ પામી જવાય એવું બને છે. જ્યારે લોકોત્તર સૌંદર્ય તો શુભગુરુયોગથી જ પમાય.

(૨) શુભગુરુનો અર્થાત્ વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ધર્માચાર્યનો યોગ સાધવામાં એમના ઉપદેશ ઉપરાંત એમનું જીવન જોવા મળે છે, એ ય હિતપ્રેરક બને છે. તપસ્વી મહાત્માઓની તપસ્યા જોઈને ય પ્રેરણા મળે છે ને ?

(૩) શુભગુરુના યોગથી આપણી ભૂલોનું ભાન થાય એ સુધારવાના ઉપાય મળે, ગુરુ આપણા પથપ્રદર્શક બને, એમની સેવા-વિનય-વંદનાદિનો લાભ મળે, વગેરે વગેરે અનેક લાભો છે.

(૪) શુભગુરુયોગ ખરેખરો સાધવામાં ગુરુ માથે ધરાય છે, તેથી એમના પ્રત્યે સેવકભાવ ઊભો થતાં આત્માના મહાન દોષ અહંત્વ પર કાપ પડે છે. તેમ સેવા અને આજ્ઞાપાલનમાં પૈસા આદિનો ભોગ અપાય, એટલે તૃષ્ણા-મમત્વ પણ કપાય, સારાંશ, જગતને અંધ બનાવનાર જે મોહનો મંત્ર ‘અહં-મમ,’ એનો પ્રતિમંત્ર યાને નાશક મંત્ર શુભગુરુ-યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવા મહાલાભકારી શુભગુરુ-યોગની અહીં આશંસા કરવાની છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૧, તા. ૨૨-૪-૧૯૬૭

શુભગુરુયોગ-પ્રાપ્તને એની કેમ આશંસા :-

પ્ર.- શુભગુરુનો યોગ જેને પ્રાપ્ત છે, દા.ત. વિશિષ્ટ ચારિત્ર લઈને જે શુભ ગુરુની નિશ્રામાં જ રહે છે, એ એની શી આશંસા કરે ? એમને ય ‘જય વીયરાય’ સૂત્ર તો બોલવાનું હોય છે, તો શું એ ‘સુહગુરુજોગો’ પાઠ છોડી દે ?

ઉ.- ના, પાઠ બોલે અને વિશેષ આશંસા કરે.

આ શુભગુરુયોગની વિશેષ આશંસા બે રીતે :-

(૧) પહેલી, શુભગુરુયોગ કાયમ બન્યો ને બન્યો રહેવાની આશંસા. આ જીવનમાં અંતસુધી અને ભવાંતરે મોક્ષ થાય ત્યાંસુધી શુભગુરુનો યોગ બન્યો રહે એ માટે ય આશંસા જરૂરી છે.

(૨) ગુરુયોગ ‘યોગાવંચક’ બનવો જોઈએ :-

બીજી રીતે વિશેષ આશંસા એ છે કે શુભગુરુયોગ યોગાવંચક બની એમાં ઉત્તરોત્તર કક્ષા-માત્રા વધતી જાય. ‘યોગાવંચક’ એટલે અવંચક યાને સફળ ગુરુયોગ, જેમાંથી ક્રિયા-વંચક અને ફળાવંચક નીપજે એવો ગુરુયોગ. અહીં ક્રિયાવંચક (અવંચકક્રિયા) તરીકે ભાવથી વંદનાદિ ક્રિયા સમજવાની છે, જે યોગાવંચકથી નીપજે છે, એનાં અવંચક ફળમાં એવા સાનુબંધ શુભકર્મ નીપજે, કે એથી ફરી વિશેષ ઊંચા યોગાવંચક-ક્રિયાવંચક-ફળાવંચકની પરંપરા ચાલે;...તે યાવત્ પરાકાષ્ટાએ એ યોગક્રિયા અને ફળ એ સ્થિતિમાં જઈ પહોંચે કે આત્મા શુભ ગુરુ સાથે ભાવથી સંબંધમાં એટલા બધા અભેદભાવે જોડાઈ ગયો હોય કે ત્યાં તન્મય, નિરાલંબન, અનાસક્તદશા, આવીને વીતરાગતા સિદ્ધ થાય.

હૈયામાં ગુરુયોગ ક્યારે થાય ? :-

તાત્પર્ય એ છે કે વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ગુરુનો યોગ સાધવાનો છે. તે માત્ર બાહ્યથી એમની સાથે રહ્યા એટલું જ નહિ, કિન્તુ આભ્યન્તર રીતે પણ

આપણા આત્માને ગુરુયોગ કરાવવાનો છે. તે ઈન્દ્રિયના વિષયાદિનો રંગ અને અહંત્વાદિ કષાયોની પરિણતિ ઓછી થાય, તો જ બની શકે; નહિતર તો જ્યાંસુધી એ ઈન્દ્રિયવિષયોના પૂરા ખેંચાણ-આકર્ષણ હોય, તેમજ અહંત્વાદિ કષાયોના દબાણ-જોર હોય, ત્યાં સુધી ગુરુનો યોગ માત્ર કાયાથી નિકટ આવવા રૂપે કર્યો એટલું જ, પણ હૃદય કાંઈ નિકટ થયું નહિ. હૈયે જો ધન-માલ-પરિવાર વગેરેની જ મમતા, પ્રીતિ અને સારબુદ્ધિ ખચ ભરી હોય. તો એ હૈયામાં ગુરુને પ્રવેશની જગા જ ક્યાં છે ? એ તો એ મમત્વાદિ ઓછા થાય, એમાં અસાર બુદ્ધિ જાગે, તો જ આત્મતારક ગુરુ માટે સારબુદ્ધિ અને મમતા-પ્રીતિ થાય એનું નામ ગુરુ અંતરમાં પેઠા ત્યાં હૃદયથી ગુરુયોગ સધાવા માંડે. એવું જ અહંત્વાદિનું જોર મોળું પડે, મનને એમ થાય કે ‘હું એટલે કાંઈ નહિ, હું તો અભુજ્ઞ અનાડી; જ્યારે ગુરુ એટલે બોધ આપનાર, અને સન્માર્ગી-સદ્ગુણી-સદ્ગુણી બનાવનાર,’ એવું ગુરુ માટે વિશિષ્ટ ગૌરવ ઊભું થાય, તો જ આત્મ્યન્તર ગુરુયોગને જગા મળે, વાત પણ સાચી છે કે આવો ગુરુયોગ થાય તો જ આગળ પર એમના ઉપદેશને હૃદયમાં ઉતારવાનું થવાનું.

ગુરુયોગની વધતી માત્રા : ગુરુયોગ-ગુરુમય સ્વાત્મા :-

આવો ગુરુયોગ, આપણે જીવનભર માટે ગુરુની નિશ્રામાં આવી ગયા પછી પણ, હૃદયથી એવો વિકસાવી શકાય છે કે આપણી સુખ-સગવડ અને જાતની વડાઈ વગેરેની બેપરવા વધતી જાય, અને ગુરુનું મહત્ત્વ આપણા દિલમાં વધીને ગુરુની પરવા-ગરજ-આત્મીયતા વિકસ્વર બનતા જાય.

ગુરુની રુચિ એ આપણી રુચિ :-

આપણી રુચિ-ઈચ્છા-માન્યતા, સન્માન-સગવડ-અનુકૂળતા, વગેરે કશું નહિ; ગુરુની રુચિ એ આપણી રુચિ; ગુરુની ઈચ્છા એ આપણી ઈચ્છા; ગુરુનો મત એ આપણો મત; ગુરુની સગવડ-અનુકૂળતા એજ આપણી અનુકૂળતા; ગુરુનું માન, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા એ જ આપણાં માનપૂજાદિ, એમનો યશવાદ એ જ આપણો યશવાદ, એમને ઠીક ન લાગે એ આપણને ઠીક ન જ લાગે, એમની ઈચ્છા ન હોય એની આપણને પણ ઈચ્છા નહિ, ભલે આપણને સન્માન-પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય, પરંતુ જો ગુરુનું અપમાન થતું હોય, એમનો યશવાદ રુંધાતો હોય, તો એ આપણા પોતાનું અપમાન અપયશ લાગે, એમ, આપણને અનુકૂળ પણ એમને પ્રતિકૂળ હોય તો એ આપણને પણ પ્રતિકૂળ જ લાગે. ત્યાં આપણી અનુકૂળતાની કશી કિંમત નહિ. એ જતી કરવાની.

વધતી કક્ષાના ગુરુયોગની આશંસા :-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૪૯

આવું ગુરુ પ્રત્યે હૃદયે વધતું જાય, એ ગુરુયોગ વધતો આવ્યો ગણાય. જેમાં આગળ પોતાનો આત્મા ગુરુમય થતો જાય, આત્મા સ્વાત્માને ભૂલી ગુણસંપન્ન ગુરુ સાથે એટલો બધો એકાકાર થઈ જાય કે પછી પોતે અને ગુણમૂર્તિ ગુરુ, બે વચ્ચે કોઈ ભેદ જ ન લાગે, ગુણમૂર્તિ જોડે અભિન્ન બની જાય ! અનાસંગ-અનાસક્ત યોગમાં પહોંચતા વિષયો-સુખભોગ, કાયા, વગેરેથી તદ્દન નિરાળો-અલિપ્ત બનતાં શુદ્ધ ગુણરૂપ થઈ વીતરાગદશાએ પહોંચી જાય. આ પહોંચવામાં ઉત્તરોત્તર કેટલીય કક્ષાઓ ગુરુયોગમાં વટાવવી પડે. એવી ઉત્તરોત્તર કક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે શુભ ગુરુયોગની આશંસા કરતાં જ રહેવું જોઈએ. વીતરાગતા ન આવે ત્યાંસુધી ગણધર ભગવાન પણ આ વિશેષ આશંસા કર્યા કરે, એમાં નવાઈ નથી.

(૮) તલ્લયણ-સેવણ :-

પ્રણિધાન સૂત્રમાં આઠમી આશંસા આ વ્યક્ત કરી કે મને ‘તદ્વચનસેવના’ પ્રાપ્ત થાઓ. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન ધર્માચાર્યની આજ્ઞા અને ઉપદેશનું સેવન-ઉપાસના-પાલન થતું રહો. શુભ-ગુરુયોગનું આ ફળ છે, શુભગુરુયોગ આનાથી સફળ છે, ગુરુનો યોગ થયા પછી ગુરુના હિતોપદેશનું સેવન થાય એટલે લોકોત્તર ધર્મ સાથે સગાઈ જામે વધે વિકસે. માટે ગુરુવચન-સેવા જરૂરી છે. બાકી શુભગુરુનો માત્ર મૌન સમાગમ સાધે, અને એમનું કશું સાંભળવાનું-સમજવાનું અને તે પ્રમાણે જીવન બનાવવાનું ન હોય, તો આગળ શું વધાય ? આત્મપરિવર્તન શી રીતે થાય ? પરિવર્તન અને વિકાસ રાગ-દ્વેષાદિ દોષોના દ્વાસ થવા પર માપી શકાય છે. એનું સ્વરૂપજ્ઞાન, સ્વાત્માની જાંચ, દ્વાસના ઉપાયોની સમજ, એની ભવ્ય પ્રેરણા, ઈત્યાદિ પામવાનું શુભગુરુની હિતકર વાણી સેવે તો જ બની શકે. તે વિના ખાલી ગુરુયોગ વાંઝિયો નીવડે.

પ્ર.- શું ગુરુ કહે એ બધું સ્વીકારવા પાળવા જેવું જ હોય ? સ્વીકારી પાળી શકાય ?

ઉ.- ધ્યાનમાં રહે કે આ શુભ ગુરુના વચનની વાત છે, એટલે એ અહિતની વાત કરે નહિ, ને હિતની વાત કેમ સ્વીકાર્ય ન હોય ?

શુભ ગુરુનું વચન હિતનું જ હોય એનું કારણ :-

(૧) શુભ ગુરુ વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન છે, તેથી એમને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ ચારિત્રમાં સત્યનું મહાપ્રત હોઈ એ અસત્ય બોલે જ નહિ, તેમ એમને ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિ હોઈને એ સાવધ યાને પાપવાળું, તથા અપ્રિય, કે અહિતકારી પણ ન જ કહે, એટલો બધો વચન પર અંકુશ હોય છે, જાગૃતિ અને તકેદારી હોય છે.

૨૫૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પરત્યકરણ” (ભાગ-૩૦)

(૨) ગુરુ વિશિષ્ટ ચારિત્રવાળા છે અને વિશિષ્ટ ચારિત્ર સર્વજ્ઞ ભગવાનનું જ બતાવેલું હોય, તેમજ સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક જ હોય; તેથી એ સર્વજ્ઞનાં વચનને બહુ માનનારા હોઈ એને પૂરા વફાદાર હોય. એટલે જ ઉત્સૂત્ર-ઉન્માર્ગનું એ બોલે તો શું ? વિચારમાં પણ લાવે નહિ. પછી અહિતનું કહેવાની વાતે ય શી ?

(૩) વિશિષ્ટ ચારિત્રથી સંપન્ન છે એટલે એના પાયારૂપ સમ્યગ્દર્શન એમનામાં હોય જ, તેથી સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ ‘અનુકંપા’ તો એમનામાં ભારોભાર વિક્સેલી હોય અર્થાત્ જીવો પર ભાવદયાથી એ ભરેલા હોઈને, જીવોનાં ભાવદુઃખ, જેવાં કે ધર્મહીનતા, પાપરક્તતા, વિષયાંધતા, કષાયવશતા, કર્મપીડિતતા વગેરે પર એ કરુણાર્દ્ર બને જ. પછી અહિતનું કહે જ શાના ?

(૪) વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ગુરુ સ્વયં અપરિગ્રહી હોઈ એમને શ્રોતા પાસેથી કશું લેવાનો લોભ નથી. એમ સંસારવિરક્ત હોઈને સાંસારિક માન-મોટાઈ-વાહવાહને એ તુચ્છ લેખતા હોવાથી માનાદિ પામવાનો લોભ પણ નહિ. પછી અહિત વચન કહે જ શા માટે ?

(૫) વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ગુરુ (૧) મન-વચન-કાયાથી સંસારત્યાગી હોઈને સાંસારિક પદાર્થોને અંગે ઊભા થતાં ભય એમને હોય નહિ; તેમ (૨) જગતમાં કે સ્વજીવનમાં બનતા બનાવો ભવિતવ્યતા, કર્મ વગેરે કારણ સમૂહને જ આધીન હોવાનું નિશ્ચિતપણે સમજતા હોઈ એ બનાવો અંગે કોઈ ખોટો ભય રાખવાનું એમને કારણ નહિ. વળી,

નિર્મળ આરાધનાનાં સચોટ સાધન :-

(૬) પોતાની આરાધના તો (૧) પોતાના વારંવારની તે તે શુભભાવનાઓના અભ્યાસ, (૨) પ્રબળ સમ્યગ્દર્શન, (૩) દેવ-ગુરુના અચિંત્ય અનંત પ્રભાવ પર અટલ વિશ્વાસ, (૪) સંયમનો અથાગરાગ, (૫) જિનાજ્ઞા પાળવાનો ઉછળતો ઉછરંગ, (૬) દોષ-અતિચારની તીવ્ર સૂગ, (૭) વીતરાગ સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રોનું અવ્વલ પીઠબળ...વગેરે પર જ સચોટ ચાલવાનું સમજતા હોઈ આરાધના ભંગ આદિનો પણ ભય રાખવાની એમનામાં જગા રહેતી નથી. એટલે ભયવશ કહેવાતું-કરાતું અહિત એ કહે-કરે જ શાનાં ?

તાત્પર્ય, શુભ ગુરુને અહિત-વચન કહેવાને કોઈ જ કારણ નથી. એ કહે છે તે હિતનું જ. માટે એવા વચનની ઉપાસના-આરાધના દરેક હિતકામીને આવશ્યક બને છે. (૧) ગુરુ જ્ઞાની છે; (૨) જ્ઞાની હોવા સાથે એનો એમને અનુભવ છે; તેમજ (૩) શિષ્યની ખોટી શેહમાં કે ખોટા રાગમાં તણાતા ન હોઈ, શિષ્ય કદાચ પોતાની જાતે કંઈ પસંદ કરવામાં અજ્ઞાનાદિવશ ભૂલતો હોય, તો એને એથી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૫૧

રોકવા અને યોગ્ય માર્ગે પ્રવર્તાવવા સમર્થ અને પ્રભાવ પાડનારા છે; માટે એમના આદેશ-નિર્દેશ એકાંતે પામવા યોગ્ય જ છે. તેથી આ કર્તવ્ય સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનું છે. પૂર્વનું બધું આચર્યને છેવટે ગુરુવચન-સેવામાં જ આવવાનું છે; કેમકે એના પર જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય મોક્ષમાર્ગની આરાધના થાય છે. માટે શુભગુરુ-વચનની સેવા ખાસ આશંસનીય અને આદરણીય છે.

પુરુષાર્થ જરૂરી : આશંસાથી શો વિશેષ ? :-

પ્ર.- ગુરુ વચન સેવા આદરવાનું તો આપણે જાતે પુરુષાર્થી બની કરવાનું છે. એમાં વીતરાગ પ્રભુના પ્રભાવથી એ મળવાની આશંસા શા માટે કરવાની ?

ઉ.- વીતરાગ ભગવાન આગળ આશંસા કરતાં, વીતરાગ પ્રભુનું, ગુરુવચન-સેવાની એમની આજ્ઞાનું, અને ગુરુ-વચન-સેવા મળવાના એમના પ્રભાવનું ચિત્ત-પ્રણિધાન થાય છે; હૃદય ગદ્ગદ બને છે; એથી ગુરુવચન-સેવાની વિશેષ અભિલાષા ઊભી થઈને એ વચન સક્રિય કરવાનું જોમ, તમન્ના જાગે છે, એથી ગુરુ-વચન-સેવા આદરવાનો પુરુષાર્થ સુલભ બને છે. એવા એ વીતરાગ પ્રભુના એમની આજ્ઞાના અને એમના પ્રભાવના આલંબનનું અતિશય મહત્ત્વ છે. માટે આશંસા જરૂરી છે.

ગુરુવચન-સેવામાં શું શું આવે ? :-

(૧) પહેલા નંબરમાં શુભગુરુ-વચનની સેવના આ છે કે ચિત્તને સદા ઉમળકો રહે, ઉત્કંઠા રહે, પ્રેમ રહે કે ‘મને શુભગુરુનો આદેશ ક્યાંથી મળે ? ક્યારે મળે ? મારાં એવા અહોભાગ્ય ક્યાંથી ?’ આમ ગુરુનો આદેશ મેળવવા ચિત્ત સદા આતુર હોય.

(૨) વળી જ્યારે આદેશ મળે ત્યારે તરત મનને પહેલા હર્ષ એ થાય કે ‘વાહ ! ભાગ્યોદય મારો કે મને આ તારક આદેશ મળ્યો ! મારાં સદ્ભાગ્યની અવધિ નથી ! ગુરુજીની કેટલી બધી મારા પર કૃપા કે મને આદેશ કર્યો ? એથી ખરેખર હું કૃતજ્ઞ બન્યો છું ! હવે હું ઝટ એનો અમલ કરું.’ આમ, ગુર્વાજ્ઞા મળવા પર ભાગ્યોદયનો હરખ-હરખ, ગુરુકૃપાનો ખ્યાલ, ગુરુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞભાવ, અને ગુર્વાજ્ઞા પાલનનો ઉછરંગ તરવરી ઊઠે. મોટા ગણધર ગૌતમ મહારાજને ગુરુ વીરપ્રભુના આદેશ પ્રત્યે એ ભાવ હતા.

(૩) ગુરુવચન પર અથાગ શ્રદ્ધા હોય કે ‘આ જ કલ્યાણકર, આ જ માન્ય, આ જ તરણતારણ, આ જ ઉપાદેય; પણ મારી આપમતિ મારો પ્રમાદ, મારી ગુરુવચન પર ઉપેક્ષા એ કલ્યાણકર નહિ. પાપમતિ-પ્રમાદ-ઉપેક્ષા તો કલ્યાણઘાતક-અ-માન્ય, અ-કર્તવ્ય જ છે’ ગુરુવચન પર શ્રદ્ધા એટલી બધી તીવ્ર, કે એને

૨૫૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પરત્યકરણ” (ભાગ-૩૦)

મહાનિધાન, મહાન જીવનમંત્ર, અને મહારક્ષણ સમજે; એનો અર્થિત્ય પ્રભાવ માને; અને એમાં જ મહાપંડિતાઈ સમજે, પોતાની આપમતિમાં નહિ.

(૪) યોગ્ય અવસરે યોગ્ય સ્થાને ગુરુવચનની પ્રશંસા સહેજે મુખમાંથી સરી પડે છે કે ‘મારા ગુરુજીની કેવી સુંદર આજ્ઞા ! કેટલો સુંદર ઉપદેશ ! કેવી તારક હિતશિક્ષા !’ ગુરુની આગળ ઉપબંધણા કે ‘પ્રભુ ! આપની કેવી સરસ આજ્ઞા ! કેટલો ભવ્ય ઉપદેશ ! આપની કેવી મહાન કૃપા ! કોણ આવો નિઃસ્વાર્થ મહાન ઉપકાર કરે ?’

(૫) ગુરુવચન સેવનામાં (i) એમ મળવા માટે ચિત્તની સદા આતુરતા રહે; (ii) ગુવાદિશ મળ્યાનો મહા હર્ષ અને કૃતજ્ઞભાવ હોય; (iii) ગુરુવચન પર અથાગ શ્રદ્ધા અને ગુરુવચનની પ્રશંસા થવા સાથે (iv) ખાસ મહત્ત્વની વાત આ કે ગુરુએ ફરમાવ્યાનો તરત ‘તથાસ્તુ’ કહી એનો સ્વીકાર અને યથા-શક્તિ અમલ થાય.

આ સ્વીકારના અંગે ‘શ્રી ઉપદેશમાળા’ કહે છે કે પૂજ્યો કદાચ કાગડાને ધોળો કહે, તો પણ તત્કાળ તો શિષ્ય એ વચનને ‘તહત્તિ’ કહી વધાવી લે; પછી અવસર પામી એકાંતમાં ગુરુને કાગડાને કાળાને બદલે ધોળો કહેવાનું રહસ્ય પૂછે, આમ વિપરીત દેખાતું ગુરુવચન પણ જો તદ્દન સ્વીકારી જ લેવાનું હોય, તો પછી બીજાં ગુરુ વચનના સ્વીકાર માટે તો પૂછવાનું જ શું ? સ્વીકાર પછી અમલની આવશ્યક્તા અંગે પૂર્વે શાસ્ત્રવ્યાખ્યાના ૭ અંગ જિજ્ઞાસા-ગુરુયોગ આદિમાં ‘ઉક્તક્રિયા’ નામના છઠ્ઠા અંગમાં વિચારાઈ ગયું છે. તેમજ રાજપુત્રનો વિનય અને સાધુનો વિનય એ બેની વચ્ચેની પરીક્ષા કરનાર રાજાના દષ્ટાંતથી પ્રસિદ્ધ છે.

‘ગુરુવચન-સેવા’ના પ્રકારોના મહાન લાભ :-

ગુરુવચન સેવાના આ પ્રકારો, પોતાની શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવા સાથે એને અનુસારે એ સેવાના માર્ગે આગળ વધવાનો રાહ બતાવે છે. એમાં પહેલાં પ્રકાર તરીકે,

(૧) ગુરુવચન પર અથાગ પ્રેમ અને એ પામવાનો ઉમળકો હોય, તો તે અનાદિની પોતાની આપમતિ તથા સ્વેચ્છાચાર પર કાપ મૂકે છે. વળી જડ પદાર્થો અને સુખ-સગવડને ગૌણ બનાવી ગુરુવચનની ઊંચી કદર કરાવે છે ! ‘ખરું માલદાર હોય તો ગુરુવચન છે. દુન્યવી જડ સંપત્તિ-સન્માન નહિ; એટલે કદી ગુરુવચનના ભોગે જડને નહિ વળગવાનું,’ એવું મનને નિશ્ચિત ધોરણ રહે છે. ‘ગુરુવચન એટલે શી વાત !’ એવો એનો પ્રેમ ઝળહળવાથી આત્માના બીજા બંધન મોળાં પડે છે. તેમ ગુરુવચન પામવાનો ઉમળકો મુખ્ય રહેવાથી હાલતુફાલતુના ઉમળકા ઢીલા પડે છે.

(૨) ગુરુવચન મળવા પર જાતને ધન્ય મનાય, ને મનને અહોભાગ્ય મનાય, એ પોતાનાં નમ્રભાવ લઘુભાવને વિકસાવે છે, જે ગુણોનો પાયો છે. કૃતજ્ઞભાવ પણ સતેજ બને છે. ‘અહો ! ગુરુજી આ કેવો મહાન ઉપકાર કરી રહ્યા છે !’ એમ કરી ગુરુ પ્રત્યે શરણભાવ વધે છે. આ કદર અને શરણભાવ એ ઉન્નતિરોધક અહંત્વને દબાવે છે. અહંત્વ દબાય એથી ઉન્નતિના માર્ગ ખુલ્લા થાય છે.

(૩) ગુરુવચન પર હાર્દિક ઊંડી અને સચોટ શ્રદ્ધા હોય એટલે તો નિષ્ણાત વૈદની દવાની જેમ એનું સેવન-આરાધન નિઃશંક મનથી થવાનું; એમાં કહેવાતી વસ્તુ પર ભારે આસ્થા રાખીને થવાનું. આ હોય ત્યાં પોતાના સ્વતંત્ર મન, અભિપ્રાય અને સ્વેચ્છાચારી કલ્પનાને સ્થાન નહિ રહે.

(૪) ગુરુવચનની પ્રશંસા કરતા રહેવાય ત્યાં પછી જાતનું નહિ કિન્તુ ગુરુનું ગૌરવ વધારવાની ઉદારતા પોષાય; વળી સ્વાર્થવૃત્તિ કપાય; ગુરુ તરફ કૃતજ્ઞભાવ જાગતો રહે, બીજાઓના દિલમાં ગુરુવચન માટે પ્રેમ-રુચિ-સદ્ભાવ ઊભા કરવાનું મન થાય, ...વગેરે વગેરે સુંદર લાભો છે.

(૫) ગુરુવચનના અમલની પૂરી હોંશ, ધગશ, અને પુરુષાર્થ પાછળ જિનાજ્ઞા પર બહુમાન પોષાય છે; કેમકે જિનની આજ્ઞા ગુરુવચનને બરાબર આરાધવાનું ફરમાવે છે, ને વળી જીવનના મહાન કર્તવ્યનો જાગતો ખ્યાલ રખાવે છે.

(૬) ‘ગુરુવચન સેવવું જ,’ એવી ધગશ અને અમલ હોવાથી પ્રમાદ અને સુખશીલિયાપણાનો ત્યાગ થાય છે. જીવનમાંથી અનેક દોષ-દુર્ગુણોને રુખસદ મળે છે, અને આત્મગુણો, ધર્મમાર્ગ, શુભવૃત્તિઓ વગેરેમાં પ્રગતિ થતી આવે છે.

સારાંશ, વિશિષ્ટ ચારિત્ર-સંપન્ન ગુરુના વચનની ઉપાસના સર્વાંગીણ મહાન ઉદયની પોષક બને છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૧, અંક-૨૮, તા. ૨૮-૩-૧૯૫૩

આત્માનાં સૌંદર્ય અને સતી દમયંતી

(મુંબઈ નમિનાથજીના ઉપાશ્રયમાં અપાયેલ જાહેર પ્રવચન)

શ્રી અરિહંત પ્રથમ કેમ ? :- પરમ ઉપકારી શ્રી જિનેશ્વરદેવ એવી સુંદર અવસ્થાને પામેલા છે, કે જેમની સુંદરતા જગતમાં સુંદરતાની પ્રભાવના કરે છે ! સિદ્ધ પરમાત્મા અરિહંતદેવ કરતાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચેલા છતાં અરિહંતદેવને કેમ પ્રથમ યાદ કરીએ છીએ ? અપેક્ષાએ સિદ્ધ પરમાત્માની સુંદરતા ફક્ત તેમની

પાસે રહે છે; જ્યારે અરિહંત પ્રભુ સુંદરતાની જગતમાં પ્રભાવના કરે છે ! અહીં સુંદરતા આત્માની લેવાની છે, જડની નહિ.

સુંદર ગમે છે, સુંદર કહો છો, પણ શું ? :- તીર્થકરદેવે પોતાના આત્માને કેવું કેવું સૌંદર્ય પમાડ્યું છે, તે વિષેનો વિસ્તાર વર્ષોવર્ષ પર્યુષણમાં પ્રભુનું જીવન સાંભળવાથી મળે છે. સુંદર અવસ્થા કોઈપણ સુજ્ઞ વિવેકી આત્માને પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ. પણ તમને સૌંદર્યની કે એના ઉપાયની ખબર નથી, વિવેક નથી. તેથી એનો યોગ્ય પ્રયત્ન થતો નથી.

(૧) સૌંદર્ય શું હોય ? અને તેની જરૂર શા માટે ? તથા (૨) એ સૌંદર્ય પામવાની રીત કઈ ? આ બે વાત સમજાય એટલે એના માટે ઈચ્છા જાગે, અને પ્રયત્ન પણ કર્યા વિના રહેવાય નહિ. રુચિ અને પ્રયત્ન બંને છે તમારામાં, પણ તે આત્માના સૌંદર્ય માટે નહિ, કિંતુ જડ પુદ્ગલના સૌંદર્ય માટે ! તમે મથો છો ખરા, પણ પુદ્ગલને સુંદર બનાવવા માટે. હવે કહો, પરમાત્મભાવની સાથે પાટો આત્માનો ક્યાંથી મળે ?

માનવતાના ઊંચા હોદ્દે શા માટે ? :- માપ કાઢો, સવારથી સાંજ સુધી આત્માને કેટલો સુંદર બનાવ્યો અને જગતને કેટલું સુંદર બનાવ્યું ? કેટલા તન, મન ને ધનથી આત્મસૌંદર્ય માટેના પ્રયત્નો ? ને કેટલા કાયા, કુટુંબ, ઘર, દુકાન વગેરે જગતની સુંદરતા માટે ? તમારા જ આત્મકલ્યાણ માટે કોઈ તમારે ઘેર ચાલીને કહેવા આવે તો તેનું કેટલું માન્યું. તેથી ઊલટું, તમારા માનેલા સંસારને સુધારવા માટે ઉપરથી તમે સામે ચાલીને કેટલું ગયા ? પછી દિનતા કેટલી કરી ! માનવ જીવનમાં તમારી નિમણુંક શા માટે ? તમારા આત્માને સારો કરવા માટે કે જડ જગતને સારું કરવા માટે ?

સાચું સૌંદર્ય આ :- મહાસતી દમયંતિનું જીવન આત્માને સૌંદર્યનાં સારા પાઠ ભણાવે છે. આત્માનું સૌંદર્ય શી રીતે ? જડ પુદ્ગલને લઈને ? ચામડીની કે કપડાની ઉજ્જવળતાને લઈને ? કે મુલાયમતાને લઈને ? કે મનને તોષ આપવાની શક્તિને લઈને ? ના રે ના, આત્માનું સૌંદર્ય તો આત્માની પોતાની જ વિશિષ્ટ ગુણાવસ્થાને લઈને છે. હૃદયની નિર્મળતાને લઈને છે.

આત્માના ઓજસ-સત્ત્વને લઈને છે.

દાન-શીલ-તપ-ભાવ-સંયમ-દયા-પરમાત્મભક્તિ વગેરે પુરુષાર્થને લઈને છે.

મોં સુંદર તેથી શું ? સારા રૂપવાળું એટલું જ ને ? પણ કોરું કોઢિયા જેવું હોય તો ? ત્યારે એકલા લાવણ્યનેય શું કરે જો રૂપ કાળું હોય તો ! અરે ઘાટ પણ સારો હોય, આકૃતિ ગોળ હોય પણ અંગો ઢંગધડા રહિત હોય તો ? એટલે ?

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૫૫

એટલે એજ કે પુદ્ગલની સુંદરતા માટે કેટકેટલું જોઈએ છે ! ત્યારે, આત્માની સુંદરતા કેવી ? એ માટે શું શું ન જોઈએ ?

મહાસતી દમયંતીને જંગલમાં ઠેર ઠેર શત્રુ મલ્યા હતા, પણ તેની આત્મસુંદરતાએ શત્રુને મિત્ર બનાવ્યા ! તે મહાસતીના આઠ ભવ હતા. નેમનાથ પ્રભુના દેવમાનવના ભવ નવ, સમરાદિત્યના માનવ ભવ નવ, ને શ્રીપાલનાય પણ નવ ! આ દરેકના નવ નવ ! ને તમારા, અમારા ?

નળ-દમયંતીના આઠ ભવ. એમાં પ્રથમ ભવમાં આત્માનું સૌંદર્ય પશ્ચાત્તાપના ગુણથી શરૂ થયું. મહાસતી દમયંતીનું જીવન જ એવું છે કે આપણને ઘણી જાતની આત્માની સુંદરતાનો ખ્યાલ કરાવે. પણ તે ક્યારે ? આત્માને જડનાં રૂપ, જડની સુંદરતા વગેરે લોભાવતા ન હોય ત્યારે. આત્મા વિચારે કે ‘સૌંદર્ય જેવું પુદ્ગલમાં તો છે જ શું ? સૌંદર્ય જેવાં મારા પરમાત્માના છે. તેવાં ત્રણ જગતમાં કોઈના નથી. આત્માના સૌંદર્યમાં લુબ્ધ થયેલા આત્માને બીજું ગમે નહિ ! એ સૌંદર્ય પ્રતિ આકર્ષાયેલા હૈયાને એ વાત સિવાય બીજે દિલ ઠરે નહિ ! આનું એક દષ્ટાન્ત જુઓ.

તીર્થકર પરમાત્માની સુંદર પ્રતિમા હોય. એમાં તંબોલ પણ એવું જ સુંદર હોય, કેવું ? રાળનો ગઢો લગાવીને હોઠ જોરથી બીડેલા કે સૂઝી આવેલા દેખાય તેવું નહિ, પરંતુ સહજ કોમળતા, પ્રસન્નતા, ઉદાસીનતાને સૂચવતું; પછી ત્યાં મન જોડાય એટલે જુઓ કે દર્શન કરનાર જાણે ઉઝ્યો ગગનમાં ! પરમાત્માની મૂર્તિ, કે ગુરુની કાયા એ બાહ્ય વસ્તુ છે. છતાં આત્મસૌંદર્યના એ દર્શન કરવા, સૌંદર્યની નિકટ લઈ જવા સમર્થ છે. દૂર દૂરના પ્રવાસમાં કોઈ વાહન તો જોઈએ ને ? છેવટે મજબુત પગનું સાધનેય જોઈએ ને ? પણ આપણે ગરીબ થોડા જ છીએ ? આપણે તો સંસારના મહારાજા ! અને રાજા-મહારાજા તો ચાલીને કેમ જાય ? તેથી કોમળ અને સુંવાળા આપણે વાહન વિના જઈ ન શકીએ. વાહન જોઈએ શુભ આલંબનોનું ! આપણા ઉપયોગમાં જેટલાં શુભ આલંબનો સારાં ને ઘણાં, ઈષ્ટ સ્થાને આપણે તેટલા વહેલા પહોંચીએ.

મૂર્તિને તંબોલ જાડું ડહા જેવું ન ચાલે. ઉત્તમ દ્રવ્યોથી તંબોલનું પ્રવાહી બનાવી રાખ્યું હોય, તે મૂર્તિને પવિત્ર મુલાયમ પીછી વડે માત્ર હોઠના ભાગ પર લગાડવાનું. તંબોલ વગેરે કરવા લગાડવાનું તો તમારે માથે કંઈ નહિ એમ ને ? બધું પૂજારીને સોંપ્યું ! શ્રાવકે જાતે પ્રભુને કરેલ તંબોલ તો એવાં જોયા છે કે જોતાં ઠરી જઈએ ! જાણે મહાપ્રૌઢતા, ગંભીરતા, અથવા આદ્યું સ્મિત દેખાય. આત્માને દર્શન કરતાં લાગે કે જાણે અમને જોઈ પ્રભુ કહે છે કે, ‘અમને પામીને પણ, મૂર્ખ ! તું હજી ત્યાં જ રહ્યો ? લેભાગુ માલિકને તો તું અનંતીવાર પામ્યો, ને

૨૫૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“આત્માનાં સૌંદર્ય અને સતી દમયંતી” (ભાગ-૩૦)

અનંતકાળ સુધી તુંય લેભાગુ રહ્યો ! પણ હવે વીતરાગને પામ્યા પછીય એવો ?

વાત એ છે કે સૌંદર્ય આત્મામાં ને આત્મકલ્યાણના સાધનોમાં ક્યાં જોવા છે ? જોવા હોય તો પ્રભુના આત્મામાં સૌંદર્ય શું ઓછાં છે ? નથી જડતાં ? ત્યારે આત્મહિતના સાધનોમાં પ્રભુ પ્રતિમા, એમાં ચક્ષુ, પ્રભુની આંગી આત્માને સૌંદર્ય તરફ પહોંચાડનારી છે. કિંતુ તેય જોતાં આવડવા જોઈએ. આમ તો ઝવેરાતની આંગી જોવા મળી હોય, પણ ‘આંગી બહુ સારી ! બહુ સુંદર !’ એટલું જ વિચારે તો જડની સુંદરતામાં અટવાય ! પણ સાથે જ વિચારે કે, ‘અરે ભાઈ ! આંગી સુંદર ખરી, પણ મારા પરમાત્મા તો એનાથી કરોડો ગુણા સુંદર છે,’ તો એ આ આત્માના સૌંદર્ય તરફ વળ્યો. જો **ફક્ત ચામડાની આંખ ખુલ્લી છે, તો ચામડાંના રૂપ દેખાશે, અને જો આંતર ચક્ષુ સાથે ખુલ્લા હશે તો આત્માનાં રૂપ દેખાશે.** લોકપ્રવાહ ‘આંગી કેવી સરસ !’ એમ કહેશે પણ ‘ભગવાન કેવા સરસ’ એ તરફ દુર્લભ્ય રાખશે !

પરમાત્માના સમોવસરણમાં જંગલના સિંહ અને મૃગલાં, સાપ, અને મોર, વાઘ અને બકરી, ઉંદર અને બિલાડી સાથે આવીને બેસી જાય છે ! શું માત્ર પુદ્ગલના રૂપ જોઈને આવે છે ? પુદ્ગલનાં રૂપ ચક્ષુ રહિતને જોતાં આવડે ? ના, છતાં જાણો છો ને કે પરમાત્માને વૃક્ષો નમસ્કાર કરે છે ? આમ તો એ રસ્તા પર ‘ટાઈટ’ ખડાં હોય; પણ પરમાત્મા એની પાસેથી પસાર થતા હોય ત્યાં એ ઝટ ઝૂકે ! પરમાત્માના વિહાર માર્ગે કાંટા ઊભા હોય. તેને ક્યાં છે ચક્ષુ ? માત્ર પ્રભુના આત્માની સુંદરતા એવું કામ કરે છે, કે કાંટા પણ ઊંધા થાય !

“કાંટા પણ ઊંધા હોય, અરિહંતાજી, વૃક્ષ નમે અસરાલ, ભગવંતાજી.”

વળી વાયુ અનુકુળ વાયુ, ગગનમાં પંખી પ્રદક્ષિણા દે છે. પૂર્વની કેવીય અદ્ભુત મહેનતના હિસાબે એવું આત્મસૌંદર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે, કે જેથી એકેન્દ્રિય જાણે કેટલાય પંચેન્દ્રિય જીવો કરતાં પણ મહાન ચેતન થઈ જાય છે. તમે કહેશો કે આમ કેમ કહો છો ? પણ જુઓ કે માણસ દહેરાસરની બાજુથી જતો હોય તો એને મસ્તકથી થોડા નમી, ‘નમો જિણાણ’ કહેતાં નહિ આવડે ! જ્યારે આ વૃક્ષોને તો નમતાં આવડે ! મંદિરમાં જનારને પાટલો વચમાં પડ્યો હોય તો બાજુએ મુકવાની ફુરસદ નથી, પણ પ્રભુના માર્ગે કાંટા તો ઊંધા થઈ જ જાય ! પ્રભુએ જે ઉપાર્જેલું તીર્થકરપણું અહીં પ્રગટ થયું છે, એના સૌંદર્યના યોગે, મૃગલાંને ફાડી ખાય તેવા વાઘ વરુ પણ મૃગલાંની સાથે, એક સાથે બેસી, પ્રભુની દેશના સાંભળે છે ! સૌ એકીટસે પ્રભુની મુદ્રાનું દર્શનપાન અને વાણીનું શ્રવણપાન કરવામાં લીન ! અમૃત પીવામાં તૃપ્તિ ન હોય, અને તૃપ્તિ ન હોય તો બીજું જોવા સાંભળવાનું મન ન થાય !

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૫૭

ત્યારે હવે જુઓ કે તીર્થકરપણાનું મૂળ સૌંદર્ય શું છે ? પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં નક્કી કરી મૂકેલું સારા જગતપરનું વાત્સલ્ય ! સર્વ જીવો પ્રત્યે ઉછળતો વિશુદ્ધ પ્રેમ ! દુઃખમાં રીબાતા અનંતાનંત પ્રાણી પર અપાર કરુણા ! એ સાચું સૌંદર્ય છે. સૂક્ષ્મ અહિંસાના પાઠ આ આત્માના સૌંદર્યવાળા ભણાવી શકે. મહાહિંસક સિંહવાઘને દયાના શિક્ષણ આ આપી શકે. આનું કાંક જીવનમાં મેળવો. આજે શું ? “અનાજ ઓછું છે, માછલા ખાઓ.” પૂર્વનો ઈતિહાસ સાંભળીએ તો આજના આ બોલ મહા બીભત્સ અને પાપી લાગે ! અરે, બહારની શું વાત, તમારા ઘરમાં શું ? હિંસા કે અહિંસા ? સત્ય કે જૂઠ ? સ્વાર્થ કે પરમાર્થ ? કેમ વારું ? એ બધા હિંસા, જુઠ વગેરે એ પુદ્ગલને સુંદર કરનારા છે; પણ આત્માને મલિન બનાવે છે. આત્માના સૌંદર્યમાં આત્માના વિશાળ ગુણો અને તેની ખીલવટ આવશે, ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનનાં સંગીત આવશે ! એમાં મોહના ઘરના મોહમૂઢ શબ્દો નહિ આવે, અજ્ઞાનની અથડામણ નહિ આવે, લાલપીળો રંગ નહિ, પફ-પાવડરની શોભા નહિ ! એ તો જડની શોભા ! વેશ્યાને પણ એ કરતાં આવડે ! આ સૌંદર્ય એટલે આત્માના એવા મહાન ગુણોની ખીલવટ કે આત્મા જગતથી જુદો દેખાઈ જાય ! ને જ્યાં તેના પગલાં ત્યાં વૈરાગ્યની મહેક !

દમયંતી મહાસતીનો પહેલો ભવ

નળ એ મમ્મણ રાજા, અને દમયંતી એ વીરમતી નામની રાણી. એકવાર બન્ને સાથે શિકારે જાય છે. સામેથી સાર્થ આવી રહ્યો છે. એ વખતે સાર્થમાં મુનિ પણ હતા. એ મલિન વસ્ત્રવાળા હતા, ને માથે વાળ નહોતા. આ બન્નેએ તેમને જોયા, ને માન્યું કે, “આ તો અપશુકન થયા ! ને એવા અપશુકન થતા હોય તો આપણું રાજા-રાણીપણું શા કામનું ?” જોજો પાછળથી એ મુનિની સમતાને લીધે આરાધક થવાના છે, પણ પહેલાં પોતાના તરફથી શું ? આ જીવને જગતમાં જાણે સહજભાવે પાપ મળે છે, પછી ગુર્વાદિકનું સારું નિમિત્ત મળે અને પાપ અટકે એ વિશેષ વાત. આ સમજીને મળેલો સત્સમાગમ સફળ કરવો. અહીં તો રાજાએ સાર્થને જવા દીધો, ને મુનિને ઊભા રાખ્યા. સત્તાનો આજ ઉપયોગ ને ? મુનિ તો સમતાના નિધાન ! ઊભા રહ્યા ત્યાં. સાર્થ મૂકીને ચાલ્યો. મુનિની કોણ પરવા કરે ? સાર્થ કંઈ શ્રાવકોનો થોડો જ હતો ? અરે, કેટલાક શ્રાવક પણ અવસરે ઘેર બેસી રહેનારા હોય છે. સેવાભાવ, વિશ્વાસપાલન, સહવર્તીનું સંરક્ષણ ઈત્યાદિ આત્મસૌંદર્ય છે. આ મુનિ તો સત્ત્વશીલ હતા, ત્યારે સાર્થ પોતાનું સંભાળી લેનારો હતો. હવે રાજા મુનિને રોકે તેમાં આખો સાર્થ શાનો રોકાય ? સંસાર શાનો છે ? સ્વાર્થનો ! એકલા મુનિને ઊભા રાખ્યા. મુનિરાજ તો ધ્યાનમાં ઊભા છે.

૨૫૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“દમયંતી મહાસતીનો પહેલો ભવ” (ભાગ-૩૦)

રાણી વીરમતીને મદ છે કે આમને ચલાયમાન કરું. એટલે એ મુનિની આગળ મોહની ચેષ્ટાઓ કરે છે. જો કે રાજા દૂર ઊભો એમ વિચાર કરે છે કે આ રાણી ફોગટ શા માટે આમ કરતી હશે ? પણ પાછો એને રોકતો નથી. રાણી તો કામાંધની જેમ ચેનચાળા કરવામાં ચઢી. મુનિ નિર્વિકાર અને ધ્યાનસ્થ ઊભા છે; અને આ રાણી એમની કદર્થના કરી રહી છે. કોણ હારવાનું ? મુનિએ તો જીવનભરનાં વ્રત લીધાં છે, ઉપરાંત જીવનભર એનું પાલન પણ કર્મક્ષયના નિર્ધારથી એ કરી રહ્યા છે, ત્યાં એમને તો ઉપદ્રવથી ગભરાવાનું હતું જ ક્યાં ? કેમકે ઉપદ્રવના સમ્યગ્ સહનમાં કર્મનો ક્ષય છે. તેમ આત્મશુદ્ધિના ખપી એ મુનિને દિલ બગાડવાની કે મગજ બગાડવાની વાત જ ક્યાંથી હોય ? એટલે મુનિને હારવાનું નથી, રાણીને હારવાનું છે. તે બાર ઘડી પછી થાકી. આ વખતે રાજા શિખામણ દે છે, કે ‘શા માટે આ ધાંધલ કરી ? આ તો કોઈ ઉત્તમ પુરુષ છે. હુંય કેવો કે જોઈ રહ્યો ?’ રાજા અને રાણી બંને ખેદ કરે છે. ‘અરરર ! નકામા કોઈ મહામુનિને કનડ્યા ! શા સારું ?’ બંનેને પશ્ચાત્તાપ થયો. ‘જલદી ચાલો. ક્ષમા માગીએ, માત્ર ક્ષમા નહિ, પણ મહા સ્વાગત કરીએ !’

જીવમાં દુર્દશા તો ઠાંસીને ભરેલી છે, પણ સુંદરતા કેટલી આવી તેની કિંમત જિનશાસન કરે છે. એ વસ્તુ એટલું આશ્વાસન આપે છે કે જ્યારે આપણે હતાશ બની ગયા હોઈએ ત્યારે એ હાથ પકડી ઉન્નતિના માર્ગે ચઢાવી દે છે ! મુનિ કહે છે, “પાપને ધોવા માટે પશ્ચાત્તાપ અને સદ્પ્રવૃત્તિ જોઈએ.” કરવી છે ? છે એની તૈયારી ? પશ્ચાત્તાપ એજ આત્મસૌંદર્યની પહેલી તૈયારી ! કહો જો ‘મારો આત્મા ભણેલો ! હોશિયાર ! ડીઝીધર !’ એવું એવું થાય કે, ‘હું ભણેલો છતાં મૂર્ખ ! છકેલ ! પ્રપંચી ! ને તોરી !’ એમ પશ્ચાત્તાપ થાય ? શાસ્ત્ર કહે છે કે, ‘મિચ્છામિ દુક્કડં’ ત્યાં સાચું થાય કે જ્યારે ‘અરે ! અધમ એવા મેં આ કેવું દુષ્કાર્ય કર્યું !’ એમ પોતાના આત્મા પ્રત્યેની જુગુપ્સા સાથે એ દુષ્કૃત્યનું દુઃખ હાડોહાડ લાગે ‘તારી જાતને તું જ તપાસ, કે તેં ખોટું કર્યું છે કે નહિ ?’ ભલે તેં કોઈને હિતવચન કહ્યું. પણ તે દ્વેષથી, ઉગ્રતાથી, વટથી, કડકાઈથી કહ્યું છે કે નહિ ? સોનાની લગડી આપી એ શાબાશી, પણ તપેલી ન અપાય. પ્રેમથી ઠંડી કરેલી અપાય ! તું તપાસ કે તેં જે કર્યું, જે તું સાચું માને છે, તેમાં તેં કષાયોના રંગ ભેળવ્યા છે કે નહિ ? બસ, સ્વાત્માની સત્ય જાંચ પછી પશ્ચાત્તાપની સુંદરતા મલશે; અને એ જો હશે, તો જ મહા સુંદરતાના ઘડતર થશે. કેવાં ? દમયંતી જેવાં ! કરી લ્યો એ ઘડતર. આત્મામાં ઘડેલી સુંદરતા અમર થશે; જડ પુદ્ગલની ઘડેલી ગમે તેવી સુંદરતા એક દિ’ અવશ્ય નાશ પામશે. હહાપણ શામાં ?

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૫૯

અવિનાશીના પંથે જવામાં કે વિનાશીના ?

જીવનમાંથી સુંદરતા તારવવાની છે. એ બન્નેને એવો પશ્ચાત્તાપ થયો કે, ‘અરેરેરે ! અમે આ ખોટું કર્યું !’ ગુનો ન બી કર્યો હોય છતાંય જો પાપનો ડર લાગે. ને આત્મા કુણો માખણ જેવો બની જાય, તો એકાંતે કર્મ નિર્જરાની જ કમાણી ! અગ્નિશર્માને દુઃખ કરવા બદલ ગુણસેનને પશ્ચાત્તાપ થયો કે કર્મ ટપોટપ ઉતરવા માંડ્યા ! અને જ્યાં વિજયસેન આચાર્ય મલ્યા કે ભવ ગણાવા માંડ્યા ! થોડા સમયમાં જ ચાલ, ‘ચારિત્ર લઉં’, તેવી ભાવના થઈ, ને ત્યાં રાત્રે અગ્નિ-શર્માના ઉપસર્ગથી ખપી ગયા છતાં મરીને પણ એ ક્ષમાનું સૌંદર્ય એવું પ્રાપ્ત કર્યું કે મોક્ષ પહોંચતા સુધી આત્મામાં ખીલતું જ રહ્યું. આત્માના સૌંદર્ય ખીલવવામાં ખર્ચ નથી બહું. આતો નજીવી તુચ્છ વસ્તુના આપણે ત્યાં ભાવ વધી ગયા છે, અને કરોડોની કિંમતના આત્માના ભાવ બેસી ગયા છે, તેથી સૌંદર્ય ખીલવાનું નથી. પુદ્ગલના ભાવ નીચા બાંધતા આવડે તો આત્માના ઊંચા ભાવ બંધાય; તો આત્માના સૌંદર્યની સાચી કાળજી થાય, કે જે ભવોભવનો છેદ કરનારી બને. ‘મારી ગમે તેવી સારી કાયા, પણ મારા આત્મા કરતાં લાખગુણી નિર્ગુણી. એટલે એની ખાતર મારા કિંમતી આત્માનું ન બગાડું’, આવી કાળજી થવી જોઈએ. મહાપુરુષો કાયાને નીચી ગણતા. તેથી એ હલકી કાયા ખાતર પાપો ખૂબ ન થાય, તેની કાળજી રાખતા. આજે કાયાની તુચ્છ તૃપ્તિ પાછળ કાળાં પાપો કરતાં આંચકો નથી આવતો. આત્માના ભાવ ઊંચા આંકો, પછી ચક્રવર્તીની સાહ્યબી પણ આત્માનું જરાય નહિ બગાડી શકે; જગતની સુંદર ચીજો પાછળની ધાંધલથી આત્માની સુંદરતા ન બગાડવી જોઈએ. એટલે જ વિચારવામાં આવે કે ‘જગતની સુંદરમાં સુંદર અને કિંમતીમાં કિંમતી ગણાતી ચીજો ય ક્યાં મારી પાસે શાશ્વત રહેવાની છે, કે ક્યાં મને કાયમ જોવાય મળવાની છે, કે એ માટે કાળાં પાપ, કાળી રમત, કે કાળી વિચારસરણી કરી મારા આત્માને સુંદરને બદલે ખરાબ કરું ?’ કહો ત્યારે જૈન કેવો ? આત્માને વારે વારે ઊટકી, માંજી, સાફ કરી સુંદર બનાવવાની પેરવીમાં રહેનારો. વારેવારે આત્માના દોષો, નિર્બળતાઓ, મિથ્યા ધોરણો, જડ આદર્શો વગેરે ખરાબીને દૂર કરવા મથનારો. પોતાના આત્માના ભાવ ઊંચા બાંધે એટલે માને, કે ‘અહીં તો પ્રભુની વાણીરૂપી પાણી અને સાબુથી, અને તીવ્ર આંતર પશ્ચાત્તાપ તથા સંવેગ રંગરૂપી ધોકાથી આત્માને ચોકબો બનાવી શકાશે. માટે બીજા તોફાન રહેવા દઉં ! અને આજસુધી જે પાપો કર્યા તેનો પશ્ચાત્તાપ કરી લઉં.’

વિવેકી બનેલા રાજા રાણીએ હસતાં હસતાં તે બાંધ્યા કર્મ :-

હવે પેલાં બે રાજારાણી આવીને હાથ જોડી મુનિને પૂછે છે કે, “આપ

૨૬૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“દમયંતી મહાસતીનો પહેલો ભવ” (ભાગ-૩૦)

ક્યાંથી આવ્યા ? ને ક્યાં જતા હતા ?” ચંદનથી પણ શિતળવાણી મુનિ અંતરથી ખોલે છે. મુનિ એ પોતે અષ્ટાપદ દ્વીપની યાત્રા કરવા જતા હતા, તે જણાવ્યું. રાજારાણીએ તેમાં બાર ઘડી અંતરાય કર્યો. તેથી નળ-દમયંતીના બાર વર્ષના વિયોગ લખાયા. ધ્યાન રાખજો કે “હસતાં તે બાંધ્યા કર્મ, રોતાં ન છૂટે પ્રાણીયાજી.” કોઈના સુખમાં, લાભમાં કે ધર્મમાં અંતરાય કરવો, પોતાને મળેલી સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરવો, એ બધું આત્માનું સૌંદર્ય નથી, આત્માની કદરૂપતા છે. આવી આત્માની કદરૂપતાએ બાર ઘડીમાંથી બાર વર્ષના વિયોગ આપ્યા; ! પણ હવે જુઓ કે કેમ એટલી જ સજાથી પત્યું. કારણ એ છે કે પાપ કર્યા પછી પશ્ચાત્તાપથી એ પાછા ફર્યા છે ! “પ્રભુ ભૂલ્યા અમે, અમને ક્ષમા કરો. પધારો નગરમાં, આપની ભક્તિથી અને ઉપદેશથી અમને અમારાં પાપ ધોવા દો !” મુનિ સમજે છે કે ‘ભાવુક આત્માઓ છે’, એટલે એમની સાથે ચાલ્યા. આવ્યો મુકામ. રાજારાણી ખૂબ સેવા ઊઠાવે છે. આટલું કર્યું છતાં બાર ઘડીમાંથી બાર વર્ષનો વિયોગ આવ્યો, તે એવો કે રોઈ રોઈને પણ ન છૂટે ! તો પછી જે પાપના પશ્ચાત્તાપ નથી, જે પાપ ઘણાં પ્રમાણમાં છે, જે પાપ હસીહસીને કરાય છે, જે પાપની પાછળ પાછા પ્રાયશ્ચિત્ત અને ધર્મના વળતર નથી, તેના પરિણામ મહા ભયંકર આવે એમાં શી નવાઈ ? એથી જ એક જ મનુષ્યભવમાં કરેલી આત્માની એવી પાપ-લીલા ઉપર દુષ્ટ વિકરાળ કર્મોની ભયંકર વિપાક-લીલા ભવોના ભવો સુધી ચાલે છે.

મનુષ્યભવ આત્માને સુંદર બનાવવા માટે છે, તેમાં પુદ્ગલની સુંદરતા પર લાલચુ થવાની જરૂર નહિ, ને પુદ્ગલની કદરૂપતા પર આપણે હાયવોચ કરવાની જરૂર નહિ. અહીં દોઢ કલાક દેશના સંભળાવી, મુશીબતે હૈયાં સંવેગ અને વૈરાગ્યથી પલાળ્યા હોય, ત્યાં બહાર જઈને બે પાના નવલિકાનાં વાંચે કે, વિરાગની સુંદરતા જાય અગ્નિમાં ! રસ્તામાં એવા મિત્રો મલે કે, ગુરુશ્રદ્ધાની સુંદરતા જાય પાતાળમાં ! ઘેર સ્નેહાળ સ્નેહી મળે કે, પ્રભુપ્રેમની સુંદરતા ઊડી જાય આકાશે. અહીં તો ઘણા વિચાર આવે, પણ બહાર જઈએ કે ભૂલી જવાય એનું કેમ ? કેમ જાણે સુંદરતાનો શિકાર કરનારા શિકારીઓની બહાર હાર ઊભી હોય છે. મોહરાજાનો સંગ્રામવ્યૂહ એવો, કે જીવની સામે એક નહિ, અનેક તોપોને ખડી કરી દે ! આત્માની સુંદરતાને એ એવી ઉડાવી દે, કે બીજે દિવસે તમારામાં પાછી સુંદરતાને એ એવી ઉડાવી દે, કે બીજે દિવસે તમારામાં પાછી સુંદરતાને લાવતાં ગુરુનું તેલ નીકળી જાય ! બોલો, ખરું કે નહિ ?

સુંદર ન બની શકો તોય કદરૂપા ન થાઓ :- કહો ત્યારે, સુંદર કદાચ નહિ બની શકીએ તો કદરૂપા તો નહિ જ થઈએ, તેવું દિલ કહે છે ? નારે, પાંચ કુકા

રમતા થયા હાથમાં કે તરત જ એ અલોપ કરે સુંદરતાને ! લક્ષ્મી જાણે જાદુઈ અંજન છે ! જગતની લક્ષ્મી અને વિદ્યાઓ રૂપી જાદુઈ અંજન આત્માની દૃષ્ટિ જ ફેરવી નાખે છે ! જડની અનુકુળતા અને વૈભવ વિલાસોના સાધનો એ શું છે ? આત્માની સુંદરતાને, અને સુંદરતા લાવનાર માનસને તોપને ગોળે ઉડાવનાર છે. તો પછી જાગ્રતિ કેટલી જોઈએ ? આત્માને થોડી ઘણી પણ મળેલી સુંદરતાનો લોપ ઈન્દ્રિયો અને મન ન કરી જાય, તેનું ધ્યાન રાખવાનું છે. આ તો મુશ્કેલી એ છે કે સુંદરતાનો ખજાનો હૈયામાં રાખવાનો છે, અને પાંચ ચોટ્ટીઓ સાથે છે ! અરે, ઠેઠ ભોંયરામાં જઈએ ત્યાં પણ એ ચોટ્ટીઓ ઈન્દ્રિયો સાથે જ ! એની વચ્ચે રહી સૌંદર્યનું જતન કરવાનું છે, ત્યાં કેવી જાગ્રતિ જોઈએ ? મુંઝાતા મા, એ જાગ્રતિ રાખવાથી જગતના સુખો લૂંટાશે નહિ, પણ તેનો સાચો સ્વાદ લૂંટાશે નહિ, પણ તેનો સાચો સ્વાદ આવશે. કાલોઘેલો બચુડો દોડતો દોડતો આવે ને આપણે વહાલભેર ભેટીએ, તે તો જગતનો પ્રેમ. એમાં સાચો સુખનો સ્વાદ નહિ આવે. કેમકે એ કેટલો ટકવાનો ? આવીને જો તેણે નાખ્યું લીંટ કે ધૂળ-કાદવ વગેરે તમારા ખોળામાં, તો કદાચ તેના પર નહિ તો તેની મા પર તો જરૂર ગુસ્સો થવાનો ! કેમકે વહાલના સુખનો સાચો સ્વાદ નહોતો. પણ જો ઈન્દ્રિય ચોટ્ટીને સારાં રૂપ-રમકડાં જોવા જે ગમે છે, તેના બદલે એના પર અંકુશ રાખી, અને માનસિક જાગ્રતિ સાચવીને આત્મિક સુંદરતા ખીલવવા માટે ખાસ પુરુષાર્થ રાખ્યો હોય તો પછી એ બાલુડો આવી ભેટ્યાની અસર, કે કચરો નાખ્યાની અસર જુદી જ થાય ! ત્યાં મનને એવું કાંક થાય કે ‘વાહ ! શું આ બચુડાને મારા પર પ્રેમ ! હું એને સારા માર્ગે જેમ દોરીશ તેમ દોરાશે.’ આવેલાને કહે, ‘આવ્યો ? ભલે આવ્યો. બોલ. આપણા દહેરામાં કયા ભગવાન છે ?’...આ શું ? ખરો સ્વાદ સુખનો. ચોટ્ટી ઈન્દ્રિયો માટે નિર્ધાર કરવા પડશે. ‘મારી આંખ સારું જોઈને જે ખુશ થાય છે, તેને જ, ખરાબ જોવા છતાં, ખુશીનો અનુભવ કરાવીશ ત્યારે જો એને ખરાબ જોઈ નારાજી થાય છે, તો તેને જ સારું જોવામાં નારાજીનો અનુભવ કરાવીશ. આંખ મારી છે. એના પર સત્તા મારી છે ! આમાં શું મોટી વાત હતી ?’

મુનિએ રાજારાણીને ધર્મ આપ્યો :- નળ-દમયંતીના પૂર્વજીવ રાજા અને રાણી એવા આત્મસૌંદર્યના ઉપાસક થયા કે એ મુનિમાં આકર્ષિત થઈ એમનું સ્વાગત કરી સારા મુકામમાં પધરાવ્યા પછી આવીને બેઠા મુનિ પાસે. એટલે મુનિએ અહિંસામૂલક ધર્મ બતાવ્યો. અહિંસા સાથે અરિહંત નિર્ગ્રંથ ગુરુઓ, અને અરિહંતે ભાખેલા ત્રિકાલાબાધ્ય સનાતન સત્યધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. એક વખતના શિકારી રાજારાણી આજે શ્રાવક બની ગયા !

શાસનદેવીની સહાયથી રાણી વીરમતી અષ્ટાપદે :- મુનિ કહે છે, “હવે તો

હું જઈશ અષ્ટાપદ પર !” રાણી વીરમતિને પણ ઈચ્છા થઈ કે, ‘હું પણ જાઉં !’ ત્યાં એની તીવ્ર ઈચ્છા પર શાસનદેવી પ્રગટ થઈ. એ વીરમતિને ઉપાડીને લઈ ગઈ અષ્ટાપદ પર ! વીરમતિને ધર્મની લગની કેવી ! અંતરાત્મામાં ધર્મનો જ એક ગુંજારવ થઈ જવો જોઈએ. ભરત મહારાજે સ્થાપિત કરેલા ચોવીસ પ્રભુના દેહપ્રમાણ ઝગમગાટ રત્નમય ભવ્ય પ્રતિમાજીનાં એણે અદ્ભુત દર્શન કર્યાં. આનંદનો પાર નથી એને ! એમ થાય છે કે ‘શું આ ?’ જાણો છોને ? ભરત ચક્રવર્તીના એ નિર્માણ ! ‘સોનાતણા જેણે દહેરાં કરાવ્યાં, રત્નતણા બિંબ સ્થાપ્યાં !’ ચોવીસ જિનપતિનાં દર્શન કરી આનંદનો જે મહાસાગર ઊલટ્યો, તેનું શું વર્ણન થાય ?

દર્શનના લાભ બદલ ભોગ :- નક્કી કર્યું કે એક એક પ્રભુના વીસ વીસ આંબીલ કરી આરાધના કરવી ! આત્માનું સૌંદર્ય શું ? પરમ સુન્દરને પામી એ તપ વગેરેની સુંદરતા તરફ પગલાં માંડવા તે. દેવી એને પાછી મૂકી ગઈ. વીરમતી ઘેર આવી પણ પરમાત્મા દિલમાંથી ખસતા નથી ! એને એમ થયું કે, ‘મંદિર અને મૂર્તિ તો કરાવનાર પુણ્યવાને કરાવી લાભ લીધા, પણ અમારા જેવા હિણભાગી શું લાભ લે ? લાવ ત્યારે, હું ચોવીસે જિનનાં રત્નનાં તિલક કરાવું. શાસન જયવંતુ છે ! વર્તમાનમાં પણ એવા આત્માઓ છે કે જે, ‘મુડીમાંથી ચોથો ભાગ ! ત્રીજો ભાગ ઉઠાવ ધર્મમાર્ગે !’ એમ કરી ખર્યે છે. એમ સમજીને કે ‘પાપની દુકાન તો અનંતકાળથી ચાલુ જ છે; એમાં આ ધર્મની મોશમ વધાવી લેવા દે, આમ દુર્ભાગ્ય તાણી જશે તો આંખો ચોળતાં બેસી રહેવું પડશે. ભાગ્યાનુસાર રોટલા તો મલી રહેવાના છે. ધર્મની તક શા માટે ખોઉં ?’ એમ વિચારી માત્ર નફામાંથી નહિ પણ મુડીમાંથી ધર્મકાર્યમાં ખર્યે એવા ભાગ્યવાનો આજેય મોજુદ છે. વીરમતીએ પણ ઊંચી ભાવનાથી એવાં મજેનાં ચોવીસ તિલક કરાવ્યાં, કે હવે ઝંખના કરે છે, ‘ક્યારે અષ્ટાપદ જાઉં ! અને મારા નાથને આ તિલક ચઢાવું !’

પ્રભુભક્તિ-મોહભક્તિ :- આ પ્રભુભક્તિ, આ ઝંખના, વગેરે શું છે ? આત્માના સૌંદર્ય ! ત્યારે મોહભક્તિ, દુન્યવી લાલસા, વિષયસુખની ઝંખના વગેરે શું છે ? આત્માની ખરાબી, સુંદરતા નહિ. વીરમતી શું વિચારે છે ? ‘અહો, હવે ફરી ક્યારે અષ્ટાપદ જાઉં, પ્રભુને ભેટું, અને પ્રભુને આ તિલક ચઢાવું !’ કેવી પવિત્ર સુંદર ભાવના ! ત્યાં તો દેવીએ આવીને એને ઉપાડી અષ્ટાપદે. વીરમતીને તો હરખનો પાર નથી. દર્શન, વંદન અને પૂજન કરી એકેક તિલક એકેક પ્રભુના ભાલે ચઢાવ્યું. આ તિલકપૂજાએ શું આપ્યું ? અંકુર તરીકે દમયંતીના ભવમાં એવું કપાળમાં કુદરતી દિવ્ય રત્ન જેવું ઝગમગાટ કરતું તિલક કે જેથી અંધકારમાં પ્રકાશ થાય ! પણ આ રત્નતિલક એતો માત્ર અંકુર કે પત્ર; કિન્તુ ફુલ-ફળ તરીકે મહાસતી,

ચારિત્રી, અને મુક્ત બની, જગતના તિલક થવાનું પરિણામ તિલકપૂજાએ નિપજાવ્યું.

કપાળમાં તિલકનો પ્રભાવ જુઓ :- ઘોર અરણ્ય છે. નળકુમાર દમયંતીને પરણીને સ્વનગર તરફ આવે છે. અંધકાર ઘણો છે. તેને નળ કહે છે, ‘દેવી પ્રકાશ કરો !’ તુર્ત જાગીને દમયંતીએ લલાટપરથી રસ્તાની લાગેલી ધૂળ લૂછી નાખી કે તિલકમાંથી ઝગમગ પ્રકાશ બહાર પડ્યો ! જેમાં હવે રસ્તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને એના આધારે આખો પરિવાર રસ્તો પસાર કરે છે શાનું ફળ છે આ ? અરિહંતદેવની ભક્તિનું.

બહારનું ગળું શોભાવી અંદરનું ગળું ન રૂંધાવાય ! :- “આ મને જે મલ્યું છે, તે મારા નાથની મહેરબાનીથી મલ્યું છે; શેઠનું આપેલું શેઠની ભક્તિમાં જાય, એ જ ઉચિત ગણાય. પાછા ફરી પણ એ જ આપવાના છે, એટલે મારું ચાલે તો મને મળેલું સર્વસ્વ પરમાત્માને ચરણે ધરી દઉં !” આવું થવું જોઈએ, કે પરમાત્માના તિલકને બદલે મારા ગળાના નેકલેસ બનાવું ?’ એમ થાય એ બરાબર ? શું ઉચિત ? કોણ સુંદર ન કોણ કદરૂપું ? ધ્યાન રાખો, બનાવેલા નેકલેસ બહારના ગળાને શોભા આપતા હશે, પણ અંદરના આત્માના ગળાને ગુંગળાવી નાખશે ! કહો, પત્નીના ગળામાં પહેરાવેલ નેકલેસને જોઈને મોહ ઉછળે કે નહિ ? જેટલીવાર એના દર્શન થાય ત્યાં શું ઉઠે હૈયામાં ? ‘કારીગર સારો ! નંગ તો ઠીક મલી ગયાં ! વાહ ! એમની ગોરી દેહલતા પર આ ચળકતો હાર કેવો સુંદર શોભી રહ્યો છે !’ આવું આવું જ થાય ને ? તેય વારેવારે ને ? એમાં પાછો પત્નીનો પ્રેમ પતિપર વધારે ઉભરાય ! શું રાગ, શું રતિ કે શું અજ્ઞાન ! કંઈ માપ ? ના, અઢાર પાપસ્થાનકની શિકારીની જાળનાં માપ નથી, એમાં જીવપંખેરું જેટલી રીતે સપડાવાય તેટલું ખરું ! આત્માને કોણ કદરૂપો કરે છે ? જડની સુંદરતા પાછળ આત્માએ કરેલાં કાળા રાગદ્વેષ, એ આત્માને કદરૂપ કરે છે. આત્માની સુંદરતા શી ? ‘અમારી સ્વાર્થની સામગ્રી પાપથી ઊભી કરેલી છે, પુણ્ય ખોઈને ઊભી કરેલી છે, ને પાપમાં જવાની છે. અમે એને પુણ્યમાર્ગે વાળીએ,’ આ ભાવનામાં આત્માની સુંદરતા છે, એના અમલમાં આત્માની સુંદરતા છે.

પૈસા શાથી મલ્યા ?

‘પુણ્યથી.’

હું કહું છું કે ‘ના.’

‘પણ સાહેબ, શાસ્ત્રમાં તો પુણ્યથી મલે તેમ લખ્યું છે ને ?’

અરે પણ, એતો વિચારો કે પુણ્યથી એટલે શું પુણ્ય એમ જ આત્માની સીલિકમાં રહ્યું હતું તેથી ? હવે કહો ત્યારે પુણ્ય ઉદયમાં આવ્યું તેથી ? હવે કહો

ત્યારે પુણ્ય ઉદયમાં આવીને પછી કાયમ રહું કે ખત્મ થયું ? વળી પુણ્યને ઉદયમાં લાવવા પૂર્વે શું શું કર્યું નથી ?

આરંભ સમારંભના વ્યાપાર નથી કર્યા ? અસત્ય અનીતિ નથી કર્યા ? ગૃહિમૂર્છા કરી હતી કે નહિ ? ક્રોધ-માન કીધેલાં ખરાં ? રાગદ્વેષ ? કલહ ઈર્ષ્યા ? શું આ બધું પાપ જ ને ? તો કહો પૈસા પાપથી મેળવ્યા છે, ને પાપમાં જવાના છે. પણ એવી ધન્ય ઘડી ક્યાંથી કે તેમાંથી હું દેવ, ગુરુ અને ધર્મની ભક્તિમાં વાપરું !

આત્મસૌંદર્ય એટલે આત્મામાં ગુણની સ્પર્શના. જગતને ભૂલી પરમાત્માને યાદ કરવાના ! જગત કરતાં પોતાના આત્માના ભાવ ઊંચા બાંધવાના. **સારું જગત ભલે મારા આત્મા માટે હોય, પણ મારો આત્મા પરમાત્મા માટે છે, જગત માટે નહિ !** શેઠને રીઝવવા ખાતર, કોઈ સ્ત્રીને ખુશ કરવા ખાતર, કે કોઈ માન-પાન ખાતર, જે પોતાના આત્માની પુણ્યાઈ ખર્ચી નાખે, વળી એનો ગુલામ બને, તે આત્મામાં સુંદરતા નથી, પણ ભારોભાર કદરૂપતા છે, વીરમતીએ શું કર્યું ? પોતાની સંપત્તિમાંથી પ્રભુને તિલક ! જગતને મૂકી જિનની ભક્તિ, એની લગની, એ આત્માની અનંત અનંતકાળની કદરૂપતા મૂકાવી દે છે. વીરમતીએ કેવી કેવી આત્માની સુંદરતા કરી છે ? પાપનો પશ્ચાત્તાપ, સદ્ગુરુના ઉપકારની ઝીલવટ, ઉપકારનું ભાવભીનું સ્મરણ, પરમાત્મા પર અજોડ ભક્તિ, ને તે ભક્તિમાં તન-મન-ધનનો ઘસારો, ને અનુમોદના કરી મનનો ઘસારો ! તમે પણ પગથિયાં માંડી તૈયાર કરવા માંડો ! થઈ ગયેલા ગમે તે એકાદ પણ પાપને પકડી એવો પશ્ચાત્તાપ કરો કે તેમાંથી ઉત્તરોત્તર નવનવી આત્મસુંદરતા સર્જાય.

પુદ્ગલના અંજામણ ટાળવા અનિત્યતાદિ ચિંતવો :-

જ્યાં સુધી ચામડાના રૂપની સુંદરતા, વિનાશી પરપદાર્થોની શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ સ્પર્શની સુંદરતા આત્માને આંજી રહી છે, ત્યાં સુધી વિશુદ્ધ આત્માની સુંદરતાના દર્શન થાય નહિ ! લખી રાખો આ. સામેથી ટ્રેન આવતી હોય એની સર્ચલાઈટનો પ્રકાશ આપણી આંખોને આંજી દેતો હોય તો સામે નજીકનો માર્ગ પણ નથી દેખાતો; અને નથી ને જો ત્યાં ગરનાળું હોય, તો તો સીધો જ નીચે પટકાય ! એમ જ્યાં સુધી મનોરમ શબ્દરૂપાદિના અંજામણ છે, ત્યાં સુધી નજીકમાં રહેલી પણ આત્મસુંદરતા અને એનો માર્ગ નથી દેખાતા. એ જડના અંજામણ કાઢવા જ જોઈએ. એ માટે એ લાઈટની સામે એની અનિત્યતા, અસારતાની પ્રબળ હાર્દિક ભાવનાનો પડદો ઊભો કરવો જોઈએ; અર્થાત્ એ વિચારવું જોઈએ કે-

આત્માના સૌંદર્ય માટેની શુભ વિચારણા :- ગમે તેવું સુંદર દેખાતુંય એ ક્ષણભંગુર છે, પરિવર્તનશીલ છે, અને આત્મહિતની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસાર છે,

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૬૫

તુચ્છ છે. માટે હવે તો જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ છે, ઈન્દ્રિયોમાં કૌવત છે, મન ગેપ નથી થયું ત્યાં સુધીમાં એવો પુરુષાર્થો બનું કે જુગજુના ગંદવાડ અને મેલ મારા આત્મામાં રહેવા ન દઉં ! આત્માને મહાસુંદર બનાવું ! મેં મારા આત્માને કદરૂપો બનાવ્યો શા માટે ? જગત માટે ને ? પણ મૃત્યુનું પ્રભાત થતાં એ જીવનની ધાંધલનું સ્વપ્ન બધું જ ખલાસ ! બધું જ અલોપ ! ભિખારીના હાથમાં શું ? સ્વપ્નમાં જાણે મહેલ જોયો, સાતમે માળે સોનાના હિંડોળા પર પોતાને અપચ્છરા જેવી રાણીઓ સાથે હીંચતો જોયો. એમાં એક રાણીએ મજાક કરી, પોતે એને લાત મારી...ને આંખ ઉઘડી ગઈ. લાત શાને લાગી ? પાસે ચપણીયું પડ્યું હતું, જેમાં માગી લાવેલો લોટ પડ્યો હતો, ને ચપણીયું ફૂટ્યું, લોટ થયો ધૂળ ભેગો ! સ્વપ્ન પાછળ હાથમાં શું આવ્યું ? એમ આ જીવનનું સ્વપ્ન પૂરું થયા પછી હાથમાં શું ? ‘બસ, હવે તો જીવનને રાત્રિને બદલે દિવસ બનાવું. જીવનની પ્રવૃત્તિને સ્વપ્નને બદલે જાગ્રત ઉપયોગવાળી પ્રવૃત્તિ કરું. હું જે ગુરુના ઉપકારના ગુણોમાં લુબ્ધ થવાને બદલે તેનાથી આડી નજર કરું છું, દેવને સમર્પિત થવાને બદલે ગલ્લાંતલ્લાં કરું છું, એ બધું કરીને કદરૂપતા વધારી રહ્યો છું ! જગત જે ભીખારીની સ્વપ્નની ઋદ્ધિ જેવું છે, એની ખાતર કદાચ કદરૂપતા કરી લઉં, પણ મરણ પછી શું ? મારા માટે જે જગત મારું માનેલું છતાં અંતે ફના થવાનું, તેના માટે શા સારુ મારા આત્માને કદરૂપો કરું ? ત્યારે જે મારા પરમાત્મા મને ઊંચો લઈ જાય, તે માટે હું આત્માને સુંદર કાં ન બનાવું ?’ વગેરે વિચારણા કરો તો જુની રીતરસમ બદલાય.

બીજો અને ત્રીજો ભવ; દેવતા અને ભરવાડ-ભરવાડણ :- નળદમયંતીના પૂર્વભવના જીવ રાજારાણી ખૂબ સુંદર આરાધના કરી, મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં ગયા. જન્મના જૈન નહિ ! કુળના જૈન નહિ ! વર્ષો સુધી દેવગુરુ મળેલા નહિ ! મલ્યા ત્યારે સત્કારીને જોયા નહિ પણ તિરસ્કારીને જોયા ! તેવા આત્માઓય પલટો પામી આરાધક બની ગયા, અને મરીને દેવલોકમાં ગયા ! પણ દેવલોકથી ચ્ચીને ભરવાડ ભરવાડણ થયા. નામ એમનાં ધન્ય અને ધૂંસરી. પાછો ધર્મનો વિયોગ થઈ ગયો. ધર્મ સાધ્યો તે છતાં ? હા, ઠેકો રાખવા જેવું નથી. જો પૂર્વના પાપ સંપૂર્ણ ધોવા રહી ગયાં, અને સાધનામાં કોઈક એવી કમીના રહી ગઈ, તો વચમાં અટકી જવાનું થાય. પણ સાધના જો અખંડ કરી હોય, તો એમ આશા રાખી શકીએ કે ગર્ભમાંથી ધર્મ મલવો જોઈએ ! પણ વિચારો કે કંઈક એવી ભૂલ રહી ગઈ હશે કે જે ભૂલે તેમને ભરવાડ-ભરવાડણ બનાવ્યા, તો આપણને આપણી એકાદી ભૂલ નહિ પણ ભૂલોનો લોટ ક્યાં લઈ જવાનો ? જે મહાવીર પ્રભુ આલંબનભૂત ચોથા આરામાં તેજ અત્યારે ને ? પુણ્યસામગ્રીમાં શી કમીના છે ? જગત તો વડાઈ આપે

૨૬૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“બીજો અને ત્રીજો ભવ” (ભાગ-૩૦)

છે, પણ હૃદયમાં પોતાની જાત માટે તપાસ કરો કે, ‘હું કેવો ? જગત ભલે મને કહે છે મહા નીતિમાન પણ હું કેવા સફેદ ઠગનું કામ કરું છું તે તો હું જ જાણું ! જગત મને કહે તપસ્વી, પણ મને અંદર કેવા આહારસંજ્ઞાના ગીલગિલીયાં થાય છે, તે કોને ખબર છે ?’ અંતરાત્મા ક્યાં ભૂલી રહ્યો છે, ફસાઈ રહ્યો છે, તે તપાસો. એવી બધી તપાસ કદરૂપી સ્થિતિ દૂર કરવા માટે જરૂરી છે.

ભરવાડના ભવમાં મુનિની ભક્તિ :- ભલે એ ભરવાડ-ભરવાડણ થયા, પણ અંતરમાં ગુણ લઈને આવેલા છે. એકવાર એમના ક્ષેત્રમાં કોઈ મુનિને રસ્તામાં જતાં વરસાદ નડ્યો. ચારે કોર જંગલ છે. જ્યાં સુધી વર્ષા બંધ ન થાય ત્યાં સુધી કાઉસસગ્ગ ધ્યાને મુનિ ઊભા રહ્યા. કેવી ધન્ય ચર્યા ! સાત સાત દિવસ થયા. ત્યાં ભરવાડ આવી ચઢ્યો છે. મહાત્મા ઊભા છે. જોરદાર વૃષ્ટિ ને પવન પણ સુસવાટાબંધ છે. મુનિ પર અનુકંપા આવી. એમના પર છત્ર ધરીને ઊભો રહ્યો. બરાબર ઊભો. ભરવાડે **પૂર્વભવમાં આત્માનાં સૌંદર્ય એવાં ખીલવેલાં, કે જરાપણ એ ખસતો નથી.** મુનિ સાથે એનેય જાણે ‘અપ્પાણં વોસિરામિ !’ તે પણ વરસાદ બંધ ન થાય ત્યાં સુધી મહાત્મા ઊભા છે, તો હું કેમ ન ઊભો રહી શકું ?

આત્માનું સૌંદર્ય : દાન :- પૂર્વભવનો શિકારી, પણ ત્યાંય મુનિને પામીને આત્માના જેણે સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરી ખીલવેલાં છે, તે મુનિને કષ્ટમાં જોયા પછી એમને એમ કેમ જ ચાલ્યો જાય ? છત્ર ધરી ઊભો રહ્યો. હવે વર્ષા બંધ થઈ. મુનિએ કાઉસસગ્ગ પાર્યો. એટલે પેલાએ પણ છત્ર લઈ લીધું. મહાત્મા ભૂખ્યા ને તરસ્યા ઊભા છે ! ભરવાડ પૂર્વભવની કમાણી લઈને આવ્યો છે ! પૂર્વે પણ દર્શન મુનિનાં થયા હતા, પણ પહેલાં તો મુનિ મુંડિયા લાગ્યા હતા; પણ છતાં તરત એના પર જે પશ્ચાત્તાપની સુંદરતા તેમજ પોતાના તન-મન અને ધનને ધર્મમાં ઘસી નાખવાની સુંદરતા મેળવી, તે આ જવાબ આપે છે ! એટલે એ મુનિને કહે છે, ‘પધારો.’ મુનિ ગયા. તાંબડી ભરીને દૂધ લઈ આવ્યો. ધન્ય અને ધૂંસરીએ મુનિનો દિવ્ય લાભ લીધો. રોમાંચિત હૃદયે જે દૂધની તાંબડી વહોરાવી, તેણે તો નળના ભવમાં ત્રણ ખંડનાં રાજ્ય નક્કી કર્યા ! વાસુદેવ નહિ એ, છતાં રાજ્યસમૃદ્ધિ આટલી બધી વિકસિત ! વૈતાલ્ય સુધીના ત્રણ ખંડ સુધી તેની આણ ! શામાંથી ? એક વટલોઈ દૂધમાંથી ? ના, મુનિ પ્રત્યેની ભક્તિના ઉછળતા ઉછરંગમાંથી, આંખના આંસુમાંથી, આત્માની ગુરુભક્તિ, સુપાત્રદાન વગેરે સુંદરતામાંથી !

જુઓ કદરૂપતા-સુંદરતામાંથી શું શું નક્કી થયું :-

મુનિની હલકાઈ કર્યેથી હલકા ભરવાડપણાના અવતાર ! બાર ઘડીના અંતરાયે બાર વર્ષના વિયોગ નક્કી કર્યા ! ચોવીસ પ્રભુના તિલકે દમયંતીને કપાળમાં

પ્રકાશમય દિવ્ય તિલક નક્કી કર્યું ! આ તાંબડી દૂધે ત્રણ ખંડના રાજ્ય નક્કી કર્યા ! આત્માના અભ્યુદય ક્યારે નક્કી થાય ? કહો કે, જ્યારે આત્માને સુંદર બનાવ્યો હોય ત્યારે દેવગુરુના અદના સેવક તરીકેની સુંદરતા ! જિનચરણે કાયા અને કંચનને ઘસી નાખવાની સુંદરતા ! ભરવાડ પણ એમ થયું કે ભલે અમે નહિ પીઈએ, પણ મુનિને ખાસ વહોરાવીએ ! ભક્તિ અપૂર્વ, તે સુંદરતા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૧, અંક-૩૦, તા. ૪-૪-૧૯૫૩

ત્રીજો ભવ પૂરો કર્યો. પૂરો કરીને ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ગયા. ત્યાંથી પાંચમા ભવે ગયા દેવલોકમાં, અને છઠ્ઠા ભવમાં થયા નળ અને દમયંતી. હજુ આ તો દેવલોકનું આંગણું જોયું. વિમાન તો હવે જોવાનાં છે. દમયંતીનું ચરિત્ર તો એવું છે કે વાંચતા વિચારતાં આવડે તો જીવને મિથ્યાત્વમાંથી મહા સમકિતી બનાવી દે ! દમયંતી વિદર્ભના રાજાને ત્યાં અવતાર પામે છે. દમયંતીનું શાસ્ત્રીય નામ ‘દવદંતી છે. ‘દવ’ કહેતાં દાવાનળ ને ‘દંતી’ કહેતાં હાથી. માતાએ સ્વપ્નામાં દાવાનળ સાથે હાથી જોયેલો એની રૂએ નામ દવદંતી પડ્યું. નળ કોશલદેશમાં નિષધ રાજાના પુત્રપણે થયો. હવે તે યોગ કેવો બને છે, તેમાં દમયંતી કેવી સુંદરતા બતાવે છે, એ હવે જોવાનું છે. બાળપણું પુરું થયું ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો, તેમાં તેણે શું મેળવ્યું ? સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતો, નવ તત્ત્વની વાતો, કર્મપ્રકૃતિના ગ્રન્થો. એવી સુંદરતા મેળવી કે જેનાથી ભવિષ્યમાં નવ્યજીવનનાં ઘડતર થાય છે. જૈનપણાને છાજે અને દીપાવે તેવાં પરાક્રમ કરે છે ! બધો આધાર શાના પર ? આત્માના સૌંદર્ય પર.

મનોવૃત્તિઓ જ દુઃખ દે છે :- હીણભાગી જીવ, પરમાત્માનો માર્ગ હજુરાહજુર હોવા છતાં, આત્માનું કલ્યાણ સાધવાને બદલે આત્માનું અહિત સાધે છે. માનવભવમાં કેવી મહાન ભૂલ ? આજે ધર્મ-શાસન મોજુદ છે તો આપણે આપણા આત્માને દુઃખના કારણોમાંથી સ્વતંત્ર બનાવ્યો કે એને પરતંત્ર ? પણ દુઃખના કારણો શું તેની જ ખબર નહિ હોય !

દુઃખના કારણભૂત આપણી મલિન વૃત્તિઓ છે. અનંતકાળથી એ વૃત્તિઓને પોષતા આવ્યા હતા, તે હવે ઘટી રહી છે કે વધે છે ? એ તપાસો. આપણી હલકી મનોવૃત્તિ, હલકા મનોધોરણ, હલકી વાસનાઓ, અને હલકાં મનોવલણ એજ આપણને દુઃખી કરે છે, એ સ્પષ્ટ છે. અનંતકાળથી એના દોષોથી આત્મા મલિન છે.

સ્વસૌંદર્યના ભોગે પરને સુંદર કરવાની મૂર્ખાઈ :- આત્મા કર્મની કેદમાં

જેવો કદરૂપો છે, તે કરતાં દોષોની કેદમાં મહા કદરૂપો છે. તેવા આત્માને ઉજ્જવલ અને સુંદર બનાવવામાં આવે તો અનંત કલ્યાણમાં એ ઝીલે એમ છે. પણ આત્માની સુંદરતાને બદલે પુદ્ગલની સુંદરતાના મોહસર્કજામાં ફસાઈ રાત ને દિવસ તેની સારસંભાળ કર્યા કરે, તેથી તો આત્મકલ્યાણથી દૂર-અતિદૂર થવાય છે. જગતમાં જૂઓ તો; તમને એવો કોઈ મૂર્ખો દેખાય છે ખરો, કે જે પોતાની જાતને કદરૂપી બનાવી બીજાને સુંદર બનાવે ? કપડાં ધોનાર મેલાં કપડાં પર ધબાકા લગાવે જાય, એનાં છાંટા પોતાને જ ઉડે છે, પણ મોં વારેવારે લૂછી નાખે છે. બીજાને સુંદર બનાવવા પોતે અસુંદર ને કદરૂપો થાય, તે પાલવતું નથી. તરત નાહીને ચોકખો થાય છે. પણ એથી ઊલટું, આત્માની બાબતમાં મલિનતાય ખપે છે, અને એને નહિ ધોવાનુંય ખપે છે !

કહો તો, કોની સુંદરતાની લગની છે ? આત્માની કે જડની ?

કોને સારું બનાવવાની ખટપટમાં છીએ ? કહે છે, જડને !

કોની સુંદરતામાં રાચીએ અને રીઝીએ ? તેય જડની !

ને કોની સુંદરતા ન મળે તો ખેદ થાય ? તે પણ જડની !

આત્માની કોઈ દરકાર ? શું એમ નથી થતું કે જિનના સેવકની આટલી બધી કંગાલ દશા ? શું જડને કહી ન દઈએ કે તારે સુંદર ન થવું હોય તો ન થજે, પણ તારી ખાતર હું કદાપિ અસુંદર-કદરૂપો નહિ બનું !

આત્માનું સૌંદર્ય-નિખાલસતા :- જીવનમાં ઘણી ભૂલો થઈ તેથી આત્મા અસુંદર છે, તેને સુંદર કરવા ગુરુ પાસે પહેલાં પોતાની જાત ખોલી, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનાં છે. તમને એમ લાગશે કે “ગુરુ ધારશે કે આવો છે ?” પણ એવું નથી. જૈનગુરુ તો મહાગંભીર ! દમયંતીના જીવનમાં સુંદરતા જે આવી તેમાં આ નિખાલસ ઈકરારરૂપી નિમિત્ત પડ્યું હતું. પ્રથમના રાણીના ભવમાં મુનિ આગળ પોતાની ભૂલ નિખાલસ ભાવે પ્રગટ કરી હતી. કોણ જાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું બાકી હશે કે શું, તે થોડા કર્મ રહી ગયેલા, એથી બાર વર્ષના દુઃખ મામુલી ફળ તરીકે નળ-દમયંતીના ભવમાં ભોગવવા પડ્યા. માટે જ બાળભાવે સ્વદોષોને ગુરુ આગળ હુબહુ વર્ણવવાથી માંડી એનાં પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તીવ્ર તપ અને પશ્ચાત્તાપ સુધીનું શુદ્ધિકરણ આત્મામાં મહાન સૌંદર્ય પ્રગટાવે છે. તે વિના આત્મામાં મહાન મલિનતા રહે છે.

સ્વ-અહંભાવનો નાશ એ આત્મસૌંદર્ય - ઘણાં ગુણો આપણી આજુબાજુ પ્રદક્ષિણા દેતા હોય છે; પણ આત્માની અંદર અહંભાવ એવો પડ્યો હોય છે કે, ‘શું હું ભૂલ કરું ?’, એથી ગુણો અંદર પેસતા નથી. ઘણા ગુણોથી આપણને વંચિત રાખનાર હોય તો આ અહંભાવ અને આત્મછાદન છે. કોઈપણ સાધક અહંભાવ

રાખીને પોતાના આત્મામાં ઘણી સંપત્તિ છે એમ માને, તે વિકાસ નહિ પામી શકે. ગુણો આવ્યા છતાં જાતને દોષભરી માનીએ, તેમાં ભયંકરતા નથી; પણ ગુણો ન આવ્યા હોય છતાં જાતને ગુણી માનીએ તેમાં ભયંકરતા છે.

“હું સુંદર નથી, હું તો દોષિત છું,” આ ક્યારે માની શકાય ? વીતરાગ પરમાત્મા કેટકેટલા ગુણોવાળા છે, ને આપણે કેટલા દોષવાળા છીએ, તે દેખાય ત્યારે.

એ દેખ્યાનું શી રીતે મનાય ? દા.ત. કેશર ફુલ વગેરે સારા દ્રવ્યો લઈને પ્રભુ પાસે ગયા, પૂજા કરી. મન જો માને કે ‘ઘણી ભક્તિ કરી !’ તો ઊભો રહી મનને પૂછવાનું કે, “કોની પાસે કેવાં દ્રવ્યો લઈને ગયો હતો, ને તારી શક્તિ કેટલી પહોંચે છે ? રોજનો હાથ ખર્ચ કેટલો રાખ્યો છે. ને ફુલ કેટલાં લાવ્યો છે ? તે કેવી રીતે ચઢાવ્યાં ? ભાવથી એટલે ? શું એકાકાર થઈને, અતિશય નમ્રતા-દીનતા સાથે ? શું તને લાગ્યું હતું કે ‘હું દાસનો દાસ છું. ને પ્રભુ ! આપ મારા સ્વામીના સ્વામી છો. હું સંસારમાં બુડેલો અશરણ નિરાધાર છું. ઈંદ્રોને અને ગણધર ભગવંતોને પૂજ્ય એવા આપની પૂજા કરવાની યોગ્યતા ક્યાં છે મારામાં ?” તે સ્થિરતા અને વિશ્વાસનું શું ઠેકાણું છે મારામાં ?” આવું કંઈક લાગ્યું હોય તો મનાય કે પરમાત્મામાં આપણે અનંત સૌંદર્ય જોઈ આપણા અનંત દોષોથી આપણે કંઈ ઉભગ્યા છીએ. આપણને તરસ લાગી, ને સામાન્ય પાણીની આશામાં આપણને કોઈએ ઠંડાગાર મીઠા શરબતનો ગ્લાસ ધર્યો. એના પ્રત્યે કેવો ઉમળકો ? હૈયાનો કોઈ સ્નેહી છે, ઉપકારી છે, ખબર છે કે આની પાસેથી સારો લાભ મલે એમ છે, તો ત્યાં માત્ર ફૂલ નહિ, હૃદયના હૃદય અર્પે તેના ચરણે ! હા ! કામ કરે શેઠનું ને પાછો કહે કે ‘કાંઈ આપનું કામ અમારાથી બનતું નથી, કાંઈ કામ હોય તો જરૂર કહેજો. આપનો ઘણો ઉપકાર છે !’ આવા કોઈ ઉપકારીએ તો કદાચ દસ પંદર વર્ષનું દળદર ફીટાવ્યું હશે છતાં ત્યાં ‘આતો મારું જીવન !’ એવી સચોટ માન્યતા, તેમજ એનું મામુલી કાર્ય કરવા જાય ને કોઈ કહે કે “લાવો હું કરું” તો કહે ‘ના, એ તો હું જ કરવાનો !’ આ એક ભવના ઉપકારી પર હૈયું ઓવારી જાય, તો વિચારો, ભવિષ્યના અનંતકાળના ઉપકાર કરનાર અરિહંત દેવ પર કેટલું હૃદય ઓવારી ગયું ? કેટલું હૃદય-સમર્પણ થયું ? ‘ભગવંત’ આપના જે આદર્શ તેજ મારા ! જે આપનો પક્ષ તેજ મારો ! જે આપના સિદ્ધાંત તેજ મારા ! આટલું મનમાં નક્કી કર્યા પછી જો માને કે કંઈ ભક્તિ કરી, તો તો તે માનવું હજીય વ્યાજબી છે. પણ હું કાંક જાણું છું એવા ઠસ્સાથી પૂજા કરે, એટલે કે ‘હું ભગવાનનો ભક્ત ખરો, પણ શેઠ ભક્ત’ એમ લોકો જાણે એ રીતે પૂજા કરે,

એમાં સાચી ભક્તિ ક્યાં ?

શેઠ ભક્ત જુદા, અને સેવક ભક્ત જુદા. બંનેની ચર્ચા જુદી. શેઠનું ભગવાનને પકડવાનું જુદું, ને સેવકનું જુદું ! એવું પખાલ, અંગલૂછણ, તિલક, ચામરવીંજણ વગેરે જુદું, ઈન્દ્રોને નોકરોની ઓછાશ નહોતી, છતાં ઈન્દ્ર જાતે પ્રભુને આ ભરતથી માંડી ઠેઠ ઊંચે મેરુ શિખર સુધી બે હાથમાં માનભરે કોમળતાથી ઊંચકી ચાલ્યા. કેટલું અંતર ? લાખ જોજન ઉપર ! પાછા કેવી રીતે ? પ્રભુને પોતે એકલો અટલો લઈને નહિ, સાથે બે ચામર વીંઝનાર, છત્ર ધરનાર, ને છડી પોકારનારના પોતે જ રૂપો કરીને ! બધું જાતે જ. આવી ઈંદ્રની ભક્તિ યાદ કરીને જો વિચાર્યું હોત કે આવી રીતે મંદિરમાં મેં પૂજા કરી હોત તો તો વ્યાજબી હતું. પણ પ્રભુ પ્રત્યે બહુમાનને બદલે અપમાન જેવું અને ભક્તિને બદલે કમબખ્તી જેવું કર્યું હોય, ને માને કે મેં પૂજા કરી ? તો લાભ ક્યાં ? અહંભાવ અને શેઠાઈવાળી પૂજા લાભ નહિ આપે. કુમારપાલની એકવારની પૂજા, પણ કેવી ? શેઠ પૂજારીની નહિ, કિન્તુ સેવક પૂજારીની ! માત્ર પાંચ કોડીના પ્રભુને ફૂલ ચઢાવ્યા. તેમાં આખો આત્મા પ્રભુને શરણે કરી દીધો ! ‘અહો કેવું અહોભાગ્ય ! ક્યાંથી મારે હાથે આ ફૂલ નાથના ચરણે ધરાય ! જગતની સેવા અનંતકાળ કરી કંઈ ન વળ્યું, હવે તો આ જીવન નાથની સેવામાં ‘મમ હુજ્જ સેવા ભવે ભવે તુમ્હ ચલણાણં’ આ ભાવ સાથેની પાંચ કોડીના ફૂલથી એક પૂજા ! પણ એ પૂજાએ એમને ન્યાલ કરી દીધા ! લાંબુ જ્ઞાન, લાંબી તપશ્ચર્યા કંઈ નહિ; છતાં ‘હું એટલે કંઈજ નથી. સુદેવ, સુગુરુ ને ઉત્તમ પુરૂષો આગળ હું કોણ ?’ આ ભાવે ઊંચે ચઢાવ્યા. એ ન આવે ત્યાં સુધી આરાધના માલવાળી ન બને. તે માલ કોણ લાવે ? અહંભાવનો ત્યાગ. માટે અહંભાવનું કદરૂપાપણું બહાર કાઢીએ, પછી આત્માનું સૌંદર્ય જાગે.

દમયંતીએ પૂર્વ ભવે આ ટાળેલું, એટલે પછી તો એ દેવગુરુની ભક્તિ બની. ‘ચોવીસ તીર્થકર દેવને દરેકને એકક રત્નનું તિલક ચઢાવું ! એક એકના વીસ વીસ આંબીલ હું કરું,’ એ કોડ અને એ ઉદ્યમ કર્યા. જીવને જ્યાં સુધી સંસાર ત્યાં સુધી જંજાળ તો રહેવાની; પણ અહંભાવ ટાળે એટલે જ્યાં જાય ત્યાં મંગળકારી થાય. વચમાં ભરવાડનો ભવ કરી દેવલોકમાં ગઈ, ત્યાંથી ચ્યવી વિદર્ભ દેશના રાજાની વહાલસોયી પુત્રી દમયંતી થાય છે.

દમયંતી કે દવદંતી ! એનો જન્મ :- દમયંતીની માતાને સ્વપ્ન આવ્યું. કોઈ વનમાં દાવાનળ લાગ્યો, ને સફેદ હાથી, હસ્તી રત્ન જેવો, ત્યાંથી ભાંગ્યો, અને વિદર્ભ રાજાના આંગણે આવ્યો. એ સ્વપ્ન સાથે દમયંતીનું દેવલોકમાંથી ત્યાં અવતરવું થયું. રાણી આ સ્વપ્નની રાજાને જ્યાં વાત કરે છે, ત્યાં તો ખરેખર એક હાથી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૭૧

આંગણે આવ્યો. આવ્યો એટલું જ નહિ, પણ નીચા નમી રાજારાણીને કાંધ પર બેસાડી એણે નગરમાં ફેરવ્યા. આ સ્વપ્ન પરથી ‘દવદંતી’ એવું મૂળ નામ પડ્યું. આ સાન્વર્થ નામ છે. દવ એટલે દાવાનળ, દંતી એટલે હાથી. જન્મથી કુટુંબમાં આનંદનો પાર નથી. ઉત્તમ જીવ છે. કપાળમાં જન્મસિદ્ધ તેજસ્વી તિલક છે. જે રત્ન જેવો પ્રકાશ આપે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને એની રુચિ એ આત્મ સૌંદર્ય :-

દમયંતી ઉંમરમાં આવી એટલે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી શરૂ કરી. શું જ્ઞાન મેળવ્યું ? હાઈસ્કૂલ કોલેજનું ? એલ્જબ્રા જોમેટ્રી ? જોમેટ્રી કોણ ગણે ? સુતાર, આ સુતાર નહોતી, જૈન હતી. એણે તો નવતત્ત્વનું, જીવાદિ ષડ્દ્રવ્યનું, સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગનું, સ્યાદ્વાદ-સિદ્ધિનું, કર્મની થિયરીનું, નય નિક્ષેપનું, વગેરે વગેરે ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું. એ બધી ગમતી વાતો એને. કેમકે તેનો આત્મા સુંદર બનીને આવ્યો હતો. હવે વધુ સુંદર બનવાનું હતું. શી સુંદરતા ? ઉત્તમ કોટિનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવું તે સુંદરતા. જે જીવો અંતરાત્મ દશાને પામેલા હોય તેનો આત્મા હોંશથી તત્ત્વજ્ઞાની બનવા ઉદ્યમ કરે. બહિરાત્મ દશાવાળા જીવો અજ્ઞાન અને મિથ્યા જ્ઞાનમાં કુટાય છે.

બહિરાત્મા એટલે - કાયાને જ આત્મા તરીકે ગણે. એટલે કાયાનું જે, તે પોતાનું માને. કાયામાં અનાજ ગયું, તો માને કે હું ધરાયો અને પુષ્ટ થયો. પછી ભલેને ધર્મ વિના આત્મા દુઃખી દુર્બલ હોય. કાયા મેલી તો પોતાને મેલો માને; કાયા માંદી તો પોતાને માંદો માને; કાયાના સગાવહાલા જો હયાત નહિ, તો પોતાને એકલો અટલો માને; કાયાને સગવડ તો પોતાને સુખી માને, અગવડ તો દુઃખીયા ને આ બહિરાત્મદશા છે તે પાપરૂપ છે. “આતમ બુદ્ધે હો કાયાદિક શ્લો, બહિરાતમ અઘરૂપ.” અઘરૂપ=પાપરૂપ.

અંતરાત્મા કેવો ? :- આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે કાયાદિકનો હો સાખીધર રહ્યો અંતર આતમરૂપ; સુમતિ ચરણકજે આતમ અરપણા, દરપણ જિમ અવિકાર, સુજ્ઞાની” સુમતિનાથ ભગવાનના ચરણકમળમાં મારો આત્મા અર્પિત હો ! શું ? શી રીતે અર્પવું ? બહિરાત્માઓ જગતમાં જે મત અને વલણ કાયા માટે ધરાવે છે, તેને ખસેડી આત્મા માટે ધરાવીને, કેમકે સુમતિનાથ ભગવાનનાં ચરણકમળ નિર્મળ અવિકારી દર્પણ જેવાં મલ્યાં છે, એટલે બીજે નહિ ઝુકવાનું. સુગંધી કમળ મલ્યા પછી કંથેરીને કોણ ભજે ? આત્મા તો કાયાનો સાક્ષી માત્ર બને. ત્યારે કહેવાય આંતરભાવ. આત્માના પ્રમાદ, મંદવાડ, કર્મમેલ, ક્ષમાદિ આંતરકુટુંબ રહિતપણું, અગવડ વગેરેમાં જ પોતાને માંદો, મેલો એકલોઅટલો અને

૨૭૨ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ” (ભાગ-૩૦)

દુઃખી માને, પણ કાયાના મંદવાડ-મેલ વગેરેમાં નહિ.

આંતરભાવની ત્રણ ચાવી :- આંતરભાવ એટલે કાયાનો સાખીધર. સાખીધર એટલે કાયાનાં રંગમાત્ર જોયા કરવાના. કર્મને પલ્લે પડેલી અર્થાત કર્મના ઉદયને વશ પડેલી કાયાને કેવા રંગ કરવા પડે છે, તે ફક્ત આત્માએ નિહાળવાનું. એમ સમજીને કે ‘કાયા એ હું નહિ. કાયા તે ભાડુતી ને આત્મા તે હું !’

જેટલા પ્રમાણમાં ઊંધું કરે તેટલા પ્રમાણમાં માને કે આ ભાડુતી કાયાના મોહથી મેં આ કાર્ય કર્યું. ખાવાની લગની નથી, પણ કાયા હાલવાની ના પાડે છે, તો ખાવાનું કરે છે. એ પણ રસ લઈને નહિ, કિન્તુ સાક્ષી તરીકે. અર્થાત ખાવાની ક્રિયા પોતાની જરાય નથી સમજતો. એમ કાયાની દરેક વાતમાં પોતે માત્ર સાક્ષી રાખે, પણ એમાંનું કશું જ પોતાનું માનનારો નહિ. તમે રસ્તે જતા હો, અને સિપાઈ પરાણે તમને રસ્તો જતા કોઈની સાક્ષી માટે કોર્ટમાં લઈ જાય, તો શું કરો ? અલિપ્ત સાક્ષી બની ઓછામાં ઓછી પંચાતે પતાવો ને ? તેમ આ આપણે આપણી કુટિલતાથી કર્મસિપાઈના હાથમાં પકડાઈ ગયા છીએ. તો આપણે તો સાક્ષી માત્ર દેવાની. ટૂંકે પતાવવાનું. પોતાનું નહિ કરવાનું. રસ નહિ લેવાનો. માણસ કાયાની ક્રિયા પોતાની કરે, એમાં રસ લે, એટલે કર્મથી બંધાય. પણ પોતાની ન કરે, રસ ન લે, ટૂંકે પતાવે, માત્ર સાક્ષી બને, તો છૂટકારો પામે, રસ લે એટલે પરતંત્ર, ને સાક્ષી બને કે સ્વતંત્ર. શું પસંદ છે ? પરતંત્ર ને બંધાવાનું ? કે સ્વતંત્ર અને છૂટવાનું ? બંધાવાનું પસંદ ન હોય તો,

(૧) રસ લેવાનું છોડી, ઉદાસીન બનવાનું રાખો.

(૨) પોતાનું માનવાનું છોડી દઈ પારકી એવી કાયાનું જ માનો અર્થાત્ પારકી વેઠ માનો.

(૩) લાંબું વેતરવાનું માંડીવાળી ટુંકે પતાવવાનું રાખો.

માણસ ઊંધું કરે, ને એમ પણ સમજે કે હું તેની પાછળ ખોટો ઘસડાયો, છતાં પાછો રસ લે તો ભારે ફસાય ! બહિરાત્મા એ કાયાને જ આત્મા માને છે. એમાં જ ભરપૂર રસ લે છે. એટલે એને તો આત્માને સુંદર બનાવવાની વાત નહિ. તે તો જુએ છે કે કાયાનો મેલ ગયો ને ? બસ થઈ ગયા સુંદર. પણ એના કરતાં કાંઈ ગુણો મેલ ને ડાઘ આત્મા પર લાગેલા હોય તેની ચિંતા એ જરાય નહિ કરે બહિરાત્માઓ બાહ્ય પુદ્ગલની સુંદરતાના ખપી, ને અંતરાત્માઓ આત્માની સુંદરતાના ખપી.

બહારની સુંદરતામાં (૧) ખર્ચ લાગે, (૨) મહેનત લાગે, ને ઉપરથી (૩) બેવકૂફ બનવાનું થાય. મેલું થયેલું ધોતીયું સાફ કરવા છ આનાનો સનલાઈટ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૭૩

જોઈએ. બાહ્યની પાછળ કેટલી રામાયણ ? કેટલી લોથ ને ખરચ ? સાથે વળી ભોગ ? ને છેવટે ગુણ અને સુસમય વેડફી નાખવાની મૂર્ખાઈ ! જાગ્રત જે આત્મા તે સાક્ષી. કર્મના ઉદયથી ખેંચાણો તે કર્તા. જાગ્રત આત્માને ખરાબ કામ કરવાનું પસંદ નથી, પણ કર્મનો ઉદય ગળચીમાંથી પકડી લઈ જાય છે, એટલે કરવું પડે છે. છતાં એ કરે છે વેઠીઆ વેઠ જેવું, રસ લીધા વીના, સાક્ષી તરીકે, કર્તા તરીકે નહિ એટલે સ્નાન કરવું પડ્યું તો માને કે આ પારકી વેઠ કરવી પડી ‘શું કરીએ ? આ દેહની ગુલામી લઈ બેઠા છઈએ તે આ કરવું પડે છે. પણ હવે એને ગમે તેમ પતાવો’ આવી સાક્ષીની માન્યતા આલોચણા-પ્રાયશ્ચિત્ત-પશ્ચાત્તાપ વગેરે આત્મસ્નાનમાં પૂર્ણ રસ લે એ. પણ બહિરાત્મા તો કર્તા જ બની બેસે છે, અને કાયાને જ પોતાની જાત સમજે છે. તેથી માને છે કે અહો, હું કેવો ઉજળો અને ચોકખો થયો ! કેવું સરસ મેં સ્નાન કર્યું !’ જીવનની કોઈ ધન્ય પળે આત્મા સાક્ષી કેવો બની જાય છે, તેનો એક પ્રસંગ જુઓ. દમયંતીના ચરિત્રમાંનો એ પ્રસંગ છે, આગળ પર બને છે.

કાયાની વાતમાં આત્માનું સાક્ષીપણું એ આત્મ સૌંદર્ય છે :- જ્યારે દમયંતી જંગલમાં છે, ત્યાં એક આચાર્ય મહારાજ તેને જોવા મળે છે. તેમની સાથે એક કેવળજ્ઞાની મુનિ છે. કેવળજ્ઞાની મહર્ષિને અધિકાર પૂછવામાં આવે છે, એટલે એ કહે છે કે “હું નળરાજાના ભાઈ કુબરનો પુત્ર છું, ને મારું નામ સિંહકેશરી” કુબર એટલે કોણ ? નળરાજાને દ્યુતમાં હરાવી જંગલમાં તગેડી મૂકનાર. એ કુબરના પુત્ર આ કેવળજ્ઞાની મુનિ છે. **બાપદિકરાના અંતર કેવા ?** એ કહે છે કે “હું સિંહકેશરી; એક રાજકન્યા બન્ધુમતી સાથે મારા લગ્ન થયાં. લગ્ન કરી ઘેર પાછા ફરતાં, વચ્ચે રસ્તામાં અવધિજ્ઞાની ગુરુનો ભેટો થયો. આર્યદેશમાં મહાત્માઓની વિપુલતા ! તેમ ભક્તિની પણ વિશાલતા ! આજે તો કોક સ્થળોમાં જાણે લોક થાકી ગયું લાગે છે. એનું કારણ શું ? પૂર્વકાળમાં કંટાળો નહિ, ને આજે કેમ ? એમાં હજીય સાધુઓની સારી સંખ્યા પર મધ્યમ માણસોને હર્ષ હોય, ત્યારે કેટલાક શ્રીમંત પોક મૂકતા હોય છે, કે આટલાને આટલા ઠાણા અહીં પડી રહે છે ! પોકનું શું કારણ ? એજ, કે પૂર્વે લોક ખાઈને રાજી નહિ પણ ખવરાવીને; લઈને નહિ, આપીને. સ્વાર્થની નહિ પણ પરોપકારની વૃત્તિ કેળવીને. ખૂબ સત્સમાગમ સાધીને ખૂશ. આજે એથી ઊલટું છે. પેલા કેવળજ્ઞાની મહર્ષિ કહે છે કે હું ત્યાં પ્રણામ કરીને બેઠો. દેશના સાંભળી કે ‘મનુષ્ય આયુષ્ય અલ્પ અને ચંચળ છે, ત્યારે બીજી બાજુ એમાં જ ધર્મ કરવાની મોટી મોસમ છે.’ મને થયું કે ‘લાવ, આયુષ્ય પૂછી લેવા દે.’ પૂછ્યું એટલે અવધિજ્ઞાની ગુરુએ કહ્યું કે “પાંચ દિવસનું આયુષ્ય બાકી છે.”

૨૭૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ” (ભાગ-૩૦)

આ સાંભળી આત્મા ચોંક્યો ! હવે તો કાયાનો માત્ર સાક્ષી બન્યો. અહો ! આવો ઉત્તમ ભવ મેં ક્યાં વેડફી નાખ્યો ? કાયાના મોહમાં ફસાઈ માત્ર કાયાને જ અનુકૂળ એવું કરવા પાછળ મેં મારા આત્માનો મહામૂલો માનવસમય બધો જ ખુવાર કર્યો ? એમાંય કાયાનું સુધરવાનું પુરું તો થયું નહિ, અને આત્માનું એટલે કે મારું પોતાનું સુધારવાનું હાય સરાસર ગુમાવ્યું. બસ, હવે પાંચ દિવસ હાથમાં છે, એમાં શક્ય તેટલું સારું આત્માનું કરી લઉં.’ એમ વિચારી તરત મેં ચારિત્ર લીધું ! ગુરુની વાણીએ અંતરાત્મામાં આત્મપશ્ચાત્તાપ અને શુભધ્યાનનો અગ્નિ ભારે પ્રગટાવ્યો. એમાં ઘાતી બળીને ખાખ થઈ ગયા ! કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું.” આત્માનું સ્વરૂપ વિચારો. ‘હું આત્મા શુદ્ધપણે તો માત્ર સાક્ષી છું, પણ મોહનો દરીયો ડહોળું છું, તે ખોટું છે. આ જે હું કર્તા બહારના ભાવોનો બનું છું, તેથી બોલબાલા કાયાની થાય છે, આત્માની નહિ.’ એ સમજ આવવી જ જોઈએ.

પ્ર.- બંનેએ દીક્ષા લીધી ?

ઉ.- અરે તમે એકલા લેશો તોય ચલાવી લેવાશે શું કહ્યું ? કર્તા બનવા જે દોડે છે. તેણે વિચારવું જોઈએ કે જે કર્તાગીરી કરું છું, બાહ્યભાવોની, તેથી તો બોલબાલા કાયાની થાય છે. આત્માની નહિ. આત્માનું તો ઊલટું લૂંટાઈ રહ્યું છે. આમાં દંભ જરાયે નહિ નભે. આપણને કર્મના ઉદય તો છે જ. તેથી દા.ત. જો બરફી ખાવાનું પુણ્ય મળ્યું છે તો જીવ બરફી ખાતો હોય તો ખાવા દો એમ નહિ. એ તો ભૂખ લાગી છે, તેથી પેટમાં નાખવું તો પડશે, એટલે લુખું નાખવાનું. ત્યાં પણ સાક્ષી તરીકે રહેવાનું. જીવ સાક્ષી છે કે કર્તા, એ ભેદ કેમ ખબર પડે ? મન અને હૃદયની વૃત્તિ પરથી. આપણી પાસે મન અને હૃદય બંને છે. કોઈ વખતે મન હા પાડે, ને હૃદય ના પાડે છે. તો કોઈ વખતે હૃદય હા પાડે, ને મન ના પાડે છે. હૃદય એટલે તત્ત્વદષ્ટિએ વિચાર કરનાર મન, અસ્તુ.

આત્મસૌંદર્યમાં સારા આચારોની મર્યાદા અને મનની પવિત્રતા આવે; - આવો હવે દમયંતીના જીવનમાં. જન્મ્યા પછી આર્યસંસ્કૃતિમાં દમયંતી પ્રવીણ બની. શું આવે આર્યસંસ્કૃતિમાં ? વિનય ને મર્યાદા, સદાચાર અને મનની પવિત્રતા, ગુરુઓની આજ્ઞાકિતતા, વિશ્વ પ્રત્યે મૈત્રી, વગેરે વગેરે. એ નમ્રતા રાખે, અહંભાવ ન થવા દે. મર્યાદા પાલન કરે, એટલે સ્વચ્છંદ મનના દરવાજા બંધ કરી દે. મનને માંહી પૂરી રાખે. પોતાનું ચાલે ત્યાં પાપને મનમાંય ઊભું ન થવા દે. કેવી મર્યાદા ? બોલવાની, હાલવાની, ચાલવાની બધી મર્યાદા. મર્યાદાવાળું જીવન જીવાયું એટલે માને કે જીવન સારું જીવાયું, સફળ થઈ રહ્યું. મનને શિખવવાની જરૂર છે. તેથી પહેલો વિનય, ને બીજી મર્યાદા. મર્યાદા કેવી ? છોકરો બીકણ ને કાયર

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૭૫

થાય, અને છોકરી શૂરવીર બની બહાર ફરે, આ બન્નેની મર્યાદા ગણાય નહિ. પણ બંનેમાં સદાચાર અને મનની પવિત્રતા જોઈએ. સદાચારમાં શું આવે ? નાનીથી મોટી સર્વ ધર્મક્રિયાઓ અને સદૃવ્યવહારો આવે. જમવા બેસે ત્યાં વિચારે કે વડિલો જમ્યા કે નહિ. ભૂખ લાગી કે જો ઝટ બેઠો, તો મા કાનપટ્ટી પકડે કે ‘તારા બાપુજી જમ્યા ?’ સારી ચીજ આવી તો મા પૂછે ‘નેવેદ્ય તરીકે મંદિરે મૂકી આવ્યો ? મા શ્રાવિકા હોય તે આ સંસ્કારો પાય. શ્રાવિકા ન હોય તે શું પાય ? દુન્યવી નુકશાનીમાં શ્રાવિકા મા શિખવે કે ‘જો ભાઈ ! કદાચ વસ્તુ બગડી જાય, તેમાં આપણું શું બગડ્યું ? જો બચ્યા ! ગમે તેવા સંયોગમાં આત્મભાન ન ભૂલીએ. દુનિયાનું સારું મળે એમાં ઉન્માદ ન કરીએ, બગડી જાય એમાં શોક ન કરીએ. આ બધું જે દેખાય છે, તે તો આપણા પાસે આજ છે ને કાલે નથી એની ખાતર અનીતિ-જુઠ ન સેવવા. કોઈનોય ઉપકાર ન ભૂલવો. આપણેય પરોપકાર જરૂર કરવો, સ્વાર્થ સેવીને જડ પદાર્થો વધ્યા-વિકસ્યા, એમાં આત્માને શું વધ્યું ? આપણી કાયા પણ સુધરે-બગડે એટલાથી આત્માને શું ?” આવા આવા પાઠ પુત્રને ભણાવ્યા કર્યા હોય; ને નથી ને દીકરાને કદીક તાવ આવ્યો, તો એ વિચારશે કે મારી માએ મને શું શિખવ્યું છે ? માને પાંચ ડીઝી તાવ છે, તોય બોલતી નથી. તો મારે ઊંચા નીચા થવાની જરૂર નથી. વળી કેવી સરસ એની શિખામણ. એણે કહ્યું છે; ‘કર્મનો ઉદય છે, ત્યાં સુધી આ છે. તેમજ કાયાના બગડવામાં મારા આત્માનું શું બગડવાનું હતું ?’

સદાચારમાં શું આવે ? સર્વ સાંસારિક વ્યવહારમાં પવિત્રતા, મન અપવિત્ર હોય તો બહાર દેખાવનો સદાચાર છતાં મન ચોરી કરી લેવાનું વિચારશે. અંતઃકરણ એ કાંઈ બહાર દેખાય એવી વસ્તુ નથી. સદાચારના અભ્યાસમાં તાકાત છે, કે મનની પવિત્રતાને ટકાવી રાખે. ડાફોડિયાં મારવા તે સદાચાર, ઈન્દ્રિયોને યથેચ્છ રખડવા દેવી તે સદાચાર નહિ, પાછી વાળવી તે સદાચાર. સિંહગુફાવાસી મુનિ કોશા વેશ્યાની સામે ન ગયા ત્યાં સુધી સિંહ જેવા હતા. પણ સદાચારનું ઉલ્લંઘન કર્યું કે કોશાને ઘેર ચઢ્યા. સદાચાર એ હતો કે વેશ્યાની વસતિમાં ન રહેવાય. એ ભૂલ્યા તો શિયાળ જેવા થયા પટકાયા, હૃદય બગડી ગયું, બાહ્ય સદાચારના ભંગથી મન બગડતાં શી વાર ?

સિનેમાના ત્રણ કલાકમાં કેટલી પવિત્રતા રહે ? એ સેકંડે સેકંડે મનને અપવિત્ર અને ગલિય બનાવે છે. કહેશે કે મીરાંબાઈની ફિલ્મ છે. મીરાંબાઈ પવિત્ર હતી. પણ સિનેમામાં જે મીરાંબાઈને જીવો તે ભક્ત મીરાંબાઈ કે રૂપનું પુતળું ? ત્યાંય ચેન ચાળા ખરા. એ જોતાં માનસિક સદાચારનો ભંગ થતાં શી વાર ?

૨૭૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ” (ભાગ-૩૦)

મનની પવિત્રતા ક્યાં ટકે ? પૂર્વભવથી દમયંતીએ અહંભાવને ટાળીને મેળવેલી નમ્રતા-મૃદુતાની સુંદરતા, તથા પ્રભુભક્તિ, ગુરુભક્તિની સુંદરતાને વિકસાવી કેવી રીતે ? તત્ત્વજ્ઞાનથી, અને આર્ય સંસ્કૃતિની મર્યાદાના પાલનથી. આ બે રાખ્યા એટલે કદાચ કાયા કુબડી અને સંયોગ નરસા હોય, તો પણ ચિંતા નહિ. આત્મા સુંદર બન્યો હોય ત્યાં શી ચિંતા ? આત્મામાં ખરાબી જો પેઠી તો ભયંકરતાનો પાર નથી. આર્ય સંસ્કૃતિમાં બીજું શું આવે ? વિશ્વ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને મૈત્રીભાવ. એથી મન એટલું ફોરું બનાવ્યું હોય કે કોઈની પર વેર કરવાનું ગમે નહિ. આર્ય સંસ્કૃતિની આ બક્ષીસ છે.

દમયંતી મોટી થઈ, લગ્ન માટે સ્વયંવર મંડાવ્યો. દમયંતી વરમાળા લઈને નીકળે છે, એને ઓળખાણ કરાવવામાં આવે છે. આ આવા વિદ્વાન છે, આવા પરાક્રમી છે. પણ દમયંતીને કોઈ પસંદ નથી આવતું. પરંતુ આગળ જતાં નળરાજાને કંઠે વરમાળા આરોપી ત્યાં તો કૃષ્ણરાજ કોધથી લડવા ઊભો થઈ ગયો. ‘તું આને લઈ જાય ? દમયંતીને તો હું જ પરણવાનો’ નળ કહે છે, ‘રહેવા દે ! ગુસ્સે શાને થાય ? ક્યાં તને દમયંતીએ વર્યો છે ?’ બંને ઊભા થઈ ગયા લઢવા ! ત્યાં દમયંતીને વિશ્વ પ્રેમની ભાવના ડંખી રહી છે. એ વિચારે છે કે, “ધિક્કાર છે મારા આત્માને, કે મારા પાપે આ ? હે દૈવ ! જો મેં અરિહંતનાથની સેવા બરાબર કરી હોય, એમના વચન પર સચોટ શ્રદ્ધા કરી હોય, તો ઈચ્છું છું, કે બંનેના સૈન્યનું કુશળ થજો’ આ ક્યા દિલ હશે ? સંસારમાં રહેલાનાં કે બહાર નીકળી ગયેલાનાં ? જીવનમાંથી શોધી કાઢો કે એવી કોઈ ઘડી યાદ આવે છે કે આપણો દ્વેષી આપણી સામે ઊભો હોય, તે વખતે આપણે પ્રેમજ પીરસ્યો હોય, દ્વેષ નહિ ! દમયંતીના આત્માનું આ સૌંદર્ય છે. ‘એકતો લગ્નના મોહની વસ્તુ એટલે પાપની વસ્તુ; અને પાછું એના ઉપર આવા કલેશ કલહના પાપ ! તે પંચેન્દ્રિય માનવોના વધ થઈ જાય ત્યાં સુધીની વાત ! અહો ! અનંતકાળેય દુર્લભ એવો મળેલો મોંઘેરો માનવ ભવ મારી ખાતર આમ મૃત્યુના અગ્નિકુંડમાં હોમવાની તૈયારી ? બિચારી બંને સેનાનું ભલું થાઓ.’ દમયંતીના આત્મામાં વસ્તુસ્થિતિનું સાચું ભાન, પાપની પીછાણ, અધિક પાપનો ખાસ અણગમો, શત્રુનાય હિતની ચિંતા, અન્યનાય માનવભવના મૂલ્યાંકન, ઈત્યાદિ ઘણું ઘણું સૌંદર્ય છે. આમાં નળરાજા ગાંજ્યા જાય એમ નહોતા. કૃષ્ણરાજનું ખડ્ગ પડી ગયું. એ માફી માગે છે. સમાધાન થયું. ત્યાં લગ્ન મહોત્સવ ભવ્ય રીતે ઉજવાય છે. પછી પુત્ર નળ અને પુત્રવધુ દમયંતી સાથે નિષધરાજા પાછા વળ્યા.

સંધ્યાકાળ વીતી ગયો છે. હવે વચ્ચે અટવીમાં અંધકાર પડે છે. આગળ

રસ્તો સૂઝતો નથી. નળને ખબર છે દમયંતીના તિલકની. એટલે સુતેલી દમયંતીને જગાડી કહે છે ‘દેવી ! પ્રકાશ કરો. દમયંતી બેઠી થઈ. પ્રવાસના રસ્તે ઉડતી ધૂળે ધીમે ધીમે તિલક ઢાંકી દીધું છે. પણ જ્યાં કપાળ પરથી સાડીના છેડે ધૂળ લૂછી, ત્યાં તો ઝટ પ્રકાશ નીકળ્યો. રસ્તો પ્રકાશિત થયો. પ્રશ્ન થશે કે આવી મોટી ભીમરથ રાજાની પુત્રી, ને પરાક્રમી તથા વૈભવી નળની મહાન રાણી બનનારી, તેના મોં પર ધૂળ લાગી જતી હશે ? શું મોં લૂછવા રૂમાલ નહિ હોય ? પ્રશ્ન વિચિત્ર લાગે છે કેમ ? ચરિત્રો બરાબર શીખતા નથી, નહિતર એ ઘણી વાત શીખવી જાય છે. હાથમાં રૂમાલ રાખી વારે વારે મોઢું લૂછ્યા કર્યું હોત તો ધૂળ શાની લાગત ? આજે તો ભલેને મુંબઈ જેવા શહેરમાં ધૂળનું નામ નિશાન ન હોય, તોય મોં લૂછવાના ટાયલા ચાલુ. ખબર નથી કે મૂર્ખ ! કદાચ કાયા પુદ્ગલને ધૂળ લાગી જાય, પણ તેમાં કયો ગુણ આત્માનો કપાઈ જવાનો છે કે વારેવારે મોં લૂછલૂછ કરે છે ? એટલો ટાઈમ કોઈ પરમાત્માની સ્મૃતિ કરી હોત, તત્ત્વની વિચારણા કરી હોત, શુભભાવના ભાવી હોત કે આત્માની ચિંતા કરી હોત તો ટાઈમ લેખે લાગત. શા માટે આત્મા ઊંચા માનવભવનો ચિંતામણિ રત્ન જેવો કિંમતી ટાઈમ કોલસાની ખીણમાં નાખ્યો ? પણ કહો કે, જડ પુદ્ગલ પ્રત્યેની બેપરવાઈ એજ જે આત્માનું સૌંદર્ય છે, એના આજે વાંધા છે. એનું આ પરિણામ છે કે ફેશન અને ફીશિયારી, ટહેલટપ્પાં ને ટાયલાં ખૂબ વધી ગયાં.

એક વખતના પ્રભુને કરેલા ચોવીસ તિલકે આ તિલક આપ્યું હતું. પણ ધ્યાન રાખજો કે એ તો સામાન્ય તિલક; પણ એને મળેલું ધર્મતિલક મહાન હતું. તિલકની પૂજા કરતાં આવડવી જોઈએ. ફક્ત ટીલાં નહિ કરવાનાં. પૂજામાં એવી માંડવાળ નહિ કરવાની કે, ‘કેસર બરાસ ન હોય તોય ચાલશે; પખાલમાં દૂધ આપણું નહિ હોય તો ચાલશે; ફળ એકાદ જ હશે તો ચાલશે; ફળ નૈવેદ્યની તો આજના કાળે ક્યાં સગવડ બની શકે ? એટલે એ નહિ હશે તો ચાલશે !’ આત્મકલ્યાણની વાતોમાં આવી માંડવાળ કરવી એ આત્માના સૌંદર્ય નથી. એ તો મલિનતા છે. આપણા પૈસાથી ઊંચામાં ઊંચી વસ્તુ, અને તેય હૃદયના ઉછળતા ભક્તિભાવથી પ્રભુને ધરવાની.

નિષધરાજે કેટલાક વખત પછી વિચાર્યું કે, ‘હવે અવસર આવી લાગ્યો.’ એટલે નળને રાજા બનાવી, પોતે ચારિત્ર લીધું. શા માટે ? સંસારરૂપી તળાવના એક કીડા બની રહી એ કિચડમાં પ્રાણ પૂરા નહિ કરવાના, પણ કમળ જેમ સંસારથી ઊંચે આવી દીક્ષિત થઈ મરવાનું. એ આત્મસૌન્દર્ય છે.

કુબર યુવરાજ થયો પણ દાનત ખોરી ! બહિરાત્મા, પોતાનો બાહરી તુચ્છ

સ્વાર્થ સધાતો હોય, તો પછી ભલે આત્મા ગમે તેવો કદરૂપો થાય તેની પરવા નહિ કરે ! શરીરની કદરૂપતા દૂર કરવા કાયાકલ્પો કદાચ કામ કરતા હશે કે નહિ; પણ આત્માની કદરૂપતા દૂર કરવા અહીં સચોટ ધર્મ રસાયણો મળે છે. એના પ્રયોગનો અવસર અહીં અત્યારે છે. કરાવવો છે ચેતનકલ્પ ?

નળ એક વખત કુબર સાથે દ્યુત રમવા બેઠા. દમયંતી ગભરાઈ. તેણે ના પાડી. પણ આને તો ટેસ લાગ્યો. નળ હારવા માંડ્યો. પાપનો ઉદય જાગવાની તૈયારી છે. એટલે ઉપરાઉપર હારવા જ માંડ્યો. દમયંતી ના પાડે છે, કે “ભલે આમ તમે રાજ્ય એને આખું આપી દો, પણ દ્યુત રમી જગતમાં નિંદાને પાત્ર થઈને ન આપો.” દમયંતી તત્ત્વવિદુષી છે ! એને મન ભેટ તરીકે કુબરને આખું રાજ્ય આપી દે તો વાંધો નહિ, પણ આ દ્યુતનું કામ ન જોઈએ એ ચોધાર આંસુએ રડી. પણ નળ એકનો બે ન થયો.

પૂર્વભવમાં મુનિને રોકવા પાછળ ઘણો પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો. પણ તે પાપની અવશેષરૂપ કદરૂપતા ન ટળી તે નજ ટળી. બાર ઘડીના બાર વર્ષ ? કેટલું ફળ ? પાપના ફળનો હિસાબ હશે કે નહિ ? આપણું સમરાદિત્ય કેવળી ચરિત્ર, તે બંગાલ તરફથી બહાર પડ્યું. તેના પર એક યુરોપિયને પ્રસ્તાવના લખી. પણ એક ડપકો મૂકી દીધો કે જૈન શાસ્ત્રોમાં અતિશયોક્તિ ઘણી ! વિચારજો આજના જૈન ધર્મના કહેવાતા પ્રશંસકો કેટલું ઊંધું મારે છે. ભવભીરુ આચાર્યોએ લખેલી સૈદ્ધાન્તિક સત્ય હકીકતને અતિશયોક્તિ કહી અસત્ય ઠેરવવાના પ્રયત્ન આજે છડેયોક થઈ રહ્યા છે. એમાં આપણાવાળા કેટલાકો ખુશી થાય છે કે વાહ યુરોપીઅન પણ જૈનધર્મની કેવી પ્રશંસા કરે છે.

મનનાં પાપ ઘણા મોટા હોય છે. કાયાના પાપ રાઈ જેવાં ગણીએ તો મનનાં પાપ પહાડ જેવાં કહેવાય ! નળદમયંતીએ પ્રથમ ભવમાં મુનિને રસ્તે આવતા અપશુકન માન્યા. ત્યાં એ વિચાર નહિ કે, ‘તને જેમ રસ્તે જવાનો અધિકાર છે, તેમ તેને પણ છે, તેમાં અપશુકન ગણી મનમાં લોચા શું વાળે ?’ પછી તો સામાન્ય સંયોગમાં પણ જોરદાર ગુસ્સો ! તેના હિસાબમાં અહીં બાર વર્ષ રાજ્યભ્રષ્ટતા, એ સજા શું મોટી કહેવાય ? ના રે !

દમયંતીની બધી કાકલુદી અવગણીને નળ બધું હારી ગયો. અંગપરના વસ્ત્રો સુદ્ધાં ! કુબર કહે છે, “ઊભા થાઓ. કેમ ? હવે રાજ્યની બહાર નીકળી જાઓ.” તૈયાર છે જવા, દુઃખથી નહિ, આનંદથી ! ‘હું રમેલો છું ને હુંજ હારેલો છું.’ નળની પાછળ દમયંતી ઊભી થઈ. એટલે કુબર કહે છે, ‘એ ઊભી રહે.’ પણ મંત્રીઓ ડાહ્યા; તે કહે છે, “ઊભા રહો મહારાજા, એ તો મહાસતી છે ! બાળીને

ભસ્મ કરી નાખશે. રોકશો નહિ એમને.” દમયંતીને જવા દીધી.

મહા સદાચારની માનવતામાંથી નીચે ઉતરી પશુતામાં પગરણ મંડાઈ જવાનો આ કાળ આવી લાગ્યો છે ! નળે દમયંતીનો એક અક્ષર ન માન્યો છતાં નળને લેશ પણ ટોણો મારવાની વાત દમયંતી પાસે નથી. ‘જોયું ? આ અમારી વાત ન માની, એટલે જાતે મરો, ને સાથે અમને મારો !’ કેમ ટોણો નહિ ? ‘જે બન્યું તે ભાવિભાવ’ એમ માનવાની સુંદરતા એના આત્મામાં સદા જીવંત હતી. ‘હું એટલે કોણ ? કર્મસિદ્ધાંત ભણેલી. પતિ જો જંગલમાં જશે તો હું પણ સાથે.’ પત્નીનું જીવન પુરુષ સાથે ઘડાયેલું છે ! આવા ચરિત્રો સાંભળી ઉત્તમ પુરુષના ગુણની વિચારણા કરતા હો, તે શા માટે ? ગુણ લાવવા માટે. દુર્ગુણોમાં પકડાયા રહેવા નહિ. નહિતર તો ત્યાંના ત્યાં જ અટકવાનું થશે, અગર પાછા પડવાનું થશે.

દમયંતીએ કહ્યું, “જરાય ચિંતા ન કરો. જ્યાં ઝાડ ત્યાં જ છાયા.” મંત્રીઓ કહે છે, “પ્રભુ, રથ લેતા જાઓ, રાજાનો નહિ, અમારો.” નળ ના કહે છે તો દમયંતી કાનમાં કહેતી નથી કે “સમય ઓળખી લો ને.” આત્માની સુંદરતા શું ? સત્ત્વ ! સત્ત્વ એટલે કોઈપણ દુઃખો કે આપત્તિ વગેરે આવે, તે સહાય વિના સહર્ષ સહન કરવાની તૈયારી ! તે વખતે દમયંતીએ ન કહ્યું કે, ‘સુખ સગવડ વિના નહિ ચાલે !’ મનને ઉલ્લસિત કરી લીધું કે, ‘બધુંય ચાલશે.’ અવશ્ય વેઠવાનું જે દુઃખ તેને રોઈને વેઠવું, તે તો બાયલાપણું છે. તેને હસીને વધાવી લેવું તે સાત્ત્વિકતા છે. દમયંતી તો એમ માનનારી છે કે, ‘મારા પતિ મારા મોહથી પણ દીનતા નથી કરતા, તે હું પુન્યશાળી છું.’ આ સાત્ત્વિક વિચારણા છે. પૂર્વે જ્યારે એ પરણીને આવે છે, ને દૂરથી જિનમંદિરોની ધજાઓ દેખાય છે, ત્યારે નળ તેની ઓળખાણ કરાવે છે કે, ‘આ નગરી, કે જ્યાં મંદિરોની ધજાઓ દેખાય છે, તે આપણી છે !’ ત્યાં દમયંતીએ વિચાર્યું હતું કે, ‘અહો ! ધન્ય છે મને ! કે આ ચૈત્યોને જુહારવાનું મલશે’ હૃદયની આવી બધી સુવૃત્તિઓ સત્ત્વના ધરની છે. દમયંતીના જીવનચરિત્રમાં સત્ત્વભરી અને આત્મસોંદર્યની અનેકાનેક વાતો છે.

મંત્રીઓએ ન માન્યું; ને આગ્રહ એટલો કર્યો કે છેવટે રથમાં બંનેને બેસીને જવું પડ્યું. રસ્તામાં પાંચસો હાથી માપનો એક ઊંચો સ્તંભ આવ્યો. તેને ઉખેડનાર ત્રણ ખંડનો માલિક થશે એવું મુનિએ પૂર્વે ભાખ્યું છે. નળને તો તે રમત વાત હતી. એટલે એ બહુ ઊંચો સ્તંભ ઊંચક્યો, ને પાછો સ્થાને ગોઠવીય દીધો. લોક સત્ત્વપર દિંગ થઈ ગયું. અહીં જોવાનું એ છે કે (૧) આટલું બળ હતું છતાં કર્મના ઉદય વેઠવા પડે; તેમ (૨) બળનો ગેરઉપયોગ નહિ ! કુબરને દબડાવવાની અન્યાયની વાત નહિ ! કેમકે આત્માને સુંદર બનાવીને આવ્યા છે ! એ સુંદરતામાં વધારો

કર્ચો. અયોગ્ય માર્ગમાંથી બળનું સંરક્ષણ અર્થાત્ કુબરને બળ બતાવી હરાવવાની વાત નહિ તથા સંકટ વધાવી લેવાનાં સત્ત્વ, વગેરે સુંદરતાનો વધારો કર્યો.

નળ દમયંતીને પૂછે છે, ‘ક્યાં જવું છે ?’

દમયંતી કહે છે, ‘ચાલો મારા પિતાના અતિથિ થાઓ.

નળ કહે છે, ‘આ સ્થિતિમાં મારે આવવું ઠીક નહિ. તમે ત્યાં પહોંચી જાઓ.’ પણ દમયંતી કાંઈ જાય ? જંગલનો રસ્તો લીધો બંનેએ નિર્ધાર કરી લીધો, ‘જે થવું હોય તે થાઓ.’ આત્મસૌંદર્ય કેવાં ! (૧) કર્મના મહાન ઉપદ્રવ સામે અત્યંત નિડરતા. (૨) સુખ ભોગવવાની જેમ દુઃખ ભોગવી લેવાની આવડત. (૩) સ્વકર્મ સિવાય બીજા કોઈનોય દોષ કાઢવાની વાત નહિ. આ બધામાં મન ઉદાર, ઉજળું, અને ઉન્નત બને છે. એજ મહાન આત્મસૌંદર્ય.

નળ-દમયંતી જંગલમાં ચાલ્યા. ભીલો મલ્યા. એ તીર કામઠા સાથે દોડી આવ્યા, ત્યાં નળ સહે ? તલવાર લઈને ઊભો થઈ ગયો. દમયંતી હાથ પકડે છે, “સસલા પર સિંહની ભૂજા ન હોય ! તમે તો ત્રણ ખંડના વિજેતા આમાં તમારું કામ નહિ હું હુંકારાથી તેને દાબી દઉં છું !” એમ કહી હું હું કર્યું. એ હુંકારમાં શું હતું ? અરિહંતની ભક્તિનો વિશ્વાસ, ‘અમે એટલે અરિહંતના તત્ત્વોને માનનાર ! બની શકે નહિ કે અમારી સામે વિઘ્ન ઊભું રહી શકે.’ ખરેખર બન્યું પણ તેવું જ ! ચાર હુંકારમાં પેલા થંભી ગયા. પરંતુ નળ આ બાજુ ભીલો સાથે વાત કરે છે તે દરમીયાન એક ભીલ રથ લઈને પલાયન થઈ ગયો ! એકલાને અટુલા નળ-દમયંતી ઊભા રહ્યા ! આપત્તિ સમયે હીન સત્ત્વ નહિ બનવાનું. જે આક્રમણ આવે તે વેઠી લેવાનું. આપત્તિ સંપત્તિ કર્મની ચિટ્ટીના હિસાબે આવે છે. તો જે વાતો કોઈની ચિટ્ટી પર બનતી હોય તેના પર ચિંતા શા માટે ? પાપ કર્મની ચિટ્ટીથી જે આપત્તિ અવશ્ય ઉતરી આવે છે, તે પર આપણે ચિંતા કર્યા કરીએ. તેમાં કંઈ વળે એમ નથી. આવે વખતે તો અરિહંતને યાદ કરવાનો સારો અવકાશ છે.

બંને આગળ ચાલ્યા. દમયંતી થાકી ગઈ છે. સુકોમળ કાયા, મખમલ પર ચાલવા યોગ્ય જે મુલાયમ પગ. તેમાં જાણે એક ચામડી બીજી પર ચઢી ગઈ, તેવા પગના તળીઆ થઈ ગયા. લોહી નીકળીને પાછું ધૂળ સાથે ચોંટે છે. નળે વસ્ત્રનો છેડો ફાડી પગે પાટા વીંટ્યા. અડધું વસ્ત્ર પાથરી દમયંતીને સુવાડી. દમયંતી ઊંઘી ગઈ ઘસઘસાટ. પણ નળને ઊંઘ નથી. એને થાય છે, કે ‘શું હું આ સ્થિતિમાં સાસરે જાઉં ? આના કરતાં આ જાય તો સારું.’ કપડું ફાડીને તેના છેડા પર પોતાના લોહીથી લખ્યું કે ‘વડની બાજુનો રસ્તો વિદર્ભ તરફ જાય છે, અને ડાબો રસ્તો કોશલ તરફ જાય છે. ઠીક લાગે તે રસ્તે ચાલ્યા જજો’ પોતાનો જુદો રસ્તો

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૮૧

જોઈ લે છે; જવા તૈયાર થાય છે. પણ જુએ છે, કે ‘આ દમયંતી અત્યારે જમીન ઉપર અડધા વસ્ત્ર પર ઊંઘે છે. કર્મની કેવી વિચિત્રતા ? મેં મૂર્ખ જુગારનું કુકૃત્ય કરી આવી કુલીન અને કલાવતીને આ મહાન આપદામાં ઉતારી. આ કેટલી મારે પ્રત્યે રક્ત અને ભક્ત ! પણ હું એને હવે મારી સાથે દુઃખમાં નહિ ઘસડું, હું તો એકલો ચાલ્યો જઈશ.’ એમ વિચારી ત્યાંથી ઊઠી ચાલવા માંડ્યું પણ અડધે ગયોને પાછો વળ્યો. જાઉં કે નહિ ? ના ના જવાદે. મન મક્કમ કરી ચાલ્યો. ‘હું નહિ હોઉં, તો સહેજે તે પિતાના ઘેરે ચાલી જશે.’ પણ દમયંતી મહાસતીનું સત્ત્વ કોઈ જુદું જ છે. તે આગળ જુઓ. આત્માના સૌંદર્યની અદ્ભુત વાતો આવા માનવ રત્નોના જીવનમાં ભરી પડી છે. એના શિક્ષણ આજે કોણ આપે ?

જ્યાં વસ્તુ જ નથી, ત્યાં ગમે તેટલી મહેનતેય એ ક્યાંથી મળે ? :- દમયંતી અટવીમાં એકલી પડી. જાગીને જુએ છે તો પાસે નળ નથી. ચારે કોર ભયાનક વન છે. અત્યારે કોનો આધાર ! ઊંચે આભ, ને નીચે ધરતી. એને મુંઝવણ થવા માંડી. ‘હા ! પતિ ક્યાં ગયા હશે ? મોં વગેરે ધોવા કે પાણી લાવવા તો નહિ ગયા હોય ?’ આજુબાજુ તપાસ કરી, પણ ક્યાં પત્તો લાગે ? શોધવા માત્રથી વસ્તુ થોડી જ મળે ? વસ્તુ જ ન હોય તો ગમે તેટલી મહેનત પણ શું કામ આવે ? સંસારમાં તાત્વિક સુખ જેવી વસ્તુ જ નથી. પછી ગમે તેટલી શોધ કરો, મહેનત કરે, પણ સાચું સુખ ક્યાંથી મળે ? અનંતા કાળની જીવની મહેનત ચાલુ છે છતાં આજે કેટલું સુખ સિદ્ધ કરી શક્યા છો, એ કહો જોઉં. શા સારું ફોગટ ફાંફા મારો ? શા સારું નાહક ધખો ? ખાતરી રાખો કે હજીય અનંતાનંત કાળ આમ જ મહેનત કરો, છતાં સંસારમાં સુખ સિદ્ધ નથી થવાનું. કારણ એ જ કે સંસારમાં સુખ છે જ નહિ. સંસાર એટલે સંયોગ, અને સંયોગ ત્યાં સરવાળે દુઃખ. ‘સંજોગમૂલા જીવેણ પત્તા દુઃખપરંપરા.’

દમયંતીનો કલ્પાંત :- પરોઢના સ્વપ્ન પરથી દમયંતીને ખાતરી થઈ કે પતિ મૂકીને ચાલી ગયા છે. પછી કલ્પાંત કરે છે, ‘હા હા ! કેવું ધોર સ્વપ્ન ! વૃક્ષ તો આંબાનું જોયું, એના પર હું ચઢેલી. પણ હાથીએ આવી વૃક્ષ ભાંગ્યું, અને હું એનાથી ભ્રષ્ટ થઈ’ એવું મેં જોયું. તે સહકારના વૃક્ષ સમા પતિના વિયોગનું જ સૂચક છે. અરેરે ! ત્યારે હવે હું એકલી નિરાધાર ? હે સ્વામી ! રાજ્ય સંપત્તિ ગયાનું મને દુઃખ નથી, પરંતુ આ તમે ગયા તેનું મને ભયંકર દુઃખ છે, હે પ્રાણનાથ ! આ હું તો તમારા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિભક્તિને ધરનારી હતી, તો એવી મને તમે કેમ છોડી ગયા ? તમને હું શા ભારરૂપ હતી ? કે પગબંધન તરીકે હતી ? તમારા વિના હું ક્યાં જાઉં ? હે વનદેવતા ! તું મને એ મારા પતિનો માર્ગ

૨૮૨ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ” (ભાગ-૩૦)

બતાવ કે એ ક્યાં ગયા ? જેથી હું તેમને જઈ મળું. એમનેય આ ભીષણ વનમાં કેટલું દુઃખ ! તો હું તેમની સેવા કરીશ. હે પવન ! તું જ મને લઈ જા. નહિતર હે પૃથ્વી ! તું ફાટી પડ, જેથી હું અંદર જ સમાઈ જાઉં. પતિ વિના મારે જીવીને શું કામ છે ? હે પ્રાણ ! નિહુર પ્રાણ ! તમે કેમ ઊભા રહ્યા છો ? પતિની ગેરહાજરીમાં છોડી જાઓ આ શરીરને... હાય ! નાથ વિનાની હું...” દમયંતીનો આર્કંદ આખા વનને જાણે પીગળાવી નાખે એવો હતો. ચારે કોર એણે ‘નળ ! નળ !’ ના પોકાર સાથે ભમવા માંડ્યું; સાથે એ અરિહંતદેવને, નવકાર મંત્રને યાદ કરે છે.

આમાં આત્માનું સૌંદર્ય શું દેખાય છે ? એ કે ભયંકર સંકટમાંય એક પણ અણઘટતો બોલ નથી. આપત્તિ મહાન, એની સામે પૂર્વની સંપત્તિ મહાન, પરંતુ સંપત્તિ લુંટાઈ ગયાનો કોઈ ખેદ નહિ !

દમયંતીનો મોક્ષપૂર્વનો છેલ્લો ભવ :- દમયંતી કલ્પાંત કરે છે. એક ધૂન છે. ‘સ્વામી ક્યાં ગયા ? અરરર ! આર્યપૂત્ર ક્યાં ગયા તમે ?’ દમયંતીને જે દુઃખ રાજ ગયાનું નહોતું, તે ગુણીયલ પતિ ગયાનું લાગ્યું. આંખમાંથી આંસુ ચોધાર વહી રહ્યા છે. છેડાથી લૂછી નાખવા ગઈ, ત્યાં અક્ષર જોયા. ભાવ સમજી ગઈ હવે ? આ અક્ષર તેજ મારા પતિ ! ભરજંગલમાં ત્યજી જનારા પતિ પ્રત્યે પણ પતિવ્રતાપણું એ સુંદરતા છે. મોક્ષ કેમ મળે ? આત્માની સુંદરતાથી મળે. આને મોક્ષ મેળવવાની તૈયારી છે. આ છઠ્ઠો ભવ છે. કુલ આઠ ભવનો અધિકાર છે. છઠ્ઠા પછી સાતમો દેવનો, ને આઠમો કનકવતી (વિદ્યાધર-પુત્રી) તરીકેનો. ત્યાં કૃષ્ણના પિતા વસુદેવ પરણવા આવશે. તે વખતે આ નળ, કુબેરદેવ તરીકે પરીક્ષા કરવા પરણવા બહાને જશે. એમાં વસુદેવને જ દૂત તરીકે મોકલશે. વસુદેવ વફાદાર એવો, કે સામાન્ય કપડાં સાથે જાય છે, ને કહે છે. “કુબેરદેવ પરણવા માગે છે.” પેલી ના કહે છે. “તમે જ વસુદેવને ? મારે તો તમે જ પતિ છો !” “હું તો માત્ર દેવનો દૂત છું.” કુબેરદેવ ખુશ થાય છે. અંતે વસુદેવને પરણી છેવટે ચારિત્ર લઈ દમયંતીનો જીવ મોક્ષે જશે.

જંગલમાં ધર્મ એજ મંગલ, એ જ રક્ષણ :- વનમાં દમયંતી અક્ષરો સાથે ચાલી. સામેથી સિંહ આવે છે, વાઘ આવે છે, સાપ આવે છે, પણ મહાસતી દમયંતીને કશું કરતા નથી. બીજા પણ ઉપદ્રવ એમ જ અણસ્પર્શ્યા પસાર થઈ જાય છે. આત્માનાં સૌંદર્ય શું ? શીલ અને સનાથતા. સનાથતા કોણ આપે ? નાથ પરમાત્મા પર અનહદ પ્રીતિભક્તિ. આગળ ચાલતાં સાર્થ મલ્યા. સાર્થને લૂંટવા ચોર પૂંઠે પડ્યા હતા. દમયંતીએ હુંકારો કરતાં પલાયન ! આ કાળમાં પણ એવી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૮૩

ચમત્કારીક વાતો બને છે.

નવકારનો વર્તમાનકાળે પ્રભાવ - કલકત્તામાં પાકીસ્તાની ગુંડાગીરી થઈ તે વખતે એક હુમલો એક માળા પર થયો. માળો શ્રાવકોની વસતીનો. બારણા ધડાધડ બંધ ! લાકડાનાં બારણાં, તે ગુંડા કહે છે, ‘તોડી નાખો !’ મચ્યા તોડવા. સામેના માળાના લોખંડી બારણા તોડી નાખ્યા હતા તેને આ તોડતાં શી વાર ? શ્રાવકો મુંઝાણા પણ શ્રદ્ધાળુ હતા. એટલે માળામાં એક ધર્માત્માએ ઝટ, બધાને ભેગા કરી, એક જગ્યાએ બેસાડીને કહ્યું, ‘જુઓ, હવે વિકલ્પ નકામા છે. નવકારમંત્રનો અજબ પ્રભાવ છે. એમાં મૃત્યુ થાય તોય મહાન સદ્ગતિ આપે. બનવાનું હશે તે બનશે. આવે વખતે તો એજ કામ કે પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું, સમાધિ ન ચૂકવી. માટે નવકાર ગણવા માંડો.’ એ વખતે કેવા નવકાર ગણાતા હશે ? અજબ શ્રદ્ધાથી એકાકાર થઈને. ગુંડાઓથી બારણા તૂટ્યા નહિ. તે પેટ્રોલના ત્રણ ત્રણવાર કાકડા ફેંક્યા. કિન્તુ પેટ્રોલ બળી ગયું પણ બારણાંને કંઈ નહિ ! એમાં કાંક મિલિટરી આવી કે ગુંડા ભાગી ગયા. એવું જ એક વખત વહાણમાં બનેલું. વંટોળ ચઢેલું એવું કે જાણે હમણાં જ વહાણ ડૂબી જશે. પણ અંદર એક શ્રાવક હતો. નવ સ્મરણ ગણવા માંડ્યા. ને બધું શાંત ! અહીં દમયંતીના હુંકારાથી ચોર ભાગ્યા એટલે સાર્થને તો આશ્ચર્ય થયું. ખુબ આગતાસ્વાગતા કરી. દમયંતી ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી પણ પછી ચાલી ગઈ. વચમાં એક રાક્ષસ આવ્યો. ભયંકર કાળું રૂપ, હાથમાં કટારી, મોં ફાડી કહે છે, ખાઉં ખાઉં, દમયંતી ઊભીને માપી લે છે, કે જન્મ પાછળ મરણ નક્કી. એટલે રાક્ષસને બહુ જ શાન્તિથી કહી દે છે કે ‘જો, જીવનમાં અરિહંતની ભક્તિ વગેરે કરી જીવનને કૃતાર્થ જેણે નથી બનાવ્યું, એને મૃત્યુનો ભય રહે છે. પણ હું તો કૃતાર્થ છું. વિશુદ્ધ શીલ અને પ્રભુભક્તિ મને મલી છે. તેથી મને મૃત્યુનો ભય નથી. પણ તને કહું છું કે મને અડતો મા. કેમકે તને શ્રાપ ગમતો નહિ હોય.’ આ શું છે આત્માનું સૌંદર્ય, પોતાના શીલની પાકી કાળજી અને વિશ્વાસ ! મૃત્યુનો પણ ડર નહિ ! પરપુરુષના સ્પર્શની મનાઈ ! રાક્ષસ સામે પણ ધીરતા ! રાક્ષસ એથી ખુશ થઈ ગયો.

એ કહે છે, “શી સેવા કરું ? જે કહે તે આપું.”

દમયંતી કહે છે, “તુષ્ટ હોય તો કહે, પતિનો સંયોગ ક્યારે થશે ?”

દિવ્યજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકી કહ્યું “નીકળ્યા ત્યારથી બાર વર્ષે. તમારા પિતાના ઘર આવીને નળ તમને મળશે. આપ કહો તો મારી ખાંધ પર બેસાડી તમારા પિતાજીના ઘેર મૂકી દઉં !”

પણ દમયંતી કહે છે, ‘અન્ય પુરુષ સાથે હું નથી જતી. તારું કલ્યાણ

૨૮૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ” (ભાગ-૩૦)

થાઓ.' રાક્ષસ ચાલ્યો ગયો.

સતીત્વના પરાક્રમ :- દમયંતીએ પતિનો વિયોગ પડ્યો ત્યારથી ચોથભક્તિનો તપ નક્કી કરેલો. એમાં અહીં બાર વર્ષ સાંભળ્યા. તેથી તેણે બાર વર્ષ માટે પાંચ પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી.

(૧) અલંકાર પહેરવા નહિ, (૨) તંબોલ ખાવું નહિ, (૩) રાતાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ, (૪) વિગઈઓ ખાવી નહિ. (૫) શરીરે વિલેપન કરવું નહિ.

જોજો પૂછતા નહિ, કે આ તો મોહનું નાટકને ? ના, મોહનું નાટક નથી એ. ખબર છે એમ, કે પતિનો સંયોગ ન થાય ત્યાં સુધી શીલ પાળવાનું છે ! તેમાં મનને ચંચળ બનવાનું નિમિત્ત ન મળે, માટે મજબુત વાડ બાંધી લેવાની. તેમ એ પણ ખરું કે, પતિ બિચારા ક્યાંય ભટકતા હોય, ત્યાં પત્નીને રંગરાગ અને મેવા મીઠાઈ શાના છાજે ? આ ત્યાગ એ તો આત્માના અલંકાર છે. આત્માના સૌંદર્ય છે.

ચેતના સતીને પતિનો વિયોગ :- પતિના વિયોગમાં સતીની મર્યાદા કેવી ? આપણી ચેતના એ પરમાત્મસ્વરૂપની પત્ની છે, પતિ છે ભગવાન મહાવીરદેવ. આપણી ચેતનાને એ નાથ એ સ્વામી મોકે ગયા પછી એમનો ભયંકર વિયોગ પડ્યો છે. તો હવે ચેતનાને નાથના વિરહમાં મોહના ચાળા ન છાજે, એ કલ્પના સચોટપણે મનપર લાવવી જોઈએ; રંગરાગ, ભોગવિલાસથી ખૂબ નિવૃત્ત થવું ઘટે. પાપમાંથી પાછા હઠવું છે ? તો હજાર રસ્તા છે. તમને તો આ બધો ઉપદેશ મળે છે. દમયંતીને કોઈએ ત્યાં ઉપદેશ નહોતો કર્યો છતાં આત્માની સુંદરતા એવી, કે સ્વયં ત્યાગ અને તપસ્યાને હોંશ પૂર્વક સ્વીકારી લીધા. તપના પારણે માત્ર ભક્ષ્ય ફળાહાર કરે છે.

દમયંતીની દિનચર્યા :- વરસાદની ઋતુ નજીક આવી; તેથી તેણે પર્વતની ગુફાનો આશરો લીધો. ત્યાં તેણે પવિત્ર માટીનાં બિંબ બનાવ્યાં, શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનના, રોજ પુષ્પપૂજા કરે છે; અરિહંત પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે, તત્ત્વચિંતનમાં રહે છે. અરિહંતના સેવકને આ બધું મળતું હોય તો શું દુઃખ ? એમાં તો આત્મસૌંદર્ય વધી રહ્યું હોય છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૧, અંક-૩૧, તા. ૧૧-૪-૧૯૫૩

અરિહંતની ભક્તિનો પ્રભાવ :- એકવાર વરસાદ મૂશળધાર વરસે છે. પર્વતની બાજુમાં રહેતા તાપસ લોકો પોકાર કરે છે. ‘કોઈ બચાવો ?’ ત્યાં આ મહાસતી બહાર આવી; એક મોટું કુંડાળું કર્યું. ને કહ્યું ‘મારી અરિહંતની ભક્તિ હોય તો

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૮૫

આ કુંડાળામાં વરસાદ ન પડજો.’ થઈ ગયું, તેટલા ભાગ પર જાણે છાપરી હોય તેમ વરસાદ બંધ. તાપસો તો દિડ્ડમુઠ બની ગયા. હવે એ સેવક બન્યા વિના રહે ? ત્યાં પેલો સાર્થવાહ પણ શોધતો શોધતો આવ્યો. બધાને હવે તો ચમત્કારથી દમયંતીની પ્રત્યે અથાગ બહુમાન થઈ ગયું ! દમયંતીએ એ બધો પ્રતાપ અરિહંતદેવનો બતાવી, અરિહંતદેવની ઓળખાણ કરાવવા સાથે, શ્રાવકધર્મ સમજાવ્યો. એણે કહ્યું કે ‘આ દેવાધિદેવના ધર્મથી જ હું સિંહ જેવાથી પણ ડરતી નથી.’ સાર્થના લોકો અને તાપસો અરિહંત ધર્મમાં ઉદમી થયા. સુવર્ણધર્મ મલ્યા પછી કથીરનો ધર્મ કોણ ન ફેંકી દે ? સૌએ મિથ્યા ધર્મ તજી સત્યધર્મ સ્વીકાર્યો. સાર્થપતિએ ત્યાં તાપસપુર નામનું નગર વસાવ્યું. એમાં ભગવાન શાન્તિનાથ પ્રભુનું ભવ્ય ચૈત્ય કરાવ્યું. એક આત્માની સુંદરતાની દીવડી બીજી કેટલીય તેવી દીવડીઓ પ્રગટાવી રહી છે, બનાવો, બનાવો એક તમારા આત્માને સુંદર બનાવો તો (૧) પત્ની, પુત્રો, પુત્રી, માતા, પિતા, સગાવહાલાં સ્નેહી વગેરે કેટલાયને તમારા યોગે સુંદર બનવાની તક મળશે. (૨) તમારા આત્માનું અને એમનું અનંત કલ્યાણ થશે. (૩) જાતે ધર્મની સેવા, ને જગતને તેની પ્રભાવના થશે ! આ છે આત્માની સુંદરતા !

પૂર્વના ભવમાં તેને અષ્ટાપદ મલ્યો તે ફલ્યો. અહીં ગુફાના દુઃખમાં પણ અરિહંતની ભક્તિ કેવી ! અરિહંત ભગવાનની સેવાની રઠ કેવી લાગી છે ! ‘હું કોઈને ભજું તો તેને, બીજાને બતાવું તો પણ તે.’ એકવાર ત્યાં યશોભદ્ર મુનિ પધાર્યા. સાથે સિંહકેસરી મુનિ કેવળજ્ઞાની પણ છે. તેમણે લોકોને અને તાપસોને કહ્યું કે, “દમયંતી સાચી છે, તે કહે છે તે સાચું છે.” પૂર્વે સાર્થને ચોરોથી એણે બચાવેલા ! અહીં અમુક દોરેલા કુંડાળામાં વરસાદ એના સતીત્વના પ્રભાવે રોકાયો કે એટલે હમણાં દમયંતીએ સુધર્મ અંગે જે તમને કહ્યું તે સાચું છે. સૌને પક્કી શ્રદ્ધા થઈ.

તાપસ પર ઉપકાર :- એવામાં ત્યાં એક દેવ આવી કેવળી ભગવાનને નમે છે, પછી દમયંતીને કહે છે, ‘હે ભદ્રે ! પૂર્વે હું આ વનમાં તાપસ હતો. ઉગ્ર પંચાગ્નિ કષ્ટતપ કરતો હતો. છતાં તાપસોએ વચનમાત્રથી પણ મને પ્રોત્સાહન ન આપ્યું, તો ભક્તિની તો શી વાત ? ગર્વથી હું અહીંથી ચાલી નીકળ્યો, પણ પર્વત પરથી પડ્યો. મારા દાંત ભાગી ગયા, છતાં કોઈ તાપસે સંભાળ ન કરી. મને થયો ગુસ્સો. મરીને થયો હું સર્પ. તે હું તમને હે મહાસતી ! કરડવા માટે દોડ્યો. પણ તમારા નવકાર મંત્રના અક્ષરે થંભી ગયો. છતાં દેડકાં વગેરેની હિંસાથી મારું પેટ ભરતો. એમાં એક દિવસ તમે તાપસોને દયાધર્મ ઉપદેશતા હતા. તેની મારી પર ગંભીર અસર થઈ. મને જાતિ સ્મરણ થયું. મને ભયંકર પશ્ચાત્તાપ થયો.

૨૮૬ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ” (ભાગ-૩૦)

પછી તો મેં આહારનો ત્યાગ કરી, અનશન કર્યું. એના પ્રભાવે મરીને દેવ થયો, અહો મહાસતીજી ! એ તમારા ધર્મ વચનનો કેવો પ્રભાવ કે હું સ્વર્ગમાં ગયો. નહિતર તો હું ક્યાંય નરકમાં પટકાત ! સ્વર્ગમાંથી તમારા ઉપકારને યાદ કરી અહીં આવ્યો છું, તાપસોને હું ખમાવું છું.’ ત્યાં કુલપતિએ દીક્ષા માગી. કેવળી ભગવાન કહે છે કે ‘શ્રી યશોભદ્રસૂરિજી મહારાજ તમને દીક્ષા આપશે. એ મારા પણ ગુરુ છે.’ કેમ પોતે ન આપી ? એ આગળ સમજાશે. અહીં તો એ જુઓ કે દેવ દમયંતીના તરફ એટલો બધો બહુમાન અને સદ્ભાવવાળો બન્યો છે અને જૈનધર્મ પ્રત્યે એને એટલો અનહદ રાગ જન્મ્યો છે કે દેવલોકમાંથી સીધો અહીં હાજર થાય છે. અને બધાને પોતાની બધી હકીકત માન મૂકીને સંભળાવે છે. દમયંતી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા તથા ગુણાનુરાગ, અને બીજા જીવો, પોતાના જેવી ભૂલ ન કરી બેસે એ માટેની ભાવદયા - આ કારણે દેવ અહીં ખેંચાઈ આવ્યો છે. તો આ કૃતજ્ઞતા, ગુણાનુરાગ અને ભાવદયા એ અપૂર્વ આત્મસૌંદર્યના પ્રકારો છે.

અધિકારની ભ્રમણા : ક્રોધની કારમી સજા :- દેવે કહેલો આ અધિકાર આપણને આત્માનાં સૌંદર્ય અંગે ઘણું ઘણું શીખવી જાય છે. તાપસ અવસ્થામાં જો એણે ગુસ્સો અને દુર્ધ્યાન કરી પોતાના આત્માને અસુંદર કર્યો, તો સર્પનો અવતાર પામવો પડ્યો. ભલે બીજા તાપસોએ એની સેવા ન કરી એ એમનો ગુનો દેખાય. પરંતુ કર્મ તો જાણે કહે છે કે ‘તું તાપસ થયો એટલે જો બીજા તારી સેવા કરે તો એ એમની શાબાશી. પણ તું શાનો અધિકાર લઈ નીકળી પડ્યો છે કે, બીજાઓએ મારી સેવા કરવી જ જોઈએ. નહિતર હું ગુસ્સે થાઉં’ એટલે કર્મની દૃષ્ટિમાં તો જાણે આપણે કોઈના પર અધિકાર કરતા જવાનું જ નથી. અને જો જઈએ અને ગુસ્સે થઈએ તો ત્યાં આપણે ગુનેગાર બન્યા, તેથી કર્મ આપણને ભયંકર સજા કરવા તૈયાર થઈ રહે. તાપસને સર્પનો અવતાર એ ભયંકર સજા હતી. એમાં દેડકાં વગેરે ઉપર ગુસ્સે ભરાઈ એવા નિર્દોષ પંથેન્દ્રિય જીવોની હિંસાઓ, એનો જ આહાર કરવાનું મળ્યું. પરિણામ નરકમાં જવાનું જ આવે ને ? આ કેવી સજા ? ભયંકર મહાભયંકર એના બદલે જો તાપસપણે બીજાઓ ઉપર પોતાનો સેવા લેવાનો કોઈ અધિકાર, ન માની, સમતા સમાધિથી કષ્ટ વેઠી લીધું હોત તો એ આત્મસૌંદર્ય સુંદર સદ્ગતિ અપાવત.

જુગજુની પાપવૃત્તિઓનો ત્યાગ અને અનશન એ મહાન આત્મસૌંદર્ય છે - ત્યારે સર્પના ભવમાં મહાસતી દમયંતીને પણ ડંસ મારવા તૈયાર થયો. પરંતુ દમયંતીના નવકાર મંત્રના ઉચ્ચારણે એવા ઝેરી અને ક્રોધી સાપને પણ થંભાવી દીધો. અને આગળ જઈને તાપસોને જાતિ સ્મરણ, તથા દમયંતીના ધર્મ વચનોનું શ્રવણ,

આ બેએ ગુસ્સો ઓકાવી નાખ્યો; પશ્ચાત્તાપ અને અનશન કરાવ્યું; દેવલોક અપાવ્યો. **સત્સમાગમ એ પારસમણિ છે,** પાપવૃત્તિઓના ત્યાગ અને અનશન એ આત્મસૌંદર્ય છે. એ આત્મસૌંદર્યથી એકાએક હિંસક સાપના ભવમાંથી દેવનો ભવ થયો.

એક દિવસનું પણ જૈન ચારિત્ર મહાન આત્મ કલ્યાણ આપે :- હવે પેલા કુલપતિએ આ સિંહકેસરી કેવળજ્ઞાની પ્રભુનો જ અધિકાર પૂછ્યો. જ્ઞાની કહે છે કે, “હું નળરાજાના ભાઈ કુબરનો પુત્ર, એક રાજકન્યા બન્ધુમતીને પરણીને આવતો હતો. ત્યાં રસ્તામાં આ ગુરુમહારાજનો સમાગમ થયો. મને એમણે મારું પાંચ જ દિવસનું આયુષ્ય બાકી છે એમ કહ્યું, હું તો મુંઝાયો; ત્યારે એમણે કહ્યું કે ‘જો ગભરાવાની જરૂર નથી. જૈન શાસનનું ચારિત્ર જો એક દિવસ માટે પણ મળી જાય, તોય આત્માનું મહાન કલ્યાણ થાય છે.’ એ સાંભળી મેં તરત દીક્ષા લીધી, અને ઉચ્ચ ભાવનામાં મારાં ઘાતીકર્મ ખપી ગયા, અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું.” કહો, આ જ્ઞાની મહર્ષિની કેવી આત્મસુંદરતા ! અહીં પણ જુઓ કે પહેલું તો **સમાગમ એ પારસમણિ** એને સફળ કરવાનું કર્યું, અવસર ઓળખી લીધો, ચારિત્ર અને શુભ ભાવનાની વૃદ્ધિ આદરી, એવાં અનેક આત્મસૌંદર્ય ! પણ જો જો હોં, ચારિત્રને તમે છેવટે એક કે પાંચ દિવસ માટે ન મુલત્વી રાખતા, કેમકે એમ મુલતવી રાખવામાં મન મુડદાલ અને પછી કચરાભર્યું થઈ જાય છે.

દમયંતીને ગુફામાં સાત વરસ :- હવે કેવળજ્ઞાનીએ ત્યાં જ શૈલેશીકરણ અને અયોગ અવસ્થા કરી, બાકી કર્મ ખપાવી નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. કુલપતિએ દીક્ષા લીધી. દમયંતીએ દીક્ષા માગી, પણ જ્ઞાનીએ ભોગાવલિ કર્મ બાકી છે એમ કહી દીક્ષા ન આપી. ત્યાર પછી તો દમયંતીએ ગુફામાં સાત વરસ પસાર કર્યા. બધા કેવી રીતે, ખબર છે ને ? વિગઈઓ સમૂળગી બંધ, વગેરે પાંચ પ્રતિજ્ઞા; અને પરમાત્મ ભક્તિમાં, મેલાં વસ્ત્રો, મેલું ગાત્ર અને ઉજળા ધર્મ ધ્યાનમાં.

સાત વર્ષને અંતે :- સાત વરસ પછી કોઈ મનુષ્યે કહ્યું કે મેં નળને જોયેલ છે. તે સાંભળીને દમયંતીના રોમાંચ ખડા થઈ ગયા; ઊઠી, ‘ક્યાં છે મારા પતિ ?’ એમ કરતી બહાર નીકળી. પરંતુ પેલો માણસ દેખાયો નહિ તે આટલામાં હશે એમ કહી આજુબાજુ શોધતી ચાલવા લાગી. એમાં માણસ તો મળ્યો નહિ અને ગુફાનો માર્ગ પણ ભૂલી. અવિશ્વાસનીયના પલ્લે પડી જવાથી નવું મળવાનું તો કંઈ નહિ, પણ હોય એય ગુમાવવાનું થાય. એથી ઊલટું વિશ્વાસપાત્રના પંથે ચઢવામાં. આ જન્મમાં વિશ્વાસપાત્ર એવા દેવાધિદેવ અને એમનું શાસન મળ્યું છે. એનો પંથ આદરવો જો ચુક્યા, તો ભવાંતરે કોઈ અવિશ્વાસનીયના પલ્લે પડી જતાં આત્માની કઈ દશા થશે, તે વિચારો.

દેવગુરુ ધર્મની શ્રદ્ધાના બીજા બે ચમત્કાર :- દમયંતી આગળ ચાલી, ત્યાં એક રાક્ષસી ખાઈ જવા આવી. સતી ત્રણ નવકાર ગણીને કહે છે કે મારે જો ‘અર્હત્ દેવો ગુરુઃ સાધુ, જૈનોધર્મો, નલ:પતિ’ હોય તો તું હતાશ થઈ જા. રાક્ષસી ડઘાઈને ચાલી ગઈ. આગળ ચાલતાં સતીને તૃષા ભયંકર લાગી, બીજું સાધન ન જડતાં સૂકી નદીમાં નવકાર ગણી ઠોકર મારતાં પાણી નીકળી આવ્યું તે પીધું. ધ્યાન રાખજો કે આ બધા એવા ભયાનક જીવલેણ જેવા પ્રસંગો છે કે જેને શુદ્ધ ભાવનાથી દમયંતી દેવગુરુ ધર્મના સ્મરણે વટાવી જાય છે. આમાં એની શ્રદ્ધા કેટલી રગરગમાં ઉચ્ચપણે વ્યાપી હશે, એ જોવાનું છે. એ વિના આવા ચમત્કારી રક્ષણ ન મળે.

શ્રી મલ્લિનાથ પ્રભુનો ભક્ત : છૂપાં કર્મનો શો વિશ્વાસ ? :- આગળ મહાસતીને એક સાર્થ મળ્યો. એનેય તાપસપુરના રસ્તાની ખબર નહોતી. તેથી સતી એની સાથે અચલપુર તરફ ચાલી. સાર્થપતિને પોતાની ઓળખ વણીક પત્ની તરીકે આપી કહ્યું કે, ‘પતિએ વનમાં જતાં છોડી દીધી છે.’ સાર્થમાં એક શ્રાવક ઊંચે સ્વરે ચૈત્યવદન બોલતો હતો, તેથી સાર્થપતિ સાથે એ સાધર્મી શ્રાવક પાસે ગઈ. શ્રાવક એક પટને પૂજે છે. દમયંતીએ પૂછતાં કહ્યું કે, ‘મને એક જ્ઞાનીએ કહ્યું છે કે તું મિથિલાનો રાજા થઈ શ્રી મલ્લિનાથ પ્રભુના તીર્થમાં મોક્ષ પામશે. તેથી હું મલ્લિનાથ પ્રભુને પૂજું છું. તમે કોણ છો?’ સાર્થપતિએ ઓળખ આપી એટલે આ શ્રાવક સતીના દુ:ખે દુ:ખી થઈ કહે છે કે, ‘જુઓ આત્મામાં ભરાઈ બેઠેલા કર્મ કોણ જાણે ક્યારે કેવા વિપાક આપે એનો ભરોસો નથી. તમે તો સમજુ છો, બાકી હું તમારો ધર્મી ભાઈ છું; તમારી સહાયે છું, તમે ચિંતા ન કરશો.’ કેવો એ મલ્લિનાથ પ્રભુનો ભક્ત !

માશીને ત્યાં : સુખની જેમ દુ:ખના દિવસો ભોગવતા શીખો :- અચલપુર આગળ સાર્થ દમયંતીને મૂકી. ત્યાં તળાવમાં મચ્છે દમયંતીનો પગ પકડતાં દમયંતીએ ત્રણ નવકાર ગણ્યા કે મચ્છે પગ છોડી પલાયન કર્યું. મુખપ્રક્ષાલનાદિ કરીને દમયંતી એક ઝાડ નીચે બેઠી. ત્યાં તે નગરના રાજા ઋતુપર્ણની રાણી ચંદ્રયશાની દાસીઓ પાણી ભરવા આવી. તેના દ્વારા રાણીએ સતીને કોઈ ઉત્તમ સ્ત્રી જાણી પોતાની પુત્રી તરીકે રાજમહેલે બોલાવીને રાખી. કોણ છે વગેરે રાણીએ પૂછ્યું, ત્યારે સાર્થેશને કહ્યા જેમ કહ્યું. બંનેમાંથી કોઈ કોઈને ઓળખતું નથી. નહિતર જાણો છો આ કોણ છે ? દમયંતીની માતા પુષ્પદન્તીની બેન છે. ચંદ્રયશા તે દમયંતીની માશી થઈ. અજાણપણે સમય વીત્યે જાય છે. ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં એક દાનશાળા ચાલે છે. દમયંતી રાણી પાસે એમાં પીરસવાનું માગી લે છે, એટલા માટે કે કદાચ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તર” (ભાગ-૩૦) ૨૮૯

પોતાના પતિ પરદેશથી ત્યાં આવી લાગે તો પત્તો લાગી જાય. દમયંતી એક વખતની ત્રણ ખંડના અધિપતિ સમ્રાટ નળરાજાની રાણી આજે પીરસણીયા તરીકે એક નોકરનું કામ ઉઠાવે છે. એમાં પતિને શોધવાની આતુરતા સાથે દાનનો લાભ અને કાંક જાતમહેનત કરવાની વસ્તુ પણ છે. જેથી કોઈના ઓશિયાળા અને ધર્મદાનું ખાતાં ન બનાય, દમયંતીના ચિત્તને સમાધિ છે. એ સમજે છે કે જેમ સુખના દહાડા ભોગવતા આવડે, તેમ દુ:ખના દહાડા ભોગવતાં આવડવું જોઈએ. આ આત્મસૌંદર્ય છે. આમાંથી આપણા દુ:ખના દહાડામાં હિંમત અને સમાધિ લેતાં શીખવું જોઈએ, કે દમયંતી જેવીને આ દિવસો, તો બીજા તો કોણ માત્ર ?

પિંગળ ચોરને આત્મસૌંદર્યની ભેટ :- એક વખત એક પિંગળ નામના ચોરને સિપાઈઓ બાંધીને લઈ જતા હતા; તેણે દમયંતી પાસે રક્ષણ માગ્યું. મહાસતીએ પોતાના સતીત્વના પ્રભાવે બંધન તોડી નાખ્યા. સૌ દિગ્મુઠ થયા. રાજા આવ્યો. કહે છે, ‘સતી તું વરદાન માગ. પરંતુ આ રીતે અમારાં રાજ્ય ન ચાલે.’ સતી રાજાને શાંત કરે છે. ‘મહારાજા ! અર્હત્ભક્ત એથી હું વધ થવા દઉં ? આપ નિર્ભય રહો, ધર્મ પ્રભાવે સૌ સારું થશે.’ ચોરે દમયંતીને પોતાની હકીકત કહી, ‘હું તાપસપુરમાં વસંત સાર્થવાહનો નોકર હતો. સાર્થવાહે તો તમારા ત્યાં ન દેખાવાથી ખાવાનું બંધ કર્યું, તે સાત દિવસે શ્રી યશોભદ્રસુરિજી મહારાજના કહેવાથી સ્વસ્થ થયો અને પારણું કર્યું. મેં એકવાર ત્યાંથી ઘણો માલ ચોર્યો. લઈને ભાગતાં જંગલમાં લૂંટાયો. અહીં રાજાની નોકરીમાં રહેતાં પાછો માલ ચોર્યો અને પકડાયો, બોલતો હતો એવામાં બે મુનિઓ ત્યાં પધાર્યા. દમયંતીએ વંદના કરી પૂછ્યું, ‘પ્રભુ ! આ પિંગળ દીક્ષાને યોગ્ય હોય તો એને દીક્ષા આપો.’ દીક્ષા આપી. પિંગળ મુનિ પણ મુનિપણામાં વિચરતાં એકવાર સ્મશાનમાં કાઉસગગ ધ્યાને રહેતાં કોઈ ચિંતાની અગ્નિથી બળ્યા. પણ ધર્મ ધ્યાનમાં સ્થિર રહી કાળ કરી દેવલોકમાં ગયા. જુઓ આત્માનાં અનેકવિધ સૌંદર્ય ખીલવનારી દમયંતીએ એને ક્યાં પહોંચાડ્યો.

વખત વખતનું કામ કરે છે. એકવાર કુંડિનપુરથી એક દૂત આવ્યો. ઋતુપર્ણ રાજા અને ચંદ્રયશા રાણીને કહે છે, કે ‘જુલમ થઈ ગયો. નળ રાજા પોતાના ભાઈ કુબર સાથે જુગાર મરતાં આખું સામ્રાજ્ય હારી ગયા છે; અને દમયંતી સાથે જંગલમાં ચાલી ગયાં છે. પછી તેમનો કંઈ પત્તો નથી.’ દૂત વાત કરીને દાનશાળામાં જમવા આવ્યો ત્યાં જ એણે દમયંતીને ઓળખી લીધી. કહે છે, ‘અરે બેન’ તું અહીં ક્યાંથી ?’ એણે જવાબ આપ્યો કે, ‘પતિ મને દુ:ખી જોવા તૈયાર નહિ, તે મને પિયર મોકલવાના હિસાબે મને ઊંઘતી મૂકી ચાલી ગયા,’ એમ કહીને પછીનો

૨૯૦ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં ” (ભાગ-૩૦)

વૃત્તાન્ત કહ્યો. જમ્યા વગર તરત જ દૂત આવીને રાજારાણીને કહે છે કે દમયંતી તો અહીં દાનશાળામાં જ છે. તમે ઓળખી નહિ ?' રાણી ચંદ્રયશાને તો આ સાંભળતા ફાળ પડી ! દોડતી આવીને દમયંતીને ભેટે છે 'દીકરી આ શું કર્યું ? મને વહેમ તો પડતો જ હતો, કિંતુ પૂછી નહોતી શકતી. પણ ગાંડી તેં આ શું કર્યું ? માતાની આગળ છુપાવ્યું ? આમેય મેં તને દીકરી જેવી તો કરીને રાખી હતી.' દમયંતીની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યા. રાજા કહે છે કે, 'દેવથી વધારે બળવાન કોણ છે ? દમયંતી ! સ્વસ્થ થા; અમારો ગુનો માફ કરજે.' દમયંતી તરત રાજાના પગમાં પડી કહે છે, 'એ શું બોલ્યા ? આપે તો મને આશ્રય આપ્યો છે.' પછી તો દમયંતીને નવરાવી ઉત્તમ સફેદ વસ્ત્રો પહેરાવ્યા. દમયંતીના લલાટમાં પ્રકાશવંતા તિલકને જોઈને રાજા તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. રાણીએ એની માહિતી કરાવી. ત્યાં ઉપરથી પિંગળદેવ ઉતરી દમયંતીને પ્રણામ કરી પોતાનો અધિકાર કહી સૌને મહાસતી દમયંતીની ખાતરી આપે છે. જુઓ આત્મસૌંદર્યના પ્રભાવે કેવા સુ-મિલનો થાય છે ! દેવે ત્યાં સાત કોડ સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરી. રાજા આ બધું જોઈ-સાંભળી જૈન ધર્મ સ્વીકારનારો બન્યો. હવે તો દમયંતી એક મહાદેવીની જેમ પૂજાય છે. નગર આખામાં વાત પ્રસરી ગઈ. જૈન ધર્મનો મહાન ઉદ્યોત થયો ! થોડા સમય બાદ દૂત અનુજ્ઞા લઈ દમયંતીને કુંડિનપુર લઈ ગયો. ત્યાં દમયંતીના પિતા ભીમરાજા અને માતા પુષ્પદંતી રાણીને તો આનંદનું પૂછવું જ શું ? આખા નગરમાં ઉત્સવ-ઉત્સવ થઈ ગયો ! રાજાએ દૂતને પાંચસો ગામ ભેટ કર્યા.

નળ ક્યાં ? : વિચિત્ર સર્પનો દંશ : પિતૃવાત્સલ્ય :- દમયંતીને વનમાં ત્યજીને નળ આગળ ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં એક દાવાનળ જોયો. પંખીઓ ચીસાચીસ કરી રહ્યા છે. અગ્નિમાં રહેલો એક સાપ મનુષ્ય ભાષામાં બોલે છે, હે નળરાજા ! તું મને આમાંથી બચાવ, હું અવસરે તારા પર અધિક ઉપકાર કરીશ !' નળ વિસ્મય પામ્યો; દયાર્દ્ર બનીને કપડું નાખી સાપને બહાર લીધો. ત્યાં જ સાપે નળના હાથ પર એવો એક ડંસ માર્યો કે તેનું ઝેર વ્યાપવાથી નળ કુબડો બની ગયો. હાથ-પગ-ડોક ટુંકા, ઓઠ લાંબા, વાળ પીળા, પેટ ગાગર જેવું - એમ બીભત્સ રૂપ નળનું બની ગયું. આપણને લાગે કે આ કેવો દ્રોહ ! પણ એના રહસ્યની ખબર ન હોવાથી ભ્રમ થાય છે. નળ પણ ભ્રમમાં પડી એટલું જ કહે છે, 'વાહ ! સાપ, તેં બદલો તો ઠીક આપ્યો !' બસ, આગળ વિશેષ ગુસ્સો કે ધાંધલ કાંઈ જ કરવાના નથી, કેમ ! આત્મા સુંદર છે માટે એની સુંદરતાનો વિચાર જુઓ, 'પણ હવે મારે આવી સ્થિતિમાં એમ જ જીવીને શું કરવું છે ? એના કરતાં દીક્ષા જ લઉં, જેથી નવાં પાપ લાગે નહિ અને જુનાં ધોવાઈ જાય' હજુ તો આ

ભાવના ભાવે છે ત્યાં સાપે સુંદર દેવનું રૂપ કરી કહ્યું, 'જો હું તો તારો પિતા નિષધ છું. દીક્ષા પાળીને પાંચમે દેવલોકે ગયો છું. ત્યાંથી આ તારી રાજ્યભ્રષ્ટ અવસ્થા જોઈ અહીં આવ્યો છું. અને તેં ત્રણ ખંડ જીતતાં જે દબાવેલા દુશ્મનો, તેનાથી બચાવવા તારું આ રૂપ મેં કર્યું છે. માટે કાંઈ વિકલ્પ કરીશ ના, હજી દીક્ષાની તારે વાર છે. કેમકે હજી તો તારે અર્ધ ભરતક્ષેત્રના સામ્રાજ્ય ભોગવવાના છે. અવસરે હું જ તારો દીક્ષા દિવસ કહીશ લે આ શ્રીફળ અને કરંડીઓ. જરૂર લાગે ત્યારે આ શ્રીફળ ફોડજે, એમાંથી બે દેવદૂષ્ય નીકળશે; અને કરંડીઓ ખોલજે. એમાંથી આભુષણ નીકળશે.' નળના પૂછવાથી દમયંતીનો વૃત્તાન્ત દેવે કહ્યો, અને નળને સુસુમાર નગરે મૂક્યો.

ધર્મસંબંધોનો ભવોભવ ઉપકાર :- કેવો આ સ્નેહી પિતા ! જરા ખ્યાલમાં લો કે સંબંધ કોઈ ધર્માત્મા સાથે બાંધ્યા હશે તો ભવ પલટાતાં પણ તે ઉપયોગી થશે. કિંમત સંબંધની નથી, ધર્મની છે. આમ તો સંસારના સંબંધ પાપસંબંધ છે, કર્મના બંધક છે, ભવવર્ધક છે. પરંતુ ધર્મ વચમાં આવીને એનું સ્વરૂપ ફેરવી નાખે છે. પછી તો એ ધર્મસંબંધ મોક્ષની નજીક ને નજીક લઈ જાય છે. રાજમતી અને નેમનાથ સ્વામી, શ્રેયાંસ અને ઋષભદેવ પ્રભુ, પૃથ્વીચંદ્ર અને ગુણસાગર. શાંતિનાથ પ્રભુ અને એમના ગણધર, વગેરેના સંબંધો કેટલાય ભવોથી ચાલ્યા આવ્યા, જે અન્યોન્યને ધર્મસહાયક થયા.

કુબડાના રૂપે ચમત્કાર : ઉદારતા અને ધર્મપ્રચાર :- નળ જે શુશુમાર નગરમાં મૂકાયો ત્યાં રાજા દધિપર્ણના હાથીએ આલાનસ્તંભ તોડી તોફાન મચાવેલું. રાજાએ એને કાબુમાં લેનારને મોટું ઈનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. કુબડાના રૂપમાં નળે લોકોના આશ્ચર્યની વચ્ચે હાથીને કળાથી થકવી વશ કર્યો. રાજાએ તરત સુવર્ણના હાર કુબ્જના ગળામાં નાખી પૂછ્યું કે બીજું કાંઈ તને આવડે છે ? દુનિયામાં શાને માન છે ? રૂપાળાપણને કે કળાને ? રાજાનેય થયું કે, 'યત્ર આકૃતિ: તત્ર ગુણા:,' ક્યાં રહ્યું ? કુબડામાં કેટલી હિંમત, બહાદુરી અને ચતુરાઈ છે ! પણ રાજાને ક્યાં ખબર છે કે આ અસલ કોણ છે ? હમણાં તો નળને કાળવિક્ષેપ કરવાનો છે, એટલે ધીરજથી કુબડાપણું ચલાવ્યે રાખ્યું છે. નિર્ધારિત દુર્ભાગ્યના ઉદયમાં કાળવિક્ષેપ એ સુંદર આશ્વાસન અને ઔષધ છે.

પરિગ્રહનો ખેદ એ મહાન આત્મસૌંદર્ય :- રાજાના પ્રશ્ન પર નળે કહ્યું, કે 'મને સૂર્ય પાકી રસોઈ આવડે છે.' રાજાએ તરત ચોખા વગેરે આપ્યા, તો નળે સૌરીવિદ્યાને યાદ કરી સૂર્યના તડકામાં એની સ્વાદિષ્ટ રસોઈ કરી સૌને જમાડ્યા દધિપર્ણરાજા પૂછે છે, કે 'પૂર્વે મેં સમ્રાટ નળની સેવા કરતાં નળે આવી રસોઈ

કરેલી તે ચાખી હતી; બાકી નળ વિના બીજાને આ રસોઈ ક્યાંથી આવડે ? તો શું તું નળ છે ? પણ નળ આટલે આઠસો ગાઉ છેટે ક્યાંથી આવે ? ખેર !” કુબ્જ નળ કાંઈ બોલ્યો નહિ. રાજાએ કુબ્જને ઈનામમાં વસ્ત્ર અલંકાર, એકલાખ ટંક સોનું અને પાંચસો ગામ આપ્યા. પણ કુબ્જે પાંચસો ગામ સિવાયનું બીજું સ્વીકાર્યું. ગામ સાચવવા કરવાની જંજાળ કોણ ઉપાડે ? મસ્ત જીવન જીવવા માટે એવા કમાઉં પણ વેઠ અને પગબંધન કરાવનારી સત્તાની ખુરશીના ઈનામ જતા કરાય છે. રાજા તો વધારે આકર્ષાયો; પૂછે છે, ‘કહે, તો બીજું શું આપું ? નળ કહે છે, કે ‘તમારા રાજ્યમાંથી શિકાર અને મદિરા બંધ કરાવો.’ રાજાએ તે સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. પુણ્ય જોર કરતું હોય તો લક્ષ્મી તો ગાંસડે પોટલે આવવા તૈયાર હોય છે; પરંતુ નિસ્પૃહી આત્માને એ ખેદરૂપ લાગવાથી પરિગ્રહના સંકોચમાં રહેવું ગમે છે. પરિગ્રહનો ખેદ એ આત્માનું એ ભવ્ય સૌંદર્ય છે.

કુબ્જ એ નળનો રસોઈઓ :- એકવાર રાજા કુબ્જને પૂછે છે, ‘તું કોણ છે ? ક્યાંથી અહીં આવી ચઢ્યો ?’ કુબ્જ કહે છે કે “હું હુંડિક નામે નળરાજાનો રસોઈયો હતો, અને એમની પાસે આ કળાઓ શીખ્યો હતો. મહારાજા નળ એકવાર કુબર સાથે જુગાર રમી બધું હાર્યા, અને રાણી દમયંતી સાથે વનમાં સિધાવ્યા. ત્યાં એમનું મૃત્યુ થયું, તે પછી મેં વિચાર કર્યો કે હવે ક્યાં જાઉં ? કોની સેવા કરું ? એમાં કુબર તો ગુણહીન અને નાલાયક લાગ્યો, તેથી તેને છોડી તમારી સેવામાં આવ્યો છું.” દધિપર્ણ રાજા તો નળનું મૃત્યુ સાંભળી એકદમ રડી ઊઠ્યા ! અને કુબ્જના દેખતાં જ નળનું મૃતકાર્ય કરાવ્યું. કુબ્જ તો મનમાં હસ્યા કરે છે, ‘થાય તે જોવા દો આપણને કોઈ નળ તરીકે જાણી આ અવસ્થામાં અપમાન તો ન કરે !’

હુંડિનપુરથી નળની તપાસ અર્થે દુત :- કોઈ પ્રસંગે મિત્રતા માટે આ દધિપર્ણરાજાએ દૂતને ભીમરાજા પાસે મોકલ્યો. એણે તો ત્યાં નળના રસોઈયાના ખૂબ ગુણ ગાયા ! હસ્તિવિદ્યા, સૂર્યપાકી રસોઈની કળાની જાણકારી વર્ણવી. દમયંતીને નળનો વહેમ પડ્યો. ઉત્સુક બની બાપને કહે છે કે ‘તપાસ કરાવો કે કેવું સ્વરૂપ છે ? રાજાએ તરત જ શુંશુમાર નગરે એક કુશળ બ્રાહ્મણને મોકલ્યો. એણે શુકન સાથે આવીને જોયું તો પહેલું તો રૂપ જ કુબ્જું છે. એને ખેદ થયો કે અરે ! ક્યાં નળ અને ક્યાં આ ! ક્યાં સોનું ક્યાં પિત્તળ ! દમયંતીને ફોગટ બ્રાન્તિ થઈ. છતાંય હું નિર્ણય કરું.’ કુબ્જની આગળ એ બે શ્લોક વારંવાર બોલ્યો. જુઓ એનો અર્થ-

‘પાપિષ્ઠ, અધમ, અને સત્વહીનમાં શિરોમણિ એવો એક નળ જ ગણાય,

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૯૩

કે જેણે સતી એવી પત્નીને વનમાં ત્યજી. સરળ ભદ્રક એવી પ્રિયાને એકલી છોડીને ચાલી જતા નળના એ પગ મને એમ થાય છે કે કેમ જમીનમાં ઉતરી ન પડ્યા ?’

નળ આ સાંભળી કેમ શકે ? એને પ્રિયાનો કરેલો ત્યાગ સ્મરી આવ્યો. સ્મરણે કાળજું વીધી નાખ્યું. આંખો આંસુથી છલકાઈ. દૂત પૂછે છે ‘કેમ રડવું ?’ નળ કહે છે કે ‘તમારા કરુણ ગીતથી. પણ તમે અહીં કેમ આવ્યા છો ?’ દૂતે દમયંતીની જંગલની અને બીજી હકીકત કહી; અને નળની તપાસ માટે મોકલેલો, તે પણ કહ્યું. કુબ્જ નળે દૂતને ઘેર લઈ જઈને સ્વાગત કરી કરુણ સંગીત સંભળાવવાના ઈનામ રૂપે દધિપર્ણ રાજા તરફથી મળેલા કિંમતી વેશ એને ભેટ આપ્યો. કેટલી નળની ગંભીરતા ! દમયંતીને તજ્યાનું દુઃખ ! તથા સમાચાર દેનાર પ્રત્યેની કદર !

જગતની ઘટનાઓ અનેક નિમિત્તે :- દૂત પાછો આવી બધું કહે છે. દમયંતી કહે છે કે નળરાજા સિવાય આ હસ્તિઅશ્વાદિશિક્ષા અને સૂર્યપાકી રસોઈ કોઈને આવડી જાણી નથી. અલબત્ત ગમે તેવા કોઈ ભોજનથી કે જંતુ દંશથી રૂપ ફરી ગયું હશે પણ લાગે તો એ જ છે. માટે હવે બહુ નજીકના મારા સ્વયંવરના બહાને રાજા દધિપર્ણને તેડાવો. નળ વિના એને કોઈ લાવી શકશે નહિ, અને નળ સ્વયંવરનું નામ નહિ સહે. એટલે દૂરથી અતિ ટુંકા સમયમાં બીજાની આવવાની શક્તિ નથી. સાચે જ એ હશે તો અશ્વશિક્ષાના હિસાબે અત્રે આવી જશે.’ દધિપર્ણ ઉપર સંદેશો મોકલ્યો કે દમયંતી આ દિવસે સ્વયંવર કરે છે, પધારો ! દધિપર્ણ મુંઝાયો, ‘જવું શી રીતે ? માત્ર છ પહોર જ બાકી છે.’ કુબ્જ કહે, ‘મુંઝાઓ શું ? હું લઈ જાઉં.’ જાતિવંત અશ્વ શોધી કાઢ્યા. રથને જોડી ઉપડ્યા હુંડિનપુર તરફ. કહે જો, કોણ કોને લઈ જાય છે ? અહીં સ્યાદ્વાદ કહેવો પડશે. નળના હિસાબે જ દધિપર્ણને તેડું છે. ત્યારે દધિપર્ણના આશ્રયે આવ્યાથી જ નળને જવાનું થાય છે. જગતની ઘટનાઓ કેટલાય કારણોની અને કેટલાયના ભાગ્યોની સંકલનાથી બને છે. એ સ્થિતિમાં એકાદ નિમિત્તના ઉપર રાગી-દ્વેષી થવું ખોટું છે.

અશ્વહૃદયવિદ્યાના પ્રભાવે :- ઘોડા તો પવનપાવડીની જેમ ઉપડ્યા. કેમકે નળને અશ્વહૃદયની વિદ્યા આવડતી હતી, એ હિસાબે અશ્વને તથા પ્રકારની પ્રેરણા કરી હતી.

રસ્તામાં દધિપર્ણ કહે, ‘ભાઈ ! જરા રથ થોભાવ. મારું કપડું ઉડી ગયું છે, તે લઈ લઈએ.’

કુબ્જ કહે, ‘ખબર છે તમને, તે કેટલે છેટે રહ્યું ? સો ગાઉ દૂર !’

રાજા કહે ‘હું ?’

૨૯૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“ચોથે ભવે યુગલિયાપણામાં” (ભાગ-૩૦)

‘અરે હું શું ? આ તો મધ્યમ ઘોડા; જો ઉત્તમ જાત્ય અશ્વ હોત તો બસો ગાઉ કાપ્યા હોત.’

દધિપર્ણ રાજાને તો દમયંતી મેળવવાનો લોભ છે એટલે કાંઈ કપડું પાછું લેવા જવાનો મોખ નથી. તેથી જ આગળ જતાં જ્યારે તે કુબ્જને એક વૃક્ષના ફળ ગણ્યા વિના કહી બતાવવાનું કહે છે પણ પાછા વળતાં; ત્યારે નળ કહે છે કે ‘ગભરાઓ મા, દમયંતી પાસે સમયસર તમને પહોંચાડી દઈશ. પછી ત્યાં રોકાઈને અઢાર હજારની સંખ્યા કીધી તે ગણતાં બરાબર થઈ. એટલે નળે દધિપર્ણને પોતાની અશ્વહૃદયવિદ્યા આપી વૃક્ષફળ સંખ્યાજ્ઞાનની વિદ્યા લીધી.

દમયંતીનું પ્રગટ સતીત્વ :- સમયસર કુંડિનપુર પહોંચી ગયા. ભીમરાજાએ સ્વાગત કર્યું. કુબ્જ પાસે સૂર્ય પાકી રસોઈ કરાવી જમ્યા એટલે તો દમયંતીને લગભગ ખાતરી જેવું થયું. પછી પિતાને કહે છે કે એમને એકાંતમાં બોલાવો એમની પાસે મને ચાંલ્લો કરાવતાં જો એ સાચા નળ હશે તો એમના અંગુલીસ્પર્શ માત્રથી મને રોમાંચ વિક્સર થશે. જોજો કેવું ઊંચુ સતીત્વ છે ? પરપુરુષ આંગળીનો સ્પર્શ થાય તો કોઈ રોમાંચ નહિ, અર્થાત્ કોઈ જ વિકાર નહિ એ તો માત્ર પતિના જ અંગુલિસ્પર્શે રોમાંચ; હૃદયની પવિત્રતા જેટલી કેળવવી હોય, એટલી કેળવી શકાય છે. રાગ એક જ ઠેકાણે સ્થાપિત કરી બીજે નજ જવા દેવો હોય તો તેમ કરી શકાય છે. આ જો કે કામરાગની વસ્તુ છે. પણ એવી રીતે ધર્મરાગ, કે પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિરાગ. એમના વચન પ્રત્યે શ્રદ્ધારાગ, કેળવી શકાય આંતરનિર્ધાર કરી લીધો કે બીજાઓ પ્રત્યે રાગ નથી જ કરવો, પછી ભલે ગમે તેવા ત્યાં પ્રલોભન હોય તો પણ રાગ નહિ જ. તો પછી ત્યાં રાગ નહિ થવાનો. અલબત્ત નિર્ધાર પછી પણ એ નિર્ધારનું ગુંજન મનન જોઈએ જેથી એ ખસી ન જાય. પણ આવો રાગ અશક્ય નથી.

ત્યારે તમે પૂછો કે તો પછી જંગલમાં જ્યારે દેવે દમયંતીને ઊંચકીને કુંડિનપુર મૂકી દેવા કહ્યું. ત્યારે દમયંતીએ કેમ ના પાડી ?

એનો ઉત્તર સીધો છે દમયંતીને સ્વેચ્છાએ બીજા કોઈ બહાના હેઠળ પણ પરપુરુષનો સ્પર્શ ખપતો નહોતો.

હૃદયની પવિત્રતાના પ્રભાવે ભલે સ્પર્શથી પોતાને કાંઈ થવાનું નહિ, પરંતુ સામાને કશું નહિ થાય એની શી ખાતરી ? છતાં કહો કે સામોય જો પોતાના હૃદયથી મા કે બેનની કલ્પના કરે તો પછી એને પણ કામનો વિકાર ન થાય; તો પણ આર્થદેશની આ મર્યાદા કે કુલીન બાળા પરપુરુષનો સ્પર્શ પણ ન કરે. માટે જ રાવણ બળાત્કારે સીતાને લંકામાં લઈ આવ્યો ખરો પણ ત્યાં હનુમાને આવી

સીતાને કહ્યું કે હું તમને કાંધ પર બેસાડી આ બધાના દેખતા ઊઠાવી રામચંદ્રજી પાસે લઈ જાઉં, ત્યારે સીતાએ પણ ના પાડતાં એજ કહ્યું કે, ‘પરપુરુષને હું અડું નહિ,’ વર્તમાન કાળે આના બહુ શિક્ષણ આપવા જેવા છે. નહિતર દિયર-ભોજાઈ, કાકી-ભત્રીજો, મિત્ર અને મિત્રપત્ની વગેરેના અડપલાં કઈ ભયંકરતાએ પહોંચશે, એનું કાંઈ કહેવાય નહિ.

પરમાત્મરૂપ પ્રગટ કરી શકનાર કરંડીયો ક્યાં :- અસ્તુ, અહીં તો નળ હોવાની લગભગ ખાતરી છે, તેથી કુબ્જ પાસે દમયંતી ચાંલ્લો કરાવે છે, અને રોમાંચનો અનુભવ થાય છે. તરત નળનો હાથ પકડીને કહે છે, કે ‘ત્યારે તો મને વનમાં સૂતી મૂકી ભાગી ગયા હતા, હવે ક્યાં જશો ? માટે રૂપ પ્રગટ કરો.’ નળ પેલો કરંડીઓ અને શ્રીફળ સાથે જ લાવેલા, કહોને કે એમાં શાના ભૂલે ? એનાથી તો અસલી રૂપ પ્રગટ કરવાનું છે. ત્યારે એ વિચારો કે આત્માનું અસલી પરમાત્મરૂપ પ્રગટ કરી આપનાર શાસ્ત્ર કરંડક અને સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ રત્નને કેટલાં સાથે ને સાથે રાખીએ ?

સમ્રાટ નળ :- નળે કરંડીઓ તોડી વસ્ત્ર કાઢ્યાં અને શ્રીફળ ફોડી અલંકાર કાઢ્યાં, પહેર્યાં અને દેવકુમાર જેવું અસલ નળનું રૂપ પ્રગટ થઈ ગયું. હવે તો હર્ષોલ્લાસનું પૂછવું જ શું ? રાજા ભીમ, દધિપર્ણ, ઋતુપર્ણ, સાર્થવાહ વગેરે એ ત્યાં જ નળરાજાનો રાજયાભિષેક કર્યો. સૌ રાજાઓ સમ્રાટ નળને નમ્યા. દધિપર્ણ કહે, ‘તમે તો મારા નાથના નાથ છો.’ એમ કહી નળની ક્ષમા માગે છે, પણ નળ હસે છે. શા માટે ? સમજે છે કે એણે આશ્રય આપ્યો હતો, તેમાં એની ભૂલ શાની ? હવે તો મોટી સેનાઓ અને રાજાઓ સાથે ઉપડ્યા નિષધ દેશે. કુબર સાંભળીને ગભરાયો. બહાર આવવું પડ્યું. અહીં જુઓ નળની આત્મસુંદરતા. એ લડાઈથી કુબરને જીતી શકે છે, પણ તે નહિ. નળ કહે છે, ‘ગભરા મા, આવ ફરી દ્યુત રમીએ’ એટલે વળી કુબરમાં હોંશ આવી. કેમ વારુ ? વિશ્વાસ છે કે ‘દ્યુતમાં તો હું એકલો’ પણ એજ વિશ્વાસ ખોટો હતો, કેમકે એનાં પુણ્ય પરવારી ગયાં હતાં. પોતાનાં પુણ્ય પરવારી ગયાં પછીની બધી ધાંધલ કે ઠસ્સો નકામાં છે, એ જીવને મૂર્ખ બનાવનારા, અને પાપનો પુંજ વધારનારા છે. નળ એક જ દાવમાં કુબરને જીતી લીધો. હવે કુબર તો બધાની વચમાં કાળો શાહી જેવો બની ગયો. જાણે ધરતી માર્ગ આપે તો અંદર ઉતરી જાઉં એમ થયું. પરંતુ નળરાજા અને સતી દમયંતીના આત્મસૌંદર્ય એવાં છે કે દુશ્મન પ્રત્યે પણ દાનાપણું દાખવે. એ સમજે છે કે હાર અને જીત એ તો જીવનમાં કર્મના ખેલ છે. એમાં રુદન હસન શા કરવાં ? તો હારમાં કોઈની દીનતા કે જીતમાં કોઈના પર અભિમાન અને ખુનસવૃત્તિ

શા બતાવવા'તા ? એ તો પશુવૃત્તિ ગણાય. માનવની સુંદરતા ઉદારતા અને સાચી વીરતામાં છે.' નળે કુબરને પાછું યુવરાજ પદ આપ્યું. જો જો બાર બાર વર્ષના ભયંકર ત્રાસમાં મૂકનાર કુબર પ્રત્યે કઈ ઉદારતા ? આ અશક્ય કાંઈ નથી માત્ર આત્મસૌંદર્ય ખીલવવાની ગરજ અને ઉદમ જોઈએ.

આત્મસૌંદર્યનો વિકાર : ચારિત્રપંથે પ્રયાણ :- હવે તો નળ ફરી ત્રણ ખંડના સમ્રાટ રાજા થયા. રાજ્યભરમાં અનેક ભવ્ય જિનમંદિરોના નિર્માણ વગેરેથી જૈનધર્મનો મહાન ઉદ્યોત કર્યો. એક અવસરે પિતાદેવ આવી કહે છે, 'નળ ! દીક્ષાનો અવસર થયો છે. યાદ છે ને' જંગલમાં મેં આ અવસર જણાવવાનું કહ્યું હતું ? તે હિસાબે આવ્યો છું કહેવા.' મહાન ભોગવૈભવમાં મહાલતા નળ દમયંતી અંતરથી એના ગુલામ નહોતા. એતો ચટ ઊભા થઈ ગયા. પોતાના પુત્ર પુષ્કરને રાજ્ય સોંપ્યું. ત્યાં અવધિજ્ઞાની જિનસેન મુનિ પધાર્યા. સૌ વંદનાર્થે ગયા. નળે પૂર્વભવ પૂછ્યો. જ્ઞાનીએ કહ્યો. નળદમયંતીએ ઠાઠમાઠથી જિનેન્દ્રમહોત્સવ ઉજવી અનેકોની સાથે ચારિત્ર લીધું. સુંદર પાળે છે, પણ એકવાર મોહનો ઉદય જાગવાથી નળ-દમયંતી તરફ આકર્ષાય છે. સૂરિજી નળનો ત્યાગ કરે છે. દેવ આવી પ્રતિબોધ કરે છે. એટલે નળ ત્યાં અનશન કરે છે. દમયંતી પણ અનશન કરે છે. કાળ કરી નળ કુબેર (ધનપતિ) દેવતા થાય છે, અને દમયંતી એની પત્ની દેવી થાય છે. ત્યાંથી દેવી આયુષ્ય પહેલું પુરું કરી અહીં વિદ્યાધર પુત્રી કનકવતી થાય છે. જન્મથી એ બહુ ધાર્મિક, ઉચ્ચ સંસ્કારી, અને જૈનધર્મ પર અત્યંત શ્રદ્ધાળુ છે. એક ચરિત્રકારના હિસાબે દશમા વાસુદેવની એટલે કે કૃષ્ણવાસુદેવની પત્ની બને છે. ત્યાં પૌત્ર સાગરચંદ્રે ગૃહસ્થપણામાં જે ઉપસર્ગ સમાધિ સહિત વેઠ્યો, તેના પર કનકવતી ચિંતન કરતાં કરતાં આત્મભાવનામાં ચઢી કેવળજ્ઞાન પામે છે. પછી સાધ્વીપણે જગત પર વિચરી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મોક્ષ પામે છે. તમે પણ મહાસતી દમયંતી જેમ અનેકાનેક પ્રકારનાં આત્મસૌંદર્ય ખીલવી પરમ પદને પ્રાપ્ત કરો એ શુભેચ્છા.

નવપદ પૂજા પર વાંચનાઓ... (વાચના-૧ અરિહંત)

● અરિહંત પદની પૂજા ●

કાવ્યની શરૂઆત :-

ઉપ્પન્નસન્નાણ મહોમયાણં, સપ્પાડિહેરા સણ સંઠિયાણં ।

સદ્દેસણાણંદિય સજજણાણં, નમો નમો હોઉ સયા જિણાણં ॥

ઉપ્પન્ન સન્નાણ મહોમયાણં - આ પહેલું કાવ્ય, પૂ. શ્રી રત્નશેખરસૂરિ મહારાજનું છે તે “સિરિ સિરિવાલ કહા” માંનો શ્લોક છે. તે કથા પ્રાકૃત ભાષામાં છે.

તેની ભાષા melodious મધુરતા ભરેલ છે.

‘નમો નમો’ ની વિશિષ્ટતા :-

“નમો નમો હોઉ સયા જિણાણં”- જિનેશ્વર ભગવાનને હંમેશા અમારો વારંવાર નમસ્કાર હો.

અહીં ‘નમો નમો બે વાર કહ્યું તે ‘વીપ્સા કહેવાય, વીપ્સા એટલે બે વાર બોલવું, જેનો અર્થ ‘વારંવાર’ ની ક્રિયા સૂચવે છે. દા.ત. તે ‘બોલ બોલ’ કરે છે, એટલે તે ‘વારંવાર’ બોલે છે. સિદ્ધચક્કસ્સ નમો નમઃ એટલે સિદ્ધચકને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. તેમ અહીં જિનેશ્વર ભગવાનને હંમેશ વારંવાર નમસ્કાર કરું છું એ અર્થ છે.”

‘નમો નમો હોઉ’ અર્થાત્ વારંવાર નમસ્કાર હો; એટલે નમસ્કારની પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના એટલે કરી કે આખો દિવસ પ્રત્યેક ક્ષણે ‘નમો જિણાણં, નમો જિણાણં,’ એમ વારંવાર નમસ્કાર કરી શકાતો નથી અને નમસ્કાર કરવાનું મન છે, માટે તે પ્રાર્થના છે. ‘હું હૃદયથી આ ઈચ્છું છું’ એવી ભાવના અહીં પ્રગટ કરી છે.

‘જિનેશ્વરને નમસ્કાર’ તે ઉત્તમ કોટિનું કર્તવ્ય છે. દેરાસરમાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં મૂર્તિઓ ઘણી છે. દર્શન કરતાં દરેક ભગવાનને અલગ અલગ નમસ્કાર કરવા જોઈએ. ‘નમો જિણાણં, નમો જિણાણં’ એમ દરેક ભગવાનનું મુખ જોઈ બોલવું જોઈએ. પણ તેમ નથી કરતા, કારણ કે, અનેક નમસ્કારના વિશિષ્ટ લાભ તરફ દૃષ્ટિ નથી, તે કરવું જ જોઈએ તેવું હૃદયમાં વસી નથી ગયું, પણ તે ઉત્તમ કર્તવ્ય છે, એમ સમજ્યા બાદ તો અનેક ભિંબવાળું મંદિર મળે તો મન હર્ષથી કૂદે. ભગવાન ઘણાં જોઈ આનંદ-આનંદ થાય પણ કેટલાકને તો થાય કે ‘કેટલા બધા

ભગવાનને મારે હાથ જોડવાના !’ આ શું છે ? સુકૃતનો અનુતસાહ. જે આ મહાન સુકૃત કમાઈ લેવાનું સમજે, તેને તો ઘણા ભગવાનને જોઈને ઉલ્લાસ થાય.

જિનેશ્વર ભગવાનને નમસ્કાર તે ઉત્તમ કોટિનું કર્તવ્ય-સુકૃત છે. હવે આ જિનેશ્વર ભગવાન કેવા છે, એ શાસ્ત્રકાર બતાવે છે.

“ઉપ્પન્ન સન્નાણ મહોમયાણ”

આ પ્રથમ કાવ્યમાં ભગવાનનાં ત્રણ કારણસૂચક વિશેષણ છે.

જિનેશ્વર ભગવાનને નમસ્કાર કેમ ? બીજાને કેમ નહિ ?

જિનેશ્વર ભગવંતને નમસ્કારનાં કારણો :-

જિનેશ્વર ભગવાન ‘ઉપ્પન્ન સન્નાણ મહોમયાં’ છે, અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપી મહસુ તેજમય છે, મહોમય એટલે તેજોમય. સમ્યગ્જ્ઞાની રૂપી તેજોમય ફક્ત જિનેશ્વર ભગવાન છે, બીજા કોઈ ધર્મના દેવ ઈશ્વર એવા નહિ. અહીં “સન્નાણ” એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. તે અવધિજ્ઞાન નહિ. અહીં સમ્યગ્ નો ભાવ સમજવાનો છે. ‘સમ્યગ્’ નો ભાવ શું છે ? શાસ્ત્ર વચન છે કે-

જો એગં જાણઙ્ગ સો સવ્વં જાણઙ્ગ

જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે.

જે એકને-એક દ્રવ્યને-એક વસ્તુને જાણે છે, પૂરી રીતે જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે.

સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય :-

જે સર્વ સમસ્ત વિશ્વના સમગ્ર દ્રવ્યોને જાણે છે, તે એક દ્રવ્યને પૂર્ણ રીતે-સારી રીતે જાણે છે.

પ્ર.- વસ્તુ સારી રીતે ક્યારે દેખાય ?

ઉ.- સમસ્ત વિશ્વને દેખીએ તો જ એક વસ્તુને સારી રીતે દેખી કહેવાય.

દરેક વસ્તુમાં બે પર્યાય છે- બે અવસ્થા હોય છે : સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય.

સ્વપર્યાય એટલે પોતાના ગુણો-પોતાની અનુવૃત્ત અવસ્થા છે, જે પોતાનામાં સદ્ભાવરૂપે વણાયેલી હોય છે અને પરપર્યાય એટલે જે પોતાનામાં વ્યાવૃત્ત-અભાવ રૂપે વણાયેલી છે, અર્થાત્ પોતાનામાં નથી, પણ બીજામાં છે.

પ્ર.- જે પર્યાય પોતાનામાં નથી, પણ બીજાના પર્યાયો છે તે પર્યાય આ વસ્તુના કેમ કહી શકાય ?

ઉ.- વસ્તુમાં જેમ અમુક ધર્મો અનુવૃત્ત-અનુસ્યુત એટલે કે વસ્તુમાં વણાયેલા હોય છે, તેમ એનાથી વિપરીત ધર્મો વ્યાવૃત્ત એટલે કે વસ્તુથી વિમુખ થઈને રહેલા હોય છે; એટલે અનુવૃત્ત ધર્મ જેમ વસ્તુના છે, તેમ વ્યાવૃત્ત ધર્મ પણ એ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૨૯૯

જ વસ્તુના છે, દા.ત. ઘડો માટીમય છે, તે જ ઘડો સુવર્ણમય નથી.

માટીમય કોણ ? તો કે ‘ઘડો’

સુવર્ણમય કોણ નહીં ? તો કે ‘ઘડો’

અર્થાત્ જે ઘડો માટીમય છે, તે જ ઘડો સુવર્ણ મય નથી. એટલે ઘડાની જ બે અવસ્થા આવી. વિધિરૂપે માટીમયતા અને નિષેધરૂપે સુવર્ણમયતા.

તાત્પર્ય : માટીમયતા એ ઘડાનો અનુવૃત્તિ પર્યાય અને સુવર્ણમયતા એ ઘડાનો વ્યાવૃત્તિ પર્યાય છે. અનુવૃત્તિ પર્યાય એ સ્વપર્યાય છે અને વ્યાવૃત્તિ પર્યાય એ પરપર્યાય છે.

પરપર્યાય એ બીજાને સાપેક્ષ પર્યાય છે.

દા.ત. આ પેન્સિલ નાની કે મોટી ? તે મોટી છે, અને નાની પણ છે.

મોટા સાથે મૂકીએ તો તે નાની છે અને નાના સાથે મૂકીએ તો તે મોટી છે, તેથી કોઈને મોટા તરીકે જોઈએ તો નાની તરીકે ઓળખાય.

એ સૂચવે છે કે “એકને અમુક રૂપે જાણ્યા વગર બીજાને અમુક રૂપે જાણી ન શકાય.”

વસ્તુમાં સમગ્ર વસ્તુના સંબંધ બીજાની સાથેની સમાનતાથી કે અસમાનતાથી જાણી શકાય.

દરેક વસ્તુમાં જેમ પોતાના ધર્મ છે, તેમ બીજાની અપેક્ષાએ તે નકારવાના ધર્મ પણ છે.

દા.ત. આ વસ્તુ લાકડાની છે કે સોનાની ?

તો કહેવાય કે લાકડાની. કારણ આ વસ્તુમાં લાકડું તન્મય છે. સોનું તન્મય નથી.

વસ્તુમાં એક વણાયેલ ધર્મ છે અને બીજા નહિ વણાયેલ ધર્મો છે. વણાયેલ એટલે અનુસ્યુત-અનુવૃત્તિ અને નહિ વણાયેલ એટલે વ્યાવૃત્ત ધર્મો. વણાયેલ ધર્મોને સ્વપર્યાય કહેવાય અને નહિ વણાયેલ ધર્મોને પરપર્યાય કહેવાય.

આમ એક વસ્તુને પૂરેપૂરી જાણવી હોય તો એના સમસ્ત અનુવૃત્તિ પર્યાય અને સમસ્ત વ્યાવૃત્તિ પર્યાય જાણવા જોઈએ. આ સમસ્ત વ્યાવૃત્તિ પર્યાયોમાં જગતના આ વસ્તુ (દ્રવ્ય) થી ભિન્ન સમસ્ત દ્રવ્યોના ભેદ (ભિન્નતા) પણ સમાવિષ્ટ છે. તેથી વસ્તુને એના સમસ્ત વ્યાવૃત્તિ પર્યાયોથી જાણવા માટે ઈતર સમસ્ત દ્રવ્યોની ભિન્નતા જાણવી જરૂરી બને છે, અને એ ભિન્નતા જાણવા માટે ઈતર સમસ્ત દ્રવ્યો જાણવા આવશ્યક બને છે, કેમકે એ જાણ્યા હોય તો જ તેનાથી આ દ્રવ્યમાં ભિન્નતાઓ છે એ સમજી શકાય.

આમ એક દ્રવ્યને પૂરેપૂરું જાણવા માટે જગતના ઈતર સમસ્ત દ્રવ્યો અને એના પર્યાયો જાણવા જરૂરી છે, તેથી કહ્યું, ‘જો સર્વં જાણઙ્ગ સો એગં જાણઙ્ગ ।’ જે સર્વને જાણે છે તે જ એકને પૂરેપૂરું જાણે છે.’ અને જે એકને પૂરેપૂરું જાણે છે, એણે સર્વને પૂરેપૂરા જાણી જ લીધા છે. ‘જો એગં જાણઙ્ગ સો સર્વં જાણઙ્ગ’

આવું “એક” ને સંપૂર્ણપણે જાણનાર માત્ર કેવળજ્ઞાન છે, જ્ઞાનમાત્ર લેશ પણ કશાનું અજ્ઞાન નહિ, અર્થાત્ સર્વકાળના સમસ્ત દ્રવ્યો અને તેના સમસ્ત પર્યાયોનું જ્ઞાન ભૂત, ભવિષ્ય, કોઈ કાળનો કોઈ જ પદાર્થ, દ્રવ્ય કે પર્યાય અજ્ઞાત નહિ. આવા કેવળજ્ઞાન અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાન રૂપી મહાતેજમય જિનેશ્વર ભગવાનને નમસ્કાર !

જિનેશ્વર ભગવાનમાં કેવળજ્ઞાનનું તેજ ઉત્પન્ન થયું છે. કેવળજ્ઞાન રૂપી તેજવાળા જિનેશ્વર ભગવાન.

પ્ર.- તો પછી અહીં જિનેશ્વર ભગવાનોને કેવળજ્ઞાનરૂપી તેજવાળા કેમ ન કહ્યા ? તેજોમય કેમ કહ્યા ? તેજોમય એટલે તો પોતે જ તેજ, તેજસ્વરૂપ.

ઉ.- એકાંતવાદી અને અધુરા જ્ઞાની જેનેતર ન્યાયાદિ દર્શનોની આ માન્યતા છે કે ભગવાનમાં કે આત્મામાં જે જ્ઞાન ગુણ છે, તે આધારથી તદ્દન ભિન્ન છે. તેથી એ એમ સમજે છે કે ભગવાન કે જીવાત્મા જ્ઞાનવાળા કહેવાય, જ્ઞાનમય નહિ, જ્ઞાનસ્વરૂપ નહિ. પરંતુ આ માનવું ખોટું છે, કેમકે જ્ઞાન જો આત્માથી એકાંતે ભિન્ન હોય તો

(૧) આત્મામાં એનો સંબંધ જ ન થાય. સંબંધ માટે બીજો સમવાય વગેરે સંબંધ કલ્પવા જતાં એ સંબંધ પણ આત્માથી તદ્દન ભિન્ન હોઈ એનો ય આત્મામાં સંબંધ નહિ થઈ શકે. એ માટે વળી નવો સંબંધ કલ્પવા જતાં, એવા સંબંધોની કલ્પનાનો પાર જ નહિ આવે. અર્થાત્ અનવસ્થા થશે.

(૨) બીજી વાત એ છે કે જ્ઞાન જો જુદી વસ્તુ છે, તો એ આત્માનો સ્વભાવ નહિ રહે કેમકે વસ્તુનો સ્વભાવ કાંઈ વસ્તુથી તદ્દન જુદો ન હોય. ત્યારે જો આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ ન હોય તો તો જ્ઞાનસ્વભાવ વિનાના, અને આત્મામાં આત્મપણું શું ! ચૈતન્ય શું ? કશું જ નહિ. એટલે જડ પણ જ્ઞાનસ્વભાવ વિનાના, અને આત્મા ય જ્ઞાનસ્વભાવ વિનાના એમ આત્મા અને જડ બે સરખા જેવા થઈ જશે !

ખરેખર તો વિશ્વના સમસ્ત જડ પદાર્થો કરતાં આત્માની આ વિશેષતા છે, કે એ ચેતન છે. એનામાં ચૈતન્ય સ્વભાવ છે, ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન. એ હિસાબે આત્મામાં જ્ઞાનસ્વભાવ છે. અને સ્વભાવ એ વસ્તુ-સ્વરૂપ હોય છે, વસ્તુથી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“પ્રવચન મહોદધિ-લલિતવિસ્તરા” (ભાગ-૩૦) ૩૦૧

અભિન્ન હોય છે, તેથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માથી અભિન્ન છે.

આત્મામાં ભિન્નાભિન્ન જ્ઞાન :-

પરંતુ આત્મ-જ્ઞાનની આ અભિન્નતા-અભેદ એકાંતે નથી, કેમકે એમ હોય તો ‘આત્મામાં જ્ઞાન’ એવો શબ્દપ્રયોગ અર્થાત્ એવો વ્યવહાર નહિ થઈ શકે; જેમકે ઘઉંનો ઢગલો ઘઉંથી એકાંતે ભિન્ન હોય તો ‘ઘઉંમાં ઢગલો’ એવો વ્યવહાર નથી થતો માટે માનવું જોઈએ કે જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ હોઈ આત્માથી અભિન્ન પણ છે.’ અને ‘આત્મામાં જ્ઞાન’ એમ આધારમાં જુદી જ્ઞાન વસ્તુ રાખવા હિસાબે જ્ઞાન એ આત્માથી ભિન્ન પણ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એ આત્માથી ભિન્નાભિન્ન છે, પણ એકાંતે ભિન્ન નહિ, એકાંતે અભિન્ન નહિ.

તો આમાં આત્મા જ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાના હિસાબે કહી શકાય કે આત્મા જ્ઞાનમય છે, ભગવાન તેજોમય છે.

પ્ર.- ભગવાનને જ્ઞાનસ્વરૂપે તેજોમય કહ્યા, તો જ્ઞાન એ તેજ કેવી રીતે ?

ઉ.- જ્ઞાન એ તેજ જ શું ? મહાતેજ છે. દીવા કે સૂર્યનું તેજ તો રૂપી અને પરિમિત વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે, તે પણ એના અમુક ધર્મોનો જ પ્રકાશ કરે છે, એ પણ ચક્ષુના વિષયમાં આવતા પદાર્થોના જ પ્રકાશ કરે છે, તે પણ વર્તમાનમાં વિદ્યમાનનો અને તે પણ વસ્તુની ઉપરમાં દેખાતા ધર્મનો પ્રકાશ કરે છે. જ્યારે જ્ઞાનરૂપી તેજ તો રૂપી અને અરૂપી, બન્ને પ્રકારના પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે’ તે પણ અપરિમિત સર્વ ધર્મોનો પ્રકાશ કરે છે. તથા તે પણ સર્વ ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય તો શું ? ઉપરાંત અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો પણ પ્રકાશ કરે છે. તે પણ ત્રિકાળના પદાર્થોનો અને વસ્તુની આરપાર રહેલા ધર્મોનો પ્રકાશ કરે છે.

આમ જ્યારે દીપક કે સૂર્યનું તેજ એ તેજરૂપ એટલા માટે છે કે એના સહારે આપણને વસ્તુનો બોધ થાય છે, તો પછી જ્ઞાનના સહારે તો એથીયે ઘણી ઘણી વસ્તુનો બોધ થતો હોય છે. એટલે એને માત્ર તેજ જ શું ? પણ મહાતેજ કેમ ન કહેવાય ?

ઉત્પન્ન સત્ જ્ઞાન-તેજોમય જિનેશ્વર ભગવાન.

પ્ર.- અહીં ભગવાનને ખાલી સત્જ્ઞાન તેજોમય ન કહેતાં ઉત્પન્ન સત્ જ્ઞાન-તેજોમય કહીને ભગવાનના એવા સમ્યક્ જ્ઞાન રૂપી તેજને ઉત્પન્ન કરનારું કેમ કહ્યું ? જ્ઞાન તો પહેલાં કહ્યું, તેમ આત્માનો સ્વભાવ હોઈ આત્મા સાથે જડાયેલું હોય પછી એને નવું ઉત્પન્ન થવાનું શું ?

ઉ.- અલબત્ત. જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છે, પરંતુ એના પર કર્મના આવરણ ચઢી ગયા છે, તેથી આત્માની અંદર સ્વભાવમાં જ્ઞાન પડેલું છતાં બહારમાં

૩૦૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-“નવપદ પૂજા ” (ભાગ-૩૦)

એ પ્રગટ નથી. પ્રગટ કરવા માટે જ્ઞાનાવરણ ખસેડવાની જરૂર છે. તે જ્ઞાનના આઠ પ્રકારના આચારોના પાલનથી હઠાવવા જોઈએ છે. જેટલાં આવરણ હઠે, તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

આ સૂચવે છે કે જ્ઞાન બાહ્ય પુસ્તક વગેરેમાંથી નથી આવતું, કિન્તુ આત્માની અંદરથી પ્રગટ થાય છે.

અલબત્ત, આવરણ હટાવી જ્ઞાનને પ્રગટ થવામાં પુસ્તક સહાયક બને છે. આમ પૂર્વે નહિ અનુભવેલ જ્ઞાન પ્રગટ થાય, ત્યાં જ્ઞાન થયું અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયું એવો વ્યવહાર થાય છે. આ હિસાબે જ પ્રસ્તુતમાં સત્ જ્ઞાન પ્રગટ થવાના અર્થમાં ઉત્પન્ન શબ્દ વપરાયેલો છે.

આ પરથી એ સૂચિત થાય છે કે તીર્થંકર ભગવાન જેવાને પણ આત્માના આંતરિક સ્વભાવમાં કેવળજ્ઞાન ઘુપાયેલું હોવા છતાં એને પ્રગટ કરવા માટે એના ઉપરના આવરણો હટાવવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. તો પછી આપણા જેવા માટે એવો પુરુષાર્થ કરવા અંગે પૂછવાનું જ શું ?

ઉપસંહાર આમ ‘ઉપ્પન્ન સન્નાણ મહોમયાણં’ એ વિશેષણની વિચારણા થઈ.

હવે કાવ્યમાંના બીજા વિશેષણ ‘સપ્પાડિહેરાસણ સંઠિયાણં’ વિશેષણનો વિચાર કરીએ.

“સપ્પાડિહેરાસણ સંઠિયાણં”

કાવ્યના પહેલા ચરણથી પ્રભુને ઉત્પન્ન કેવળજ્ઞાનવાળા કહ્યા. કેવળજ્ઞાનવાળા બનીને પ્રભુ શું કરે છે ? તો કે સમવસરણના મથાળે સિંહાસન પર બિરાજમાન થાય છે. એ કહેવા માટે ‘સપ્પાડિહેરાસણ સંઠિયાણં’ એવું બીજું ચરણ કહ્યું :

આ ચરણમાં બતાવેલ વિશેષણનો અર્થ એ છે કે જિનેશ્વર ભગવાન સત્ પ્રાતિહાર્યરૂપ આસન-સિંહાસન ઉપર સ્વસ્થતાથી બિરાજમાન છે. અથવા ‘સપ્પાડિહેરાસણ’ એટલે સપ્રાતિહાર્ય-આસન, અર્થાત્ પ્રભુ આઠ પ્રાતિહાર્ય સહિત સિંહાસન પર બિરાજમાન છે. એવા ભગવાનોને હું વારંવાર નમું છું.

તીર્થંકર ભગવાનની વિશિષ્ટ શોભા કરનાર આગવી વસ્તુઓને પ્રાતિહાર્ય કહેવામાં આવે છે.

તે વસ્તુ ભગવાન ભગવાન થાય, અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાં જ તીર્થંકર બને ત્યારથી ભગવાનના નિર્વાણ પામતાં સુધી સાથે જ હોય છે, એવા પ્રાતિહાર્ય આઠ છે. આઠ પ્રાતિહાર્યો :

અલબત્ત શાસ્ત્રીય શ્લોકમાં “આઠ પ્રાતિહાર્યોમાં અશોક વૃક્ષ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, દિવ્યધ્વનિ, ચામર, આસન, ભામંડલ, દુંદુભિ અને છત્ર” એ ક્રમ આવે છે.

આઠ પ્રાતિહાર્યોનું ક્રમ પ્રયોજન :-

આ ક્રમની પાછળ એક પ્રયોજન આ રીતનું સમજાય છે.

(૧) ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયા પછી આઠ પ્રાતિહાર્ય પ્રગટ થાય છે, એમાં પહેલું પ્રાતિહાર્ય અશોકવૃક્ષ એટલા માટે છે કે અશોકવૃક્ષ ભગવાનને પોતાની નીચે આશ્રય આપે છે. એ સૂચવે છે કે ભગવાન તીર્થંકર બન્યા પછી પહેલું તો જગતના જીવોને આશ્રય આપે છે-આલંબન આપે છે. અરિહંતનો આશ્રય લે અર્થાત્ અરિહંતનું આલંબન કરે તેને, કલ્યાણની શરૂઆત થાય છે અને ભગવાન જે આશ્રય રૂપ બને છે, તેનું પ્રતિક અશોકવૃક્ષ છે, માટે તેને પહેલા પ્રાતિહાર્ય તરીકે મૂક્યું.

(૨) ભગવાન ભક્તોને આલંબન આપ્યા પછી ભક્તોના દિલમાં ધર્મ અને ગુણોની રૂચી ઊભી કરે છે. સુવાસ ઊભી કરે છે, કેમકે ‘નમુત્યુણં’ માં ‘અભયદયાણં’ પછી ‘ચક્રપુદયાણં’ પદ આવે છે, ત્યાં શ્રી લલિત વિસ્તરામાં ‘ચક્રબુ’ નો અર્થ ધર્મ રૂચિ (ધર્મનું આકર્ષણ) એવો કર્યો છે ને એ ‘અભય’ એટલે કે ચિત્તાના સ્વાસ્થ્યપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચિત્તસ્વાસ્થ્યને અરિહંતના આલંબનથી પ્રાપ્ત કરી શકાય. એટલે અરિહંતનું આલંબન પહેલું પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તે પછી ચક્ષુ એટલે કે ધર્મની રૂચી-આકર્ષણ પ્રાપ્ત થાય. એ આત્મામાં એક જાતની સુવાસ છે અને તેના પ્રતીક રૂપે પુષ્પવૃષ્ટિ છે. જેમ પુષ્પ સુવાસ ફેલાવે છે, તેમ ભગવાન ભક્તોના દિલમાં ધર્મની ને ગુણોની સુવાસ ફેલાવે છે.

(૩) ભક્તોના દિલમાં ધર્મનું આકર્ષણ ઊભું કર્યા પછી પ્રભુ ધર્મનું સંગીત રેલાવે છે. એના પ્રતિક રૂપે દિવ્ય ધ્વનિ છે.

(૪) પ્રભુ પાસેથી ધર્મસંગીત-ધર્મદેશના મળ્યા પછી એ દેશના શું કરે છે ? તો કે ભગવાન ભક્તના બન્ને પક્ષને એ દેશના દ્વારા ઉજ્જવળ કરે છે. (૧) સ્વપક્ષ અર્થાત્ ધર્મસાધના દ્વારા ભક્તના પોતાના આત્માનું હિત અને (૨) પરપક્ષ અર્થાત્ ભક્તો તરફથી પરાર્થકરણ દ્વારા પર આત્માઓનું હિત ઉત્તેજિત કરે છે.

આમ પ્રભુ જીવોના સ્વપક્ષ-પરપક્ષને ઉજ્જવળ કરતા હોવાથી તેના પ્રતીક રૂપે કુદરત (તીર્થંકરનામકર્મનો ઉદય) એમને બે બાજું સફેદ ચામર વીંઝે છે.

(૫) આમ જીવો જ્યારે સ્વપરહિતોદ્યોત બને છે, ત્યારે એ હિતના ઉત્કર્ષના પ્રભાવે અન્ય સૂક્ષ્મ પણ જીવોના વિશિષ્ટ અભયદાતા બને છે. એટલે એ જીવોને પોતાના હૃદયમાં નિર્ભય બેઠક મળી જાય છે. દા.ત. બળદેવ મુનિ પોતાના અલૌકિક રૂપથી આકર્ષાઈ નગરની સ્ત્રીઓ મોહના કારણે પાપમાં ન પડે એ ભાવદયાથી પ્રેરાઈને જંગલમાં રહેતા હતા, ત્યાં પણ જંગલી પશુઓ વગેરે પર એવી ઉચ્ચ કક્ષાની કરુણા ધરતા હતા અર્થાત્ એમના હૃદયમાં પરસ્પર વિરોધી સિંહ-હરણ,

સાપ નોગિયો, શિયાળ-સસલું વગેરે જીવો એવું સ્થાન-એવી બેઠક પામ્યા હતા કે એમના સાનિધ્યમાં એ બધા જીવો જ્યારે આવતા, ત્યારે વેરભાવ ભૂલી મૈત્રીભાવથી ત્યાં રહેતા.

આ બધું અરિહંત પરમાત્માના પ્રભાવે બનતું હોવાથી કહેવાય કે પ્રભુ જ પોતે જીવોના દિલમાં વૈરી જીવોને પણ બેઠક આપતા એટલે તેના પ્રતીક રૂપે પ્રભુની પાસે હમેશા દિવ્ય સિંહાસન બેઠક માટે હાજર રહે છે.

(દ) જીવોના સ્વપક્ષ-પરપક્ષ અર્થાત સ્વહિત પરહિત બંને ઉજ્જવળ થઈ ગયા એટલે પરમાત્માના એ ઉપકાર દ્વારા જીવોનું ધર્મતેજ વધે છે, એ ધર્મતેજના પ્રભાવમાં બીજાઓ એવા પ્રભાવિત થઈ જાય છે કે આમાની સામે કશો વિરોધ તો નહિ. પરંતુ એમને ઝૂકતા ને ભજતા થઈ જાય છે. દા.ત. જન્મતા અહમના આરાધક નાગકેતુ મોટા થયે અરિહંત પ્રભુના પરમ ભક્ત બન્યા હતા અને પ્રભુએ કહેલા શ્રાવકના બારવ્રત વગેરે ઉત્તમ-વ્રત-નિયમ સંયમ ધરનારા હતા. પ્રભુના આ ઉપકારથી એમનું ધર્મતેજ એવું વિકસેલું કે એકવાર ચોર નહિ, પરંતુ ખોટી રીતે ચોર તરીકે રાજાથી મરાવી નખાયેલ માણસ વ્યંતર દેવ થઈ, એણે શયને નીચે પછાડી, નગર ઉપર ઉપર મોટી શીલા વિકુર્વી એને તે નીચે નીચે લાવી રહ્યો હતો, એ વખતે જિનમંદિર તથા સંઘ અને જીવોને બચાવી લેવા નાગકેતુએ મંદિરના શિખર પર ચઢી, આંગળી ઊંચી કરીથી એમના ધર્મ તેજથી દેવતા ડહાઈ ગયો, શિલા સંહરી લીધી અને નાગકેતુને નમી પડ્યો. તેમજ એમના આદેશાનુસાર રાજાને ‘સ્વસ્થ કરી કાયમ માટે મંદિર અને સંઘનો રક્ષક બની ગયો’ પરમાત્માના જીવોને આ ધર્મતેજ આપવાના પ્રતીક રૂપે ભામંડલ પ્રભુના મુખ પાછળ એક તેજોવર્તુળરૂપે ગોઠવાઈ પ્રભુના મુખારવિંદની કાન્તિમાં વધારો કરી દે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૨૯, અંક-૪, તા. ૨૨-૯-૧૯૮૦

(૭) પ્રભુના ઉપકાર દ્વારા જીવોમાં ધર્મતેજ વધ્યાથી લોકમાં એમનો યશવાદ ગવાય છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં એ વ્યાપેલા યશવાદથી એમના ગુણો અને મહિમા લોકોમાં ગાજે છે. પ્રભુના આ ઉપકારના પ્રતીક રૂપે આકાશમાં દુંદુભિ નામનું દેવાઈ વાજિંત્ર પ્રભુના પ્રાતિહાર્ય રૂપે ગાજતું વાજતું રહે છે અને એ દિગંતમાં જાણે ઘોષણા કરે છે કે ‘અહીં ધર્મ નરેશ્વર આવ્યા છે.’

(૮) જીવોના ધર્મતેજ અને યશવાદથી ત્રણે લોકમાં એમની એવી કીર્તિ ફેલાય છે કે એમના માથે જાણે ત્રણે લોકના દેવતાઓ અને મનુષ્યોની અપરંપાર ભક્તિ

વરસે છે. પ્રભુના સાધક જીવો પરના આ ઉપકારના પ્રતીક રૂપે પ્રભુના માથે ત્રણ છત્ર સદા ધરાતાં રહે છે. આ ત્રણ છત્રમાં નીચેનું નાનું, તે પર મોટું હોય છે. આમ ઉપર વધતા જતાં છત્ર સુચવે છે કે પ્રભુની પુણ્યશ્રી અર્થાત્ પવિત્ર ઐશ્વર્ય વધતું રહે છે અને પ્રભુને ભજનારાની પુણ્યશ્રી પણ ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલે છે.

પ્રાતિહાર્ય ધ્યાનથી લાભ :-

તીર્થંકર ભગવાનના આઠ પ્રાતિહાર્યની પાછળના આ હેતુઓ સૂચવે છે કે તે તેપ્રાતિહાર્યથી નિર્દેશાતા લાભ પ્રાપ્ત કરવા હોય એ અરિહંત ભગવાનનું તે તે પ્રાતિહાર્ય સાથે ધ્યાન કરે તો એને એવા પ્રાતિહાર્ય યુક્ત અરિહંતના ધ્યાનથી તેના તેનાથી નિર્દિષ્ટ આત્મહિતનો લાભ થાય છે. દા.ત. અરિહંત પરમાત્માનું એકલા અશોકવૃક્ષ સાથે ધ્યાન કરે, એને પ્રભુનો કાયમી આશ્રય મળે છે. એટલે કે દરેકે દરેક પ્રસંગમાં એના મનમાં આલંબન રૂપે અરિહંત પ્રભુ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે.

એમ પ્રભુનું સુવાસ ફેલાવતી પુષ્પવૃષ્ટિ સાથે ધ્યાન કરે તો એના દિલમાં ધર્મ અને ગુણોની સુવાસ ફેલાઈ જાય છે, અર્થાત્ દુન્યવી મહાસમૃદ્ધિ સન્માનના આકર્ષણ મૂકાઈ જઈ, એને તુચ્છ લેખી ધર્મ અને ગુણોના અદ્ભુત આકર્ષણ ઊભા થઈ જાય છે.

એમ પ્રભુનું સુવાસ ફેલાવતી પુષ્પવૃષ્ટિ સાથે ધ્યાન કરે તો એમના દિલમાં ધર્મ અને ગુણોની સુવાસ ફેલાઈ જાય છે. અર્થાત્ દુન્યવી મહાસમૃદ્ધિ-સન્માનના આકર્ષણ મૂકાઈ જઈ, એને તુચ્છ લેખી ધર્મ અને ગુણોના અદ્ભુત આકર્ષણ ઊભા થઈ જાય છે.

એમ દરેકે દરેકે પ્રાતિહાર્ય માટે સમજવું.

પ્રાતિહાર્યનું ધ્યાન માત્ર આવા લોકોત્તર લાભ કરી આવે છે, એમ નહીં, કિન્તુ તેવા તેવા ચમત્કારિક લૌકિક લાભ પણ કરીઆપી વર્તમાન જીવોના સ્તરમાં એને ઊંચે ઊંચકે છે. અર્થાત્ ઊંચું સ્થાન અપાવે છે.

આઠ પ્રાતિહાર્યને યાદ રાખવાનો સરળ ઉપાય :-

આ આઠ પ્રાતિહાર્યને સહેલાઈથી યાદ રાખવા માટે પ્રભુની નીચેથી ઉપર સુધી જોતાં જવું દા.ત. (૧) પ્રભુની નીચે સિંહાસન, એની ઉપર (૨) પ્રભુની બે બાજુ વીંજાતા ચામર, એની ઉપર (૩) પ્રભુના મુખની પાછળ તેજસ્વી ભામંડળ, એની ઉપર (૪) પ્રભુને માથે ત્રણ છત્ર, એની ઉપર (૫) અશોકવૃક્ષ, એની ઉપર (૬) દેવ દુંદુભિ, એની નીચે (૭) પ્રભુની આસપાસ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, એની વચમાં (૮) દિવ્ય ધ્વનિ અર્થાત્ પ્રભુની માલકોશ મુખ્ય રાગવાળી વાણીમાં વાજિંત્રના સૂર પૂરતી દેવતાઈ બંસરીના ધ્વનિ.

આમાં સિંહાસન ઝગારા મારતા રત્નોનું બનેલું અને બેસવામાં માખણના પીંડા જેવું મુલાયમ હોય છે. સિંહાનની આગળ રત્નજડિત સુકોમળ પાદપીઠ હોય છે. પ્રભુ જ્યારે સિંહાસન પરથી ઊઠી ચાલવા માંડે છે, ત્યારે પાદપીઠ યુક્ત સિંહાસન આપમેળે આકાશમાં ચાલ્યું જઈ પ્રભુની સાથે સાથે ઉપરમાં આગળ આગળ વધતું (ચાલતું) રહે છે, અને જ્યાં પ્રભુ અટકીને બેસવાની તૈયારી કરે છે, ત્યાં જ એ નીચે ઉતરી પ્રભુને બેસવા માટે પાછળ જમીન પર ગોઠવાઈ જાય છે.

વિહાર વખતે પ્રાતિહાર્યો :-

આઠે પ્રાતિહાર્ય સમોસરણમાં જોવા મળે છે. પરંતુ પ્રભુ જ્યારે વિહાર કરે છે, ત્યારે અશોક વૃક્ષ, પુષ્પવૃષ્ટિ અને દિવ્યધ્વનિ સિવાયના પ્રાતિહાર્ય પ્રભુની સાથે રહે છે. તેમજ વિહાર પછી પ્રભુ જ્યાં સ્થિરતા કરે છે, ત્યાં આગળથી સુગંધિત જલવૃષ્ટિ થઈને ઉડતી રજ વગેરે સાંત થઈ વાતાવરણ મધમધામય બને છે અને ત્યાં ઊંચે અતિ વિશાલ અશોકવૃક્ષ નામનો પ્રાતિહાર્ય વિસ્તરે છે.

પ્રભુના અતિશયની અસર :-

આ આઠ પ્રાતિહાર્યની વિશિષ્ટ શોભાની જેમ બીજી પણ કેટલીક શોભા પ્રસંગવશ ઉપસ્થિત થાય છે.દા.ત. પ્રભુ ચાલતા હોય ત્યારે પ્રભુને આ પાપભરી અને ક્યરાળી પૃથ્વી ઉપર પગ ન દેવા માટે, દેવતા માખણના પીંડા જેવા સુકોમળ નવ સુવર્ણ કમળ એવી રીતે ગોઠવે છે કે પ્રભુના પવિત્ર ચરણ એના પર જ પડે.એમાં જેમ જેમ પ્રભુ આગળ ડગલા માંડે તેમ તેમ પાછળનાં બબ્બે સુવર્ણ કમળ અદૃશ્ય થઈ આગળ આગળ બબ્બે સુવર્ણ કમળ પ્રગટ થતાં રહે છે.

વળી પ્રભુ વિચરે ત્યાં છએ ઋતુ અનુકૂળ બની જાય છે, જેથી ત્યાં સૌને ઋતુઓનો કોઈ ત્રાસ ન અનુભવાતા સૌમ્ય ઋતુઓનો અનુભવ થાય છે.

વળી પ્રભુ વિચરે તે માર્ગ પરના કાંટા ઊંધા થઈ જાય છે, જેથી પ્રભુની સાથે ચાલતા કોઈને એ વાગે નહીં. પ્રભુ વિચરતા હોય, ત્યારે બન્ને બાજુના અક્કડ ઝાડ પણ પ્રભુને નમસ્કાર કરતાં હોય એમ ઝુકતાં રહે છે.

તેમજ પ્રભુના માથે આકાશમાં પંખેરા પ્રદક્ષિણા દેતાં હોય એમ ઘુમરી લેતા રહે છે. પ્રભુને દેશના દેવા માટે દેવતાઓ જમીન પરના ઝાડોને આંચ ન આવે, એ રીતે ઝાડોની ટોચ ઉપર આકાશમાં અદ્ધર ચાંદી, સોનું અને રત્નના મોટા ત્રણ કિલ્લા રચે છે, એને સમોસરણ કહે છે, એમાં સૌથી નીચેનો ચાંદીનો કિલ્લો હોય છે. એ કિલ્લાને સોનાના કાંગરા હોય છે. એ કિલ્લાની ઉપર વચમાં સોનાનો કિલ્લો હોય છે, તેને રત્નના કાંગરા હોય છે. એની ઉપર વચમાં રત્નનો કિલ્લો મણિના કાંગરાવાળો હોય છે. એ કિલ્લામાં સપાટી રચેલી હોય છે, તેના ઉપર

બરાબર મધ્યમાં ઊંચું અતિ વિશાળ અશોક વૃક્ષ હોય છે, જે આખા સમોસરણને છાયા આપે છે સાથે ચાર બાજુ જગતી દેવછંદ (વ્યાસપીઠ) હોય છે. અને વૃક્ષના થડની ચારે દિશામાં એ જગતી ઉપર પાદપીઠ સહિત રત્ન સિંહાસન ગોઠવાય છે. એમાં પૂર્વ દિશાના સિંહાસન ઉપર પ્રભુ બિરાજમાન થાય છે, અને બાકીની ત્રણ દિશાના સિંહાસન ઉપર પ્રભુના આબેહૂબ બિંબ ગોઠવાય છે, જે જીવંત બોલતા પ્રભુ જેવા જ દેખાય છે. પ્રભુની ચારેબાજુ ત્રીજા કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં સાધુ, સાધ્વી શ્રાવક-શ્રાવિકા અને વ્યંતર, ભવનપતિ, જ્યોતિષી, તથા વૈમાનિક એમ ચાર પ્રકારના દેવો ને દેવીઓ એમ કુલ બાર પર્યદા બેસે છે.

પ્રભુની આગળ, હરણ-હરિણીથી સેવાતુ ધર્મચક્ર હોય છે અને સમોસરણની બહાર અતિશય ઊંચો રત્નમય દંડવાળો ધર્મધ્વજ હોય છે.

આ સમોસરણ ઉપર પાંચે વર્ણના ઝીણાં તાજા પુષ્પોની એવી મંદમંદ ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ થતી રહે છે કે જેનો પમરાટ આખા સમોસરણ પર પથરાઈ જઈ, વાતાવરણને એવું મહેક્કતું કરી દે છે કે ત્યાંથી કોઈને ઊઠવાનું મન ન થાય. અને નાસિકામાં સુગંધીનો શેરડો આવ્યા જ કરે.

કાવ્યમાં ‘સપ્પાડિહેરાસણ’ કહી :-

(૧) ‘સપ્રાતિહાર્ય આસન’ અર્થાત્ અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય સહિતના સિંહાસન પર ‘સંસ્થિત’ સારી રીતે બિરાજમાન કહ્યા અથવા

(૨) ‘સત્ પ્રાતિહાર્ય-આસન’ કહીને સત્ પ્રાતિહાર્ય સ્વરૂપ સિંહાસન પર પ્રભુને સંસ્થિત કહ્યા. એમાં ‘સત્’ પદ એટલા માટે મૂક્યું છે કે આ પ્રાતિહાર્ય કાલ્પનિક નથી. કિન્તુ વાસ્તવિક હકીકત છે.

એટલે કે પ્રાતિહાર્યના વર્ણન પ્રમાણે તે તે પ્રાતિહાર્ય ત્યાં ઉપસ્થિત હોય છે, જેને જગત જોઈ શકે છે.

આવા વાસ્તવિક પ્રાતિહાર્ય એ તીર્થકરનામકર્મના પુન્ય સહિત ઈતર ઉત્કૃષ્ટ પુન્યોના સમૂહના ઉદયનું ફળ છે.

એવા સત્ પ્રાતિહાર્યરૂપ સિંહાસન પર પ્રભુ સંસ્થિત એટલે કે સમ્યગ્ રીતે અર્થાત્ ખૂબ ખૂબ સ્વસ્થતાથી આરામથી પ્રભુ બિરાજમાન હોય છે, એવા અરિહંત ભગવંતોને મારો નમસ્કાર હો.

સત્ પદાર્થોની દેશના :-

વળી આ પ્રભુ કેવા છે ? અર્થાત્ સિંહાસન પર બિરાજમાન થઈ શું કરતા હોય છે ? એવી જિજ્ઞાસા પૂરવા કહ્યું “સદેસણાડડણંદિય-સજજણાણં” આ વિશેષણનો અર્થ એ છે કે ભગવાનની સત્ દેશનાથી સજજનો આનંદિત થાય છે. આમાં

દેશનાનું 'સત્' એવું વિશેષણ મૂક્યું. એનો ભાવ એ છે કે ભગવાન સત્ પદાર્થોની દેશના આપે છે, પણ નહિ કે અસત્ મનઃ કલ્પિત પદાર્થોની.

'સત્' અટલે જ જગતમાં ખરેખર વિદ્યમાન છે, અને તેને કેવળજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જોતાં થકાં તે જ રૂપે તેને દેશનામાં વર્ણવે છે, તેથી દેશના યથાર્થ અર્થાત્ વાસ્તવિક પદાર્થાનુસારી હોય છે.

ઈતર ધર્મના સ્થાપકો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી પોતાના માનેલા તર્ક અનુસાર સૂક્ષ્મ અતિન્દ્રિય પદાર્થોની કલ્પના કરી લઈ, એવા વાસ્તવમાં અસત પદાર્થોની પ્રરૂપણા એમને કરવી પડે છે. તેમાં પણ અવાંતર વિશેષો અંગે તૂકાબાજી જ એમને કરવી પડે; જ્યારે જિનેશ્વર ભગવાનના ઉત્કૃષ્ટ અહિંસા- સંયમ-તપથી સમસ્ત જ્ઞાનવરણોનો નાશ કરી સર્વજ્ઞ બનેલા હોય છે, તેથી અતિન્દ્રિય દ્રષ્ટા અને અરૂપિ દ્રષ્ટા છે, એટલે જ એ સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં વિશ્વ અને એની રીતભાત જેવી જીએ છે, તેવી જ પ્રરૂપ છે.

આ રીતે સત્ પદાર્થોની યથાર્થ દેશનાથી ભગવાન સજ્જનોને આનંદિત કરનારા હોય છે.

પ્ર.- સજ્જનો એટલે કોણ ?

ઉ.- અલબત્ ભુદ્ધિના નિધાન ભુદ્ધિના વૈભવવાળા ઈંદ્રભૂતિ જેવા, માંધાત, જે બીજા સાથે વાદ કરી શકે તેવા પ્રતિભાવવાળા-ખૂબ પાંડિત્યવાળા-આવા સજ્જનોને તો ભગવાનની દેશના આનંદ આપે જ છે.

કિન્તુ સજ્જનો એટલે કે વ્યુદ્ગ્રહ, પૂર્વગ્રહ, દૂરાગ્રહ, મહામોહ, મહામિથ્યાત્વ, વગેરે દુષણોથી રહિત અને જિજ્ઞાસુ એ પણ સજ્જન છે. એમાં સામાન્ય મનુષ્ય ઉપરાંત પંચેન્દ્રિય તિર્યચો પણ આવે, જે સમોસરણ પર આવેલા હોય છે. આવા પણ સજ્જનોના હૈયાને ડોલાવે તેવી વાણી ભગવાન પીરસે છે, એટલે કે માત્ર પંડિતો જ નહિ, કિન્તુ સામાન્ય પણ જીવોને સમ્યગ્ દેશનાથી આનંદિત કરનાર-મુગ્ધ કરનાર-ચકિત કરનારા જિનેશ્વર ભગવંત છે.

આ ત્રણ વિશેષણો અને 'જિજ્ઞાસુ' પદમાં ભગવાનના ચાર મૂળાતિશયો સૂચિત છે.

(૧) ઉપ્પન્ન-સન્નાણ-મહોમયાણ-આમાં જ્ઞાનાતિશય બતાવેલ છે. (કેવળજ્ઞાન તે જ્ઞાનાતિશય)

(૨) સપ્પાડિહેરાસણ સંઠિયાણ-આમાં પૂજાતિશય બતાવેલ છે. (પ્રાતિહાર્ય એ દેવકૃત પૂજાતિશય છે.)

(૩) સદેસણાડડણંદિય સજ્જણાણ-આમાં વચનાતિશય બતાવે છે.

(૪) જિજ્ઞાસું એટલે રાગદ્વેષ રૂપી અપાયો (આત્મગુણનાઘાતક અનર્થો) ને દૂર કરી વીતરાગ બનેલા એમ કહીને ચોથો અપાયાપગમ અતિશય સૂચવ્યો.

પ્ર.- જ્ઞાનાતિશય-કેવળજ્ઞાન તો સામાન્ય કેવળીને પણ હોય છે. તો પ્રભુનું કેવળજ્ઞાન વિશિષ્ટ કોટિનું શી રીતે ?

ઉ.- એ રીતે કે એમના કેવળજ્ઞાનથી પ્રકાશિત તત્ત્વ અને માર્ગનું જગતને પ્રકાશન કરે છે, એના આધારે જ પછી વિશિષ્ટ જીવો આરાધના કરીને કેવળજ્ઞાન પામે છે. એટલે બીજાઓના કેવળજ્ઞાનનું ઉત્પાદક હોવા રૂપે ભગવાનનું કેવળજ્ઞાન વિશિષ્ટ કોટિનું, માટે અતિશય રૂપ છે.

